

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ
GOVERNMENT OF PUNJAB

2020-21
ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਿਕ
ਸਰਵੇਖਣ
PUNJAB ECONOMIC
SURVEY

ECONOMIC AND STATISTICAL ORGANISATION
Department of Planning, Government of Punjab
www.esopb.gov.in

2020-21

**ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ
ECONOMIC SURVEY**

ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ,
ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ
**ECONOMIC AND STATISTICAL ORGANISATION
DEPARTMENT OF PLANNING,
GOVERNMENT OF PUNJAB**

www.esopb.gov.in

Preface

Raj Kamal Chaudhuri, IAS

Principal Secretary,
Department of Planning,
Government of Punjab

Punjab Economic Survey presents the consolidated picture of current economic developments of the State in comparison to previous year viz-a-viz other states and country. It also contains government's key initiatives, problems, prospectus and challenges with respect to socio-economic development of the State. Present Economic Survey 2020-21 is special in the sense that it covers the period of crisis of Corona virus pandemic and its impact on economy. The economic impact of the pandemic has been disruptive and government as well as general public passed through the paradoxical situation between 'lives vs livelihoods'.

Punjab has not only fought with the global pandemic successfully but ensured some economic recovery also in post lockdown period. Agriculture being predominant sector of the economy proved to be the positive factor which provided the cushion during this crisis and it is the only sector which contributed positively to the overall growth of the economy during previous year. Food security of the country played an important role to face the pandemic crisis and Punjab being bread basket of the nation provided favourable conditions to ensure food self sufficiency of the nation. Punjab's share in the central pool of rice and wheat has been very significant despite small share of 1.53%, in total geographical area of India. In 2019-20 share of rice and wheat in central pool was 20.92% and 37.82 % respectively. Livestock sector, which is less vulnerable to the vagaries of climate also witnessed a growth of 4.76% in 2020-21 as compared to 6.5% over previous year despite adverse conditions posed by reoccurring lockdowns.

Fight against COVID-19 demonstrated the importance of investing in public health system. On the health front, the well developed health infrastructure (both physical and human) proved to be a major strength of Punjab during pandemic. On most of indicators, Punjab performs better than all India average.

On the educational front, despite closer of schools since March 2020 due to the COVID-19, alternative arrangements were made to teach the students through various online methods. A You Tube channel named "Edusat Punjab" was started. Punjab is a top ranker with the highest proportion of schools buildings with a boundary wall and those approachable with all-weather roads, in the country. Punjab showcases strong performance on various education related outcomes indicators, like literacy rates, gross enrolment ratio and net enrolment ratio. The low drop-out rates and high transition rates in the State are indicative of the fact that not only has the State been successful in bringing children to school, but also ensuring that they stay there.

Punjab also boasts of one of the lowest poverty rates in the country. With almost one-third of its population belonging to SC, Punjab has the largest proportion of SCs in its total population, across the country. In comparison to SCs across the country, SCs in Punjab have much better performance on human development. The State performs better than national averages in most of these indicators.

I thank Sh. Daljit Singh Mangat, IAS, Secretary Planning, Sh. Mohan Lal Sharma, Economic Adviser, Sh. Harvinder Singh, Coordinator-Economic Survey and other officers of Economic and Statistical Organization, who have worked with dedication in preparation of this Economic Survey.

We hope that in coming period the sectors and sections adversely affected by the pandemic will recover through the efforts of government and cooperation of public.

Raj Kamal Chaudhuri

ਸੂਚਕ
INDEX

Sr. N.	Contents	Page No.	ਲੜੀ ਨੰ:	ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ	ਪੰਨਾ ਨੰ:
1.	<i>Macroeconomic overview</i>	5-32	1.	ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ	189-217
2.	<i>Agriculture, Allied activities and Rural Development</i>	33-64	2.	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	219-253
3.	<i>Industrial Development</i>	65-82	3.	ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ	255-274
4.	<i>Service Sector</i>	83-98	4.	ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ	275-292
5.	<i>Urban Development</i>	99-111	5.	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ	293-306
6.	<i>Human Development</i>	113-158	6.	ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ	307-352
7.	<i>Public Finance</i>	159-174	7.	ਲੋਕ ਵਿੱਤ	353-371
8.	<i>Governance</i>	175-187	8.	ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ	373-385
IV	<i>STATISTICAL TABLES</i>	<i>i-iii</i>	IV	ਅੰਕੜਾਤਮਿਕ ਸਾਰਣੀਆਂ	<i>i-iii</i>

Contents

Page
No.

Chapter 1 Macroeconomic Overview

5

1.1	Economic Growth	5
1.2	Sectoral Performance	6
1.3	Economic growth and individual welfare	13
1.4	Inflation	13
1.5	Demography and employment	18

Chapter 2 Agriculture, Allied Activities and Rural Development

33

2.1	Introduction	33
2.2	Performance of agriculture sector	34
2.3	Employment	35
2.4	Agriculture based Industries	35
2.5	Agricultural sub-sectors	36
2.6	Factors influencing agricultural performance	47
2.7	Institutions and infrastructure	57
2.8	Agricultural land holdings profile	60
2.9	Rural development	62

Chapter 3 Industrial Development

65

3.1	Introduction	65
3.2	Performance	65
3.3	Index of industrial production	67
3.4	Employment	68
3.5	Capital formation	70
3.6	Selected industrial sub sectors:a closer look	72
3.7	Electricity, gas,water, supply and other utilities sector	76
3.8	Size based classification of industries	78
3.9	Various government initiatives taken to promote industries	80

Chapter 4 Services Sector 83

4.1	Introduction	83
4.2	Trade and repair	87
4.3	Tourism	89
4.4	Transport	91
4.5	Telecom	95
4.6	Financial services	96
4.7	Various government initiatives	98

Chapter 5 Urban Development 99

5.1	Urbanisation in Punjab	99
5.2	Urban infrastructure and its financing	106
5.3	Urban local government	109
5.4	Urban reforms	111

Chapter 6 Human Development 113

6.1	Introduction	114
6.2	Sustainable development goals	114
6.3	Healthcare and Nutrition	118
6.4	Education	131
6.5	Women empowerment	147
6.6	Uplifting of marginalized classes	153
6.7	Poverty	156
6.8	Environmental Challenges	158

Chapter 7 Public Finance 159

7.1	Overview	159
7.2	Revenue receipts	160
7.3	State expenditure	166
7.4	Public debt and other liabilities	172
7.5	Public financial management reform initiatives	174

Chapter 8 Governance	175
8.1 Introduction	175
8.2 Law and order	176
8.3 Combating corruption	178
8.4 E-governance	180
8.5 Transparency	185
8.6 Empowering local bodies	186
Annexures	i-ii

Chapter 1 Macroeconomic Overview

The year 2020 witnessed unrivalled turmoil with the COVID-19 virus and the resultant pandemic emerging as the biggest threat to economic growth. The Pandemic is expected to experience a contraction in GSDP at Punjab and at National level. Economic growth in Punjab is expected to contract with National average in 2020-21 due to the Pandemic. During the initial months of the pandemic when uncertainty was high and lockdowns imposed economic restrictions. The spread and intensity of COVID-19 induced twin economic shock through impact on output/Gross Value Added and employment.

The Pandemic outbreak brought social and economic life to a standstill. The Impact on affected sectors, such as aviation, tourism, retail, capital markets, MSME's and oil, International and Internal mobility is restricted and the revenues generated by travel and tourism took a major toll to the GSDP growth. Aviation revenues also came down. The crisis witnessed a horrifying mass exodus of such floating population of migrants on foot, amidst countrywide lockdown. These worries primarily were loss of jobs, daily ration and absence of social security.

The manufacturing sector was hit hard but has since picked up though mining still remains impacted. Construction and Services sector were hit the hardest due to the pandemic induced requirements of social distancing and minimising of personal interaction. Punjab though sheltered by the relatively resilient agriculture sector is expected to experience informal labour shocks in the services sector.

Agriculture is set to cushion the shock of the pandemic on the Punjab's economy in 2020-21 with a growth rate of 6.30%. It is the only sector that has contributed positively to the overall Gross State Value Added. This indicates that agricultural activities for rabi harvesting and Kharif sowing were largely unaffected by the induced lockdown.

1.1 Economic growth

GSA growth rates have witnessed a declining trend since 2016-17 both at national and Punjab state level. However, real growth in GSA in Punjab for 2019-20(Q) is same as the real GVA growth in India. A national level slow down, especially in the manufacturing sector during 2019-20 has have constrained the growth of the GSA in the State as well. Overall GSA grew at 3.53% in 2019-20(Q), against 5.30% in 2018-19.

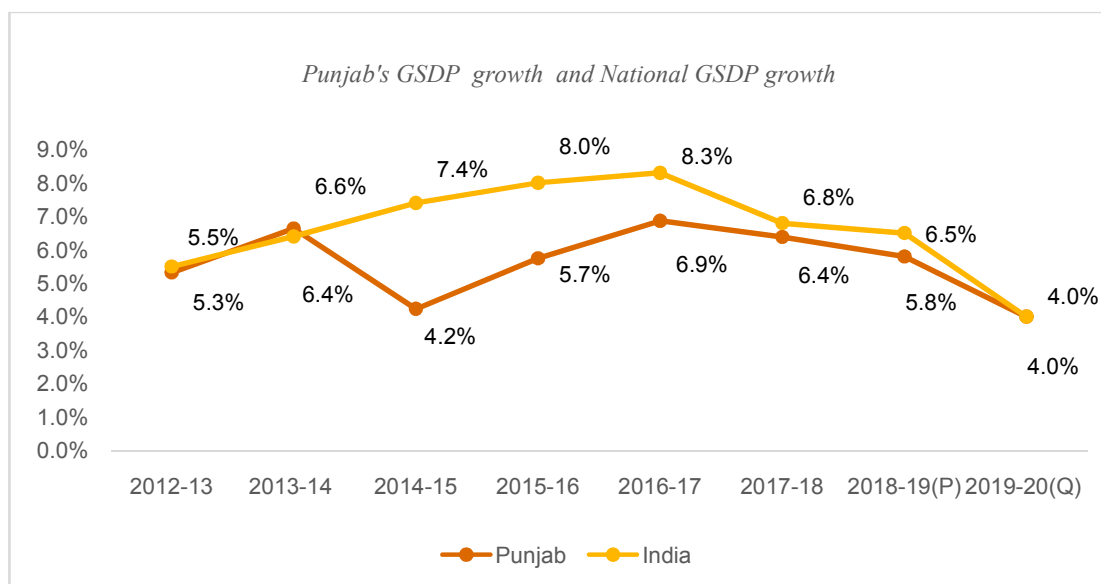
Punjab's GSDP grew at an average rate of 5.75% between 2015-16 and 2019-20.

Economic Growth in Punjab has declined in the year 2019-20(Q) in line with national trends.

Figure 1 Punjab's GSDP grew at 3.98% in 2019-20(Quick Estimates) as compared to 5.76% in 2018-19(Provisional estimates)

As per the advance estimates for 2020-21 growth rate of Punjab and at national level have contracted. Despite the moderation in growth rates over the past few years, Punjab's economy is expected to contract in 2020-21. Since 2013-14, growth rate in Punjab was slower than the national average. However, the estimates for 2020-21 indicate a shift in this trend. The advance estimates for 2020-21 indicate that contraction in GSDP of Punjab is 1.3% less as compared at all India level.

Figure 1: Growth rate of Punjab's GSDP vis-a-vis India's GDP

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab & MoSPI, Government of India

1.2 Sectoral performance

Like the national economy, the services sector has contributed the largest share in State's gross value added, in recent years (Table 1). Over past 5 years (2015-16 to 2019-20(Q)), services sector in Punjab has contributed an average share of 46.5% annually. The natural transformation process of any economy witnesses the services sector contributing the largest share as an economy progresses. With higher per-capita incomes and more spending powers, the demand for services witnesses a rise, as has been evident in the case of Punjab as well. Quick estimates for 2019-20 indicate an increase in the share of services sector in Punjab's GSVA to 47.18% in 2019-20(Q) from 46.48% in 2018-19(P).

Table 1: Sectoral growth rate, share and employment in Punjab's GSVA

	Real Growth Rate			Share in Nominal GSVA			Share in Employment (2018-19)
	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19 (P)	2019-20 (Q)	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19 (P)	2019-20 (Q)	
Agriculture & allied sectors	2.2%	1.7%	1.8%	29.2%	28.7%	28.7%	24.6%
Industry	5.1%	5.7%	1.1%	24.7%	24.8%	24.1%	35.4%
Services	7.3%	7.0%	5.6%	46.1%	46.5%	47.2%	40.0%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab and PLFS 2018-19

Yet, unlike the national economy, agriculture and allied activities continue to contribute a large share in Punjab's overall value added, exceeding the share of industry. In 2019-20, agriculture and allied sectors is expected to contribute a share of 28.68% of the Punjab's GSVA. Since the Green revolution in 1960s-1970s and mechanization of agriculture in Punjab, the State has grown to be the bread basket of the country. The sector continues to be the driver of Punjab's economy, pulling up the industry and services sector in the State as well, as described in Box 1.

Box 1: Agriculture sector driving Punjab's growth

Relative to national trends, the sectoral composition of Punjab's Gross Value Added is more balanced, as mentioned before. Even though, services sector has grown to have the largest share, industries and agriculture continue to have a significant share in the GVA. While the three sectors are interlinked and progress in one impact the other sectors too, agriculture sector can be believed to be the driving force for Punjab's economy. The boom in Punjab's economy during Green Revolution is testimony of the role played by the sector in making Punjab one of the richest states in the country.

Punjab continues to be an agrarian economy and exploratory analysis shows that agriculture sector plays an important role in driving growth in other sectors. With a lag of a year, a unit's rise in agricultural product results in 1.4 units rise in services product and 1.77 units rise in industrial product, which is two to three times the impact of other sectors. With majority of industries in Punjab being agro-based, the growth in agriculture adds to the raw material for the industries. Further, with Punjab producing a majority share of central pool of wheat and rice, transportation of these cereals adds to the growth of services sector. Additionally, it should be noted that, with higher agricultural income the demand for products from the industry and services sector products grows, boosting the entire economy. It is evident that agriculture sector is the axis in the economy, strongly impacting growth in other sectors and driving the economy.

Agriculture and allied sectors

Punjab has historically had an important role in bolstering India's agriculture production and food security. Along with Western Uttar Pradesh and Haryana, the state was at the forefront of the Green Revolution of the 1960s and 1970s. Till today, it enjoys the status of being '*India's granary*' – contributing towards 12.8% of the country's rice production, and 18.2% of wheat production. Notably, Punjab's percentage share in the country's area under cultivation of the two crops was 7% and 12% respectively¹. This high yield, mechanised cultivation is a distinguishing characteristic of Punjab's agriculture. It also means that unlike at the all India level, where a 18.38% share in total value added, translates into a 42.5% share in the country's employment for the agriculture and allied sector, in Punjab a 28.68% share in GSVA, translates into a more proportionate share of 24.6% in employment (Box 2).

---

¹ Data for 2018-19, available in Agriculture Statistics at a Glance, 2019.

Box 2: Balanced output and employment structure in Punjab supported by mechanized agriculture sector

A common trend observed across States in India is the dominance of services sector in State's GVA, followed by manufacturing and agriculture sector. However, in terms of employment, the distribution of workers in the three sectors has been majorly skewed towards agriculture. A stark mismatch in output and employment concentration of the three sectors is witnessed at the national level and is presented in Table 2. Share of agriculture sector in India's GVA stood at 18.38% as per quick estimates for 2019-20, while the sector employed more than twice (42.5%) of the total labour force. This mismatch indicates towards a labour intensive nature of agriculture sector and low per-labour output at the national level. In contrast, services sector which is estimated to contribute 54.96% of India's GVA in 2019-20, only occupied 32.4% of the total labour. This indicates towards a probable case of jobless growth in service sector at the national level.

In a contrasting trend, the composition of output and employment in Punjab, across the three sectors, is relatively much more balanced. Contributing over 28.68% of the GVA of the state in 2019-20 (Q), agriculture and allied activities employed 24.6% of the labour force in the State. Use of advanced technologies like farm equipment and relatively expensive HYV seeds and fertilisers has pushed various farmers towards other sectors. This has ensured towards a more balanced distribution of workers and higher per-labour output in all sectors, in comparison to the national level trends. Services sector with a share of 47.18% of Punjab's GVA, as per quick estimates of 2019-20, employs 40.0% of the State's labour.

Table 2: Sector-wise composition of GVA (2019-20Q) and employment (2018-19)

	Employment Share (2018-19)	Share in GVA (2019-20Q)
Punjab		
Agriculture & allied activities	24.6%	28.68%
Industry	35.4%	24.11%
Services	40.0%	47.18%
India		
Agriculture & allied activities	42.5%	18.38%
Industry	25.1%	26.66%
Services	32.4%	54.96%

Source: PLFS 2018-19 and Economic and Statistical Organisation, Punjab

Hence, it is not a surprise that the NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17, found that among all the states, agricultural households in Punjab reported the highest average monthly income (Rs. 23,133), with Haryana coming a distant second (Rs. 18,946) (NABARD, 2018)². It also means, that the general conception that agrarian states record low per

² NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

capita income does not hold true for Punjab. In fact, it is a rare state that enjoys both a high share of agriculture in total GSVA and a high overall per capita income.

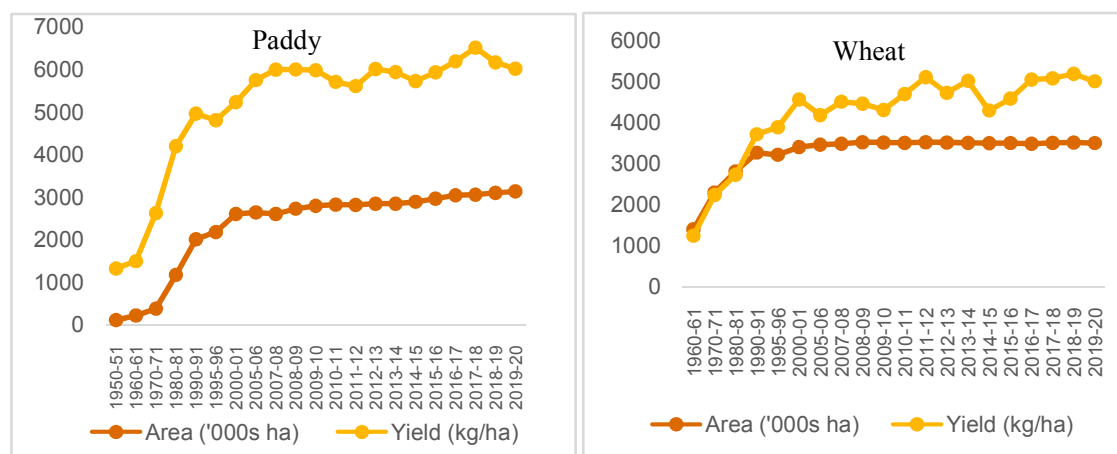
In recent years however, Punjab has experienced uneven growth in agriculture, especially in crop cultivation. GVA growth of the agriculture and allied sector for the year 2018-19 and 2019-20 slowed down to 1.74% and 1.81% from 2.2% average growth rate from 2012-13 to 2017-18 (Table 3). This slowdown was most noticeable in the crop husbandry sector, where GVA witnessed a negative growth rate. The slowdown may also be symptomatic of long-term trends in crop cultivation. For instance, while paddy cultivation contracted in 2019-20, area under paddy cultivation marginally increased. Hence, a fall in yield was to be blamed. This stagnation also seems to hold true for wheat cultivation, as can be seen in Figure 2 below. Since the 2000s, the area and yield of paddy and wheat have both plateaued. Potential reasons for this could be diminishing marginal returns especially in the backdrop of low investment ratios though this needs to be explored in more detail (Box 3). Crop diversification is likely to be the way forward.

Table 3: Growth rates and share of agriculture and allied sectors (2012-13 to 2019-20Q)

	Real Growth Rate			Share in Nominal GSVA		
	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19 (P)	2019-20 (Q)	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19 (P)	2019-20 (Q)
Agriculture & allied sectors	2.2%	1.7%	1.8%	29.2%	28.7%	28.7%
Crops	1.0%	-0.4%	-1.0%	17.6%	16.4%	15.8%
Livestock	5.1%	5.8%	6.5%	8.8%	9.9%	10.5%
Forestry & Logging	0.9%	2.5%	2.5%	2.5%	2.1%	2.0%
Fishing	5.9%	0.3%	12.3%	0.3%	0.3%	0.3%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Figure 2: Area and yield of paddy and wheat in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Future growth in the agriculture is also likely to come from the allied sectors – which are promisingly, increasing their share in agriculture GSVA. Share of livestock sub-sector in State's GVA has consistently grown over the years to reach 10.5% in 2019-20(Q) and the sub-sector has witnessed consistent high growth in the recent past. Over the last 3 years, growth in livestock sub-sector has been the highest amongst all sub-sectors in agriculture sector. Efforts of the Government in livestock through various national and state-level initiatives highlight the state's focus on boosting the growth of this sub-sector.

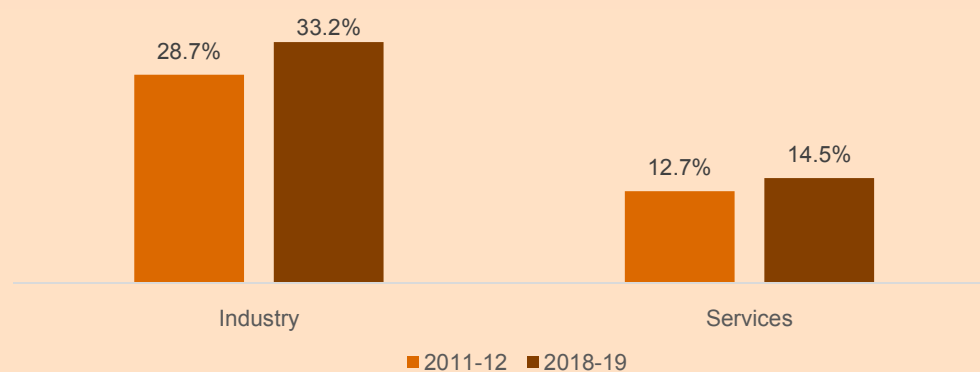
Livestock sector holds significant promise to overall economic prosperity in Punjab given the constraints faced in other Agri sub-sectors.

Box 3: Investment growth in Punjab

Investment enters GDP from the demand side – in the year in which the investment is made, GDP is higher by the extent of the investment demand. Moreover, investment in terms of machinery, capital etc., also predispose an economy to future growth. This is one area where Punjab has scope to improve.

In 2018-19, Gross Capital Formation (GCF) was 14.1% of GSDP in the state. It is also instructive to look at these ratios sector-wise (**Figure 3**). Not surprisingly, the industry sector has the highest GCF to GSVA ratio – based on the nature of the industry. Services, by nature of the industry and also often being informal in nature also have relatively low investment ratios. However, both these sectors showed an improvement in the investment ratio between 2011-12 and 2018-19.

Figure 3: GCF to GSVA ratio – industry and services

Source: Economic and Statistical Organisation, Government of Punjab

Industry Sector

Driven by the manufacturing sub-sector, the industrial sector has been witnessing a contraction in its growth rate in the past two years. Quick estimates for 2019-20 indicate that growth in the sector is expected to decline to 0.07% the trends in industry sector mimic the growth at national level. Manufacturing is not only the highest contributor to GSVA growth within the industrial sector, but also among the top overall sub-sectors, second to cropping sector (Table 4). The focus on agriculture sector has led to ancillary industries like food processing and textiles to come up in Punjab. The state,

today, is a leading producer of apparels, woolen knitwear and sports good. Ludhiana city has emerged as the largest manufacturing cluster in north India. Further, light engineering (production of bicycles and auto parts) is an important industry in Punjab. Efforts of the State government to set up various textile parks and light engineering parks are expected to revive the growth of industries in the state.

Industry and services are estimated to grow by 1.13 percent and 5.60 percent during the year 2019-20(Q). Within industry mining is estimated to grow by 17.79% manufacturing by 0.07% and construction by 1.84%. The electricity, gas and utility sector has shown a sharp recovery and registered a positive growth of 4.13% in 2019-20. Punjab is also strategically placed to harness solar electricity. Various initiatives have been undertaken to boost growth of renewable energy resources in the State.

Table 4: Growth rates and share of industry sector (2012-13 to 2019-20Q)

	Real Growth Rate			Share in Nominal GVA		
	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19(P)	2019-20(Q)	Average for 2012-13 to 2017-18	2018-19(P)	2019-20(Q)
Industry	5.1%	5.7%	1.1%	24.7%	24.8%	24.1%
Mining & Quarrying	39.2%	6.1%	17.8%	0.0%	0.0%	0.0%
Manufacturing	5.5%	4.8%	0.1%	14.2%	13.8%	13.2%
Electricity, Gas, Water Supply & other Utility Services	9.9%	6.0%	4.1%	3.6%	4.3%	4.3%
Construction	2.1%	7.6%	1.8%	6.9%	6.7%	6.5%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Services Sector

Consistent with national trends, services sector contributes the largest share to Punjab's GVA and is also the fastest growing sector. The sector has consistently contributed a share of over 46% of the State's GVA and witnessed a growth over 7% over the six-year period between 2012-13 and 2017-18. In 2018-19 the sector also grew at 7% (Table 5). Quick estimates for 2019-20 indicate that the sector will continue to contribute a share of over 47.18% and a growth of 5.60%. It is interesting to note, that apart from financial services, all other sub-sectors in services sector have grown at over 6% since 2012-13 (on average). Within services sector trade, hotels and restaurant, transport, storage & communication is estimated to grow by 4.27% and 3.66% respectively in 2019-20(Q). Punjab, though sheltered by the relatively resilient agricultural sector, is expected to experience informal labour shocks in the services sector during lockdowns.

Complimentary to light engineering industries, trade and repair services have contributed almost 11% of Punjab's service sector GVA, year after year. Propelled by high growth rates, however, 'Other

services' have now surpassed this share. Real estate is the other important contributor to GSVA with a share of 9% over the last eight years and consistently rising growth rate in the recent past.

Punjab has further potential to boost the services sector, especially in the domain of tourism. Amritsar is a popular destination for tourists from within and outside India. More than 70% of total tourist arrivals in Punjab are in Amritsar. The city provides scope for both heritage and rural tourism to develop in the state. Further, the state is growing to be a popular destination for medical tourism. Jalandhar has various nursing homes equipped with modern technologies, and is thus, emerging to be a popular medical tourism destination, especially amongst Non-Resident Indians (NRI).

Table 5: Growth rates and shares of services sector (2012-13 to 2019-20Q)

	Real Growth Rate			Share in Nominal GSVA		
	Average for 2012- 13 to 2017-18	2018- 19(P)	2019- 20(Q)	Average for 2012-13 to 2017- 18	2018- 19(P)	2019- 20(Q)
Services	7.3%	7.0%	5.6%	46.1%	46.5%	47.2%
Trade, Repair, Hotels & Restaurants	7.6%	6.8%	4.3%	10.8%	10.9%	11.0%
Transport, Storage, Communication & services related to broadcasting	6.8%	6.5%	3.7%	5.4%	5.3%	5.3%
Financial Services	4.4%	5.6%	5.1%	5.3%	5.1%	5.0%
Real Estate, Ownership of dwellings & professional services	7.0%	6.6%	4.6%	9.3%	9.2%	9.3%
Public Administration	7.0%	5.4%	7.7%	5.2%	5.0%	5.0%
Other Services	9.3%	9.1%	8.0%	10.0%	11.0%	11.6%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

1.3 Economic growth and individual welfare

SDG Indicator 8.1.1 Annual growth rate of real GDP per capita

On average, the per capita GSDP (at current prices) in Punjab is estimated to be Rs. 1,79,163 in 2019-20(Q), showing a growth rate of 4.43% over 2018-19. This implies an average monthly GSDP of Rs. 14,930 in 2019-20. In per-capita income terms (which is ratio of NSDP and population), estimated per-capita income is Rs. 1,61,083 in 2019-20(Q), 1.20 times the per capita income reported at the all India level.

Intra-state trends in per-capita income

Roopnagar, SAS Nagar and Ludhiana are the leading districts, in terms of per capita income since 2013-14. As of 2017-18, Roopnagar reported a per capita income (in current prices) of Rs. 182,552; Ludhiana reported per capita income of Rs. 168,706 and SAS Nagar reported Rs. 162,143. Interestingly, Roopnagar is an agrarian district with 30% of its Gross District

Value Added (GDVA) coming from the agriculture and allied sector. SAS Nagar and Ludhiana are however, powered by manufacturing, contributing 27% and 27% respectively to the respective GDVA in 2017-18. On the other hand, Gurdaspur and Tarn Taran districts report the lowest per-capita income in the State. Restrictions on economic activities and border tensions have constrained growth of these districts.

Punjab estimates per-capita income of Rs.1,61,083 in 2019-20 in comparison with Rs.1,34,186 at all-India level.

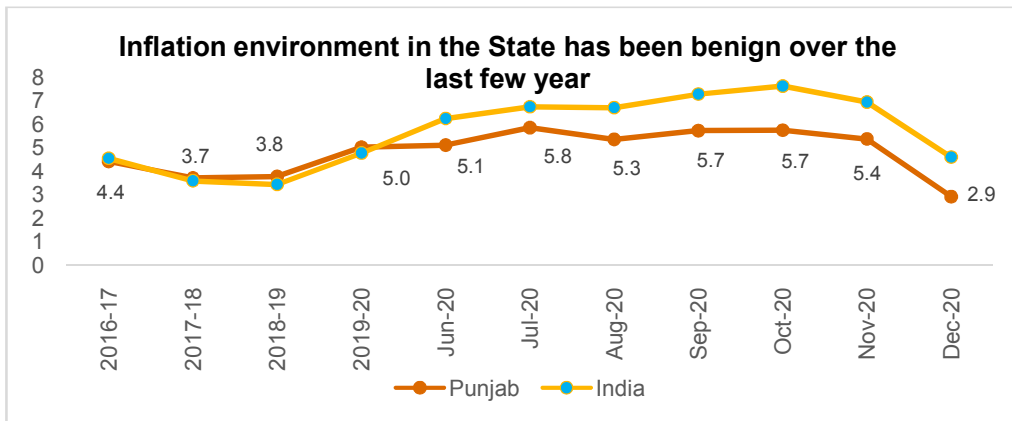
1.4 Inflation

Economists believe that very high rates of inflation and hyperinflation are harmful, and are caused by an excessive growth of the money supply. Views on which factors determine low to moderate rates of inflation are more varied. Low or moderate inflation may be attributed to fluctuations in real demand for goods and services, or changes in available supplies such as during scarcities. However, the consensus view is that a long sustained period of inflation is caused by money supply growing faster than the rate of economic growth.

Inflation Trends

Inflationary environment in the State has been benign over the last few years, fluctuating within the RBI target range of 2% to 6%. The recent inflation numbers, although, show a divergence from the past trends. Inflation has been on the rise in Punjab (**Figure 4**). Post October, 2020, inflation rate has fallen rapidly at the State and national level, upholding RBI's 6% target in December 2020. This was largely on account of decreasing food inflation. It should be noted that, contrary to popular belief, mild levels of inflation are considered good for the economy, by promoting consumption and thus, production.

Figure 4: Inflation (CPI General Index) in Punjab and India

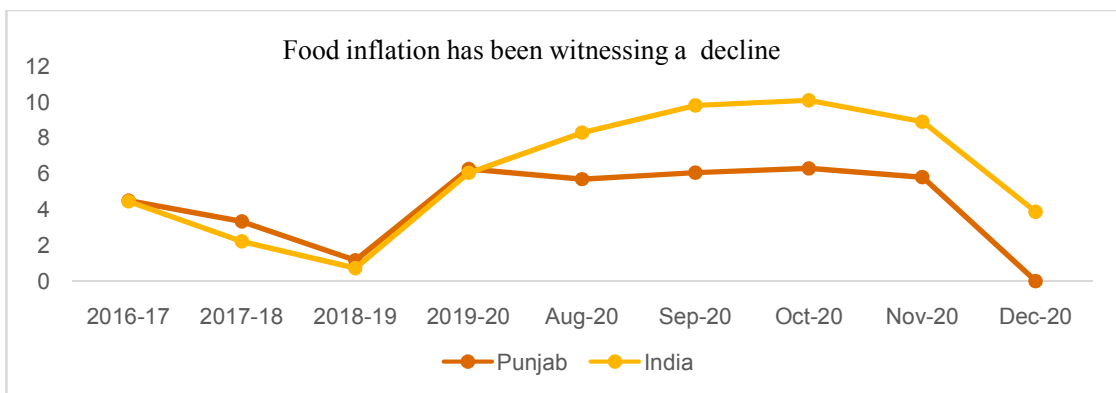

Source: MoSPI, Government of INDIA

Food and Non-Food Inflation

Food prices in recent months of the year 2020-21 has shown fluctuation as compared to 2019-20. As seen food inflation rose in 2019-20 in Punjab and India, both. However, the scenario has reversed in 2020-21, with decline rates of inflation (**Figure 5**). In December 2020, food inflation reached 0% in Punjab. Due to corona virus Pandemic figure for months of April, 2020 to July, 2020 is not available. Inflation of fruits, vegetables, cereals & products and milk & products, has decreased affecting food inflation moving downward trend especially in December 2020. Food inflation has been driven by almost all its sub-components. Fruits price inflation has of course, been the most visible phenomenon with prices in December 2020 being -0.3% lower than those prevailing at the same time in the previous year. There has also been steady decrease in prices of sugar and confectionery, from April to December 2020. Milk and products, vegetables, cereals and products have similarly seen decrease in inflation. Dramatic increase has been seen in spices prices in 2020-21.

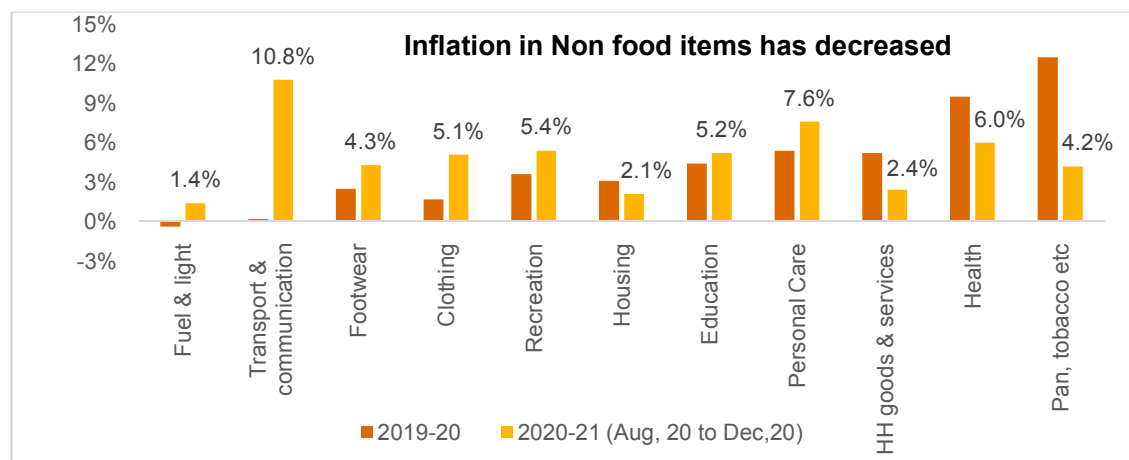
Figure 5: Food and beverages inflation in Punjab vis a- vis India

Source: MoSPI, Government of India

In terms of non-food inflation, Transport and Communication, clothing and Personal care inflation have increased (**Figure 6**). The worrisome trend is the high inflation in “clothing” (5.1%), “transport” (10.8%) and personal care services (7.6%) which are essential commodities/services for enjoying decent quality of life. Health, housing and Pan and tobacco etc have seen a deflation.

Figure 6: Inflation in various non food items in Punjab

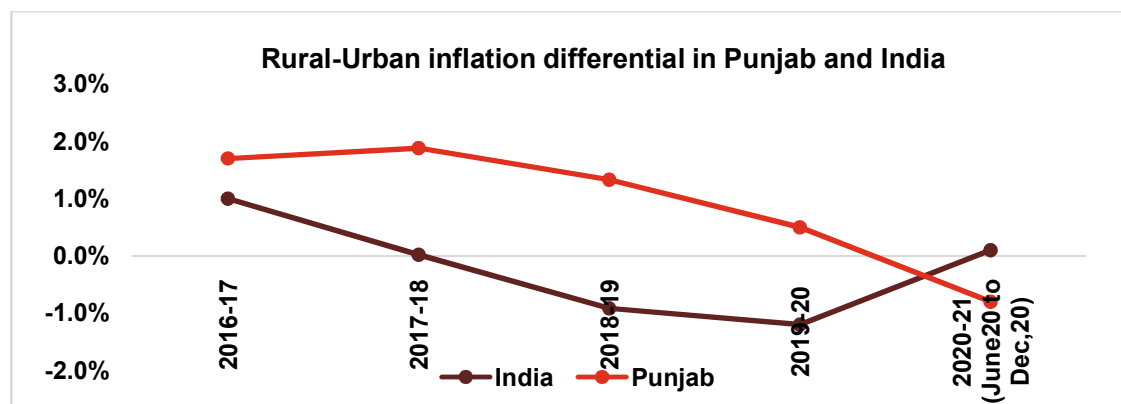

Source: MoSPI, Government of India

Spatial variation in inflation trends

Urban inflation in Punjab exceeds Rural inflation in the year 2020, but rural inflation overtaking urban inflation from 2016-17 to 2019-20. A reversal in the trend, at the national level, has been observed since the past financial 2019-20 year with urban inflation overtaking rural inflation and similar trend observed upto Dec., 2020 in FY 2020-21 (Figure 7). Punjab continues to have a positive rural-urban differential in 2019-20 and negative rural-urban differential in 2020-21 (till Dec 2020).

Figure 7: Rural-urban inflation differential in Punjab vis-a-vis India

Source: MoSPI, Government of India

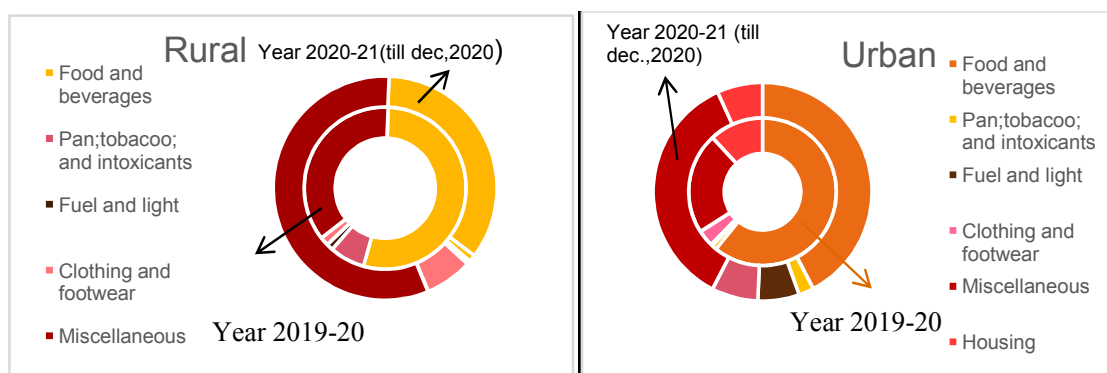
This is on account of non-food inflation in urban Punjab exceeding the non-food inflation in Rural Punjab, across various products. The differential is most significant in the category of Recreation and amusement, where urban inflation till Dec 2020 averaged 6.1%. In contrast, rural inflation in the same category was 4.7%. Similarly, inflation in education, and personal care are higher in rural than urban areas. It should be noted that in Punjab, as per the national trends, urban food inflation has exceeded rural food inflation from August, 2020 onward. This was largely on account of wide differentials in rural-urban decrease in sugar confectionery, milk and products, vegetables, cereals and product, spices.

Drivers of Inflation

Miscellaneous items are the largest contributors to inflation in rural and urban Punjab during the 2019-20 and 2020-21 (August, 2020 to December, 2020). While food inflation in Punjab has been relatively lower than non-food inflation over the years, the recent upward trend in Non food inflation and the high weightage attached to Non food items, has made it an important contributor to the inflation in the State. Further, with high inflation in miscellaneous items like personal care goods has led to significantly impacting the inflation in Punjab.

Rising Non food inflation has also removed disparities in contributors to inflation in rural and urban areas (**Figure 8**) Miscellaneous products are the next highest contributor to inflation with 57% in rural areas and 35% in urban areas, during the first three quarters of 2020-21. Interestingly, clothing and footwear have risen to be an important contributor to urban inflation in 2020-21 with its contribution growing from 4% in 2019-20 (till February) to 7% during 2020-21 (Aug.-Dec, 2020). Apart from these, housing has also been an important contributor to inflation in urban areas of Punjab.

Figure 8: Drivers of inflation in rural and urban Punjab

Source: MoSPI, Government of India

Public Distribution System in Punjab

Punjab is amongst the leading states in the country to implement the National Food Security Act, 2013 w.e.f. December, 2013. The atta Dal scheme being run by the Department of Food Civil supplies & Consumer Affairs, Punjab was brought under the ambit of NFSA, 2013 and it was renamed as Smart Ration Card Scheme in the year 2017.

The State Government procures wheat required for distribution to beneficiaries of this scheme under De-centralized procurement (DCP) and the same is being stored at approx. 527 dedicated DCP godowns and is distributed bi-annually through network of 17186 fair price shop dealers. The beneficiaries of this scheme are distributed wheat @ Rs. 2/- per Kg as per their entitlement in 30 Kg bags. The priority household beneficiaries (PHH) get 5 Kg wheat per month and Anna Antodaya Yojana (AAY) beneficiary families get 35 Kg wheat per month. The State Government distributes 8.70 lakh MT wheat annually to 1.4145 crore beneficiaries.

At present, subsidized wheat is being distributed to 36.57 lakh beneficiary families (Approx. 140.72 lakh beneficiaries) as per allocation for the period from April, 2020 to September, 2020. The details of the beneficiaries are available on transparency portal <http://www.foodsuppb.gov.in> the Department of Food Civil supplies & Consumer Affairs, Punjab. About 99% of ration cards/beneficiaries have been seeded with Aadhaar numbers. Online monitoring of distribution is available on portal epos.punjab.gov.in

In order to bring transparency, wheat is distributed to the beneficiaries in the presence of Government functionaries, panchayat member/councilors and members of vigilance committees.

Three tier Grievance Redressal Mechanism is in place viz-internal, external and through State Food Commission for redressal of grievances of the beneficiaries. Additional Deputy Commissioners of the State have been designated as District Grievance Redressal Officers for Redressal of grievances of the beneficiaries.

To ensure transparency and efficiency in the distribution of food grains under NFSA-2013, under End to End Computerization of TPDS, automation of FPS, Supply Chain Management was implemented. From April, 2018 onwards, wheat is being distributed to eligible beneficiaries through e-PoS devices after Aadhaar authentication/IRIS scanner. The Department has procured 1917 e-PoS devices for this purpose.

State Government undertakes verification/re-verification of beneficiaries from time to time to ensure that only eligible beneficiaries get the benefits of this scheme.

Table 6: Detail of distribution of wheat from October, 2017 to December, 2020 through FPS dealers is as under:

Detail of Wheat Distributed from 2017 to 2020 to NFSA beneficiaries

S.No	Category	Time period	District covered	Wheat distributed (Kgs)	Wheat distributed (MTs)	Pulses distributed (MTs)
1	NFSA	Oct 2017 to March 2018	4	10434946.00	10434.95	NA
2	NFSA	April 2018 to Sept 2018	22	380542501.50	380542.50	NA
3	NFSA	Oct 2018 to March 2019	22	383975358.99	383975.36	NA
4	NFSA	April 2019 to Sept 2019	22	387094825.40	387094.83	NA
5	NFSA	Oct 2019 to March 2020	22	386227257.00	386227.26	NA
6	NFSA	April 2020 to Sept 2020	22	413533268.37	413533.27	NA
Total of NFSA				1961808157.26	1961808.16	0.00
7	PMGKAY -1	April 2020 to June 2020	22	201639200.00	201639.20	10407.29
8	PMGKAY -2	July 2020 to November 2020	22	334143600.00	334143.60	17108.82
Gross Total (NFSA + PMGKAY)				2497590957.26	2497590.96	27516.11

Source: Department of Food, Civil Supplies and Consumer Affairs, Government of Punjab

Department of Food Civil Supplies & Consumer Affairs has successfully implemented ONE NATION ONE RATION CARD scheme which is aimed for the benefit of migrants who have to frequently change their place of residence for employment purpose. In addition to this, during distribution cycle from April, 2020 to September, 2020, under intra State portability 174847

transactions were conducted i.e. ration card holders of the Punjab State has availed the facility of getting food grains from the Fair Price Shop of their choice.

In order to mitigate the difficulties of the beneficiaries in carrying the physical ration card/Aadhaar card, the State of Punjab has introduced Chip based Smart Ration Card which will eliminate the physical cards and the beneficiaries will have to carry only Smart Ration Card to get their entitled quota of food grains from any Fair Price Shop of their choice. Till 05-02-2021 34,38,792 Smart Ration Cards (**with chip**) have been handed over to the District Controllers, Food Civil Supplies & Consumer Affairs, in the State of Punjab for onward distribution among the beneficiaries.

1.5 Demography and employment

In this section, we discuss population trends in Punjab that have an implication for the labour force and employment. These include demographic change, sex ratio and migration trends. We then discuss the employment trends being witnessed in Punjab.

Demographic Trends

It is observed that population growth rates have slowed down in Punjab, on the back of declining birth rates and fertility.

Declining birth rates have not only led to population growth rates falling in Punjab over time, the decline has been sharper for the State than at the all India level. The decadal growth rate of Punjab was 14 percent during the period 2001-2011 in comparison to all India level leading to annual population growth rate in Punjab over the period 2001 to 2011 was 1.4% as compared to 1.8% at the all India level (Figure 9). Fertility rates have

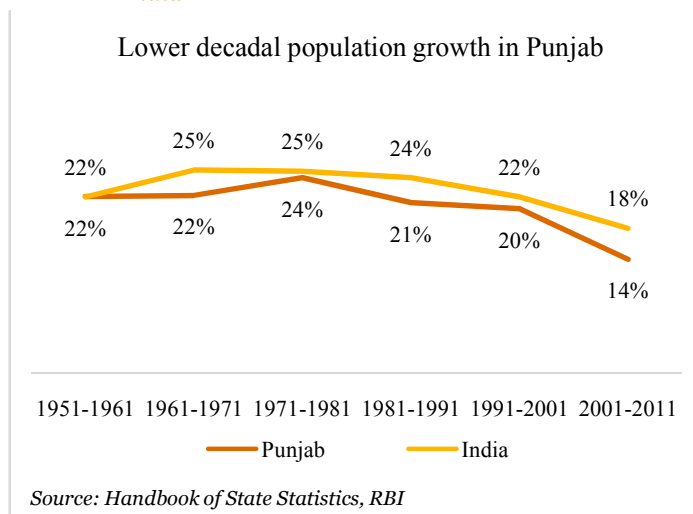
also declined concomitantly. India and Punjab both had fertility rates of 5.2 in 1971. As of 2018 the rate stands at 2.2 for India and 1.6 for Punjab, falling below of the replacement level fertility rate of 2.1%. At the same time, death rates have also declined, though registering a marginal increase between 2011 and 2018.

These trends have contributed to a demographic shift in Punjab with a consistent increase in the population in the working age group, i.e., between 15 and 64 years of age. This can also be seen from Figure 10, where from 1991 to 2017, the bulge in the age-sex pyramids moves from the bracket of zero to 14 years to 10 to 24 for males and 15 to 29 for females. It should be noted, that the demographic shift for females is relatively faster, as compared to males in Punjab. Table 7 highlights that the working age population (15 to 64 years) in Punjab has grown from 60.1% of the population to 71.8% of the population in 2017. At the same time, the percentage of population in the older age group (i.e., above 65 years of age) is also increasing.

Table 7: Distribution of Punjab's population in various age groups

	Age (years)	1991	2011	2017
Working Age	15 to 64	60.1%	67.7%	71.8%
Youth	15 to 29	28.3%	29.1%	30.4%

Figure 9: Decadal population growth rates in Punjab and India

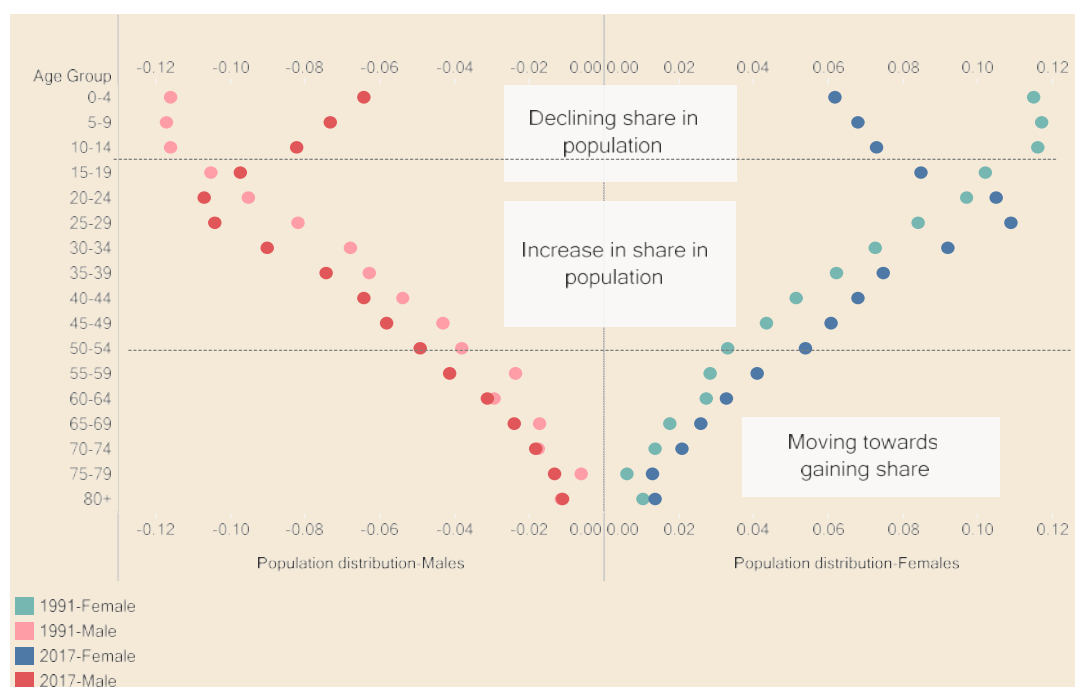

Stepping into working age in next decade	5 to 14	23.3%	17.9%	14.8%
Old Age	Over 65	5.0%	6.7%	7.1%

Source: Census of India, 1991 and 2011; Sample Registration Survey, 2017

Figure 10: Shift in age structure in Punjab (1991 to 2017)

Source: Census of India, 1991 and 2011, Sample Registration Survey, 2017

This demographic shift raises two concerns. First, the presence of a large working age population does not automatically translate into an economic advantage. Instead, skilling and employment opportunities, matching the aspirations of the youth, need to be provided to ensure that the population bulge transforms into a demographic dividend. Second, with higher population in older age groups, Punjab would have to invest in health care and social security initiatives to cater to the needs of the growing dependent population, apart from the initiatives the state undertakes for welfare of children and disabled. Both these aspects are important, in the face of limited fiscal space. As discussed in Chapter 7: Public Finance, Punjab has significant committed expenditure which requires careful carving out of space for these initiatives.

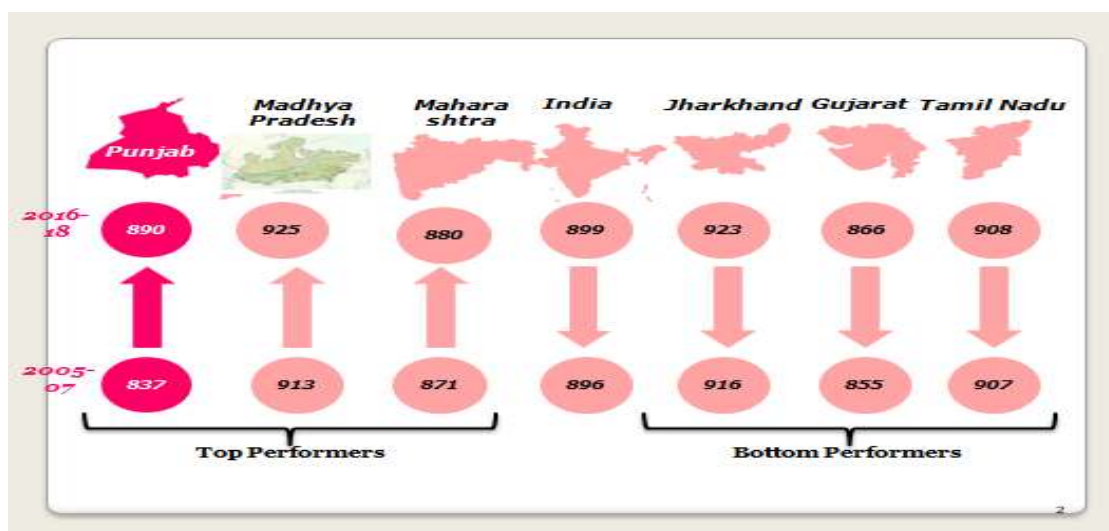
Sex Ratio

An IMF staff study has found that women's participation in the labour force has significant economic gains for two reasons. Firstly, increased diversity at the workplace allows for wider perspectives and innate differential skills to be brought on board, thus improving productivity. Secondly, as an economy grows, employment opportunities increase in the service sector which is inherently more conducive for inclusive employment. However, social or other barriers to women's

entry into the labour force could slow the process of increased employment and output (Ostry et al, n.d)³. One measure of such social barriers is the sex ratio, that reflects sex discrimination at birth.

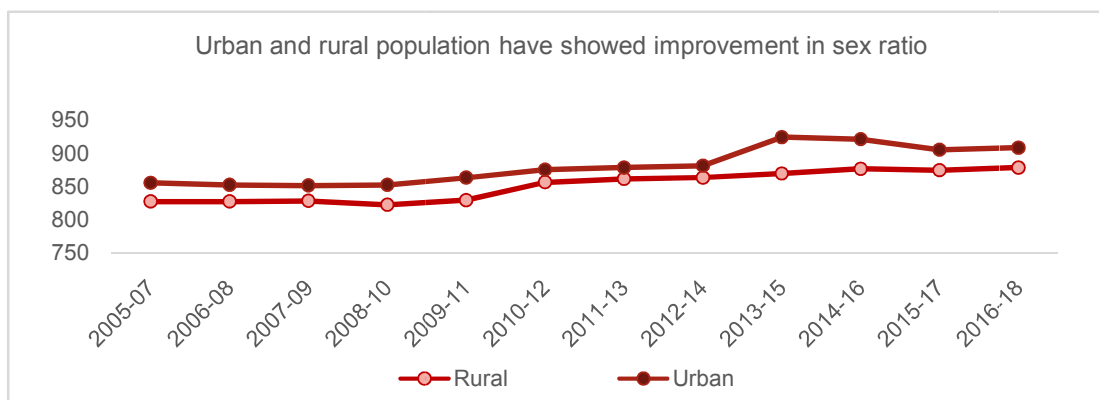
Although historically Punjab has adverse sex ratio yet it has improved significantly during the decade between 2005-07 to 2016-18. Conscious and consistent efforts by the State Government have resulted in raising the sex ratio. Punjab’s sex ratio rose from 837 in 2005-07 to 890 in 2016-18. In contrast, the national sex ratio declined from 901 in 2005-07 to 899 in 2016-18. In comparison, with other 18 States, Punjab has been the top performer with an improvement of 53 women per thousand men, as presented in **Figure 11**, followed by the second top performer, Madhya Pradesh, which improved its sex ratio by 12 women per thousand men. Most of the remaining states have witnessed a decline in sex ratio, over these 10 years. It is worth noting that despite the significant improvement in sex ratio, Punjab continues to be below the national average.

Figure 11: Sex-ratio in Punjab relative to other states

Source: Detailed Tables, Sample Registration System Statistical Report 2018

Figure 12: Sex ratio in rural and urban Punjab

Source: Sample Registration Survey, Multiple years

It is observed that sex ratio has shown improvement in both rural and urban areas, as presented in Figure 12, with urban Punjab performing better than rural Punjab. Higher level of awareness, higher literacy and stricter medical regulations in urban areas play a significant role in the higher sex ratio

³ <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/SDN/2018/SDN1806.ashx>

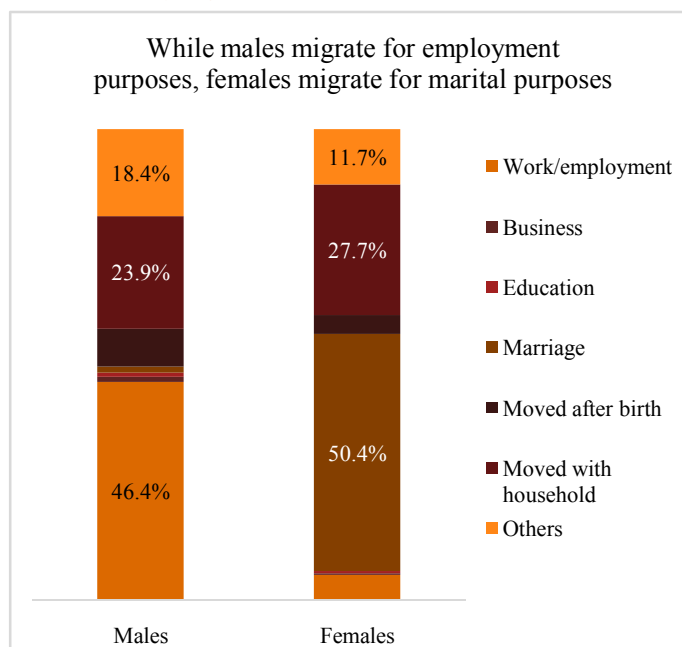
observed in urban areas. Punjab's Sex ratio has recorded a decline marginally from 876 to 874 from 2005-07 to 2015-17 but it increased to 878 in 2016-18. In contrast, urban Punjab witnessed an improvement in sex ratio from 905 in 2015-17 to 908 in 2016-18.

Migration trends in Punjab

Punjab is the unique state which attract high in-migration from other States . As per 2011 Census data, over 24 lac people (24, 88,299) from states across the country migrated to Punjab. This was 5.3% of total migrants within India. This makes Punjab the state with 8th largest share of migrants from other states. Majority of these migrants were females, with a share of 55.2%. Most of the in-migrants to the state settled in industrial city Ludhiana and SAS Nagar.

Gender wise reason for in-migration to Punjab varies. Males migrated to Punjab in search of work/employment opportunities, majority of the females shifted for marital purposes, as presented in **Figure 13**. Similar trend is observed across the country. Uttar Pradesh is the leading state in terms of migration to Punjab with a share of 26.1%. Majority of the migrants from UP and Bihar come to Punjab in search of employment opportunities. These people work as casual labour in farms or daily wage earners, and thus, are subjected to poor working conditions. The high influx of population from other states in search of employment opportunities puts pressure on the labour market in the State and requires interventions to ensure availability of appropriate employment opportunities.

Figure 13: Distribution of migrants based on purpose for shifting

Source: Census of India 2011

Box 4: The search for greener pastures

Diaspora amongst Punjabis, especially the youth is a well-known fact across the State. A variety of push and pull factors are at play which have resulted in the youth, leaving their hometowns in search of greener pastures abroad. Better standards of living in the developed economies like Canada, USA, Australia and UK is the biggest pull factor attracting the high aspirational youths in the State.

On the other hand, a rising number of push factors are also at play. Lack of employment opportunities which suit the aspirations and qualifications of Punjabis is one of the leading reasons. This is substantiated by the fact that of the total 265249 applicants to the Unemployment Bureau in 2020 (as of 31st December), 88% are educated (matriculate and above) and 50% were categorized as skilled. This indicates that a possible mismatch exists between the jobs available and the aspirations/qualifications of the applicants, forcing a brain drain from the State. As agricultural growth reaches a plateau, a large proportion of children of these farmers have been migrating abroad in search of employment opportunities. Surveys highlight that more and more farmers (especially small and marginal farmers) have been selling their lands to fund the migration of their children abroad.

A combination of these pull and push factors have resulted in brain drain from the State and high unemployment amongst the youth (as mentioned ahead).

Another interesting trend observed in Punjab is the high diaspora amongst Punjabis (especially the youth). A large share of Punjabis migrates outside the country in search of better employment opportunities. The various push and pull factors leading to the high diaspora are discussed in

Box 4. Canada, USA and UK have historically been the top destinations amongst migrants. However, countries like Spain and Italy are now emerging as preferred destinations as well. High Diaspora opens doors to remittance income for Punjabis. RBI's inward remittance survey 2016-17 highlights that 1.7% of the total inwards remittance was directed towards Punjab, ranking 10th out of all states and UTs.

Various government initiatives to promote welfare and social security

Social Security Schemes - support to the citizen from womb to old age

State Government department of Social Security and Women & Child Development plays a vital role in providing support to the citizen from womb to old age. The department provides financial assistance to the elderly, widows and destitute women, dependent children and disabled persons for their subsistence under the Social Security Schemes. A sum of Rs.2621.70 crore has been proposed for 29.13 lac beneficiaries during the year 2020-21. A Sum of Rs. 2622.17 crore has been proposed for the year 2021-22.

Old Age Pension Scheme

Punjab has 2866000 old age population which constitutes 10.3 % of total population. To support the old age persons an amount of Rs. 1558.10 crore was approved for the year 2020-21 against which a sum of Rs. 1012.56 crore has been spent up to 31.12.2020 to cover 17.50 lakh beneficiaries.

Indira Gandhi National Old Age Pension (IGNOAPS)

This scheme was started on 16-8-1995 by govt. of India. The age of the applicant shall be 60 year or higher. Applicant must belong to a household below the poverty line. An amount of Rs.5400.00 lacs was approved for the year 2020-21, against which 3199.42 lakhs expenditure has been incurred up to 31.12.2020.

Celebration of International day for Older Persons

To provide us an opportunity to acknowledge the contribution, wisdom, dignity and needs of our senior citizens and to re-dedicate ourselves to their well-being 1st October of every year is celebrated as the International Day of Older Persons (IDOP) around the world in pursuance of a UN General Assembly resolution of December 1990 for elderly. Eminent older persons are felicitated on this occasion. For the year 2019-20 the approved outlay was Rs. 30.00 lacs against which a sum of Rs. 30.00 lacs were spent. For the year 2020-21 the outlay is Rs. 30.00 lacs, out of which Rs.2.58 lacs expenditure has been incurred upto 31.12.2020. The budget provision of Rs. 30.00 lacs has been proposed for the year 2021-22.

Facilities to Senior Citizens

The department issue identity cards to Sr. citizens having the age of 60 years and above under the scheme.

- Three seats per bus will be reserved in Punjab Roadways/P.R.T.C. buses,
- Separate queues for Sr. Citizen in all the OPD,s in civil Hospitals,
- Separate queues for Sr. Citizen for payment of electricity/water bills,
- Any other benefits extending to Sr. citizen by the Punjab Government from time to time.

Punjab Financial Assistance to Acid Victim Scheme, 2017

Effective since June 2017, the main objective of the Scheme is to provide financial assistance to females who due to acid attack, have been rendered disabled. The acid attack victim should be resident of Punjab State to be covered under the scheme, The application is to be submitted by the District Social Security Officer, supported with medical certificate duly issued by the Civil Surgeon of the concerned district to the effect that the applicant, due to acid attack, has been rendered disabled as defined under Section 2(1) of the Persons with Disabilities (Equal opportunities Protection of Rights of Full Participation) Act. Each victim is paid Rs 8,000 /- every month an amount of Rs 20 Lac has been earmarked for 2018-19, 20 lac for 2019-20 and Rs 24 Lacs for the financial year 2020-21.

Financial Assistance to Widow and Destitute Women

An amount of Rs. 428.07 crore was approved for the year 2020-21 under “Financial Assistance to Widow and Destitute Women”, against which a sum of Rs. 313.32 crore has been spent 31.12.2020 to cover 513000 beneficiaries.

Indira Gandhi National Widow Pension Scheme

This scheme was started on 20-2-2009 by Government of India. The age of the widow shall be between 40-59 years. The applicant must belong to a household below the poverty line. An amount of Rs.7.50 crore was approved for the year 2020-21 against which an expenditure of Rs. 4.59 crore has been incurred upto 31.12.2020 to cover 17967 beneficiaris.

Financial Assistance to Dependent Children

To support the dependent children an amount of Rs. 145.71 crore was approved for the year 2020-21, Out of which a sum of Rs 104.11 crore has been spent to cover 189000 beneficiaries.

Integrated Child Protection Scheme

Integrated Child Protection Scheme (ICPS) was launched by Ministry of Women and Child Development, Government of India, New Delhi on 26-11-2010 after the approval of council of ministers. This scheme relates to bringing the existing 15 homes under the Juvenile Justice (Care & Protection of Children) Act, 2000 and Child Protection Programmers under one umbrella. An amount of Rs.20.00 crore was allocated under this, scheme, against which a sum of Rs. 10.74 crore has been spent upto 31.12.2020 for the financial year 2020-21.

Integrated Child Development Services Scheme (ICDS)

For overall development of children this scheme was launched in 1975 on experimental basis. Under this scheme, 27,314 Anganwadi Centers are being run in 155 ICDS blocks (146 Rural and 9 Urban) of the State. For this scheme, a budget provision of Rs 446.35 crore was made against which 197.26 crore has been spent upto 31.12.2020 for the financial year 2020-21.

Financial Assistance to Disabled Persons

To provide financial support under this scheme an amount of Rs. 187.33 crore was approved for the year 2020-21 against which an expenditure of Rs. 136.82 crore has been made to cover 258000 beneficiaries.

Indira Gandhi National Disabled Pension Scheme

This scheme was started on 20-2-2009 by Government of India. The age of the disabled shall be between 20-59 years. The applicant must belong to a household below the poverty line. An amount of Rs. 2.00 crore was approved for the year 2020-21 against which an expenditure of Rs. 1.47 crore has been spent.

Rights of persons with Disability Act, 2016

‘The Persons with Disabilities Act, 2016 (P.W.D. Act)’ is being implemented by the State Government. Under the Act, two committees namely State Coordination Committee and State Executive Committee have been constituted. As on 19-4-2017 Social Security and Women & Child Development department as Nodal Department has identified total 899 posts, out of which 287 have been filled by disabled people. Disabled Students up to 8th standard get Rs.200/- per month and above 9th standard get Scholarship of Rs.300/- per month for their studies.

Regional Spinal Injury Centre, Mohali (RSIC)

Under this programme the Government of Punjab has set up a Regional Spinal Injuries Centre in Mohali. This Centre was started in the year 1999-2000. For setting up of the centre, a piece of 5 acre land has been taken from Puda @ Rs.1.45 lacs per year on lease basis. This Centre is providing benefit to the people of the States of Punjab, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu & Kashmir and Union Territory of Chandigarh. This Centre is working for the benefit of the people belonging to the handicapped category i.e. deaf, dumb, blind and orthopedically handicapped persons. This Centre is providing physiotherapy services and other treatments related to spinal cord services to the needy patients.

During the year 2019-20 the budget amounting to Rs 200.00 lacs was allotted, out of which an amount of Rs 200.00 lacs was spent on providing medical services to total number of 167420 patients.

For the year 2020-21 the outlay is Rs. 200.00 lacs . A sum of Rs 200.00 lacs has been proposed to be allotted in the budget provision for the financial year 2021-22 also to cover 50000 patients.

Travelling Facility to Blinds and Handicapped Persons

Blind persons are provided free travelling facility and handicapped persons are provided concessional travel facility in the Punjab Roadways and P.R.T.C. Buses under the “Travelling Facility to Blinds and Handicapped Persons” scheme,. Under this scheme a budget provision of Rs.1040.00 lac has been made for the year 2019-20, out of which Rs. 371.52 lacs were spent. A budget provision of Rs. 11.00 crore has been made for the financial year 2020-21.

Celebration of world disabled day and state awards to handicapped

3rd December of every year is celebrated as International day of disabled persons. On this day, a sports meeting is organized and NGO's/employees/self-employed and sports persons are conferred state award on the basis of their performance. Under this scheme a budget provision of Rs. 10.00 lac has been made for the financial year 2020-21 against which Rs. 2.50 lakh has been utilized.

Scheme for Rights of persons with disability Act, 2016 (SIPDA)

To the maximum extent possible, buildings/places/transportation systems for public use are be made barrier free.Barrier-free environment enables people with disabilities to move about safely and freely, and use the facilities within the built environment. The goal of barrier free design is to provide an environment that supports the independent functioning of individuals so that they can participate without assistance, in everyday activities.

Punjab has experienced increase in labour force participation and worker population ratio while at All India level there is a decline since 2015-16

Under this Scheme for implementation of persons with disabilities Act,2016 the proposals are demanded for under mentioned schemes:-

1. To construct/modify Ramps, lifts, toilets and provide barrier free environment in State Governments important buildings like Collectorate Offices, State Universities, Medical Colleges, Division Headquarters and other important buildings .
2. To make accessible the website to the handicapped persons. Instructions regarding website are available on <http://darpg.nic.in>

Scheme for implementation of persons with disabilities Act,2016 is 100% centrally sponsored scheme. For the financial year 2020-21 a budget of Rs 5000.00 lacs has been allotted .

Employment and unemployment trends

In comparison with 2017-18, the LFPR in Punjab has witnessed a one-percentage point growth, During the same period LFPR and WPR at the national witnessed a 0.4 & 0.5 percentage point growth respectively. As per the latest Period Labour Force Survey (PLFS) 2018-19, labour force participation rate (LFPR) for 15+ years in Punjab stood at 47.7% and worker population ratio (WPR) for 15+ years stood at 44.2%, as highlighted in Table 8⁴. Efforts of the State government to provide skill trainings and employment opportunities through various initiatives like setting up health sector skill development centres and institutes like Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory

⁴ Both indicators have been measured for individuals who are 15 years or older

Institute have boosted the employment scenario in the State. As presented in Table 8, unemployment rate (measured for individuals who are 15 years or older) has shown a decline in 2018-19 as compared with 2017-18 both at state and national level.

Table 8: Employment and unemployment indicators for Punjab vis-a-vis India (%) - For ages 15 and above

	Punjab		India	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
Labour Force Participation Rate	46.5	47.7	49.8	50.2
Worker Population Ratio	42.9	44.2	46.8	47.3
Unemployment Rate	7.7	7.4	6.0	5.8

Source: PLFS, 2017-18 and 2018-19

Employment Trends: Rural-Urban

Data presented in Table 9 reveal that Employment trends have been relatively better in urban areas of Punjab than rural areas. As of 2018-19, unemployment rates in both rural and urban Punjab were 7.7% and 7.0% respectively. However, LFPR and WPR at urban centres of Punjab is relatively higher than rural centers as presented in **Table 9**.

In comparison with 2017-18, LFPR and WPR has increased in 2018-19 in both rural and urban Punjab. Unemployment rates has marginally increased by 0.1 percentage point growth in rural Punjab, While it has decreased by 0.7 percentage point in urban Punjab. Together these indicators point towards a better and improving employment scenario in both rural and urban Punjab. Further unemployment rates in urban Punjab has improved more than national level.

Table 9: Employment and unemployment indicators for Punjab vis-a-vis India (%) - Rural and urban areas - For ages 15 and above

Punjab	Rural		Urban	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
Labour Force Participation Rate	44.5	46.3	49.6	50.0
Worker Population Ratio	41.1	42.7	45.8	46.5
Unemployment Rate	7.6	7.7	7.7	7.0
India	Rural		Urban	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
Labour Force Participation Rate	50.7	51.5	47.6	47.5
Worker Population Ratio	48.1	48.9	43.9	43.9
Unemployment Rate	5.3	5.0	7.7	7.6

Source: PLFS, 2017-18 and 2018-19

Employment Trends: Male-Female

Gender disparity is observed in employment trends in Punjab as well same as at the national level. Females have lower LFPR and WPR, as well as significantly higher unemployment rates than that observed for males. Table 10 provides a snapshot of the employment trends for females' vis-à-vis males in Punjab, as per the PLFS 2018-19. LFPR for females stood at 19.1% in contrast to 73.9% for male, almost 4 times higher. A similar difference is observed in WPR and unemployment rates for males and females.

Table 10: Employment and unemployment indicators for Punjab (%)- Males and females- For ages 15 and above

	Male		Female	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
Labour Force Participation Rate	74.9	73.9	15.5	19.1
Worker Population Ratio	69.8	68.8	13.7	17.3
Unemployment Rate	6.9	6.9	11.7	9.4

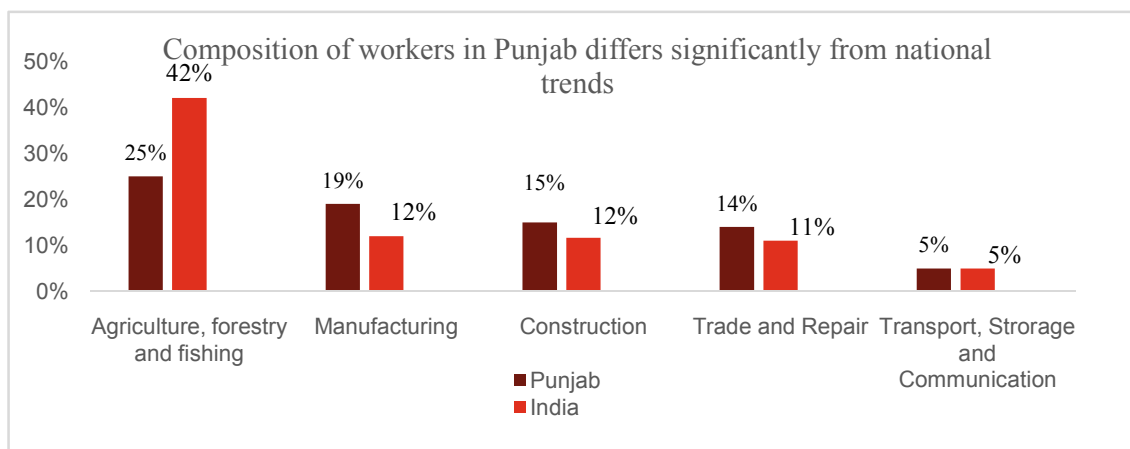
Source: PLFS, 2017-18 and 2018-19

Sectoral Distribution of workforce

One fourth share of workers in Punjab are concentrated in agriculture and allied sub-sectors, followed by manufacturing and trades and repair. As per estimates in PLFS 2018-19 nearly 25% of workers in Punjab are engaged in agriculture and allied activities. Punjab has grown to be a hub for textiles, sports goods and light engineering goods, a significant proportion (19%) of workers are engaged in manufacturing. Ancillary to these manufacturing activities, trade and repair services employ the third largest share of workers in the State (14%).

At national level share of agriculture and allied sectors in employing labour force is significantly higher than Punjab. Over 42% of workforce is engaged in these sectors at national level against only 25% in Punjab. Further, while manufacturing is again the second largest employer, the proportion of workers engaged at national level are significantly lower than those in Punjab. Construction is the third largest employer at the national level (**Figure 14**).

Figure 14: Composition of workforce across sub-sectors in Punjab vis-a-vis India

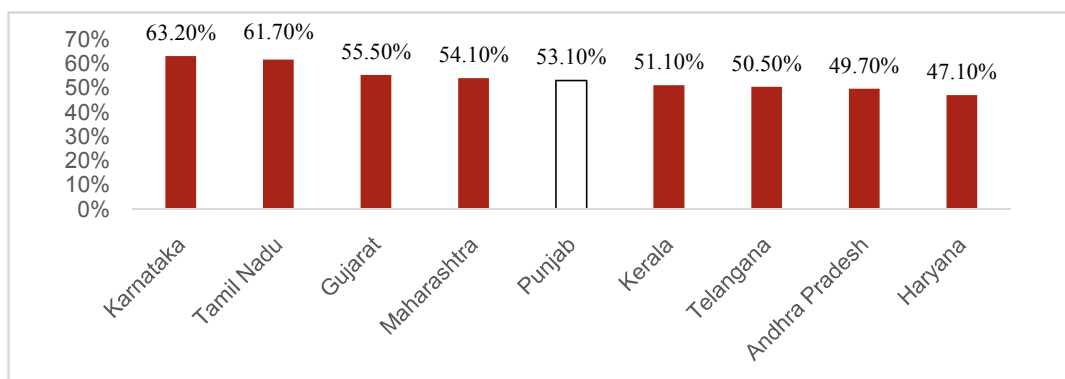
Source: PLFS 2018-19

While agriculture and allied sectors are the largest employers for both males and females in Punjab, distribution of the remaining workers varies across the genders. Following agriculture, manufacturing and trade repair are the leading employer for males in the State. In contrast, the second largest employer for females in Punjab is the education sector. Almost a quarter (24.8%) of female workers in Punjab are engaged in education. This makes Punjab the state with the second highest proportion of female workers employed in education sector. Assam with 36.2% of female workers in education sector is the leader.

Informal Employment

Majority of workers in the non-agriculture sector in Punjab are engaged in the informal sector (Figure 15). Nearly 53% of non-agricultural employment is informal in Punjab – i.e., involving no written contract, thus informal.

Figure 15: Percentage of informal non-agriculture employment (in %)

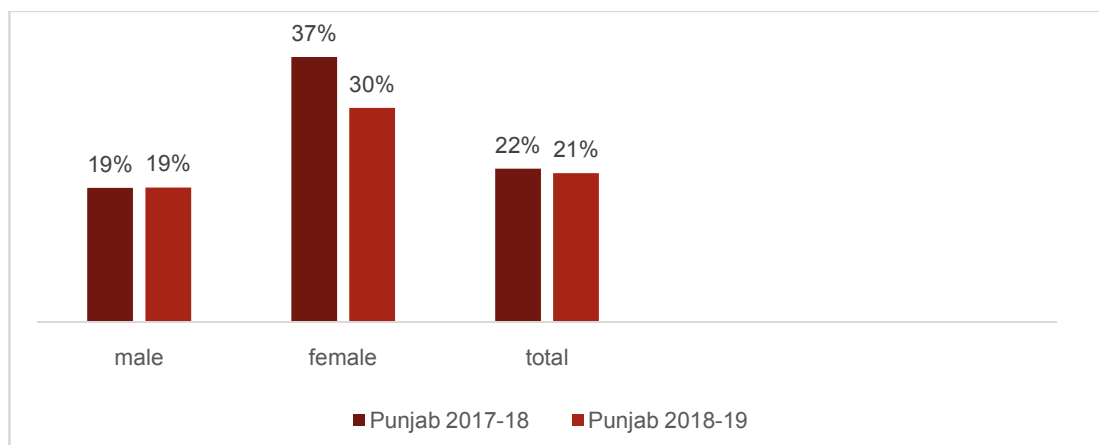

Source: PLFS 2017-18

Youth Employment

Though unemployment among the youth (15-29 years of age) is a matter of concern. As per PLFS survey in Punjab, it has recorded a decline from 22% in 2017-18 to 21% in 2018-19. As presented in Figure 16 male and female unemployment rate has also recorded a decline in 2018-19.

Figure 16: Status of youth unemployment in Punjab (2017-18 & 2018-19)

Source: PLFS 2017-18 & 2018-19

A variety of steps have been undertaken to bridge the gap between skill sets of the youth and job opportunities in the State. Skill and training centres across a variety of domains like health have been set up across the state. Schemes like ‘Apni Gaddi Apna Rozgar Yojana’ are aimed at providing youths with entrepreneurial opportunities in the transport sector. The government has tied up with cab aggregators like Ola and Uber to provide job opportunities to the youth. Apart from this, Mega Placement Drive/Mega job fairs are being organized under the ‘Ghar Ghar Rozgar’ schemes which aims at providing employment to unemployed youth.

Various government initiatives to promote employment and skill development

State Employment Plan for the year 2020-2022

The state govt. has decided to recruit one lakh personnel in the various departments. As on 3-7-2020. Punjab govt. has 305173 employees. More than one lakh direct quota posts are either vacant in various departments or would fall vacant because of refixing the retirement age at 58 years. Out of these 1 Lakh vacant posts 50000 may be filled during in financial year 2020-21 and balance 50000 posts should be filled during financial year 2021-22

Keeping in view the need to provide employment to the youth, the State Government is undertaking various initiatives to enhance the employability of youth by imparting job specific vocational skills. During 2020 (January to November), the department concerned registered a total of 21581 applications, of which 335 applicants were provided employment under Compulsory Notification of Vacancy Act 1959. During the first 8 months of 2020-21 (1 April 2020 to 30 November 2020), the department organized 798 Placement Camps through which 94925 applicants provided employment assistance and 91360 applicants received employment through 6th Mega Job fair.

Setting up District Bureau of Employment and Enterprises (DBEE)

State Government, has established District Bureau of Employment and Enterprises (DBEE) in November 2018 to facilitate Unemployed youth. DBEE is Single window platform for employment services, for the employment seeker and employer, in every district headquarter of the State. The main services provided by DBEE are:

- i. To arrange regular interface between the Job seekers and Employers in the form of Rozgar Melas for placements.
- ii. Providing Guidance & Career Counseling
- iii. Helping in e skill training to increase employability of youth.
- iv. Facilitate self-employment, enterprise and entrepreneurship development.
- v. Helping in obtaining bank loans for start-ups of micro and small enterprises.
- vi. Supporting youth desiring overseas placements.

Supporting youth looking for overseas employment

Facilitation services (such as information about overseas opportunities, clearances required, skill required, counseling and other support) are available for providing necessary support to the youth desiring overseas placement under the DBEE. Till date, recruiting agents have been empaneled in the following districts: Bathinda, Roopnagar, Jalandhar, Kapurthala, Ludhiana, Moga, Pathankot, Patiala & SAS Nagar.

Mai Bhago Armed Forces Preparatory Institute

To impart training to girls Mai Bhago Armed Forces Preparatory Institute for girls has been set up by the State Government at SAS Nagar. This is the only and unique institute of its kind in the entire country which trains young girls from Punjab for joining the armed forces as commissioned officers. During the period 1 April 2020 to 31 December 2020, the following number of young girls were imparted training:

IV Course:	22
V Course:	21
VI Course:	21

During this period 10 trainees were selected/placed as Commissioned Officers

Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory Institute

In the modern city of SAS Nagar (Mohali) the ‘Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Services Preparatory Institute’ has been established to provide focused and goal-oriented training to cadets and to equip them with the required intellectual, physical skills and character-building qualities for joining the National Defence Academy and becoming commissioned officers in the Armed Forces.

52 youths were trained between 1 April 2020 and 31 December 2020 out of which 17 youths were absorbed in NDA and 11 were placed as Commissioned Officers to Indian Army .

Centre for Training and Employment of Punjab Youth(C-PYTE)

On 19 August 1990 ‘Centre for Training and Employment of Punjab Youth (C-PYTE) was established. It is a unique Organisation which is engaged in inculcating self-discipline, spirit of national integration, secularism, dignity of labour and work culture, besides imparting technical skills for generating self-employment opportunities, rather than seeking employment alone. Main lot of beneficiaries of the scheme are the rural unemployed youth who are given pre recruitment training for joining the Armed Forces, Central Para Military Forces and Police.

The Organisation has established 14 C-PYTE training camps, including 4 permanent camps and 10 temporary camps. The scheme endeavors to eradicate unemployment amongst the youth of Punjab particularly amongst the youth of border areas and youth belonging to SC/ST and backward classes.

A 12-week capsule was organized during the year, as part of the pre-recruitment training for the Army. During 2020-21 online training was imparted to 2963 youths.

Ghar-Ghar Rozgar

“Ghar-Ghar Rozgar” is a special programme of the State Government to provide employment to unemployed youth through Mega Placement Drive/ Mega job fair. The first job fair in Punjab was organized from 21 August 2017 to 3 September 2017, where 9,533 candidates were provided appointment letters at State level function. Additionally, 13,177 candidates were given employment in the private sector between March 2017 and September 2017. The second state level mega job fair was organized from 20 February 2018 to 8 March 2018 for the placement of engineering, ITI, polytechnic and single trade institute students. A total of 7378 candidates were given appointment letters at State level functions. The third Mega job fair in Punjab was organized from 12 November 2018 to 22 November 2018. During the fair, appointment letters were given to 6,863 selected candidates and 6,230 candidates were shortlisted. Apart from this, 6,231 candidates were given employment in private sector between April 2018 and November 2018.

An exclusive Ghar Ghar Rozgar Portal (www.ghargharrozgar.punjab.gov.in) & www.pgrkam.com was launched in February 2018 by Government of Punjab, where both job seekers and job providers

can register themselves on this interactive platform. Employers can search for potential candidates as per their qualification and eligibility criteria. A total of 1062262 unemployed candidates and 7933 employers were registered on this portal.

Apni Gaddi Apna Rozgar Yojna

To provide self-employment/entrepreneurial avenues to youth of Punjab in transport sector “Apni Gaddi Apna Rozgar” Yojna launched by State Government. Under the scheme, taxis are provided at subsidized rates and no collateral are required for the loan for purchasing the taxi. The Department of Employment Generation and Training have formulated this scheme in the collaboration of private sector through Deputy Commissioners/ District Bureaus of Employment and Enterprises (DBEEs).

The nodal department ‘Department of Employment Generation and Training (DEGT),’ Punjab signed a Memorandum of Understanding with suitable private players for the success of this Scheme. DEGT and the private companies work in coordination with Transport Department, Police Department, Punjab Skill Development Mission and other line departments.

The Punjab government has tied up with two largest taxi operator companies in India, Ola and Uber. During 2019 and 2020, the employment opportunities generated under the scheme is as follows:

Table 11: Employment Generated under the scheme

Period	Ola	Uber
April 2019 to March 2020	27455	7897
April 2020 to June 2020	0	46

Total: 35398

Punjab Skill Development Mission

Different schemes are being implemented under the Punjab Skill Development Mission which aim at developing the skill sets of individuals, especially youth, ensuring them better employment opportunities. The details of achievements of these schemes during 2020-21 is given below:

Table 12: Targets of Punjab Skill Development Mission in coming year

S. No.	Name of Scheme	Total Number of candidates to be	
		Trained candidates	Appointed/Placed Candidates in year 2020
1	Deen Dayal Upadhyaya Gramin Kasualya Yojna	379	897
2	National Urban Livelihood Mission	2465	448
3	Pardhan Mantri Kaushalya Vikas Yojna	7583	2543
4	Punjab Heritage and Tourism Promotion Board	316	0

<i>S.</i>	<i>Name of Scheme</i>	<i>Total Number of candidates to be</i>	
5	CSR	2501	2501
6	Total	13244	6389

Sardar Bahadur Amin Chand Sony Armed Forces Preparatory Institute

Sardar Bahadur Amin Chand Sony Armed Forces Preparatory Institute on the lines of Maharaja Ranjit Singh Armed Forces Preparatory Institute will be set up at village Bajwara in Hoshiarpur district of Punjab by the end of 2021. In this institute, 270 youths would be trained every year to be recruited as commissioned officers in CDSE (Combined Defense Services Examination) / AFCAT (Air Force Central Admission test). Sardar Bahadur Amin Chand Sony Armed Forces Preparatory Institute is under construction.

Chapter 2 Agriculture, Allied Activities and Rural Development

Punjab has played the key role to ensure food security and self sufficiency in food grains to the Nation. The State is known as the bread basket of India. Despite negligible share of 1.53%, in total geographical area of India, its share in the central pool of rice and wheat has been very significant especially after Green Revolution period. In 2019-20 share of rice and wheat was 20.92% and 37.82 % respectively.

Share of agriculture and allied activities in GSVA is contributing 31.6% of the total GSVA (2020-21) and it was source of employment to 24.6% of its workforce (2018-19). Agricultural yield in Punjab was the highest across India for wheat and second highest in rice in 2018-19. As per NABARD survey in among the states of India, agricultural households in Punjab had the highest monthly average income. It has been primarily because of the following factors :

- 1) Highly mechanized farming .*
- 2) Availability of highly -developed irrigation network which enabled irrigation of 99% of the gross cropped area.*
- 3) Availability of required inputs like fertilizers, pesticides, seeds since the time of the Green Revolution.*
- 4) Adequate marketing infrastructure including storage facilities, well-developed network of regulated markets and procurement facilities*

The sector is showing moderate growth trend in past due to slowdown in crop husbandry sector . This sector has been subject to a lot of volatility in recent years and has presented the case for greater diversification. There could be two avenues for this:

- 1) **Crop diversification: Production and productivity of rice and wheat has reached to nearly saturation level, even though Punjab still is among States having the highest yields. Moreover, paddy cultivation is water intensive, and has caused over-exploitation of Punjab's ground water resources. Cultivation of rice would need the use of submersible pumps which are expensive, and unlikely to be suitable for marginal and small landholding farmers. Therefore there is a need to diversify crops and horticulture, as well as pulses and oilseeds act as avenues for diversification.***
- 2) **Move to 'allied sectors': Livestock sector has adequate potential for growth and supplement income and employment .Unlike crop husbandry this sector is less vulnerable to the vagaries of climate also.***

2.1 Introduction

Agriculture sector has played the multidimensional role in ensuring food security and nutrition as well as eradicating poverty, uplifting the rural economy and providing employment to a large section of the society. Agriculture sector of Punjab has great importance not only in State's economy but in the economy of country as well . Between 2011-12 and 2019-20, on average, the agriculture and allied sector, contributed almost 30% of the GSVA and it employed more than one-fourth of the state's workforce according to the Periodic Labour Force Survey (PLFS) of 2018-19.

Punjab has played a historical role in ensuring self sufficiency in food grain production. The State is still the ‘bread-basket’ of the country, due to its significant contribution to the national production of wheat and rice. In 2018-19, Punjab produced nearly 18% of the country’s total wheat production with just less than 12% share of the total area under cultivation of wheat, at the national level. During the same period State also contributed almost 11% of the total rice produce of the country while with only 7% of the total area under rice cultivation in the country. The state contributes more than a one fourth of the total central pool procurement of rice and wheat in the country.

Punjab bread basket of India, contributed 21% to central pool in 2019-20 in rice and 38% in 2019-20 in wheat

Higher level of yield and productivity have led to high incomes for agricultural households in the State. As per NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey 2016-17, agricultural households in Punjab have the highest average monthly income in the country, followed by Haryana.

2.2 Performance of Agriculture sector

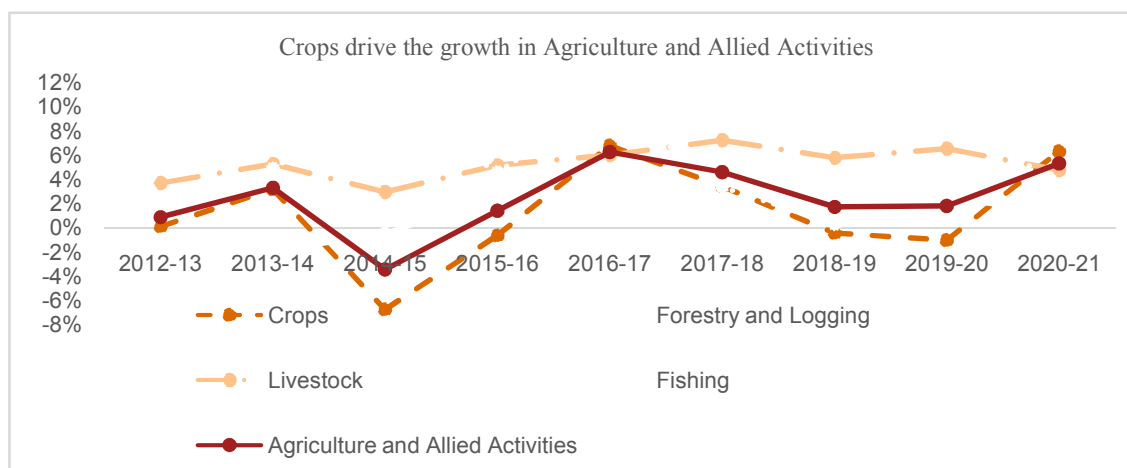
In 2020-21, agriculture and allied sectors are expected to contribute 31.6% of Punjab’s GSVA as compared to 28.7 % in 2019-20.

Highest yield across states in Punjab in wheat and second highest in rice.

Agriculture and allied sector of Punjab grew at 1.81% in 2019-20 and is expected to register a higher growth rate in 2020-21. Similar to the growth registered in 2018-19, this was almost equal to the average growth rate of 2.1% registered on average between 2012-13 and 2018-19. The growth moderation after 2017-18 is largely on account of a slowdown in the crop husbandry sector.

The crop husbandry sub-sector has the largest share in the State’s GSVA, contributing more than 17.6% of Punjab’s GSVA and over half of the agricultural GSVA. This large share implies that movements in growth rates of cropping sector are closely mirrored in the movements in growth rate of the agricultural and allied sector (**Figure 17**). Estimates for 2020-21 highlight that cropping GSVA of Punjab is expected to increase by 6.3%, against -1.04% in 2019-20. The high dependence of the sector on environmental inputs also makes it susceptible to fluctuations in its growth rates.

Figure 17: Real growth rate of agriculture and allied activities in Punjab

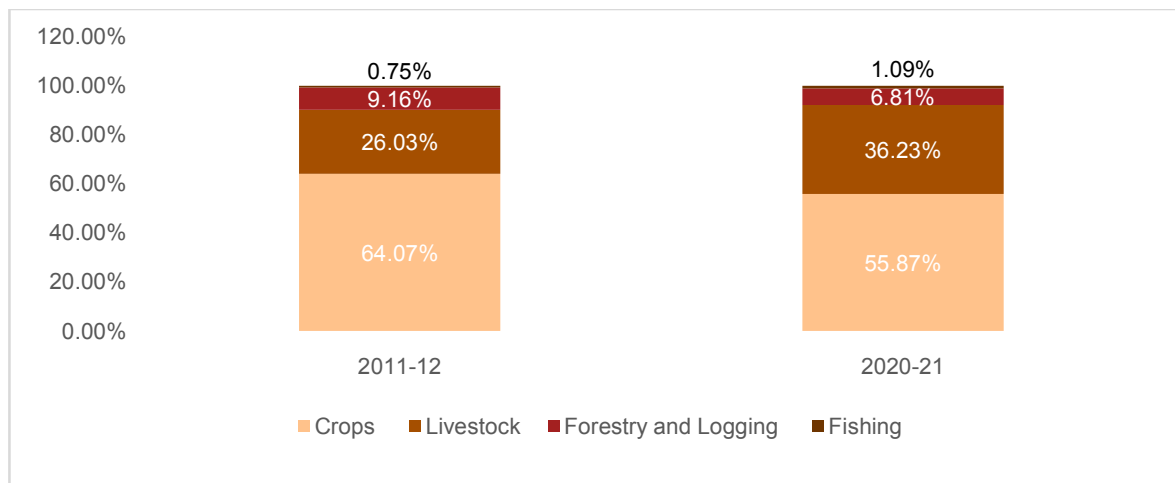

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab.

Growth in the allied activities, on the other hand, has been relatively stable. These sectors are relatively less dependent on environmental factors and thus experience stable growth. Livestock rearing is the most important sector here and has shown strong growth of 5.3% between 2012-13 and 2019-20 on average.

Interestingly, the share of allied activities has also been increasing in the agriculture and allied activities' GSVA. This is largely on account of the livestock sector. Growing from a share of 26.03% in agriculture and allied activities in 2011-12, the livestock sector is expected to contribute a share of 36.23% of GSVA of Punjab's agriculture and allied sectors in 2020-21 (**Figure 18**). This highlights the increasing relevance of activities allied to the agriculture sector for farm income augmentation and employment generation.

Figure 18: Share of subsectors of agriculture

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

2.3 Employment

Agriculture sector provide employment to around one fourth labour force in the State. As per the Periodic Labor Force Survey (PLFS) 2018-19, the agriculture sector of Punjab provides employment to 24.59% of workers, as per Usual Principal and Subsidiary Status (UPSS), against 42.49% at the national level.

In rural areas, this sector is the main source of livelihood, employing 38.74% of the total rural workers. Proportion of male and female rural work force were employed in this sector 37.89% and 42.20% respectively.

2.4 Agriculture based industries

There is good potential for establishment of agro-processing units in Punjab due to the higher level of agricultural productivity and production of the State. About 7.31% of the total registered factories in Food Processing Industry (FPI) sector in the country were available in Punjab. In this regard Punjab was having fourth highest share, surpassed only by Andhra Pradesh, Tamil Nadu and Telangana (MoFPI, 2019)⁵. As per the Annual Survey of Industries, 2017-18, share of agro-processing units (food, beverages, wood and wood products, leather and related products etc.) was 33.5% of the

⁵ Ministry of Food Processing Industries, (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

total gross value added of the manufacturing sector and about 44% of the total workers was employed by registered factories (MoSPI)⁶. Detailed analysis of relation between agriculture and industry sector is presented in Chapter 3 .

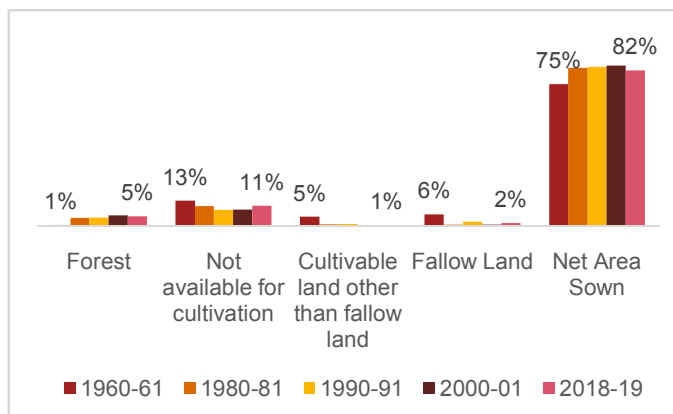
2.5 Agricultural sub-sectors

Crop-husbandry

Land Use Pattern

After Green Revolution period major part of land, has been devoted to crop cultivation (Figure 19). 82 % (41.2 lac hectares,) of total reported area was under cultivation in 2018-19. Fallow land, Cultivable land other than fallow land has also come down from 6% and 5% of reporting area in 1960-61 to 2% and 1% in 2018-19, respectively. Land not available for cultivation has decreased from 13% to 11 % between 1960-61 and 2018-19. Hence, there is limited scope for any expansion in the area under cultivation.

Figure 19: Land use pattern-share of total reported area in Punjab

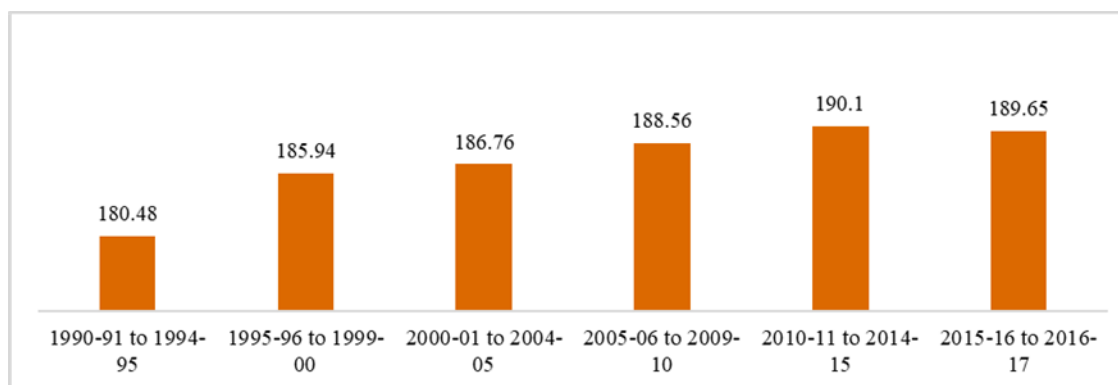
Source: Director, Land Records, Punjab

Cropping Intensity

Cropping intensity in Punjab has reached to almost at saturation level and it was 190% in 2018-19.

The average cropping intensity improved from 180% during 1990-91 to 1994-95, to 190% during 2010-11 to 2014-15. The State has successfully maintained this high level of cropping intensity since then. In contrast, cropping intensity at the national level has grown from 130.01% in 1990-91 to 141.55% in 2014-15 (Figure 20). It is evident that multiple cycles of sowing on the same land is highly prevalent in Punjab vis-à-vis the national level trends.

Figure 20: Average cropping intensity in Punjab (five-year averages) (in %)

Source: State-wise Pattern of Land Use - Cropping Intensity, Handbook of Statistics on Indian States, RBI

⁶MoSPI. (n.d.). Annual Survey of Industries 2016-17. Industrial Statistics Wing, Data Processing Division, Ministry of Statistics and Programme Implementation.; NIC 10, 11, 13, 14, 15 taken into consideration.

Cropping Pattern

Food-grain cultivation especially wheat rice crops dominate cropping pattern of Punjab. In 2019-20, approximately 91% of the total cultivated land was used for cultivation of food grains which include cereals and pulses. Cotton was cultivated only 3.2% of the total cultivated land and sugarcane and fruits each were grown on approximately 1% of the total cultivated area respectively. Due to the assured income from the production of wheat and rice, their share in the total cropped area has increased over the years. On the other hand, the share of pulses, maize, oilseeds and the other crops has declined in Punjab (Table 13).

Table 13: Crop wise percentage share of cropped area

Crops	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2018-19	2019-20
Paddy	4.8%	6.9%	17.5%	26.9%	31.3%	39.6%	40.1%
Wheat	27.3%	40.5%	41.6%	43.6%	43.1%	44.9%	45%
Maize	6.9%	9.8%	5.6%	2.5%	2.1%	1.4%	1.5%
Bajra	2.69%	3.7%	1%	0.2%	0.1%	0.1%	0.03%
Barley	1.4%	1%	0.9%	0.5%	0.3%	0.1%	0.12%
Pulses	19.1%	7.3%	5%	1.9%	0.7%	0.4%	0.5%
Oilseeds	3.9%	5.2%	3.7%	1.5%	1.1%	0.5%	0.6%
Sugarcane	2.8%	2.3%	1%	1.3%	1.8%	1.2%	1.2%
Cotton	9.4%	7%	9.6%	9.3%	7.6%	3.4%	3.2%
Vegetables	1.2%	0.9%	1.1%	0.7%	1.3%	3.3%	3.3%
Fruits	0.6%	0.6%	0.4%	0.8%	0.5%	1.1%	1.1%
Other crops	17.7%	14.8%	12.6%	10.8%	10.1%	2.4%	3.6%

Source: Directorate of Agriculture and Farmers' Welfare, Punjab

Foodgrains and oilseeds

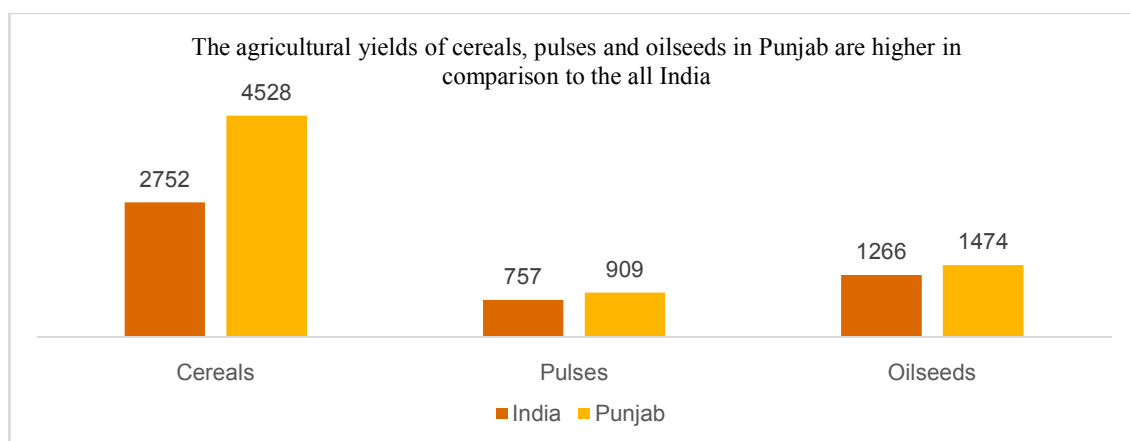
As mentioned earlier a significant portion of the total cropped area is held by food grain production in Punjab and within the food grain production, the cropped area is majorly occupied by the wheat and paddy crops due to assured economic return in the form of Minimum Support Price provided to the farmers, on these two crops. Therefore, out of the total area of 78.2 lac hectares used for crop production, 40% was used for paddy cultivation and 45% was used for wheat cultivation in 2019-20. As a result of the high portion of total cropped area under wheat and rice have led to very high production. However, this cropping system of Punjab is becoming economically and ecologically unviable given the deterioration of soil health, depletion of water table and squeezing of farm incomes as cost of cultivation increases.

Table 14: Area and Production of Principal Crops in Punjab

Crops	Area (000 Ha)			Production (000 MT)		
	2018-19	2019-20	Change (%)	2018-19	2019-20	Change (%)
Food Grains	6769	6818	0.72%	31522	30755	-2.43%
Cereals	6763	6785	0.33%	31494	30725	-2.44%
Rice	3103	3141	1.22%	12822	12675	-1.15%
Wheat	3519	3521	0.06%	18257	17616	-3.51%
Maize	109	115	5.50%	396	410	3.54%
Pulses	30	33	10.00%	28	30	7.14%
Gram	2	2	0.0%	3	2	-33.33%
Other Pulses	28	32	14.29%	25	27.7	10.80%
Oilseeds	41	40	-2.44%	60	59	-1.67%
Groundnut	1	1.8	80.0%	3	4	33.33%
Other Oilseeds	40	38.2	-4.50%	57	55	-3.51%
Sugarcane	95	91	-4.21%	7776	7302	-6.10%
Cotton	268	248	-7.46%	1223	1207	-1.31%
Total	7839	7825	-0.18%	40570.2	39263.6	-3.22%

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

Figure 21: Crop-wise yields in Punjab and India, 2018-19 (in Kgs/ hectare)

Source: Department of Agriculture, Cooperation and Farm Welfare, Ministry of Agriculture.

The yields of cereals, pulses and oilseeds in Punjab are higher in comparison to all India. Yield of food grain is the highest in the country. After the introduction of the green revolution crop yields significantly increased in Punjab (**Table 15**). It was due to introduction of high yield varieties of seeds, intensive use of fertilizers and pesticides along with the application of highly mechanized farm implements and expansion of irrigation. However, yields are stagnating in wheat and rice and it is another reason for crop diversification to be the way forward (see Chapter 1). Oilseeds and pulses which have adequate demand deficit in the country could offer one avenue for crop diversification (**Box 5**).

Table 15: Crop-wise yields in Punjab (in Kgs/ hectare)

Crops	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2010-11	2018-19	2019-20
Rice	1009	1765	2733	3229	3506	3828	4132	4034
Wheat	1244	2237	2730	3715	4563	4693	5188	5004
Maize	1135	1555	1602	1784	2793	3707	3639	3581
Sugarcane	33956	40442	49739	55369	60844	70059	81857	80244
Cotton	269	371	309	463	430	641	776	829

Source: Directorate of Agriculture and Farmers' Welfare, Punjab

Horticulture

It is observed that the share of area under vegetables has increased over the years and remained almost constant for fruits (**Table 16**). Punjab has diverse agro-climatic zones which are favourable to production of various fruits such as Kinnow, Sweet Orange, Guava, Pear, Litchi, Mango and Peach. Horticulture sector can provide good opportunities to diversify the cropping pattern in agriculture away from the current cereal-centric focus to high value and commercial horticultural crops, as income derived from horticulture per hectare of land is generally higher than in cereals and pulses.

New Initiatives:

Keeping in view the importance of this sector Horticulture Department of Punjab has identified a 100-acre land at Attari for the establishment of Post Graduate Institute of Horticulture Research and Education in Amritsar. The institute will be established by Indian Council for Agriculture Research (ICAR) in collaboration with the Punjab government. In addition to it, Five Citrus Estates have been established in Bhunga (Hoshiarpur), Badal (Sri Muktsar Sahib), Abohar, and Tahliwala Jattan (Fazilka). The estates will cover approximately 43,646 hectares of area and 8,174 farmers have been registered for the same.

Top three fruits with the highest production recorded in 2019-20 were Kinnow, Guava and Mangoes. The highest yield was seen in Bananas (56,787 Kgs/ha), Grapes (30,183 Kgs/ha) and Kinnow (24,501 Kgs/ha). However, the production of lemon recorded the highest growth of 13% followed by 8% growth in the production of Amla and 7% growth in the production of Pear.

Table 16: Area, Production and Yield of Horticulture crops

Crop	Area (Hectare)			Production (MT)			Yield (Kgs/Ha)		
	2018-19	2019-20	Change (%)	2018-19	2019-20	Change (%)	2018-19	2019-20	Change (%)
Fruits	86774	90466	4	1856845	1972380	6	21399	21802	1.88
Kinnow	53359	54243	2	1254328	1328996	6	23507	24501	4.23
Sweet Orange	3080	3118	1	25761	26919	4	8364	8633	3.22
Lemon	1102	1245	13	8541	9654	13	7751	7754	0.04
Litchi	2899	3057	5	47130	50091	6	16257	16385	0.79
Guava	9172	9645	5	206777	217738	5	22544	22575	0.14
Pear	3332	3501	5	76668	81892	7	23010	23391	1.66
Peach	1954	1979	1	34893	35406	1	17857	17891	0.19
Plum	315	337	7	5590	5891	5	17747	17482	-1.49
Grapes	289	280	-3	8261	8451	2	28584	30183	5.59
Ber	1636	1632	0	27503	27553	0	16811	16883	0.43
Amla	605	606	0	8286	8912	8	13697	14706	7.37
Banana	93	100	8	5388	5679	5	57940	56787	-1.99
Mangoes	7007	7012	0	118455	118783	0	16905	16940	0.21

Source: Director, Horticulture, Punjab

Box 5: Potential of Oilseeds and Pulses cultivation in Punjab

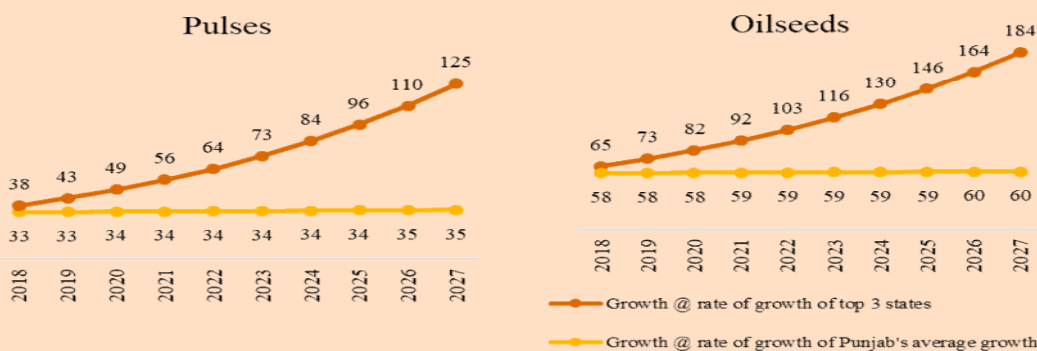
After green revolution the percentage share of cropped area of oilseeds and pulses has declined considerably (Table 13). The share of pulses in cropped area declined from 19.1% in 1960-61 to 0.4% in the share of oilseeds declined from 3.9% to 0.5% during the same period. This decline is primarily on account of the preference of Punjab's farmers to cultivate wheat and paddy for assured income in the form of MSP offered on their production. As a result of it the shrinking area under cultivation, the production of oilseeds and pulses has also declined. The pulses production in Punjab declined from 7,09,000 tonnes in 1960-61 to 27,700 tonnes in 2018-19 and the production of oilseeds declined from 1,21,000 tonnes to 59,600 tonnes.

Union government still import oilseeds and pulses to bridge the demand supply difference in the domestic market. According to the provisional estimates of 2017-18 published by the Directorate General of Commercial Intelligence & Statistics, the Indian imports of pulses were valued at Rs. 28, 523.18 crores and those of oilseeds were valued at Rs. 393.75 crores . Keeping in view the higher than national average yields and suitability of growing of pulses and oilseeds in Punjab , the central government could take steps to tap Punjab's potential in catering to the increasing domestic demand of oilseeds and pulses in India.GOI may do it by offering better incentives in the form of higher MSP and effective procurement of these crops on the pattern of wheat paddy .

Major pulses producing states in India were Madhya Pradesh, Rajasthan and Maharashtra. The highest oilseeds producing states were Madhya Pradesh, Rajasthan and Gujarat. . Fig -6 presents the projection of oilseeds and pulses production of Punjab .It is observed that if oilseeds and pulses production in Punjab grew at the rate at which the production of the top three producing states grew, on average between 1990-91 and 2016-17, the oilseeds and pulse production both would more than double by 2022-23 (Figure 22).

As per this projection **Punjab could help in saving Rs. 621.33 crores of import value for pulses and Rs. 5,221.60 crores for oilseeds by 2027.** Assuming that Punjab's pulses and oil seeds production grew at the average rate of the highest producing states (14% for pulses and 12% for oilseeds) and India's imports continue to grow at the average growth over the period 2009-2018, exchange saving of \$818 million

Figure 22: Projections based on Punjab's pulses and oilseeds production growth and growth of highest producing states (in thousand tonnes)

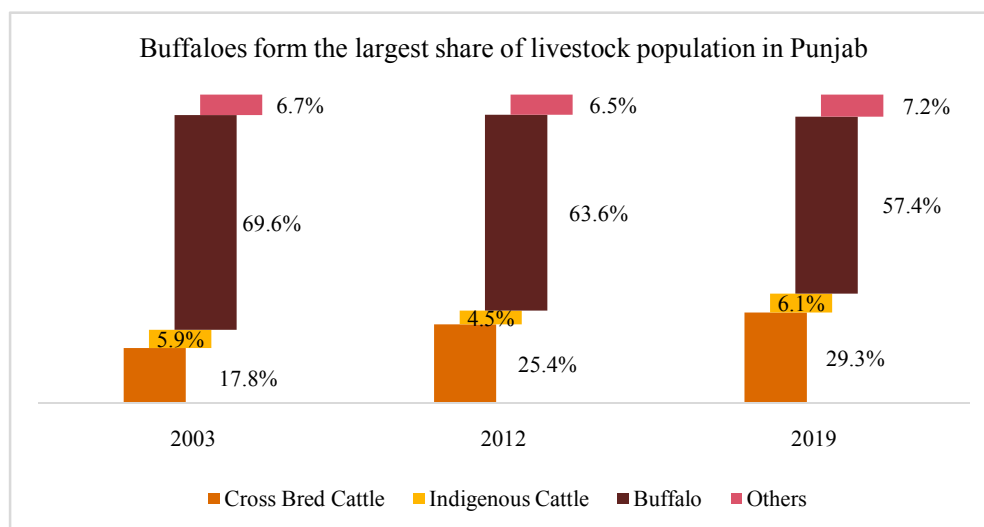
Source: Calculations based on State-wise production of pulses and oilseeds, Handbook of Statistics on Indian States 2019, Reserve Bank of India

Livestock

Livestock rearing is an important sub-sector under agriculture and allied activities. It contributes over one third GVA to agriculture and is the second largest contributor to agricultural GVA. It is expected to contribute over 33.37% of Agriculture GVA in 2020-21. It witnessed a growth of 6.5% in 2019-20. Over the period of 2012-13 to 2019-20, the livestock sector recorded an average growth of 5.30%, as compared to 0.8% in the crop husbandry sector. As compared to crop husbandry the low dependence of this sub-sector on natural factors like rainfall, soil type and climatic conditions make it a more sustainable source of income generation. This sub-sector plays a significant role to generate alternative source of income and full/part-time employment for rural households of Punjab. As per the NSSO report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India (2012-13), Punjab reported the second highest average monthly income of Rs. 5,303 from farming of animals, surpassed only by Haryana (Rs. 6,089). Milk production was highest source of income generation which contributed 91.6% to the total average monthly receipt from farming of animals.

As per the Livestock Census 2019 Punjab has 1.3% share of India's total livestock. Share of buffaloes was largest (57.4%.) in total livestock population, followed by cross-bred cattle and indigenous cattle **Figure 23.** The share of crossbred cattle increased to 29.43 % in 2019, in comparison to 25.4% in 2012. It reveals that share of higher productivity animals is rising in the State. Available facts show that Punjab has the highest per capita milk availability 1035 per gram per day in the country in 2019-20 (NDDB, nd)⁷. Share of poultry of Punjab in India was 2.1%

Figure 23: Share of animals in livestock of Punjab

Source: Livestock Census, various years

⁷National Dairy Development Board. (nd). Per capita availability of Milk by States. Available at <https://www.nddb.coop/information/stats/percapitavail>

Table 17: Milk, meat and Eggs production and growth in output in Punjab

Year	Output			Growth		
	Milk (000 Tonnes)	Meat (000 Tonnes)	Eggs (Lac)	Milk (%)	Meat (%)	Eggs (%)
2012-13	9724	212	37911			
2013-14	10011	235	43376	3.0%	10.8%	14.4%
2014-15	10351	237	42642	3.4%	0.9%	-1.7%
2015-16	10774	250	44218	4.1%	5.5%	3.7%
2016-17	11282	249	47826	4.7%	-0.4%	8.2%
2017-18	11855	276	52250	5.1%	10.8%	9.3%
2018-19	12599	231	55909	6.3 %	-16.3%	7.0%
2019-20(P)	13347	251	56900	5.9%	8.7%	1.7%

Source: Basic Animal Husbandry Statistics, 2019

In 2019-20, milk production in Punjab increased by 5.9% in comparison to the growth of 6.3% in 2018-19 showing a marginal decline of 0.4 %. During 2019-20, Egg production increased only by 1.7% in comparison to 7.0% in the previous year. Interestingly the meat production registered a growth of 8.7% in 2019-20 in comparison to the negative growth of 16.3% in the previous year. Over the period ranging from 2013-14 to 2019-20, the milk, meat and egg production in Punjab registered an average growth of 4.6%, 2.9% and 6.1% respectively.

The Punjab government is making special efforts to develop Punjab as 'Dairy State of India' particularly by increasing better breed cattle production in the State. The Department of Animal Husbandry, Punjab, performed 33,83,471 artificial inseminations in the State in 2019-20. Punjab has an extensive veterinary infrastructure for animal health care which includes 1,367 veterinary hospitals, 1,489 permanent outlying dispensaries and insemination units, 22 polyclinics. As per as the manpower concerns the state has 1,423 veterinary officers and 2,010 veterinary inspectors. The livestock unit per veterinary institution in 2019-20 was 5,610 in Punjab.

Punjab Veterinary Vaccine Institute, Ludhiana is being upgraded to GMP (Good Manufacturing Practices) Norms as per WHO guidelines with funds to the tune of Rs 32.00 crore under RKVY Scheme in the production of different type of vaccines to prevent prevalent animal diseases in the State. PVVI, Ludhiana has started the production of Cell Culture Classical Swine Fever vaccine with newer technology. Thus, Punjab has become the first State in the country to produce this vaccine after signing a Material Transfer Agreement with IVRI, Izatnagar, Bareilly.

Regional Research and Training Center for Buffaloes with objectives to improve the Buffalo breeds through genetic improvement and to establish an elite herd of Buffalo, with total cost of Rs.20.47 crores is being established since 2018-19 at Village Booh, District Tarn Taran and should be completed by 2023.

A State of Art Indigenous Cattle Breeding Farm, Gokul Gram at Bir Dosanjh, Nabha has been established at a cost of Rs. 12.84 crore to house elite indigenous breeds of cattle (Sahiwal & Gir) with the objective of their Conservation, Development and Propagation.

A new College of Veterinary Sciences at Rampura Phul, District Bathinda is being established at the cost of Rs 92.14 crores to fulfill the shortage of veterinary doctors & to promote the Animal Husbandry sector among the youth of the state.

Free Artificial Insemination should be applied to 11.00 lakh eligible Buffalo & Cattle with quality semen under NAIP (Nationwide Artificial Insemination Programme), Government of India in all the villages of the state. The inseminated animals are being Ear-tagged with 12 digit Ear tag and their data is being uploaded to National data Base under INAPH software.

Multi-speciality Veterinary Hospital and Regional Research Centre is being set up at the cost of Rs. 62.14 crore at village Sappanwali, district Fazilka during 2020-21 with the primary objectives to provide multi-speciality Veterinary care services to the animals of Abohar and its adjoining areas with the objective to promote Value Addition to Animal production and enhance farmers' income. Rs.10.00 crore have been sanctioned under the scheme (out of the approved budget requirement for the year 2020-21 of Rs. 15.02 crore). The project will be completed by 2026-27.

Punjab Government has appointed 117 Veterinary Officers in December 2020 to fill-up the gap in the field conditions for the better and efficient Veterinary Care and Management of animals of the State.

10th and 11th Livestock Championship & Expo - 2017 and 2020 were conducted successfully during 01-05 Dec., 2017 and 27 Feb. - 02 Mar., 2020 at village Jahlaan (Patiala) & Batala (Gurdaspur), in which prizes to the tune of Rs 1.25 Crore and Rs 2.00 crore respectively were distributed to the owners of the winning animals of different events of Milking Competitions and Breed Competitions.

12th Livestock Championship & Expo-2021 would be conducted during 16-20 Mar., 2021 at Batala, District Gurdaspur.

Among the major states, estimated average monthly expenditure on farming of animals was the highest for Punjab at Rs. 3,561, according to the NSSO report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India (2012-13). 82.9% of the average monthly expenditure on farming of animals is spent on animal feed in Punjab while at the all India level 77% of the average monthly expenditure on farming of animals is spent on animal feed. In Punjab higher expenditure on feed may be due to lack of pastures and grazing land. In 2017-18, only 0.08% of the total geographical area of Punjab was used as permanent pastures or other grazing land⁸.

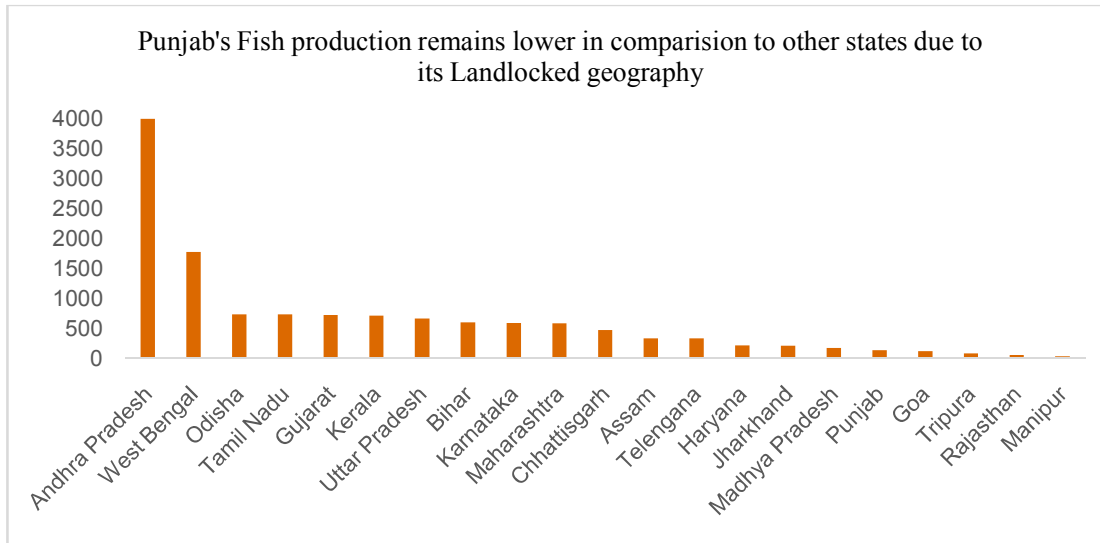
Fisheries

Punjab being the landlocked state, fisheries do not form an important sub-sector which is evident from following **Figure 24**, showing the state-wise production of fish for 2018-19. Punjab is outperformed by several coastal states like Andhra Pradesh, West Bengal, Gujarat etc. Contribution of the fisheries sector to overall agriculture and allied activities GSVA of fishery is only 1.09% in 2020-21. Despite adverse conditions of pandemic this sector grew at the rate of 2.56% in the year 2020-21, vis-à-vis an average annual growth of 5.09% between 2012-13 and 2018-19.

---

⁸Statistical Abstract of Punjab

Figure 24: Fish production in 2018-19(P) in 000 tonnes

Source: Agricultural Statistics at a Glance, 2019

Due to Punjab's Landlock geography fish production is lower as compared to other coastal states. Punjab's fish production in inland water resources was 136.6 in 2017-18 and in 2018-19 it saw a decline of 0.3%. Fish production in Punjab (135.8 thousand tons) was lower than average fish production of other landlock states (167.9 thousand tones).

The government of Punjab has been taking many initiatives to increase fish production in the state. With the twin objective of using affected land and enhancing income of farmers special efforts are being made to bring saline affected water-logged areas of south western districts of Shri Muktsar Sahib, Ferozpur, Mansa, Fazilka, Bathinda and Faridkot under fish culture. During the year 2020-21, 1865.48 acres of new area was brought under fish culture against the target of 6,000 acres and 35,021.02 acres old area maintained under fish culture against the target of 42,224.85 acres. During the year 2020-21, Rs.1248.02 lakh Fish seed has been produced at Government Fish Seed Farms against the target of 1800 lakh.(Up to December). Further, 3,842 beneficiaries have been imparted training in Fish Farming and an amount of Rs. 329.10 lakh was provided to the fish farmers as a bank loan, in an effort to promote self-employment in the sector.

Other initiatives

Promotion of shrimp farming

To increase shrimp production, impart training to new/existing shrimp farmers, and to check soil and water quality parameters of the saline affected area of the State, a Demonstration Farm-cum-Training Center (DFTC) has been established at village Ana Khera, district Sri Muktsar Sahib. For the development of saline affected water logged south-western districts of the state, shrimp farming has been introduced and is being popularized. Starting from 1 acre in 2016, area under shrimp farming has reached to 410 acres in 2019-20.

Establishment of fish feed mills

To enhance fish production and productivity good quality balanced feed plays a significant role. Keeping it in view six feed mills have been set up at various government fish seed farms located at Amritsar, Roopnagar, Faridkot, Fatehgarh Sahib, Bathinda and Patiala under Centrally sponsored

schemes on Blue Revolution. Establishment of similar five more feed mills is under progress at Hoshiarpur, Shaheed Bhagat Singh Nagar, Ludhiana, Sangrur and Ferozepur under the RKVY scheme.

To increase the availability of quality fish seed in the state, work of establishment of a new government. Fish Seed Farm has been initiated in village Killian Wali, district Fazilka with project cost of Rs.10.10 Cr. The construction work is in progress.

Innovations in fish production technology

Keeping, the limited resources of land and water in view, an innovative high- density fish production technology of Bio-Floc fish culture will be introduced for the first time in the State. In this technique, microbes added within the tank/pond convert fish excreta into fish feed. The technique has dual benefits of (a) maintenance of water quality and (b) decrease of feed costs. This technology will not only help in achieving high fish production from limited area, but will also help in increasing the farmer's profits

The department has also introduced another profitable fish production technology called Re-circulatory Aquaculture System (RAS) during the year 2019-20. This is an innovative fish production technology in which high density fish production can be achieved by rearing fish in indoor tanks within controlled environment and reused water. This technique will also help in increasing farmer's profit. The establishment of two units is under progress in the State.

Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY)

Government of India has launched a new scheme Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY). Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, GOI, has granted an administrative approval of projects for 2020-21 to Punjab with a project cost of Rs.45.82 cr. Along with release of Center Share of Rs.5.68 Cr. to the State, with which, various projects will be implemented for the development of fisheries sector in the state.

COVID-19 pandemic Effects and Strategy

Fisheries Department, Punjab tried to provide service delivery to the stakeholders during and after the lockdown period of COVID-19. Fish seed production activity is a very crucial stage of fish farming. Fish seed of carp variety of fish cultured in Punjab is available to the farmers once in a year from March to September. If this time is missed, farmer has either to purchase grown-up seed at higher price or to wait next year till the availability of seed. During the commencement of fish breeding season, nation-wide lockdown was imposed. To minimize its impact on farmers, following steps were taken:

- Fish breeding and fish seed supply services were ensured uninterrupted at all the districts of the State even during the lockdown period. 1381.72 lac fish seed was produced by the Department since the start of COVID-period from March 2020 up to December, 2020.
- The District Administration of every district was requested to issue permission to Fisheries Staff as well as to fish farmers to collect fish seed from Govt. fish seed farms and feed from supply points. Fish seed was supplied by the department at the door steps of farmers in villages as per requirement.
- Advisories for purchasing and supplying the seed, their stocking etc. were issued to fish farmers regularly through digital modes of communications like bulk SMS and Whatsapp messages.
- To resolve this situation the farmers were encouraged regularly and Shrimp seed started arriving from last week of May and farmers slowly picked up their pond stocking.

- Despite adverse situation due to COVID-19, shrimp farming has been practiced in an appreciable 397 acres and shrimp harvesting resulted in about 788 tons which is better than last year of about 750 tons. Due to less shrimp production in coastal areas as a result of COVID-19, farmers are fetching a handsome rate of an average Rs.350-400/kg shrimp.
- Extension services and elementary training on fish farming was imparted on regular basis. Awareness camps like celebration of Fish farmer day on 10th July 2020 and World Fisheries Day was celebrated on 21st December 2020 were conducted at all the district offices abiding all guidelines of COVID-19.

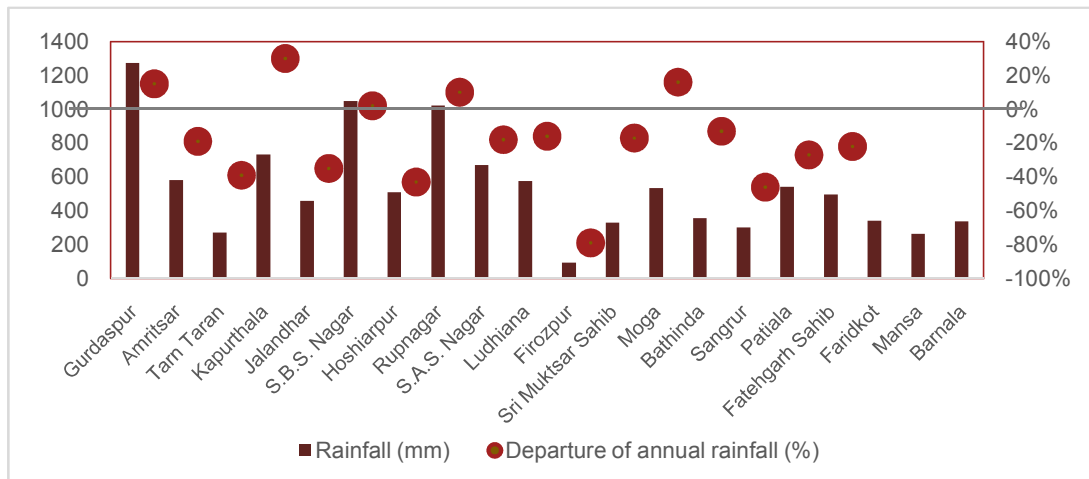
The department officials carried out random checks on sale of banned Thai Magur Fish to curb exploitation of general public.

2.6 Factors influencing agricultural performance

Rainfall

Although Punjab has adequate irrigation facilities and limited dependence on rainfall for its irrigation needs yet rainfall can play a significant role in terms of variation in agricultural output due to the damage to crops caused by excessive rain or floods. During 2019 the state received 578.6 mm of rainfall and in 2018, the state received 598.3 mm of rainfall. The rainfall in various districts varied from 107.2 mm in Firozpur to 1306.9 in Gurdaspur. **Figure 25** highlights the average actual rainfall and departure from the normal (as defined by the rainfall records of 1951 to 2000) by districts of Punjab for the year 2018.

Figure 25: District-wise average annual rainfall and departure from normal-2018 (%)

Source: *Statistical Abstract of Punjab, 2018-19, Rainfall Statistics of India 2018 & Indian Meteorological Department.*

Punjab is vulnerable to several types of natural hazards. A substantial part of the geographical area of the State is flood prone but most of it is protected through flood control measures. Occasionally, Punjab experiences hailstorms, which cause damage to standing crops (Gulati, Roy, & Hussain, 2017). There has been minimal damage to crops due to normal rainfall in the year 2017-18. The value of crops damaged amounted to Rs. 2,46,000 and the damaged area forms a mere 0.02% of the total

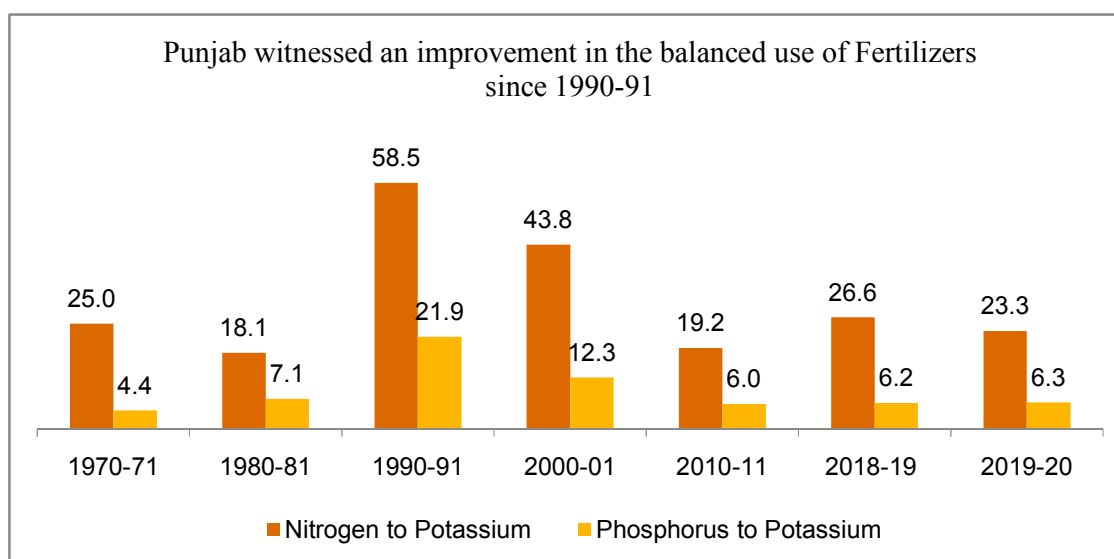
cropped area. However, in 2019, 1.51 lac hectares of the total agricultural area was affected by floods and hydro-metrological hazards during South-West Monsoon-2019 (DAC&FW, 2019)⁹.

Inputs

Fertilizers

It is observed by few experts that over use of fertilizer is a serious cause of concern in Punjab. In the post Green Revolution period fertilizer consumption increased significantly in the State from 37.5 kg per ha in 1970-71 to 162.6 kg per ha in 1990-91 and 243 kg per ha in 2010-11. In 2019-20 it was 242 kg per ha. In 1990-91, per ha use of fertilizer in Punjab was more than twice the average used in India.

Figure 26: Nitrogen to Potassium use and Phosphorus to Potassium use in Punjab.

Source: Director of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

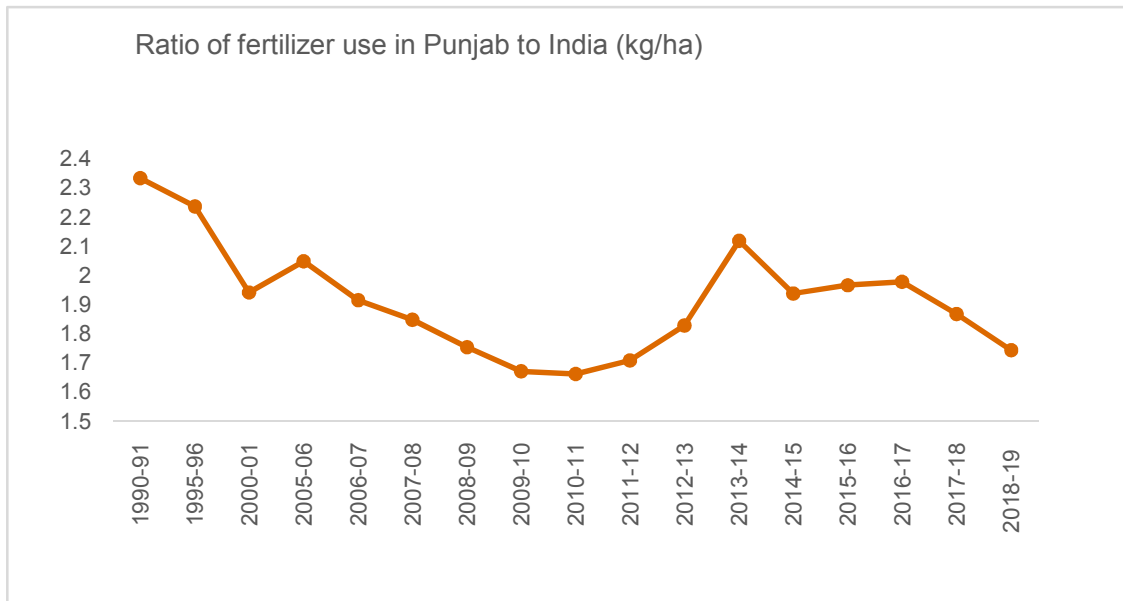
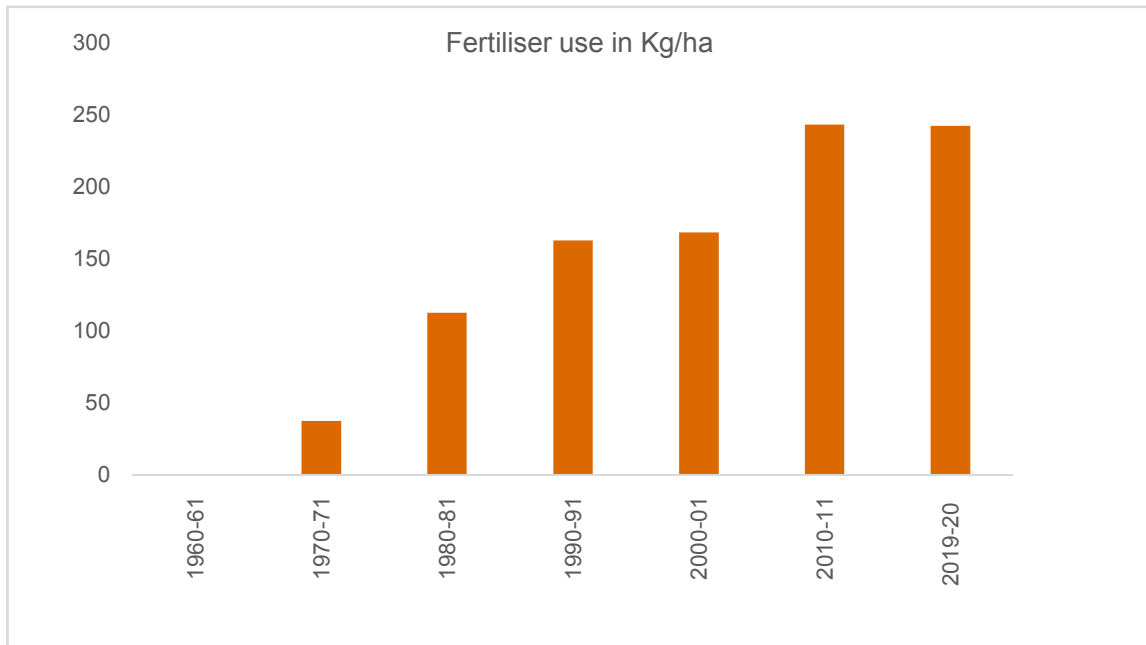
In 2010-11, this ratio stood at 1.67, as the all India average use of fertilizer per ha also increased. Between 2011-12 and 2013-14, it again started rising as average use at the all India level dropped, forming the U-shaped curve seen in (Figure 27). In 2018-19, the latest year for which data is available for both the state and the country, the ratio was 1.69.

A related concern is the imbalanced use of fertilizers. The ideal ratio for use of Nitrogen, Phosphorus and Potassium (NPK) is 4:2:1. However, a regime of urea subsidy to bolster the green revolution led to a situation of overuse of nitrogen fertilizer. At the all India level, the ratio of use was 6.3:2.5:1 in 2018-19. In Punjab, the usage was in the ratio of 33.1:7.8:1. during the same period. However, this is a significant improvement over 1990-91, when the ratio stood at 58.5:21.9:1. The ratio has further improved in 2019-20 (Figure 26).

⁹ DAC&FW. (2019). Farm sector news. Agricultural Situation in India, VOL. LXXVI No 9, Dec 2019. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. Available at <https://eands.dacnet.nic.in/PDF/December2019.pdf>.

Figure 27: Fertilizers use pattern in Punjab

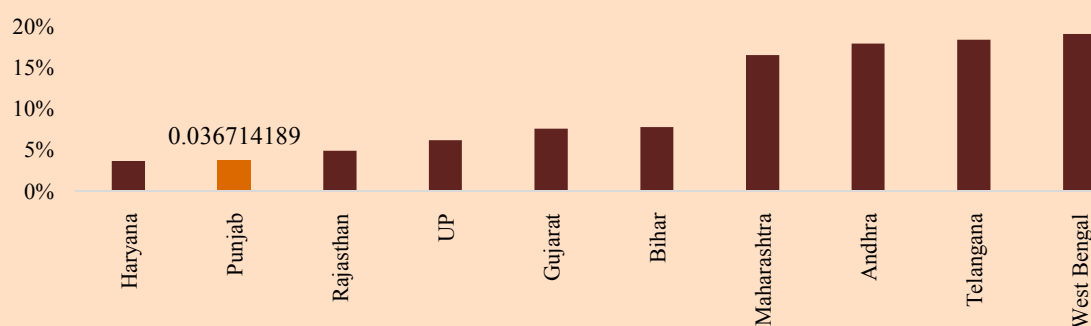

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab and Agricultural Statistics at a Glance, 2019.

Box 6: Deforestation and the scope for agro-forestry in Punjab

Forest cover in the State is relatively low as compared to many other States. According to land use statistics, the state has roughly 5% of its area under forests **Figure 19**. In contrast, the Forest Survey of India draws on satellite imagery to provide data on actual forest cover. This shows that Punjab is the state with the second-lowest forest cover of 3.67% (**Figure 28**). Despite an improvement since 2015, this is much lower than the actual all India average of 21.7%, which in turn is substantially lower than the national target of 33%. Moreover, only a negligible share of the forest cover is under very dense forests (canopy density of 70% or more). More than half of the forest cover (56%) amounts to open forests, implying a canopy density between 10 and 40% (Forest Survey of India, 2019).

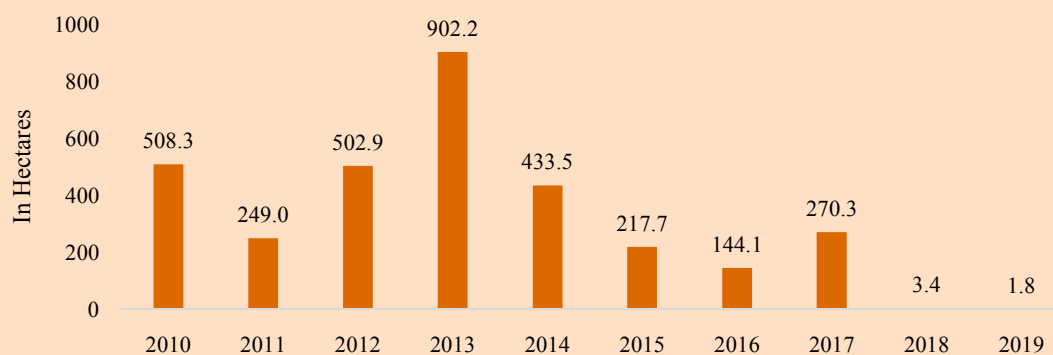
Figure 28: Forest cover as percentage of total area, bottom 10 states

Source: Forest Survey of India, 2019

Continued deforestation, on account of forests being diverted for industrial and other projects is also of concern. Since 1980, Punjab has diverted 801 sq. km of land to non-forest uses. This amounted to 26% of the forest area in the state in 2019 (e-Green watch, 2020). The last big diversion was in 2009, when 676 sq. km of forest land was diverted. This has dwindled in recent years (Figure 29).

Figure 29: Diversion of land from forest purposes (in ha) in Punjab between 2010 and 2019

Source: e-Green watch, 2020

Any continued diversion points to the importance of compensatory afforestation. The Forest Conservation Act (FCA) 1980 stipulates that any project that requires forest diversion must require afforestation to compensate for the loss of forest land. While the State government undertakes the afforestation work, the user agency taking control of the land, pays for this work.

However, given the already low forest cover, steps need to be taken to expand forests over and above the existing resources. One solution could be to encourage agro-forestry. The Food and Agriculture Organisation (FAO) identifies agroforestry as a part of climate smart agricultural strategies, due to the ability of these systems to prevent soil erosion, improve water infiltration, and diversify sources of farm income (FAO, 2013). Moreover, by practising boundary plantation, even small farmers in the State would be able to diversify, without need for sacrificing land.

The FAO has suggested certain strategies for encouraging agroforestry (Buttoud, 2013). In the context of India and Punjab, some of the relevant strategies are as below:

- Increase awareness through localised research and extension. Essentially, extension workers must provide contextual knowledge, and demonstrate both technical and economic viability of pursuing agro forestry. This should also address the needs of small farmers. For instance, forestry can have long gestation periods. Hence, for maintaining income flows in the short term it may require adjusting the cropping practices accordingly.
- Create agricultural policies that consider the role of trees in rural development. For instance, the National Agro forestry Policy, 2014 had made a case for convergence between different programmes such as the Mahatma Gandhi National Rural Guarantee Scheme (MGNREGA), Integrated Watershed Management Programme, National Rural Livelihood Mission (NRLM) etc.
- Promote inter-departmental coordination for better policy coherence. In India, and Punjab, forest departments, land revenue departments, local bodies as well as the Department of Agriculture may need to coordinate to identify regulatory hindrances to growth of the sector.
- Strengthen market linkages for tree products: currently timber falls within the purview of the contract farming law in Punjab. Marketing infrastructure similar to other agricultural commodities would help build the commercial case for agro forestry. Encouraging Farmer Producer Organisations for collectivisation in marketing may also be helpful.

Sources:

Forest Survey of India. (2019). India State of Forest Report 2019. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. Available at <http://fsi.nic.in/isfr-volume-i>.

e-Green Watch (2020). Integrated e-Governance Portal for Automation, Streamlining & Effective Management of Processes related to Plantation & Other Forestry Works. Available at http://egreenwatch.nic.in/FCAProjects/Public/Rpt_State_Wise_Count_FCA_projects.aspx?id=28

FAO (2013). Climate Smart Agriculture Sourcebook. Available at <http://www.fao.org/3/i3325e/i3325e.pdf>

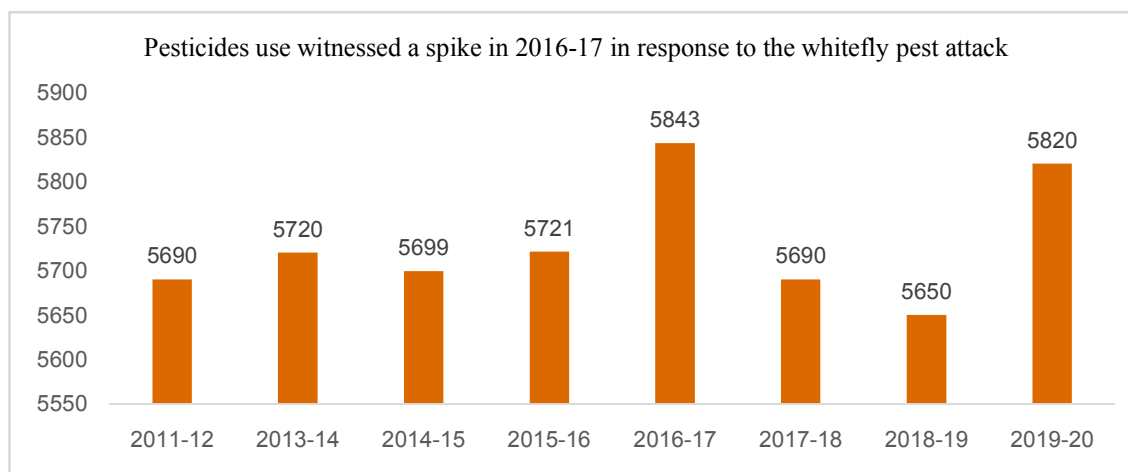
Buttoud G., (2013). Advancing Agroforestry on the Policy Agenda A guide for decision-makers. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Available at <http://www.fao.org/3/a-i3182e.pdf>

Department of Agriculture & Cooperation. (2014). National Agroforestry Policy. Ministry of Agriculture. Available at http://agricoop.gov.in/sites/default/files/National_agroforestry_policy_2014.pdf.

Pesticides

Pesticide use has similarly moderated (**Figure 30**). Usage of pesticides peaked in 2000-01 reaching 6970 metric tonnes. Since 2011-12, it has hovered around an average of 5717 metric tonnes. This was affected by high usage in 2016-17 (5843 MT), possibly in response to the pest attack in the previous year. In 2019-20, pesticide use declined by 3.0% over the previous year.

Figure 30: Pesticide use in Punjab, in metric tonnes

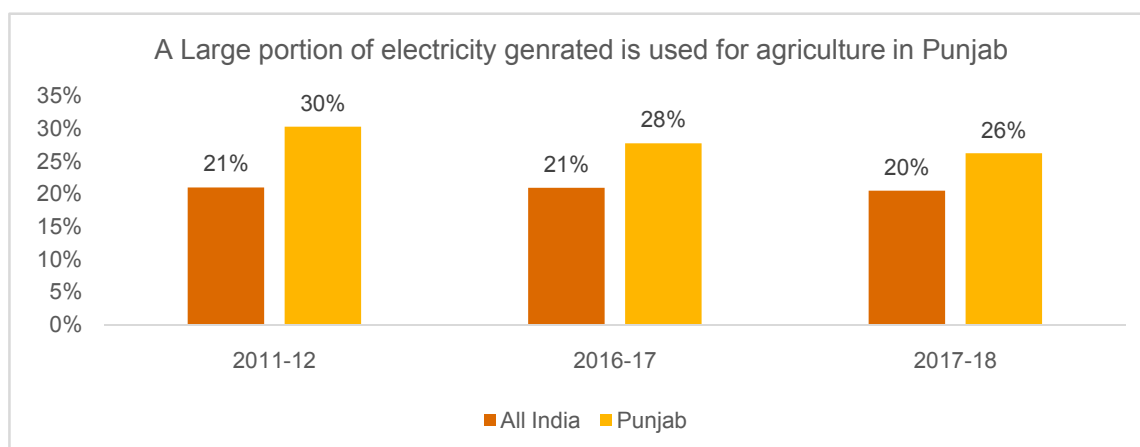

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

Power

Punjab provides free electricity to its farmers. In 2017-18, electricity consumed by the agricultural sector in Punjab increased by 1% over the previous year to reach 12295 GWh. This was 26% of total electricity sold in the state, higher than the corresponding 20% registered at the all India level. Even this reflects a decrease in the same ratio over the years. In 2011-12, a little more than 30% of total electricity sold was used for agricultural purposes, though in absolute terms, the electricity consumed by the agriculture sector was lower.

Figure 31: Percentage share of total electricity sold going for agricultural purposes

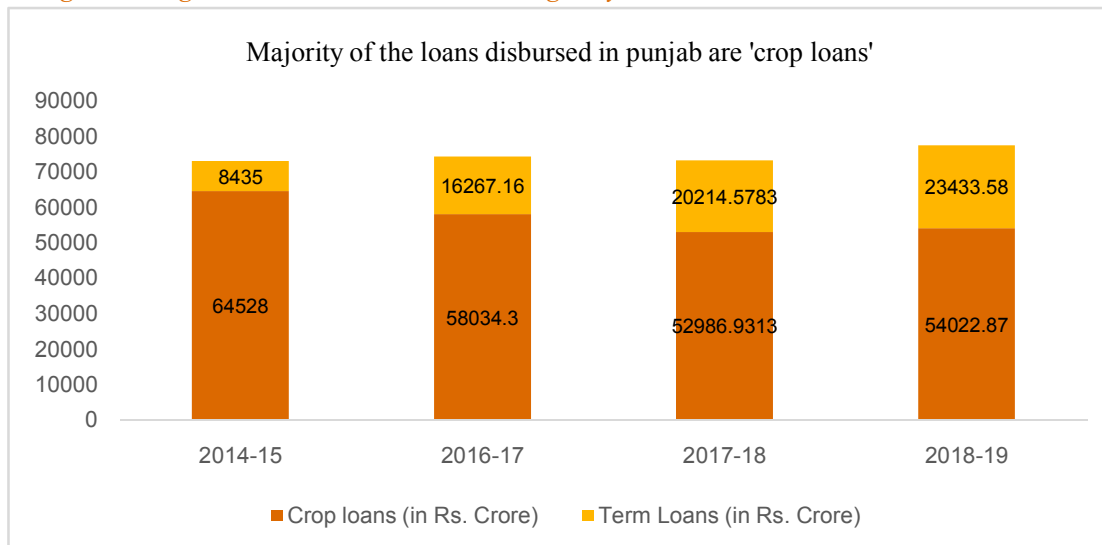
Source: Agricultural Statistics at a Glance, various years

Easy access to power may have incentivized farmers to over-exploit ground water resources. To address this important issue, the Punjab government has launched the *Paani Bachao Paise Kamaos* scheme. It is a pilot Direct Benefit Transfer scheme being implemented in six agriculture feeder areas. The participant farmer gets a fixed allocation of electricity consumption. If the farmer consumes less than the fixed allocation, he/she receives a benefit of Rs. 4 per KWh of electricity not consumed. Moreover, electricity under the programme is available during daytime hours, unlike regular electricity received by farmers which is rostered, and hence unpredictable in supply. It causes farmers to leave their pump sets on auto-starters, that switch the pump set on or off based on electricity supply. Hence, if electricity is available at night when the farmer is not overseeing the irrigation, it may cause wastage, if more water than required, is extracted. By ensuring daytime supply of electricity, the scheme aims to control wastage of water on this front (Gill, 2019)¹⁰.

Credit

According to the Situation of Agricultural Households in India (NSSO, 2012-13), 53.2% of agricultural households in Punjab have a loan, slightly higher than the all India estimate of 51.9%. However, loans disbursed show a dip in 2017-18 and 2018-19. Another feature is that the majority of the loans are 'crop loans', i.e., working capital loans to finance one season of cultivation. In contrast, term loans were 30% of the total loan disbursed in 2018-19, raising concerns about the capacity of farmers to undertake long term investment on their farms.

Figure 32: Agricultural loans disbursed during the year

Source: *Agriculture Statistics at a Glance, various years*

Irrigation

Punjab has a well developed irrigation network with almost whole of the cropped area under irrigation as compared to the all India level, where less than half the cropped area was under irrigation (Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare, 2019)¹¹. In this context an interesting aspect is the source of irrigation. While at the all India level, sources of irrigation are diversified, in

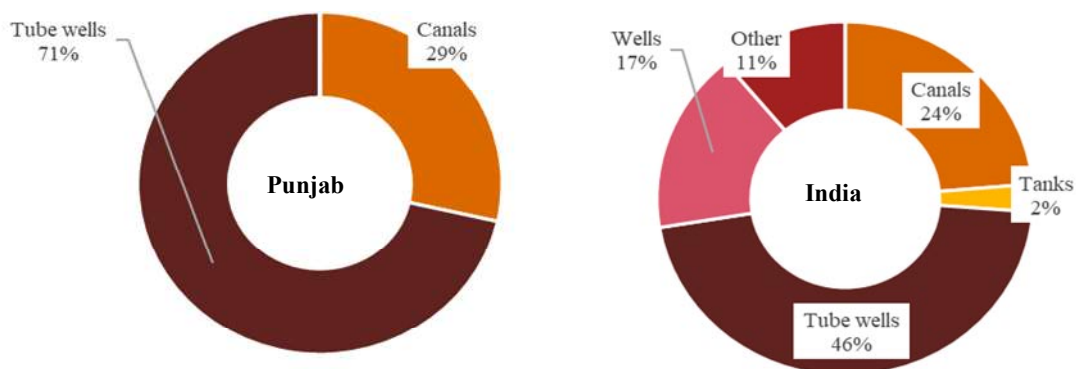
¹⁰ Gill, B. (2019). Saving Punjab's groundwater, one agricultural pump at a time. Available at <https://www.teriin.org/article/saving-punjabs-groundwater-one-agricultural-pump-time>

¹¹ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare (2019). Pocket Book of Agricultural Statistics, 2018.

Punjab, most of the area under irrigation is under tubewells (**Figure 33**). This has implications for the availability of groundwater in the state.

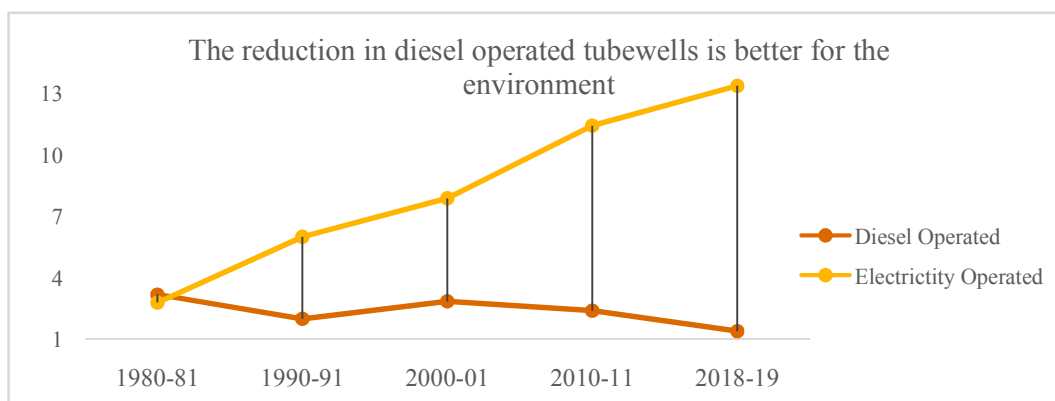
The area irrigated by tube wells has been increasing (Figure 34) over period . The number of tube wells in the State has increased from 10.73 lac in 2000-01 to 14.76 lac in 2018-19, on account of tube wells operated on electricity increasing from 7.88 lac to 13.36 lac during the same time period. While the reduction in diesel operated tube wells is better for the environment, excessive extraction groundwater may not be compatible with sustainable agriculture.

Figure 33: Sources of irrigation, India and Punjab, 2014-15

Source: Irrigation Statistical Yearbook of India

Figure 34: Number of tube wells (in lac)

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

According to Punjab Guidelines for Groundwater Extraction And Conservation, 2020 (Punjab Water Regulation and Development Authority), the stage of ground water extraction in Punjab varies from 24% in Dhar Kalan block, Pathankot to 368% in Patran Block, Patiala. In the overexploited category, out of a total of 109 blocks, 65 fall in the range of 103% to 199% whereas 44 fall in the range of 200% to 368%. The 44 blocks in Punjab that have a stage of ground water extraction exceeding 200% have been designated as "ORANGE" because of the higher extent of over-exploitation. These blocks would need most immediate and urgent attention for management and conservation of ground water in a fast track mode

There are 65 blocks in Punjab which are having stage of ground water extraction between 100 and 199% have been designated as "YELLOW" due to over-exploitation of ground water and need appropriate management and water conservation measures on an urgent basis. Blocks that have ground water extraction levels below 100% (three categories, Critical, Semi-critical and Safe, clubbed together) have been designated as "GREEN" (29 in Punjab) and need appropriate water management measures so that ground water conditions remain sustainable in the long run.

One solution is to promote the micro-irrigation system, comprising sprinkler and drip irrigation that enable precision farming by making water available in a targeted manner. Besides being water-saving, it aids soil health management. According to the Report on Input Management for Resource Use Efficiency by the Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, GOVERNMENT OF INDIA, Punjab has a low penetration of Micro Irrigation systems. Approximately, 48,281 hectares of Punjab's area is covered under micro-irrigation, as of March 2018. This is less than 0.5% of the total area under micro-irrigation in the country.

The Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana was initiated to improve on-farm water use efficiency by enhancing adoption of precision irrigation and other water saving technologies. The scheme includes four components viz. i) "Har Khet ko Pani" which involves repair, restoration and renovation of water bodies, ii) "Per Drop More Crop" which includes introduction of water saving technologies, iii) "Watershed" that includes effective management of runoff water and improved soil and moisture

Box 7: Preservation of the Sub-soil Management Act

It requires 4,500 litres of water to grow one kg of *sathi* rice when it is sown in April-May. But if sowing is done around mid-June, water requirement reduces to 1,500-2,000 litres. Water requirement is high in April-May because the evaporation rate is high and there is no rain. As a result, all the water used in irrigation is groundwater. In June-July, rainfall supports water needs of the crop.

Using this logic, the preservation of the Sub Soil Management Ordinance was issued in April 2008. It prohibited farmers from sowing paddy seeds in nurseries before May 10 and transplanting the saplings before June 10. 2008 saw good rainfall and farmers did not face water stress. The ordinance had an impact. Almost no transplantations were seen by May 10, saplings were transplanted on only 22 per cent of the paddy fields by June 10. In 2007, transplantation had taken place in 42 per cent of paddy fields by this time. The positive outcome elicited the enactment of the Punjab Preservation of Subsoil Water Act was in 2009.

The law allows no farmer to sow nursery of paddy before 10th Day of May of the agricultural year or such other date as may be notified by the State Government by notification in the Official Gazette for any local area. The law had a significant impact in slowing the dip in the water table in Punjab. (Gulati, Roy, & Hussain, 2017) mention that while the average annual rate of decline of ground water was 0.9% from 2000-01 to 2008-09, the decline was only 0.7% from 2008-09 to 2012-13. Thus, the average annual decline in ground water was reduced by 0.2% after the enactment of the law.

Source: Gulati, A., Roy, R., & Hussain, S. (2017). Getting Punjab Agriculture Back on High Growth Path: Sources, Drivers and Policy Lessons. ICRIER.

conservation and iv) "MGNREGA" which includes repair and renovation of village ponds and construction of rainwater harvesting facilities. According to the State Irrigation Plan of Punjab, the

expected decrease in water withdrawal/increase in groundwater recharge in all districts of Punjab under different components is 14974.37 MCM (Million Cubic Meter) per year. The maximum decrease in water withdrawal/increase in groundwater recharge of 11949.052 MCM is expected under component of 'Per Drop More Crop' followed by 'Har Khet Ko Pani' (2324.814 MCM), 'Watershed' (527.774 MCM) and 'MGNREGA' (172.728 MCM)¹².

Farm Mechanisation

As compared to other states, Punjab has high mechanization of major farm operations which has substantially improved the productivity of crops and the efficiency of farmers by obtaining more output with lesser involvement of labour, increasing cropping intensity and saving their time and costs. The time and labour so saved can be used by the farmer to venture into agriculture allied activities of dairy farming, poultry farming, beekeeping, fishing etc.

In 2018-19 there were 4.50 lac tractors being used for cultivation and 14.75 lac tubewells used for irrigation in the State.

Table 18 highlights the increasing mechanization in the State of Punjab with the number of tractors, disc-harrows, self-propelled combines and tube wells increase

Table 18: Agricultural Machinery and Implements in Punjab (in '000')

	2000-01	2018-19
Tractors	395	450.2
Disc-Harrow	255	262.5
Seed cum Fertilizer Drills	180	141.5
Combine Harvester (Self-Propelled)	2.9	7.98
Combine Harvester (Tractor driven)	5.1	4.2
Threshers	285	88
Tube wells	1062	1475.7

Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab

Promotion of agricultural mechanisation for management of crop residue

Paddy straw management is a major challenge for the state because of the air pollution caused by the burning of paddy straw. In order to promote innovation in paddy straw management, an amount of Rs. 5 crores has been allocated. Due to the efforts of State Government the area under paddy residue burning is decreased during Kharif 2020 as compared to those during Kharif 2019.

During 2018-19, the state government received Rs. 269.38 crores out of which Rs. 266.5 crores were spent. During 2019-20, an amount equivalent to Rs. 243 crores were spent out of an allocation of Rs. 273.80 crores. Further, during 2020-21 under the Central government scheme of "Promotion of agricultural mechanisation for management of crop residue", Rs. 250 crores was allocated.

¹²State Irrigation Plan, PMKSY 2017

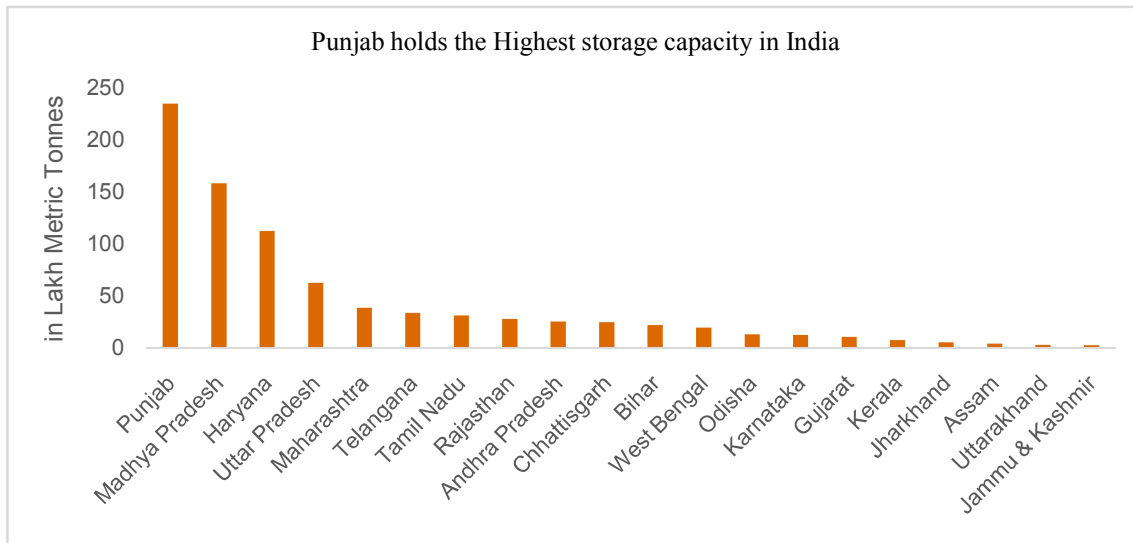

As many as 75000 machines have been provided during 2018-2021 out of which around 27500 agricultural equipment were distributed to individual farmers and 48000 have been provided to the Custom Hiring Centres under primary agriculture co-operative societies and farmer groups to provide it to the farmers on a hiring basis at nominal rentals.

2.7 Institutions and infrastructure

Storage

Figure 35: State wise storage capacity in India

Source: Agricultural Statistics at a Glance, 2019

Punjab has the highest storage capacity in India. As of March 2020, the storage capacity with Food Corporation of India (FCI), Central Warehouse Corporation (CWC) and Department of Food and Civil Supplies in Punjab was 269.44 lac metric tonnes. The cold storage capacity in the state as of March 2019 was 23 lac metric tonnes with a total of 688 cold storage projects. This was 6% of the country's cold storage capacity.

Market Access

Punjab has well connected and adequate marketing infrastructure. As of 2020, there were 154 regulated agricultural markets in Punjab, out of which, 152 were principal markets and 283 were submarket yards.

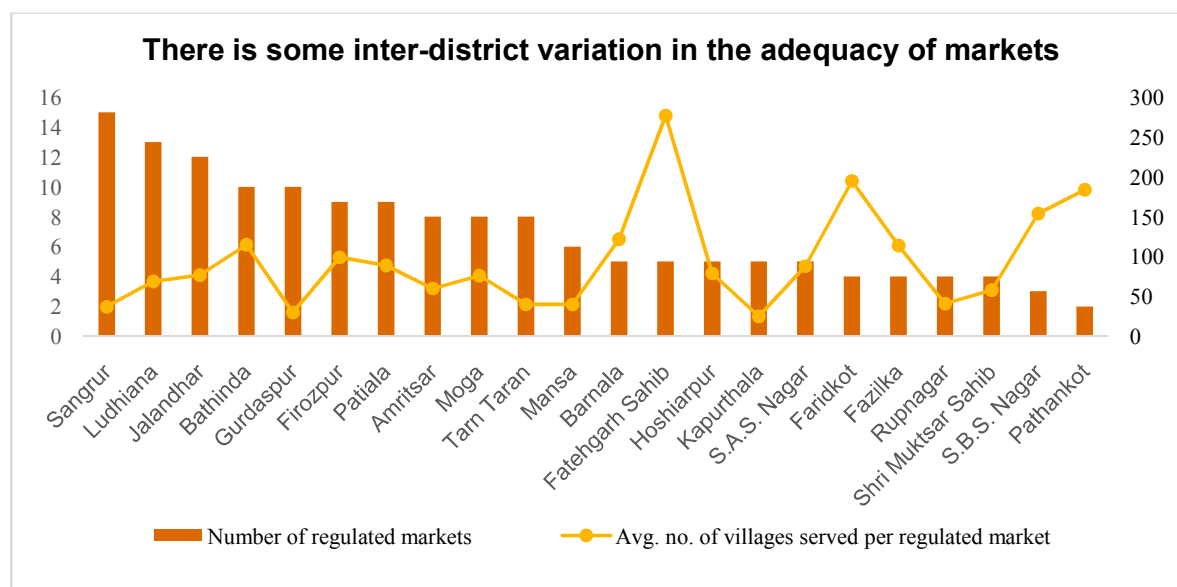
In 2015, there were 424 regulated agricultural markets in Punjab, out of which, 150 were principal markets and 274 were submarket yards (Committee on Doubling Farmers' Income, 2017)¹³. This amounts to a catchment area of 116 sq. km for every market, higher than the 80 sq. km recommended by the National Commission of Farmers, 2004. However, the Dalwai Committee (Committee on Doubling Farmers' Income, 2017) argues that the recommendation was made at a time when road connectivity was not as robust. In its own analysis, the Committee found that Punjab was among the few states that did not at present have a requirement for any additional regulated markets. In fact, in terms of density of markets, only Delhi surpassed Punjab with a catchment area of 93 sq. km per market.

¹³Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IV, "Post-production interventions: Agricultural Marketing". Available at <http://farmer.gov.in/image/default/DFI/DFI%20Volume%204.pdf>

Additionally, Punjab has 1390 rural primary markets and 488 farmers' markets called *Apni Mandis* where farmers directly sale to retail consumers.

There is some inter-district variation in the adequacy of markets. For instance, Sangrur has 15 markets, each serving 37 villages per regulated market. On the other hand, in Hoshiarpur, 277 villages are served per regulated market, with 5 regulated markets available. On average, 81 villages in Punjab are served by one regulated principal market.

Figure 36: District-wise number of regulated markets and average number of villages served per market in Punjab, 2019-20

Source: Punjab Mandi Board

Procurement

Punjab has a well-functioning procurement systems also. The percentage of the produced wheat crop procured was 94.6% in the year 2018-19 while, that of the paddy crop was 89% in Punjab. Punjab produced 11% and 18% of the total rice and wheat production of India, the respective share of contributions of the rice and wheat crops from Punjab to the Central Pool was approximately 26% and 36% in 2018-19. As per the advanced estimates released by the Department of Food and Public Distribution, as on 31st December 2020, 37.82% of the country's wheat procurement and 20.92% of the country's rice procurement was from Punjab.

Box 8: Electronic National Agricultural Market in Punjab

The electronic National Agricultural Market (eNAM) is a national agricultural products market platform to create a network of physical mandis which can be accessed online by buyers, farmers and commission agents. It involves the registration of the produce with the platform by the seller/ farmer which calls forth a price quote from the buyer interested to purchase it. Once the trade match takes place, and the produce is quality checked, an online payment is made to the seller, and the produce delivered to the buyer. The market also provides access to a larger national market for commission agents to make secondary trades.

e NAM has several advantages including –

- **Transparency:** As the prices are visible online, it is impossible for commission agents and traders to distort the market or manipulate the prices.
- **Direct link between farmer and buyer:** Since farmers can be directly on the platform, it empowers them to bypass commission agents, otherwise an integral part of the physical markets.
- **Access to larger markets:** Prior to the portal, farmers were forced to sell their produce, especially non-MSP harvests, in their local markets. e-NAM would be able to bypass by allowing farmers of one mandi to trade with buyers of another, thus providing access to a larger market.

According to the e-NAM website, 37 mandis in Punjab are already linked to the portal. Punjab has permitted sale of seven commodities on the platform. These include basmati, maize, potato, kinnow, cotton, peas (green) and moong. As on 31st December 2020, 2242 traders, 8134 commission agents and 2,16,701 farmers of Punjab were registered under e-NAM.

Sources:

<https://enam.gov.in/web/state-unified-license/no-of-unified-licenses>

<https://enam.gov.in/web/dashboard/stakeholder-data>

Table 19: Production and Procurement of Principal crops of Punjab (in 000 tonnes)

Year	Paddy			Wheat		
	Production	Procurement	% of production procured	Production	Procurement	% of production procured
1980-81	4850	4432	91.4%	7677	4270	55.6%
1990-91	9710	7882	81.2%	12159	7109	58.5%
2000-01	13735	11057	80.5%	15551	9698	62.4%
2010-11	16148	13136	81.3%	16472	10278	62.4%
2017-18	19965	17972	90.0%	17830	11834	66.4%
2018-19	19130	17027	89.0%	18257	17281	94.6%
2019-20(P)	18917	16381	86.6%	17616	12686	72.0%

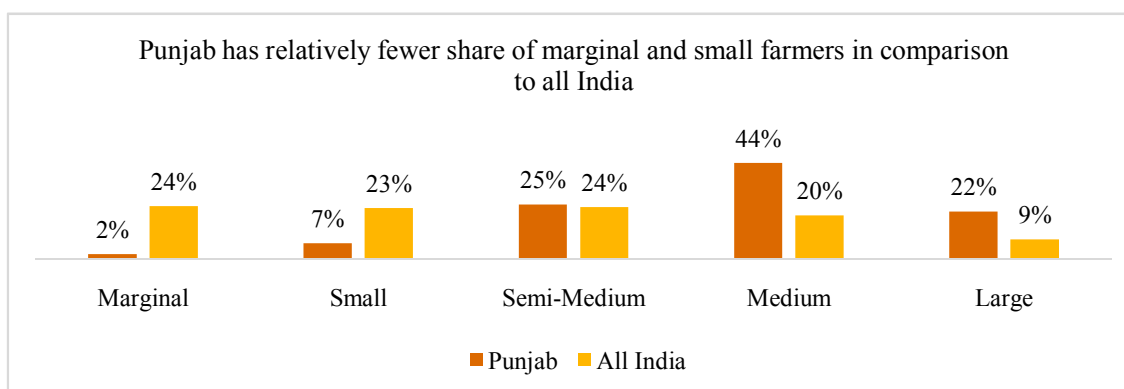
Source: Directorate of Agriculture and Farmers Welfare, Punjab and Department of Food and Civil Supplies, Punjab

2.8 Agricultural Land holdings profile

Land

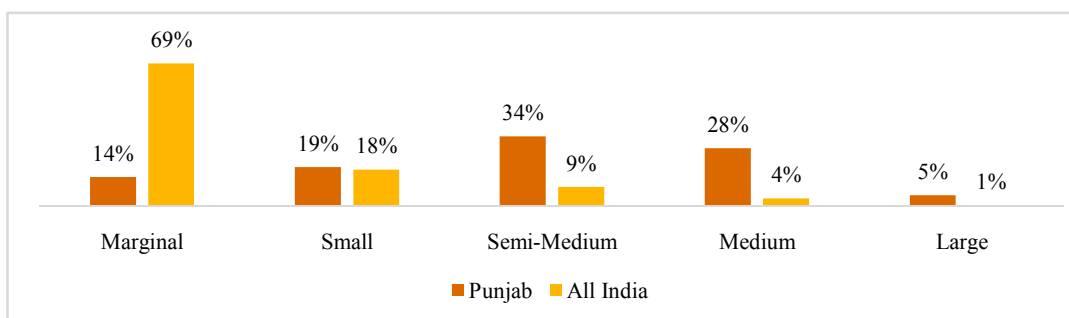
Punjab has a relatively smaller share of marginal and small farmers in comparison to all India averages (**Figure 37** and **Figure 38**). While 69% of land holdings are marginal (less than 1 ha) at the all India level, for Punjab it is merely 14%. Large farms (greater than 10 ha) comprise 5% of Punjab's land holdings, compared to 1% at the all India level.

Figure 37: Share of area of operational holdings, by size of land

Source: Agricultural Census, 2015-16

Figure 38: Share of number of operational holdings, by size of land

Source: Agricultural Census, 2015-16

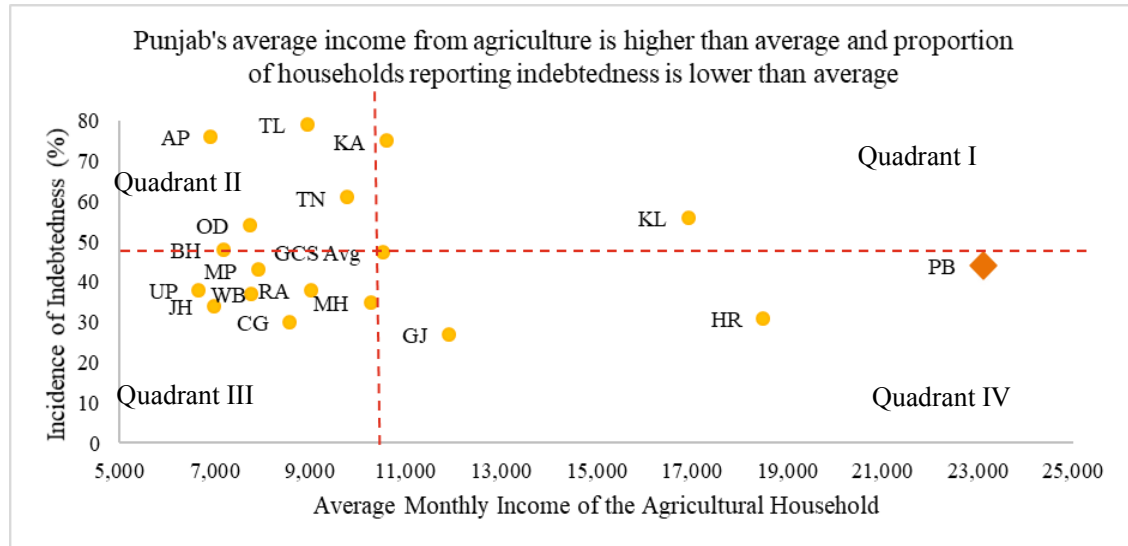
Income and Indebtedness

Agricultural households in Punjab enjoy high incomes and relatively low indebtedness. The NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) noted a marked variation among states with respect to the average monthly household income of agricultural households (NABARD, 2018)¹⁴. The agricultural households in Punjab had the highest average monthly income (Rs. 23,133), followed by Haryana (Rs. 18,496) and Kerala (Rs. 16,927) reported maximum income levels in 2016-17. This is indicative of the fact that this sector is making a sizeable contribution to the State's economy.

¹⁴ NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

Figure 39 plots the incidence of indebtedness in states against the average income of the agricultural households in the State. It shows that Punjab, Haryana and Gujarat are the only three states in Quadrant IV (i.e., those states whose average income from agriculture is greater than the average for

Figure 39: Average Agricultural Income and Incidence of Indebtedness among Agricultural Households

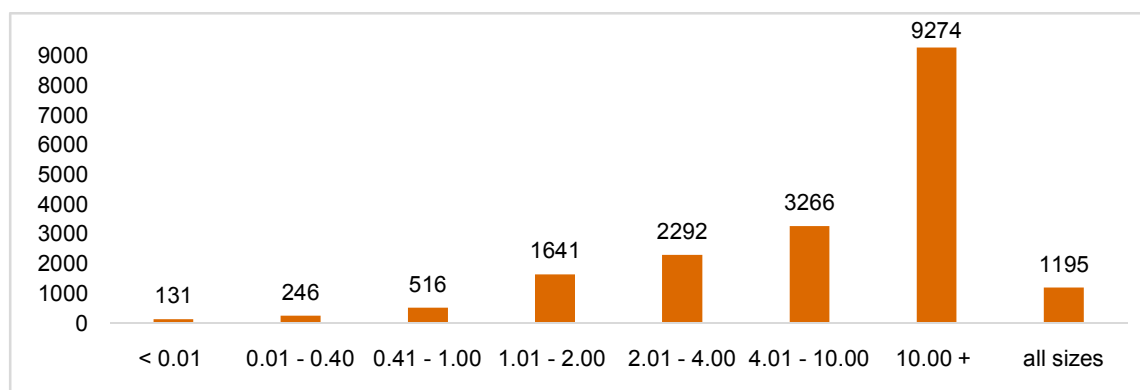
Source: NABARD All India Financial Inclusion Survey, 2016-17

General Category States and the proportion of households reporting indebtedness in the past year is below the average for General Category States).

However, it seems that indebtedness is higher among the marginal farmers. According to the Situation Assessment Survey 2013, 46.2% of the households belonging to “up to 1 hectare of land” possession category were indebted, in comparison to the 2.4% indebted households of the households possessing greater than 10 hectares of land. The average outstanding loan amount not surprisingly increased with increasing holding size. The average amount of loan outstanding for a household possessing less than 0.01 hectares of land was the least at Rs. 13,100, followed by Rs. 24,600 for 0.01-0.40 hectares and Rs. 51,600 for 0.41-1 hectares. Whereas the largest average loan amount outstanding was 9,27,400 of households possessing greater than 10 hectares of land (Figure 40)¹⁵. It is expected that large farmers would have greater repayment capacity commensurated with size of loan outstanding.

¹⁵ (n.d.). Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India. National Sample Survey Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

Figure 40: Land size-wise Average Amount of Outstanding Loan (Rs 00) per agricultural household in Punjab

Source: Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India, MoSPI

Crop Loan Waiver Scheme

Keeping the high indebtedness among marginal farmers in mind, the State government has introduced the Crop Loan Waiver Scheme in the State in 2017. The State Government is trying to address these issues as high priority agenda. During 2019-20, an amount of Rs. 2866.60 crores was given to 4,48,067 farmers as crop loan relief. During 2020-21, an amount of Rs. 1.11 crores was given to 146 farmers as crop loan relief and an amount of Rs. 1325.70 crore to be distributed to 1,25,436 farmers.

2.9 Rural development

According to the 2011 census, 62.52% of the total population of Punjab resided in rural areas, vis a vis 69% at the all India level. According to the NSS report on Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India, 51.1% of the rural households of Punjab were agricultural households. Hence, rural development and agricultural prosperity are closely linked.

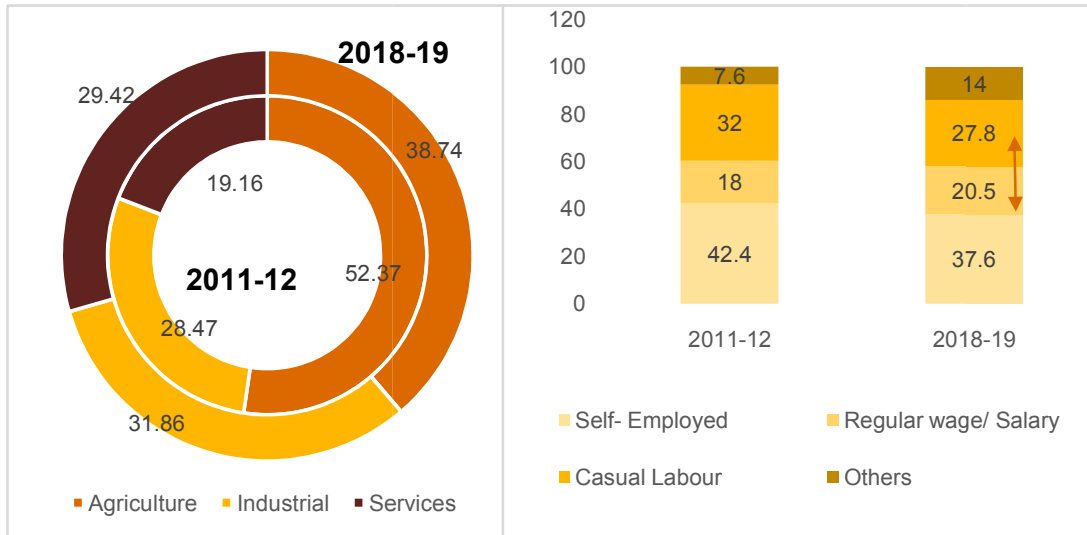
Employment

The share of agriculture in rural employment has declined from 52.37 % in 2011-12¹⁶ to 38.74 % in 2018-19.¹⁷ There has been a corresponding increase in the share of services sector in rural employment from 19.16 % in 2011-12 to 29.42% in 2018-19. Further, the proportion of casual labour in rural employment also witnessed a decline from 32% in 2011-12 to 28% in 2018-19.

¹⁶ NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

¹⁷ NSSO (2019). Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1

Figure 41: Sector-wise share in employment in Punjab (in %) and share of employment type of rural households (%)

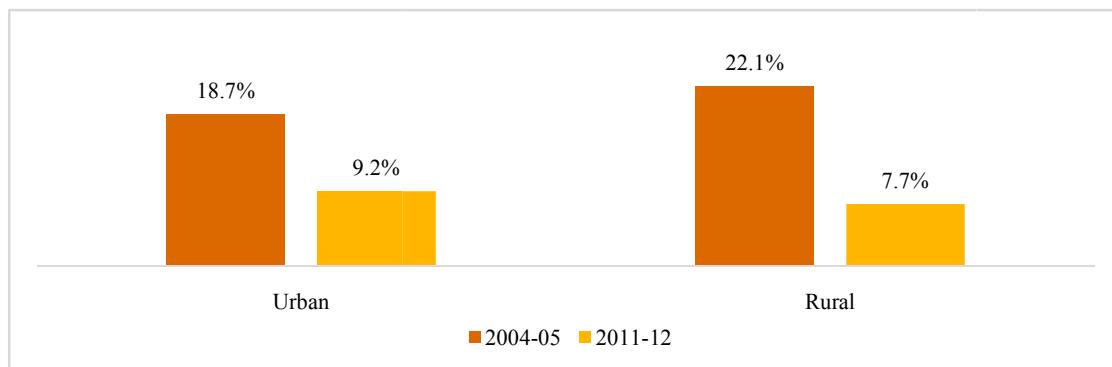

Source: Periodic Labour Force Survey, 2018-19, Employment and Unemployment Situation in India, 2011-12
 Note: The data extracted from PLFS and Employment and Unemployment Situation report may not be strictly comparable

Rural Poverty

Punjab has managed to significantly reduce the proportion of its overall population below poverty line and rural population decreased from 22.10% in 2004-05 to 7.66% in 2011-12. The percentage of rural population living below poverty line in Punjab was 7.66% in comparison to the 25.70% of rural population living below poverty line at an all India level. Punjab’s rural poverty has witnessed a 14.44 percentage points decline over the period between 2004-05 and 2011-12. The headcount ratio in urban areas was lower than that of rural areas in 2004-05. However, in 2011-12 the headcount ratio in urban areas was higher than that of rural areas.

Figure 42: Headcount ratio in rural areas vis-a-vis urban areas, Punjab

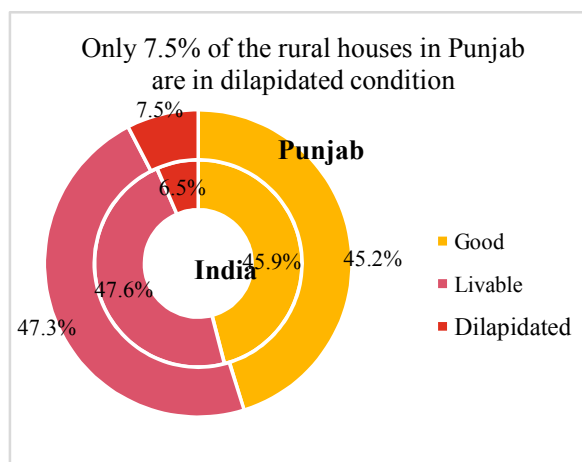
Source: Niti Aayog, erstwhile Planning Commission of India

Rural Housing

Decent housing conditions are a basic requirement for ensuring development and growth of the rural sector. Census 2011 highlights that 45.2% of rural houses in Punjab can be classified as 'good', against a national average of 45.9% (**Figure 43**). The proportion of rural households living in 'dilapidated' conditions on the other hand are 7.5% in comparison to the national average of 6.5%.

By the time of the NFHS-4 (2015-16), 72.4% of total rural households lived in pucca houses, while 27% lived in semi-pucca houses and only 0.6% of the total rural households lived in kachha houses.¹⁸

Figure 43: Condition of rural households in Punjab and India

Source: Census of India, 2011

Access to basic services

Although Punjab has better drinking water facilities from many other States yet there is scope of lot of improvement. 6 districts in Punjab report 100% of the total inhabited villages to be deficient in drinking water.¹⁹ Out of the 6 districts reporting 100% of its villages as water scarce, 5 districts belong to only Malwa belt of Punjab. The factors responsible for this acute problem of water scarcity include exploitation of the available groundwater for irrigation purposes and the presence of toxic heavy metals, Selenium, Arsenic, Uranium and pesticides being reported in the groundwater. (Towards Managing Rural Water Quality in the State of Punjab)²⁰

According to the NSSO's 76th round on Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India, 93.4% of the rural households in Punjab have access to a latrine in comparison to the national average of 71.3%.²¹ NFHS-4 (2015-16) also states that 99% of the rural households have access to improved drinking water facility and 99.6% of them have access to electricity in Punjab.

Connectivity

All the inhabited villages in Punjab have been linked with pucca roads. Punjab has an extensive road network. At the end of March 2017, Punjab held a network of national highways of length 3,228 kms, state highways of length 1,103 kms and roads of length 1,39,492 kms. A well-developed network for Indian railways of length 2,269 kms also exists in Punjab. The state accounts for approximately 3.4% of the total railway network in India.²² An average, the population of 8,171 people was served by one post office in Punjab in the year 2019-20.

¹⁸ (2015-16). Nation Family Health Survey (NFHS-4). International Institute for Population Sciences (IIPS).

¹⁹ Statistical Abstract of Punjab

²⁰ (n.d.). Towards Managing Rural Drinking Water Quality in the State of Punjab. World Bank. Retrieved from http://www.pbdwss.gov.in/dwss/circulars/WQ_strategy_mitigation.pdf

²¹ (2019). Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India. Ministry of Statistics and Programme Implementation. Retrieved from http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Report_584_final_0.pdf

²² RBI Handbook of Statistics on Indian States

Chapter 3 Industrial Development

Industrialization plays a vital role in the economic development of a nation. Industrialization helps in the structural changes in the economy which represents a rising share of industry and services in the GSVA as compared to agriculture. Hence for sustainable growth of economy, it is imperative that the industrial sector is given due importance and efforts required to develop it simultaneously with that of agriculture sector.

To give further boost to industrial sector in the state, the State Government has notified the Industrial & Business Development Policy-2017, which is a part of the vision to put the state back on high trajectory of growth and prosperity. The new Policy is a holistic framework for sustainable industrial growth of the State. The Policy is architected around eight core strategic pillars of infrastructure, Power, Micro, Small and Medium Enterprises(MSME), Ease of Doing Business, Startup & Entrepreneurship, Skill Development, Fiscal & Non-Fiscal Incentives and Stakeholder Engagement supported by Sector Specific Strategies for growth. The policy offers attractive opportunities for companies to invest in the State.

Industry is estimated to grow by 1.13% during the year 2019-20(Q). Within Industry mining is likely to grow by 17.79%, Manufacturing by 0.07% and construction by 1.84%. The electricity, gas and utility sector has shown a sharp recovery with a positive growth at 4.13% in 2019-20(Q).

3.1 Introduction

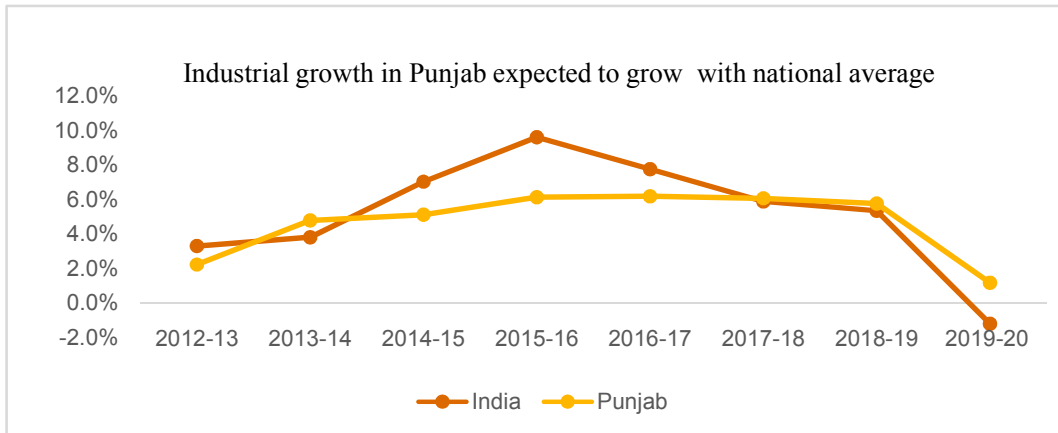
The industrial sector constitutes about a fourth of the overall GSVA and one third of the employment in Punjab. Manufacturing contributes the largest share of industrial sector in Punjab – accounting for more than half the industrial sector GSVA. Construction follows next, contributing more than a quarter of the industrial GSVA. In manufacturing, while traditionally agriculture-based sector – such as food processing and textile, wearing apparel have dominated, going forward, the light engineering sector may provide future opportunities for growth.

Government of Punjab has established Punjab Bureau of Investment Promotion (PBIP) to provide one-stop Clearance of the proposals of new investment in the State.

3.2 Performance

In 2018-19, industrial GSVA growth in Punjab is in line with industrial sector growth at the all India level.(Figure 44) Over the six year period between 2013-14 and 2018-19, industrial sector at the all India level registered an average growth of 6.5% in GVA while Punjab registered a growth of 5.6% in GSVA. In 2018-19, however, the State performed better – with a growth rate of 4.9%. In 2019-20, it is expected that Punjab industrial GSVA will decrease by 0.07% in comparison to negative growth of 2.4 % at all India level.

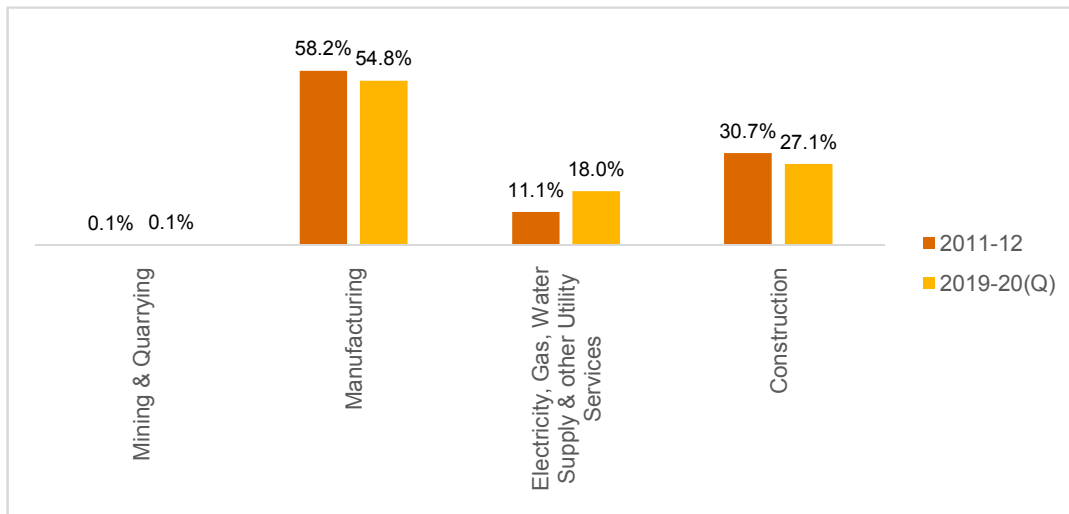
Figure 44: Growth of industrial GSVa at constant prices, India and Punjab

Source: MoSPI and Economic and Statistical Organisation, Punjab

Due to its large share in the industrial sector GSVa, manufacturing closely determines the growth tendency of the entire sector. Manufacturing accounts for more than of half the industrial sector GSVa (Figure 45). Construction follows next, contributing more than a quarter of the industrial GSVa. Between 2011-12 and 2019-20, there has been a reduction in the share of both the manufacturing and construction sub-sectors, largely on account of the increasing share of electricity, gas, water supply and other utilities.

Figure 45: Share of sub sectors in industrial GSVa in Punjab, current prices

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Accordingly Figure 46 shows, the growth rates of the manufacturing sector and industrial sector overall move closely together. In 2019-20(Q), the manufacturing sector is estimated to grow by 0.07%. However, due to overall industrial growth to grow by 1.13%. Industrial performance across districts is affected by whether they are located on the border or not.

Figure 46: Growth rate of industrial sector GSV

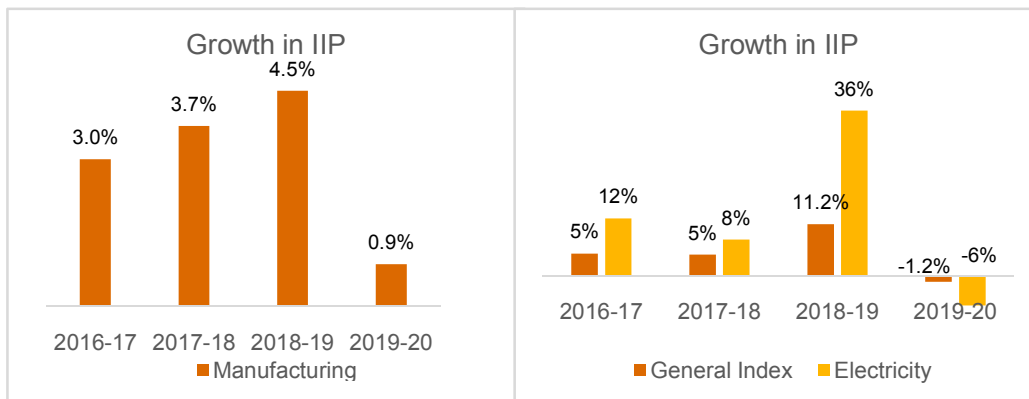

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

3.3 Index of industrial production

Contrary to GSV trends, the general Index of Industrial Production (IIP) has shown frail growth in 2019-20. Overall IIP growth decreased to -1.2% in 2019-20 from 11.2% in 2018-19. Manufacturing, with a weight of 80.7%, accelerated since 2016-17 but decreased in 2019-20. Since IIP is a volume-based measure; a difference in the trends with industrial GSV is not incompatible. That is, even as volume growth accelerated, growth in value add (which is net of inputs from production) may have slowed.

Figure 47: Growth rate of IIP

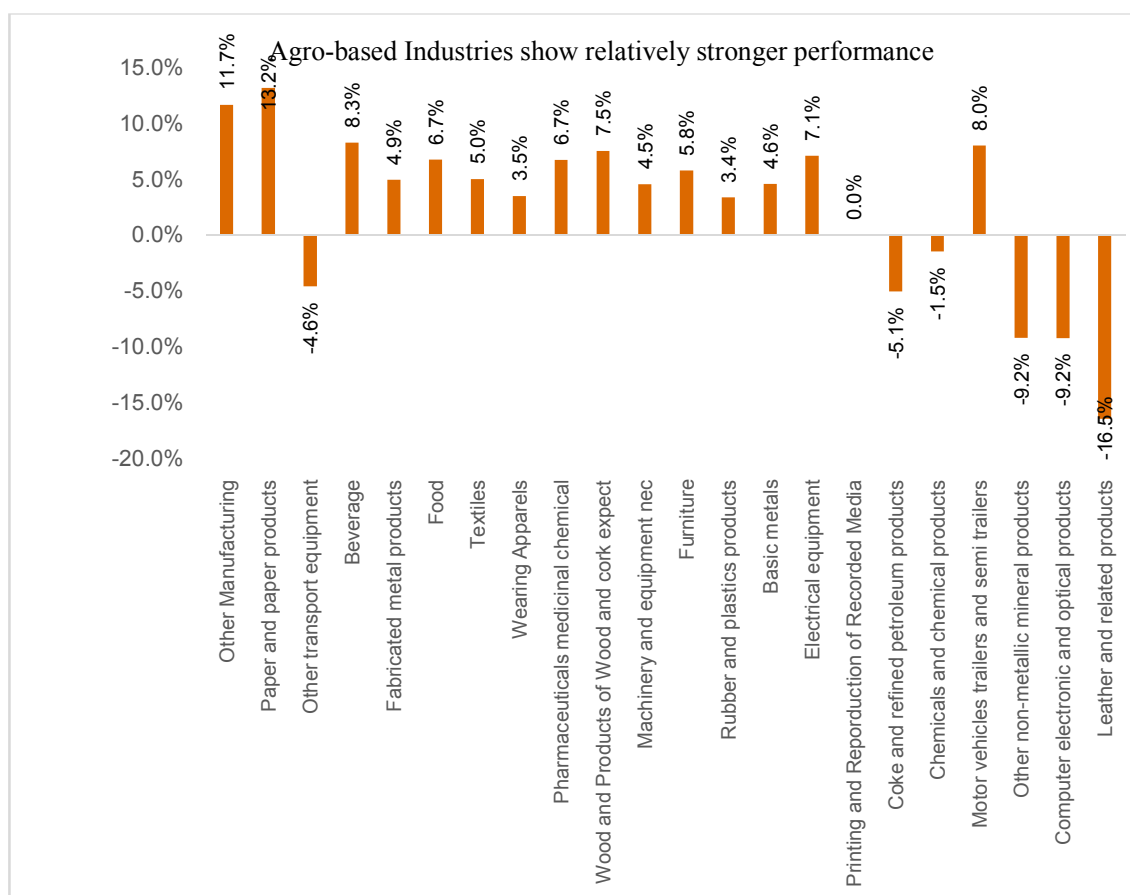

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Figure 48 highlights the performers and laggards based on the average annual growth rate of IIP over the three-year period ranging from 2017-18 to 2019-20. As can be seen, the usual suspects such as textiles, apparel, food and beverages have done well. The highest production growth in Punjab occurred in other manufacturing, paper and paper products. The lowest production growth happened

in leather and leather products, Computer, electronics & optical products and other non-metallic minerals.

Figure 48: Average Annual Growth Rate of IIP over 2017-18 to 2019-20

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

3.4 Employment

Industrial sector accounts for one third of the total employment in Punjab (PLFS 2018-19)²³. This is a slight increase from 2011-12 and 2015-16 (MoLE, 2016; NSSO, 2014)²⁴. Within the industrial sector, the largest share has been that of manufacturing (54.8%), followed by construction (41%), and then the electricity sector (3.9%). The relative shares have remained around the same since 2011-12, though there have been some changes through the years. The share of manufacturing in employment fell between 2011-12 and 2015-16, and then recovered by 2018-19. Correspondingly, the share of the

²³ NSSO (2019). Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202018-19_31052019.pdf?download=1

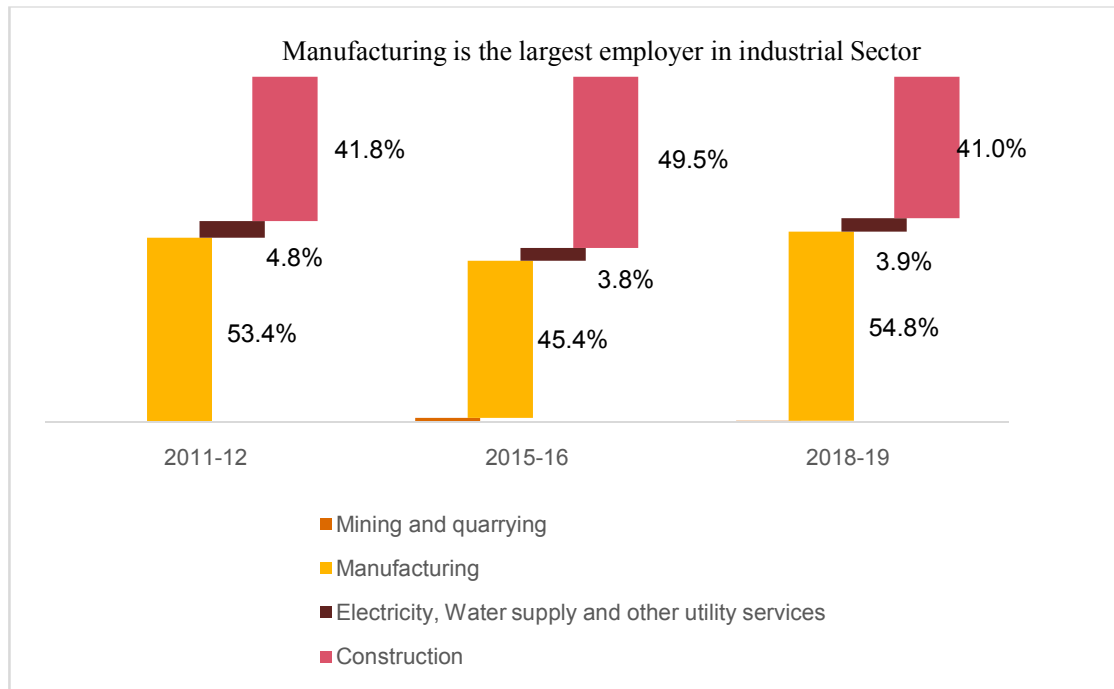
²⁴ Ministry of Labour and Employment (2016). Report on Fifth Annual Employment - Unemployment Survey. Available at http://labourbureau.gov.in/UserContent/EUS_5th_1.pdf

NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

PLFS 2018-19 and Employment Unemployment Survey 2011-12 are not strictly comparable.

construction sector increased between 2011-12 and 2015-16, and then fell. On the other hand, the share of Electricity, Water Supply and other utility services fell across this period.

Figure 49: Share of industrial sub-sectors in Employment

Source: Periodic Labour Force Survey, 2018-19, Employment-Unemployment Situation of India, 2011-12, Employment and Unemployment Survey 2015-16

Note: Data from the three surveys is not strictly comparable

The construction sector forms an important sector for Punjab and is the second largest employer after manufacturing in the industrial sector with 14.51% of workers aged 15 years and above in the year 2018-19. Given the poor working conditions, the State Government has undertaken various initiatives for the social and economic security of the construction workers in the State. Punjab Building and Other Construction Workers' Welfare Board, constituted in 2009, provides social and economic benefits to Building and other Construction (BOC) workers. The Board extends benefits to BOC workers in the form of insurance assistance, assistance for purchase of working tools, bi-cycle equipment, marriage assistance, maternity benefit, death and funeral assistance, accident, medical expense for treatment of major ailments, assistance for Recognition of Prior Learning (RPL) and skill development²⁵. Some specific schemes include:

Interest subvention for housing: The Shahri Awas Yojna of the Board extends financial assistance in the form of an interest subsidy @ 6.5% for a loan of Rs. 6.00 lac for 20 years, taken by an urban construction worker having an annual income less than Rs. 6 lac.

Pension: A registered construction worker on completion of 60 years of age and three years of membership, is entitled to a pension of Rs. 2,000/- per month.

Mobile Lab Scheme: This scheme enables quick detection of Silicosis and other diseases of registered construction workers and their family members. Expenditure upto Rs. 1.5 lac incurred by the worker are reimbursed under this scheme.

²⁵ Source: <http://bocw.punjab.gov.in/index.aspx?id=Welfare%20Schemes&Data=38>

Financial Assistance

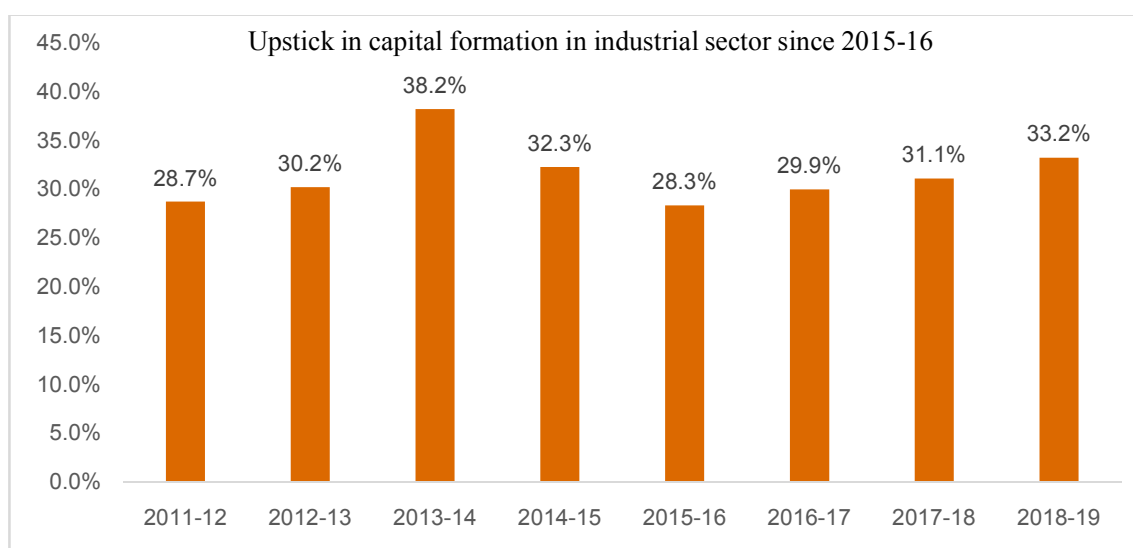
Financial benefit upto Rs. 50,000/- or the actual expenses, whichever is less, is paid to the registered beneficiary or their family members for ‘general surgery’.

Reimbursement is provided to construction workers and their family members for spectacles, denture and hearing aids amounting to Rs. 800, Rs. 5,000 and Rs. 6,000 respectively.

3.5 Capital formation

Investment in the industrial sector has consistently formed about half of the total investment in Punjab. As of 2018-19, gross capital formation in the industrial sector was 33% of the GSVA in the sector (Figure 50). Though investment levels are relatively low, there has been an uptick in investment since 2015-16.

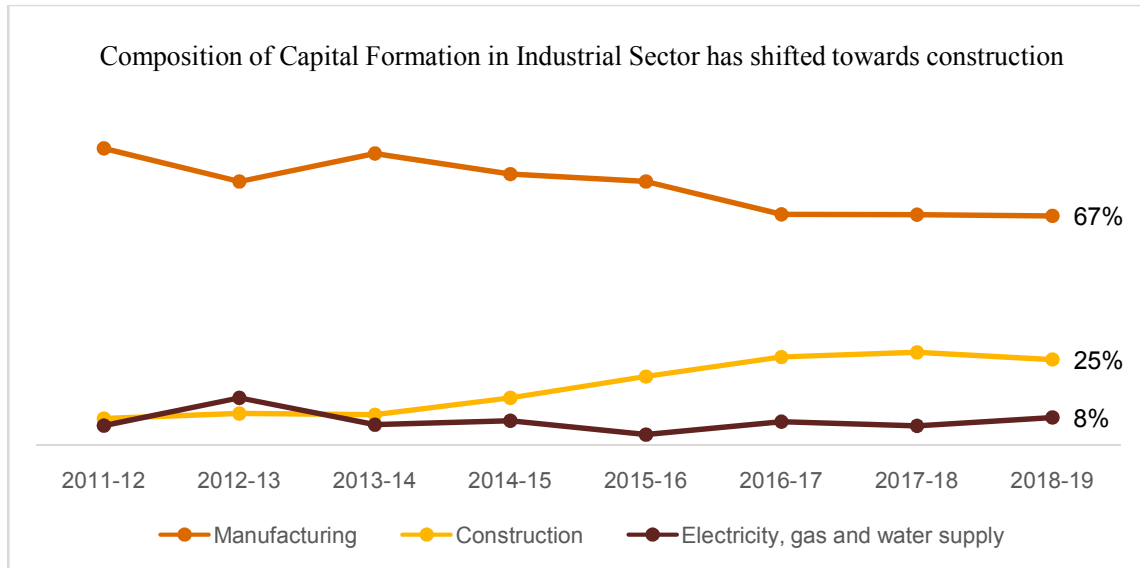
Figure 50: GSCF as proportion of industrial sector GSVA at current prices

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Within the industrial sector there has been a shift in the composition of investment (Figure 51). The share of the manufacturing sector’s capital formation in the total industrial capital formation declined from 87% in 2011-12 to 67% in 2018-19. This was on the back of an average contraction of 8% seen between 2014-15 and 2016-17. The year 2018-19 saw a recovery however, with capital formation growing by 16%. The share of construction sector and the electricity, gas and water supply sector was almost the same in 2011-12. However, due to consistent growth in construction sector investment, its share in total industrial gross capital formation increased to 25% in 2018-19.

Figure 51: Share of Industrial sub-sectors in the industrial GSCF

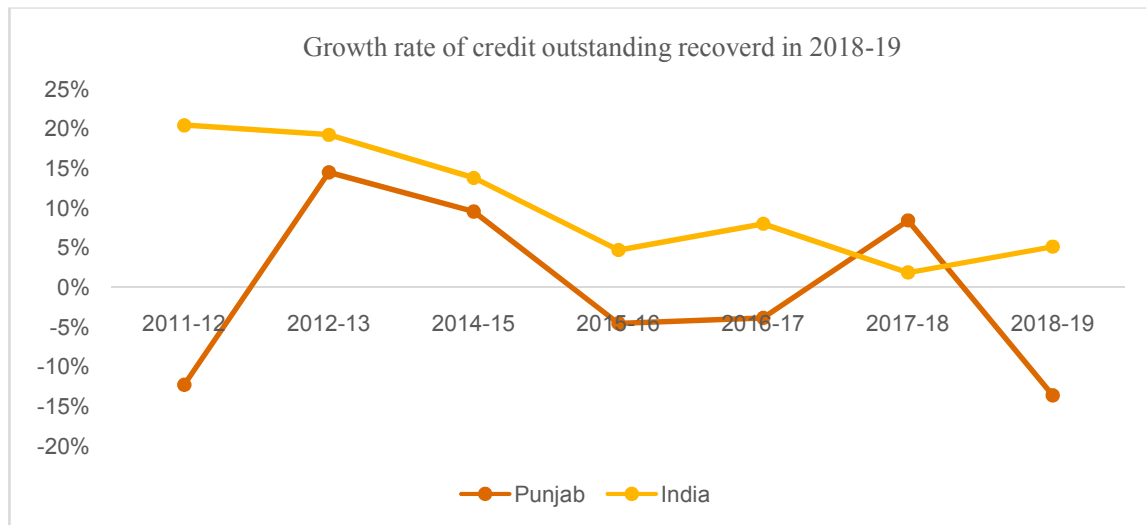

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Availability of investible funds

The increase in gross capital formation was in spite of a decline in the credit to GVA ratio in Punjab, similar to national trends. The national trend of declining credit is attributed to the Twin Balance Sheet (TBS) problem. The TBS refers to impaired balance sheets of public sector banks due to higher Non-Performing Assets (NPAs) and precarious financial position of corporates slowing down credit offtake. The same may be true for Punjab as well, though the share of Punjab in overall outstanding credit of the country has itself been dipping. The growth rate of credit outstanding has also been decreasing in 2018-19 (Figure 52).

Figure 52: Growth in credit to industrial sector – India and Punjab

Source: Handbook of Statistics on Indian States, RBI

3.6 Selected industrial sub-sectors: a closer look

Manufacturing Sector

As seen above, the manufacturing sector accounts for more than half of the industrial GSVA of Punjab and 55% of the state's industrial employment. Manufacturing may be registered, or unregistered. The Annual Survey of Industries (ASI) provides estimates on the factories in the State that were registered under Section 2m(i) and 2m(ii) of the Factories Act 1948 – i.e., those units operating with a minimum of 10 workers and power or operating with 20 workers, without power. The Unincorporated Enterprise Survey (UES) covers unincorporated enterprises not registered under Section 2m(i) and 2m(ii) of the Factories Act. ASI 2017-18 and UES 2015-16 are used to derive some insight about the nature of manufacturing in Punjab, in this section.

Registered manufacturing

Table 20 presents the top 10 industries in Punjab, by share in total value added by the registered manufacturing sector in the state. As can be seen, agro-based industries top the charts by this metric. Food products, textiles, and wearing apparel account for close to 30% of the gross value added. Machinery and equipment, transport and metal manufacturing are the other important sectors. Of these, the capital-intensive sectors - seeing the maximum share of gross capital formation - are manufacturing of food products, and machinery and equipment. Factories in the latter sector are also the most profitable, followed by those producing motor vehicles, trailers and semi-trailers.

Table 20: Performance on select indicators of registered manufacturing industries in Punjab 2017-18

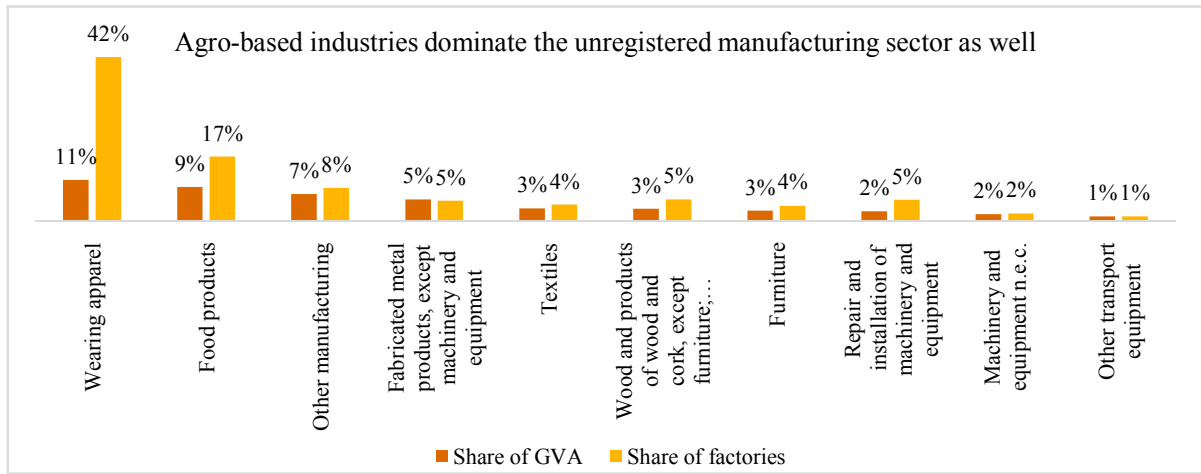
	Share of number of operational factories in the state	Share of GVA in the registered manufacturing sector	Share of GCF in the registered manufacturing sector	Per factory profit (in lac)
Food products	23%	14%	32%	20.37
Textiles	6%	11%	10%	88.42
Machinery and equipment n.e.c.	8%	14%	5%	312.52
Non-metallic mineral products	20%	6%	4%	47.31
Wearing apparel	6%	5%	2%	33.60
Basic metals	7%	6%	7%	89.34
Other transport equipment	5%	8%	7%	75.65
Fabricated metal products, except machinery and equipment	7%	5%	4%	62.82
Motor vehicles, trailers and semi-trailers	2%	4%	5%	146.50
Chemicals and chemical products	2%	5%	4%	202.26

Source: ASI 2017-18

Unregistered Manufacturing

Figure 53: Share of GVA and factories for unregistered manufacturing, 2015-16

Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

The top 10 sectors by share in GVA is similar for unregistered manufacturing (Figure 53). Wearing apparel, food product, textiles, machinery & equipment are among the sectors accounting for maximum share of GVA. Wearing apparel counts for relatively smaller share of GVA but high share of the number of factories.

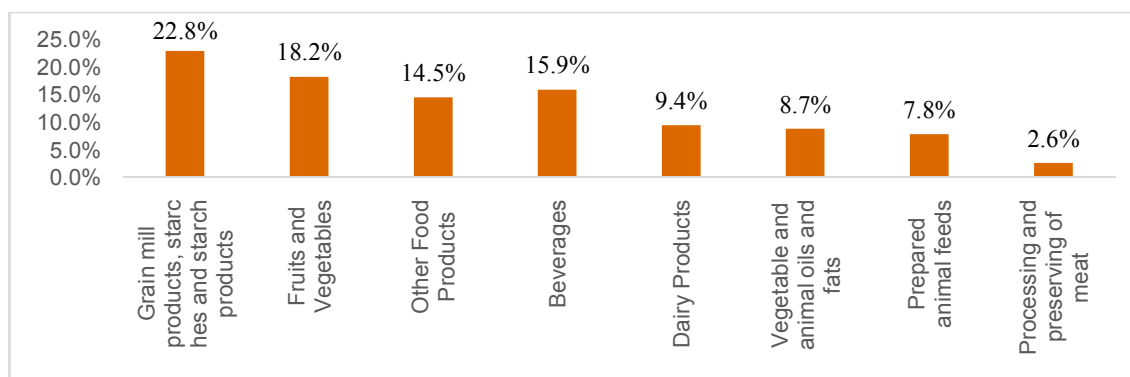
In the subsequent sections we take a closer look at some of the important sub-sectors of manufacturing. These include food processing, textile and apparel, light engineering and sporting goods industries.

Food-Processing Industry

A well-developed food processing sector with higher level of processing helps in improving value addition, promotes crop diversification, ensures better return to the farmers, promotes employment as well as increase export earnings. This sector is also capable of addressing critical issues of food security, food inflation and providing wholesome, nutritious food to the masses. Hence, not surprisingly, it is referred to, as the 'sunrise industry'. In general, food processing industries are constrained in India by small and dispersed marketable surplus due to fragmented holding. Due to the high crop yields associated with the state of Punjab, it is the ideal destination for setting up of food processing units.

According to the Annual Survey of Industries 2017-18, the food processing industry (food and beverages manufacturing put together) contributed 38.7% of the GVA in the registered manufacturing sector of Punjab in the year 2017-18. Within food processing, 'grain mill products, starches and starch products' were the highest contributor, linked to Punjab's abundant production of paddy and wheat (Figure 54).

Figure 54: Share of GVA in registered food and beverages processing, 2017-18

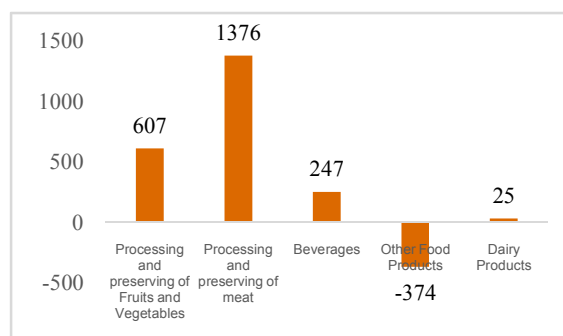
Source: ASI, 2017-18

In terms of profit per unit however, the fruits and vegetable processing, meat processing and dairy products were among the top five sectors (Figure 55). This provides further reason for expanding crop diversification and promoting livestock rearing.

In unregistered manufacturing as well, grain mill products, starches and starch products accounts for the largest share of GVA (UES, 2015-16), followed by other food products. However, beverage manufacturing tops in terms of GVA per unit, followed by vegetable and animal oil. Government of

Punjab has taken various steps to encourage the food processing sector. Recently, Indian Institute of Food Processing Technology (IIFPT) opened its liaison office at Bathinda, Punjab with the objective of developing entrepreneurship and creating skilled manpower for the food sector, particularly in the northern region of the country. The Center has already conducted a national seminar on recent trends in food processing in collaboration with Central University of Punjab and is set to expand to a full-fledged unit for

Figure 55: Profit per unit (Rs lacs) of top registered food and beverage processing industry, 2017-18

skill development and incubation services. Source: ASI, 2017-18

Through these centers, IIFPT serves the farming community by providing training in the field of food processing. Through these liaison offices, IIFPT expands its horizon and visibility to serve more to the stakeholders and disseminates the latest technologies to unserved population. Infrastructure such as Food Processing Trainings cum Incubation Center, training classrooms, trainees' hostel and office room were established to serve for the stakeholders at the liaison offices of IIFPT (MoFPI, 2019)²⁶.

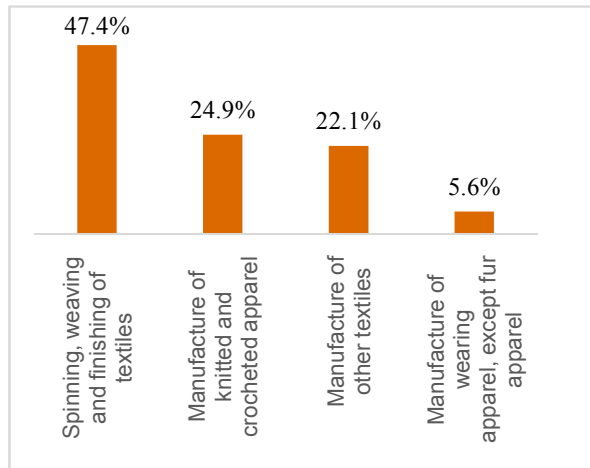
Out of the three Mega Food Parks approved for Punjab, the International Mega Food Park Ltd., Fazilka is already operational while, Punjab Agro Industries Corporation Ltd., (PAIC) Ludhiana and Sukjhita Mega Food Park & Infra Ltd. Kapurthala continue to be under implementation. Further, a grant equivalent to Rs. 31.46 lac for research on "Development of Good Quality and Healthy Ready to Drink Concoction of Milk Tea" and Rs. 8 lac for research on "Rapid and confirmatory detection of

²⁶Ministry of Food Processing (2019). *Annual Report 2018-19*. Government of India

important animal meat based food borne pathogens and its Associated toxicants and natural toxicants by using Immuno histopathological and molecular techniques- A step towards One Health Concept²⁷ has been released to the Guru Angad Dev Veterinary and Animal Sciences University, Ludhiana.

Textile and Apparel Manufacturing Industry

Figure 56: Share of GVA of registered textile and wearing apparel manufacturing, 2017-18

Source: ASI, 2017-18

Punjab (Figure 56). In terms of profitability per unit, 'Manufacturing of other textiles' does best (Rs. 62 lac), followed by 'knitted and crocheted apparel' (Rs. 13 lac).

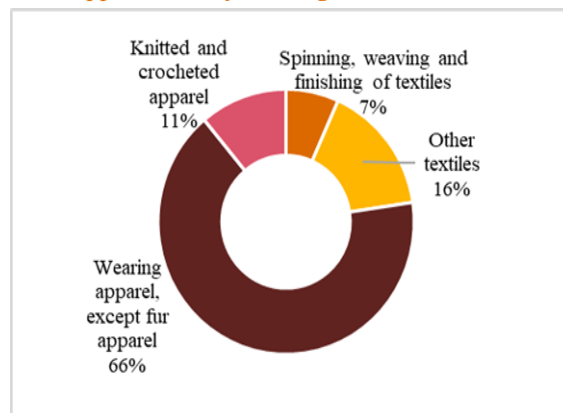
In the unregistered manufacturing sector, highest share of GVA is contributed by the manufacture of wearing apparel (Figure 57).

The key initiatives taken by the Punjab government to promote textiles in Punjab include upgradation of NIIFT as Centre of Excellence for High Fashion Garments and Textiles, facilitation in setting up of Common Effluent Treatment Plants and provision of highest FAR to Textile and Knitwear units. The fiscal incentives provided to the industry include exemption of 100% of the SGST, 100% of ED, SD, 100% of CLU/EDC and 100% of the Property tax for these units. The anchor units are also provided 100% reimbursement of net SGST for 15 years, up to 200% of fixed capital investment, 100% exemption from change of land use charges/external development charges, employment generation subsidy up to Rs.48,000 per employee per year for 5 years and change of land use charges in Agriculture Zone for minimum land area of 50 Acres (Department of Industries & Commerce, 2018)²⁷. Under the Scheme for Integrated Textile Parks, a total of four Textile Parks are operational in Punjab.

Due to the availability of a rich resource base in Punjab and its robust spinning capacity, the textile industries are a major contributor to the total output of the State.

The textile and apparel manufacturing industry contributed 16% of the Gross Value Added in the registered manufacturing sector of Punjab in 2017-18. Out of the total GVA created by textile and apparel manufacturing in Punjab (2017-18), 47.4% was contributed by Spinning, weaving and finishing of cotton textiles, followed by Knitted and crocheted apparel of 24.9 % in 2017-18. The latter establishes the importance of wool based industries in the state. The manufacture of other textiles also contributed a significant 22.1% to the textile and apparel GVA of

Figure 57: Share of GVA in unregistered textile and apparel manufacturing, 2015-16

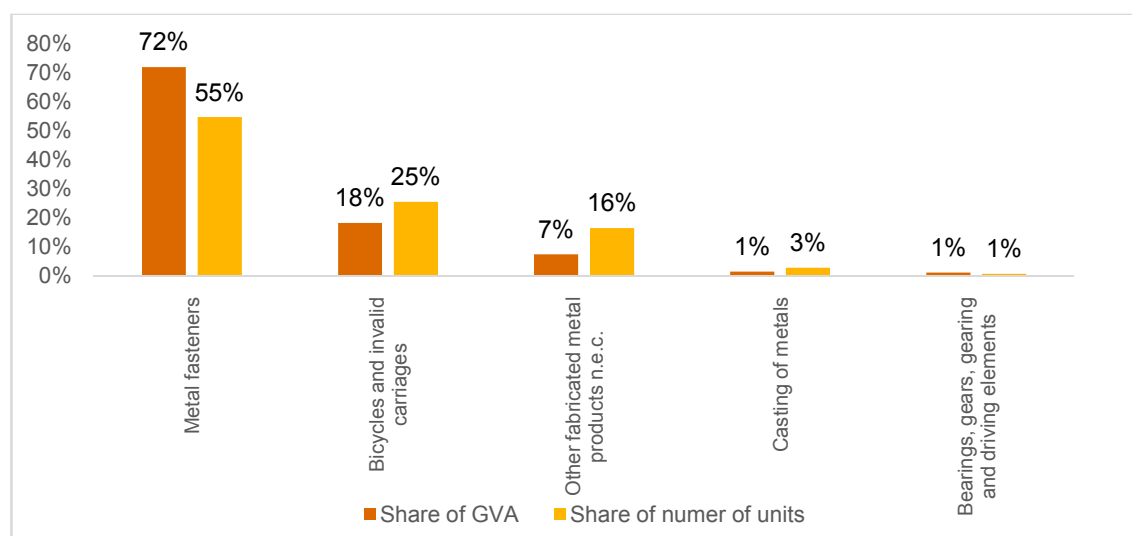
Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

²⁷ Department of Industries & Commerce (2018). Industrial and Business Development Policy 2017 Amended as on 30.07.2018. Govt of Punjab. Available at http://investpunjab.gov.in/Content/documents/Notifications/Industrial_and_Business_Development_Policy_2017.pdf

Light engineering forms about 6.3% of unregistered manufacturing. Of these, metal fasteners and bicycle production forms the majority share of GVA (Figure 58).

The Government of India has recognised ferrous casting as an important sector for future growth, especially considering stringent pollution control norms in US, Japan and Germany. Bicycle manufacturing – important both in registered and unregistered manufacturing, can also help fulfill the country’s export ambitions, especially in the professional and adventure categories (Department for Promotion of Industry and Internal Trade, 2019)²⁸. The state government promoted high-tech cycle valley in Ludhiana providing infrastructure, common facilities for effluent treatment, design facilities, warehousing and logistic services may be useful in this regard (Department of Industries & Commerce, Government of Punjab, 2018).

Figure 58: Share of GVA and number of units, unregistered light equipment industry, 2015-16

Source: Unincorporated Enterprises Survey, 2015-16

Sports Goods Industry

According to the Annual Survey of Industries 2017-18, the Sports goods industry contributed 0.7% of the Gross Value Added in the registered manufacturing sector of Punjab. The profit per factory registered were Rs. 94.76 lac Jalandhar is the hub for sports good manufacturing in the state. The Punjab government intends to set up a Sports Goods Park in Jalandhar. Among other facilities, it will include a technology centre for providing technology support – including certification and testing centre.

3.7 Electricity, gas, water supply and other utilities sector

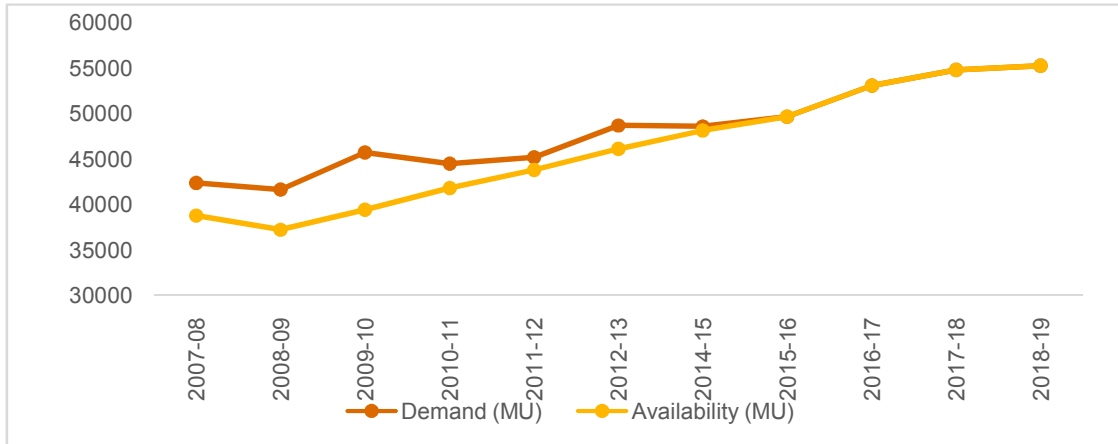
Electricity

Punjab has been able to meet the increasing demand for power. The estimated demand for electricity has consistently grown in the State. As of 2018-19, estimated demand of electricity was 55,290 MU as against 54,812 MU in 2017-18. In spite of fluctuations in electricity generation, the availability of electricity has been more or less at par with the demand for electricity, as highlighted in (Figure 59).

²⁸ Department for Promotion of Industry and Internal Trade (2019). Annual Report 2018-19. Ministry of Commerce and Industry. Available at https://dipp.gov.in/sites/default/files/annualReport_2018-19_E_0.pdf

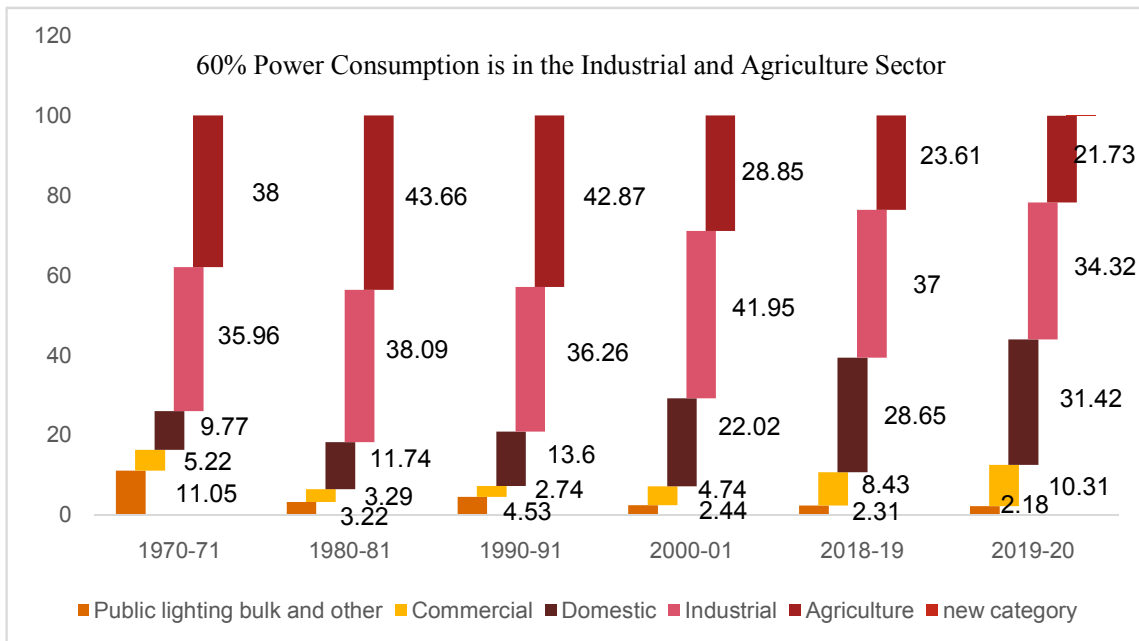
Naturally, this has also resulted in an increase in power consumption. The State consumed 53097.5 million kWh of electricity during 2019-20, an increase of 11% from 2018-19. This has economic implications. As Figure 60 shows, 56% of the power consumption is in the agricultural and industrial sector. Around 31% is domestic consumption – whose share has increased over the years.

Figure 59: Power requirement and availability in Punjab

Source: State-wise Power Requirement and Availability, Handbook of Statistics on Indian States, RBI

Figure 60: Sectoral share of power consumption

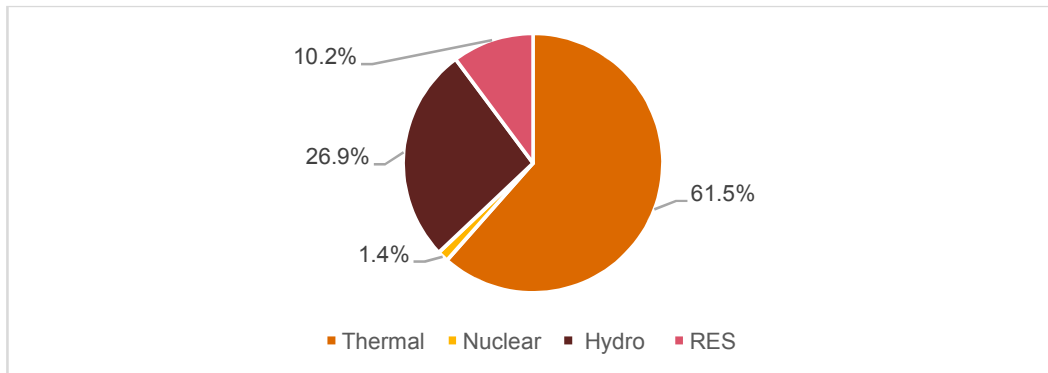

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

As of 2019, majority of the installed capacity in the state comes from thermal sources. However, renewables and clean power sources, such as nuclear, hydro and other renewables (solar, wind etc.) constitute the remaining (Figure 61). This could be increased further if Punjab were to leverage the power of biomass, abundant in the state due to its large agricultural sector .

Of the installed capacity, 23% is owned by the government of Punjab, 47% is privately owned and 30% is Centrally owned.

Figure 61: Sources of Power in Punjab, as percentage of installed capacity(MW,as of March 2019

Source: Central Electricity Authority, India

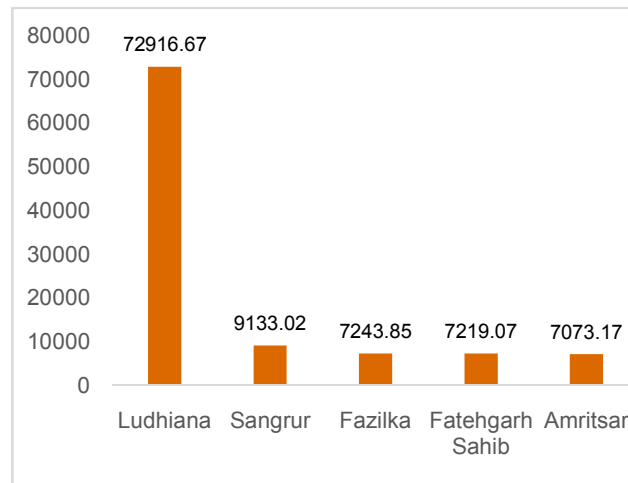
3.8 Size-based classification of industries

Small scale industries

MSME sector plays a crucial role in providing large employment opportunities at comparatively lower capital cost. MSMEs also help in industrialisation of rural and backward areas, thereby, reducing regional imbalances. MSME sector has emerged as an engine for socio-economic growth.

Punjab has a strong base of more than 2 lac small scale units belonging to auto components, bicycle parts, hosiery, sports goods, agricultural implements etc. These have shown high growth in the recent past with value of production increasing at the rate of 13% on average between 2015-16 and 2018-19.

Figure 62: Top five districts, by output of small-scale industries, 2018-19 (in Rs. Crore)

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

During 2018-19, the number of MSME units increased by 53,388 leading to employment of 2.91 lac people. Overall, more than 17.8 lac people are employed in small scale industry.

Most of the small scale industries’ production was concentrated in Ludhiana, with a value of output of INR 72,916.67 crores (Figure 62). Ludhiana was followed by Sangrur (RS. 9133.02

Crores), Fazilka (Rs 7243.85 Crores), Fatehgarh Sahib (RS. 7219.07) and Amritsar (RS. 7073.17 Crores) in output production by small scale units.

The State's MSME policy intends to accelerate the growth of its MSME units by carrying out in depth studies of the 10 clusters every year for specific interventions to increase their competitiveness, upgrading and setting up common facility centres in 10 clusters every year and upgrading 10 technology centres in the State. Further, the policy recognised different stages of MSMEs with different needs. MSME growth was broadly classified into five stages – Ideating a Business, Starting a Business, Growing a Business, Reviving a Business and Exiting a Business and the policy accordingly addressed various needs that emerge in each of these stages, with a growth and performance oriented approach.

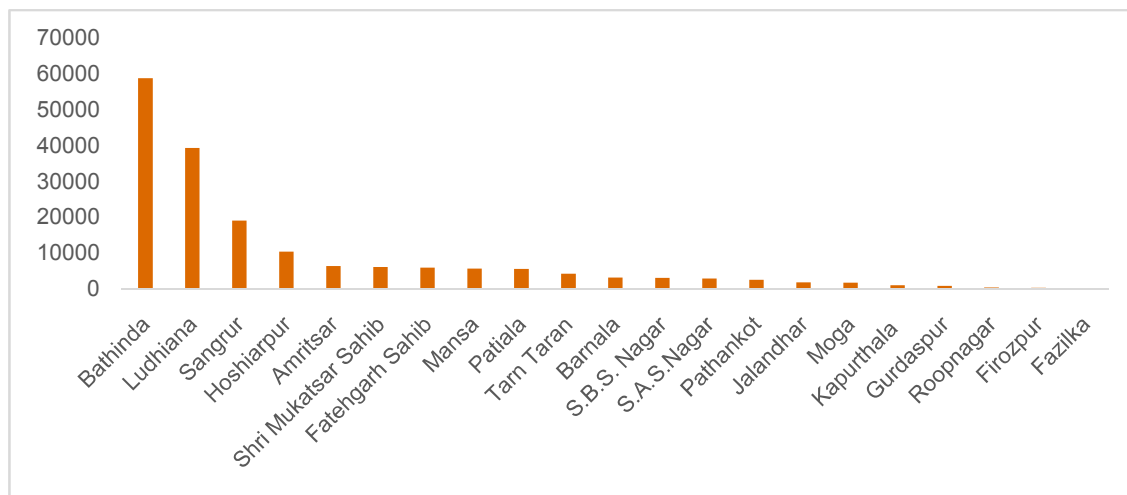
The government has also set up 'MSME Punjab', as part of the Punjab Industrial and Business Development Authority to focus on the development of MSMEs by addressing the following key functions: (i) Enhancing the competitiveness of MSMEs in the changed economic scenario (ii) Ensuring adequate flow of credit from financial institutions/banks (iii) Providing support for technology upgradation and modernization (iv) Providing modern testing facilities and quality certification (v) Providing access to modern management practices and (vi) Providing support for product development, design intervention and packaging.

Large and Medium Enterprises

Growth in medium and large enterprises decreased in 2018-19. The value of production increased by 1.80% in that year, vis-a-vis growth of 41.6 % in the previous year. During this time frame, 45 new units were set up in Punjab, employing 7,742 more persons. The total number of large industrial units in Punjab were 549 with a total fixed capital of Rs. 1,09,83,271. The industry employed a total of 3,44,323 persons

Bathinda's medium and large scale industrial output production amounting to Rs. 58,766.68 crores was the highest in the State. Bathinda was followed by Ludhiana (Rs. 39,368.83 Crores), Sangrur (Rs. 19,045.43 Crores) and Hoshiarpur (Rs. 10,390.37 Crores) in output production by large scale units (Figure 63).

Figure 63: Value of production (Rs. crore) of large and medium scale enterprises, by district, 2018-19

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

3.9 Various government initiatives taken to promote industries

Ease of Doing Business

To give boost to Ease of Doing Business, the State has implemented the notable reforms are:

- Under the Punjab Right to Business Act, 2020 new MSMEs are allowed to start their business based solely on self-certification
- Self-certification for inspections under various Labour Laws for Start-ups, MSMEs, IT/ITES units etc., and for Boilers and Low risk buildings
- Start-ups have been exempted from experience/turnover in government tenders.
- Invest Punjab Business First Portal extended to districts.
- Elimination/auto approval of Renewals for registration.
- Integrated Construction Permits with auto scrutiny of building plans (Auto DCR), Approvals from Airports Authority of India (AAI) & National Monuments Authority (NMA)
- Centralised Inspection System (CIS) for compliance inspections by various regulatory bodies
- Auto consent from PPCB to the green category industry to begin operations on the basis of self-certification
- Online & Transparent Land Allotment
- Dedicated Commercial Court setup at Ludhiana to resolve commercial disputes.
- Clear timelines defined for various services under Punjab Transparency and Accountability in Delivery of Public Services Act, 2018.

Startup and Entrepreneurship promotion

With the Industrial and Business Development Policy 2017, Punjab Government aims to boost industrial growth and economic activity. Startups and Entrepreneurship is one of key pillars of the policy and various initiatives have been enumerated in the policy for Startups. Startup Eco system connects its various key constituents like incubators, mentors, investors, institutions to leverage their knowledge and expertise for supporting the startups in the state.

Startup Punjab is forming partnerships with Organization/Institutions for providing support to nourishing Startups in Punjab, organizing number of events, interactive sessions, Hackathons, Bootcamps etc to encourage start-ups, budding entrepreneurs and promoting entrepreneurship culture in the State. Startup Punjab is in the process of creating an mechanism for budding entrepreneurs to work on their idea and take it to next level.

Startup Punjab is planning for sessions on important topics like Intellectual Property Right (IPR), Sensitisation sessions in Universities/Institutions to provide an overview of Startup Punjab, online registration, partnerships, events & other initiatives. Startup Punjab jointly with Startup India will be organizing Incubator, Master Classes & Mentorship Sessions for Startups.

District level Single Window System

To strengthen support to the industry particularly MSME sector at the District Level, the state has set up a strong and effective Single Window System at the District level vide notification No. 1906 dated 22-12-2017. It provides one stop clearances for all regulatory services and fiscal incentives and also facilitates support services and access to the MSME units.

Box:9 Recent Policy Measures for enhancing the MSME

1. One common facility center namely **Mohali Hitech Metal Cluster**, is under establishment for bathroom and sanitary-ware fittings with project cost of Rs.14.07 crores (GoI assistance Rs. 11.06 crores and Special Purpose Vehicle (SPV) contribution 3.84 crores).The GOI has released 3 installments amounting to Rs.9.95 Crores of its assistance which have been utilized by the SPV and the CFC project is completed. The department has forwarded the completion report of the project and the request of the SPV to the GOI to release the 4th and final installment of the GOI grant.
2. The GOI in its Steering Committee meeting held on 25.07.2018 accorded final approval to the project / DPR of **Oil Expeller & Parts Cluster, Ludhiana** and also released 1st installment of GOI assistance of Rs. 5.40 crores in July, 2019. Further, GOI has also sanctioned and released the 2nd installment of Rs.4.05 Cr. to the CFC on 20.01.2020 and 3rd installment of Rs. 2.70 crores on 04.05.2020 (Total GOI grant is Rs.12.15 Crores). The SPV has utilized these funds and have completed its project of CFC and the department has forwarded the completion report of the project and the request of the SPV to the GOI to release the 4th and final installment of the GOI grant.
3. The GOI in its Steering Committee meeting held on 27.02.2019 accorded final approval to the project/ DPR of **Foundry & General Engineering Cluster, Kapurthala** at a project cost of Rs. 14.86 cr. (GOI share: Rs. 13.36 cr. and SPV share: 1.50 cr.). The SPV had identified land and started construction of building for setting up of the CFC, however, the matter of the CLU of the said land was rejected by the O/o District Town Planner, Kapurthala. The SPV is again taking the matter with the said department for obtaining the CLU.
4. The GOI in its Steering Committee meeting held on 2.7.2019 has accorded final approval to the project of CFC in **Garment Cluster, Ludhiana** at a project cost of Rs. 15.15 crores. (GOI share: Rs. 12.00 crores, State Govt. share: Rs.1.50 crores and SPV share: 1.65 crores). The GOI has sanctioned and released 1st installment of GOI assistance of Rs.5.40 Crores on 18.08.2020 which is underutilization.

Micro and Small Enterprises Cluster Development Programme

As per revised scheme guidelines of MSE-CDP, the department has now identified 15 clusters, 14 Diagnostic Study Reports (DSRs) for undertaking soft interventions and preparation of Detailed Project Reports (DPRs). Out of these 14 clusters proposals, 7 DPRs were sent to the GOI for approval for setting up of the project of CFCs and their status is as follows:

1. The GOI in its Steering Committee meeting held on 27.02.2019 accorded In-principle approval to the DPR of **Auto Tech Cluster, Ludhiana** at a project cost of Rs.15.06 crores (GOI share : Rs.12.00 crores, State share: Rs.1.50 crores and SPV share: Rs.1.56 cr.). The SPV wanted to change the location and some machinery and the GOI on 10.08.2020 has asked to submit the proposal afresh as per new scheme guidelines.
2. The GOI in its Steering Committee meeting held on 12.09.2019 has accorded conditional in-principle approval to **Sewing Machine Cluster, Ludhiana** at a project cost Rs.14.95 Cr. (GOI share:11.96, State Govt. Rs.1.50 and SPV share Rs.1.54 Crores). The SPV has submitted the required documents to the GOI and matter for grant of final approval is under consideration of the GOI.
3. The GOI in its steering Committee meeting held on 22.01.2020 has accorded in-principle approval to the DPR of CFC in **Cutting Tool Cluster, Patiala** at a project cost Rs.14.28 cr. (GOI share: 11.35 Crores, State share: Rs.1.50 Crores SPV share: Rs.1.43 Crores). The SPV has submitted the required documents to the GOI and matter for grant of final approval is under consideration of the GOI.

Development of Invest Punjab Business First Portal

Online Single Window System for granting regulatory clearances has been extended to the district level and 100+ regulatory services of 14+ departments are now being given through the Single Window portal without any physical touch points with any department official. Information Wizard for customized list of all applicable regulatory approvals/clearances

34 Incentives made. New applications added like-

- Drug Manufacturing, Retail & Wholesale
- Legal Metrology
- Sanction of Incentives
- Movie Shooting permits
- Cinema Halls
- Mobile Tower Permits

Subsidised power to industries

In the Financial Year 2020-21 total budget of amounting to Rs, 2267.10 Crore has been received under Industrial Subsidy of PSPCL.

Upgradation of industrial infrastructure

The work is in progress at site and the current status is as under:

- Phase IV Ludhiana-85% of work is completed at Site.
- Jalandhar (old & Exp.)- 80% of work is completed at Site.
- Mandigobingarh-90% of work is completed at site.
- Bathinda (New)-80% of work is completed at site.
- Under ID Component of MSE-CDP Scheme of MoMSME, the projects of Focal Points at Pathankot, Amritsar (New), Goindwal Sahib, Chandalon, Hoshiarpur, SBS Nagar, Batala, Kotkapura, Nabha (Old), Moga, Sangrur, Khanna & Derabassi got the final approval.
- Grant amounting to Rs.16.00 Cr. (approx.) as 1st installment from GoI share has been received in case Pathankot, Amritsar (New), Goindwal Sahib, Chandalon, Hoshiarpur, SBS Nagar, Batala, Kotkapura. The work is under progress at site.

For the projects of Nabha (Old), Moga, Sangrur, Khanna & Derabassi the final letters are issued in Feb, 2021 and the 1st installment is expected shortly.

Chapter 4 Services Sector

The covid-19 outbreak brought social and economic life to a standstill. The impact on affected sectors, such as aviation, tourism, retail, capital markets, oil, International and Internal mobility is restricted and the revenues generated by travel and tourism take a major toll to the services sector GSV. Aviation revenues also came down. The floating population of migrants on foot, amidst countrywide lockdown worries primarily was loss of jobs, daily ration and absence of social security. This leads to contraction in services sector GSV growth rate at National level as well as Punjab.

The services sector contributed 47.18.% to Punjab's GSV in 2019-20 (Q) and employed 40.0% of the total workforce in 2018-19. The rate of growth of services GSV outpaced that of the overall GSV growth rate between 2012-13 and 2019-20 with the services GSV growing at an average of 7.02% while that of the overall GSV growing at 5.03%. This growth rate has primarily been driven by the growth in 'Trade, repair, hotels and restaurants' sector. This sector contributed around 23.30% to the overall services sector in 2019-20 (Q). Within this sector, it is the 'Trade and Repair Service' sector which accounted for 93.4% of the GSV from 'Trade, repair, hotels and restaurant' sector in 2019-20 (Q) and has consistently contributed more than one-fifth to the total services GSV since 2011-12.

As far as performance of the other sectors is concerned, though the share of hotels and restaurants is low in the services GSV, recent years have witnessed a surge in the tourist inflow recording an impressive growth rate of 27.1% between 2010 and 2019. This surge has primarily been driven by the domestic tourists with Amritsar accounting for more than 70% of the total tourist inflow. Along with tourism, transport, telecom and financial services form an integral part of the services economy within the State. The state has one of the highest road densities in the country with more than 90% of the roads being surfaced. On the telecommunication front, the sector is well developed in the state with wireless tele-density and percentage of internet subscribers being more than the national average. Financial services are integral for the growth of any state and in Punjab, this sector contributed a share of 10.5% in services GSV. The state has a well distributed network of financial institutions with 18 public sector banks, 14 private sector and small finance banks, one regional rural bank and one cooperative bank operating in the state. The credit-deposit ratio in the state is higher than the national benchmark. Banks in Punjab are also compliant with priority sector lending norms with 61% of their total credit sanctioned to the priority sectors. Mirroring the trend at national level, the contribution of services sector to State's GSV is expected to increase with the progress of the economy.

4.1 Introduction

Performance of services sector

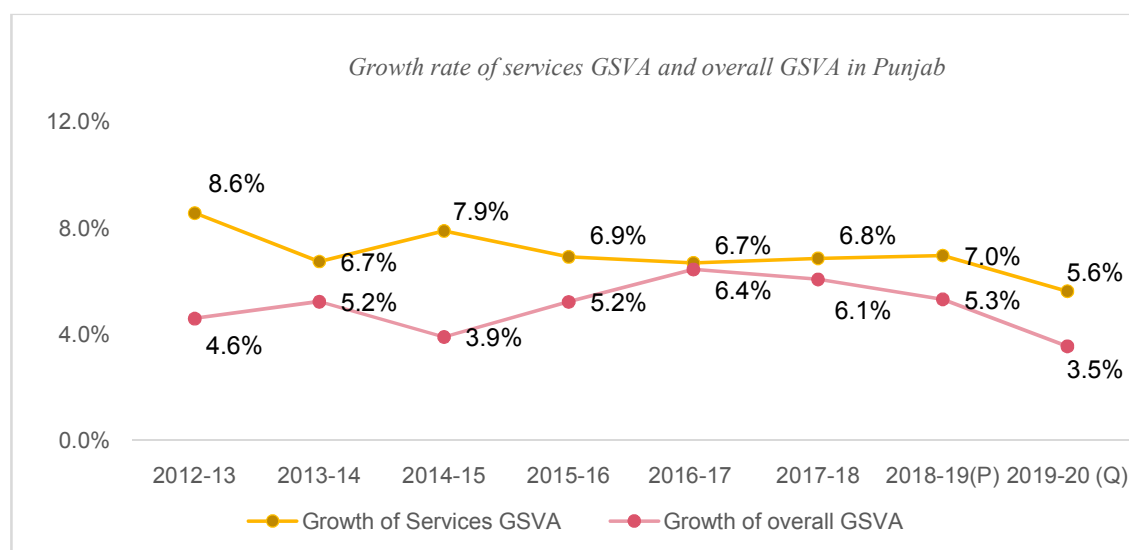
Services sector is the largest contributor to State's GSV. Punjab's economy over a period of time moved from being predominantly an agrarian economy to a service sector driven economy. Increasing income entails the demand for services like transport and communication, banking, tourism, trade, etc. Consequently, the share of services sector in the economy's output grows. As

mentioned in Chapter 1, the services sector in Punjab had the largest contribution among all the sectors of the economy²⁹.

Share of services in State's GSVA has witnessed a rise, which is in line with the trend at national level. The services sector contributed 47.18% to Punjab's GSVA in 2019-20 (Q), growing from 43.79% in 2011-12. The figures at all India level have, however been higher than that of Punjab during 2011-12 to 2019-20 (Q). At the national level, the value addition from services sector stood at 54.96% of overall GVA in 2019-20 (Q).

Growth rate in Punjab's services sector has consistently been higher than that of overall GSVA between 2012-13 and 2019-20(Q). During this period, services GSVA grew at an average of 7.02% while the overall GSVA grew at 5.03%. During the same period, trade, repair, hotels and restaurants witnessed the average annual growth rate of 7.10%, whereas real estate, ownership of dwellings and professional services grew by 6.62% .

Figure 64: Growth rate of services GSVA and overall GSVA in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Trade, repair, hotels and restaurants have the highest contribution towards the value add from services sector. The composition of the services sector has remained similar over the years with trade, repair, hotels and restaurants as the leading contributor since 2011-12. Table 21 presents the share of various sub-sectors in services GSVA for 2019-20 (Q). Trade, repair, hotels and restaurants contributed 23.3% towards value add from services, followed by real estate, ownership of dwellings and professional services with a contribution of 19.7%. Given the significance of light engineering industries in the State, the emergence of trade and repair services is important. The contribution from the other sub-sectors such as transport, storage, communication & services related to broadcasting, financial services, and public administration stood at 11.2%, 10.5% and 10.7% respectively.

Table 21 also presents the growth of the sub-sectors for 2018-19 and 2019-20.

²⁹ Throughout the chapter, share has been calculated at current prices and growth rate has been calculated at constant (2011-12) prices.

Table 21: Share and growth of Punjab's Services Sector

	Share (in %)	Growth (in %)	
	2019-20 (Q)	2018-19 (P)	2019-20 (Q)
Trade, repair, hotels & restaurants	23.3%	6.8%	4.3%
Trade & Repair Service	21.8%	6.8%	4.3%
Hotels & Restaurants	1.5%	5.9%	3.5%
Transport, storage, communication & services related to broadcasting	11.2%	6.5%	3.7%
Railways	1.2%	4.6%	3.7%
Road transport	5.2%	7.0%	3.3%
Water transport	0.0%	0.0%	0.0%
Air transport	0.1%	10.0%	6.8%
Services incidental to transport	0.4%	6.5%	3.1%
Storage	0.3%	8.3%	1.7%
Communication & Services related to broadcasting	4.1%	6.1%	4.3%
Financial services	10.5%	5.6%	5.1%
Real estate, ownership of dwellings & professional services	19.7%	6.6%	4.6%
Public administration	10.7%	5.4%	7.7%
Other services	24.6%	9.1%	8.0%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Employment scenario in services sector

Punjab has one of the highest proportions of workforce in the services sector among select states³⁰. Given that Punjab has high per-capita income, the states belonging to top three deciles in terms of per-capita income of 2018-19 are selected. The Periodic Labour Force Survey data for 2018-

19 shows that the services sector provides employment to 40% of workforce in Punjab (Figure 65) as against 32% at the national level. Among the sub-sectors, trade, hotels and restaurants employ the highest proportion of workforce. In search of better opportunity, there is a shift of workforce from agriculture to service sector as well.

2nd

Punjab's rank among comparable states in terms of workforce in services sector

³⁰ Throughout the chapter, select states include Andhra Pradesh, Gujrat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Punjab, Tamil Nadu and Telangana

Box 10: Software Technology Parks - driving IT growth in Punjab

Punjab provides a strong ecosystem of IT services with the presence of around 150 IT enterprises in varied fields like software development, cloud computing, business intelligence, website development, etc. The State recorded INR 820 crores of IT exports in 2017-18. IT sector in the State is primarily driven by the Software Technology Parks of India (STPI) at Mohali, while another STPI at Amritsar is under construction and is expected to act as a catalyst for the promotion of IT industry in the State. STPI Mohali was established in 1998 and employs more than 35,000 professionals. It is equipped with state-of-the-art infrastructure and ensures a progressive business environment.

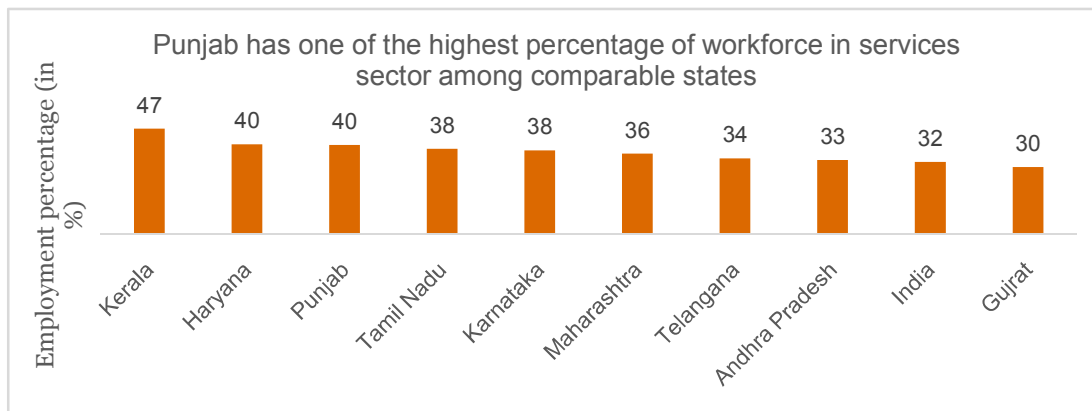
From the supply side, six Multi-Skill Development Centers have been commissioned in the cities of Ludhiana, Amritsar, Bathinda, Hoshiarpur and Anandpur which have trained more than 6,000 students in IT and allied fields.

The IT sector in Punjab has great potential for income and employment generation and the incentives provided by the State government are targeted towards providing a thrust to the sector. Some of the notable incentives provided to the sector are as follows:

- **1st state** in India to **reimburse percentage of net GST** for inter and intra state sales
- **Employment Subsidy of up to Rs. 48,000 per employee per year for 5 years**
- **100% exemption** on Electricity Duty for 10 years, Stamp Duty, CLU/EDC and Property Tax for 10 years

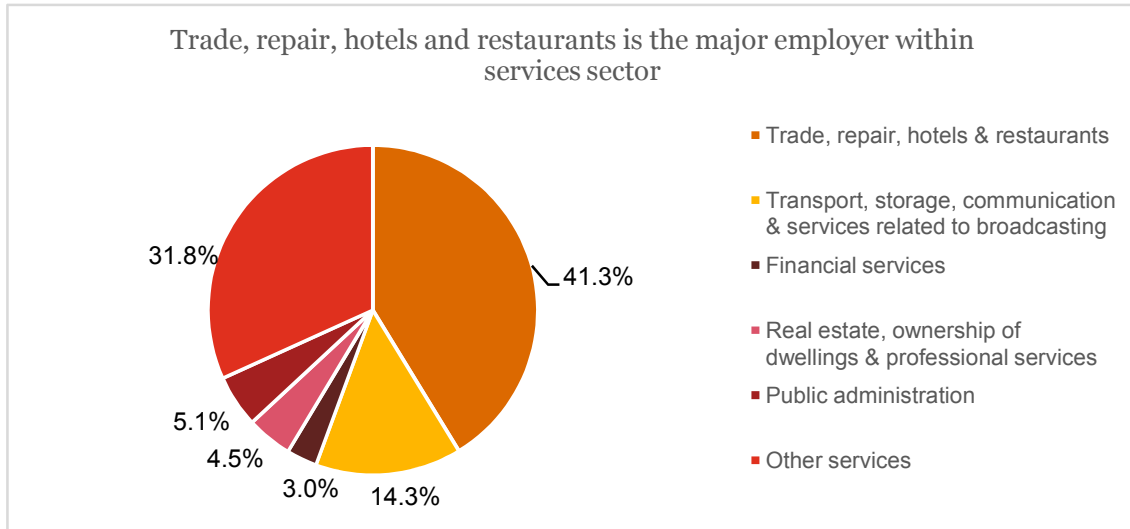
Source: Invest Punjab (http://www.investpunjab.gov.in/Static/itandits_sector)

Figure 65: Percentage of workforce in services sector for select states

Source: Periodic Labour Force Survey, 2018-19

Figure 66: Distribution of workforce within the services sector in Punjab (2018-19)

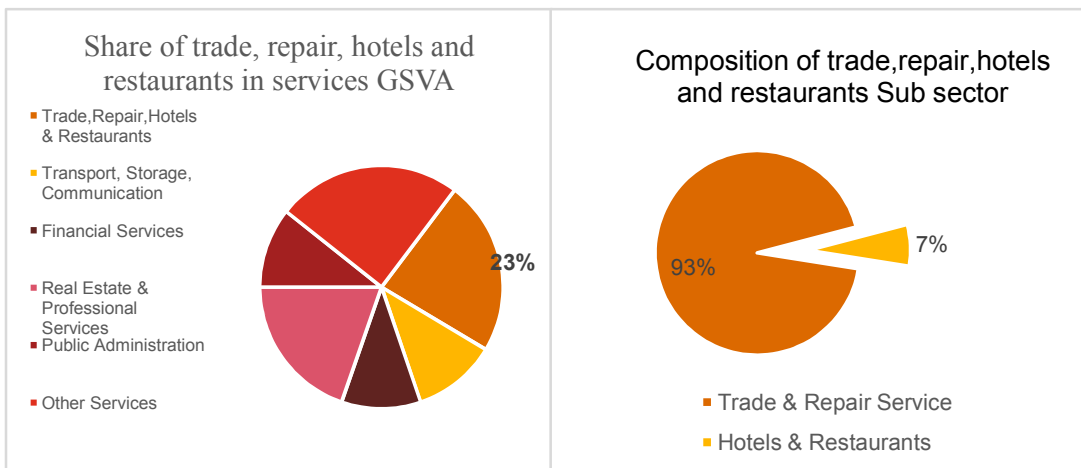
Source: Periodic Labour Force Survey, 2018-19

Trade, repair, hotels and restaurants employ the highest percentage of workforce within the services sector (Figure 66). Trade & repair services and hotels & restaurants together employ 41.3% of the total workforce within the services sector. Other services which include education services, health services, entertainment, etc. is the next major employer with 32% of the workforce engaged in these services. Transport & storage and communication services is another major sector employing around 14% of the total workforce within the services sector.

4.2 Trade and repair

Trade and repair service contribute the highest to the value add from services in Punjab. As presented Figure 67, trade and repair accounts for 93.4% of the GSVA from the trade, repair, hotels and restaurants. This sub-sector has consistently contributed more than one-fifth towards services GSVA

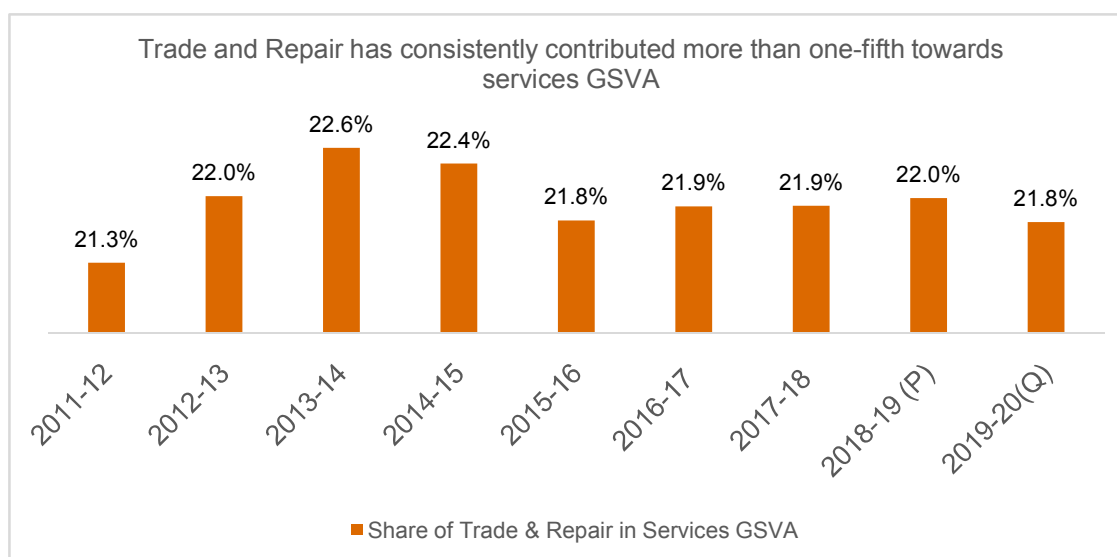
Figure 67: Composition of trade, repair, hotels and restaurants, 2020-21 (A)

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Since 2011-12 (Figure 68). Despite a fluctuating year-over-year (YoY) growth, this sub-sector has remained the leading contributor towards services since 2011-12. The Periodic Labour Force Survey data for 2018-19 shows that 15.2% of total workforce in Punjab was employed in wholesale & retail trade and repair services, one of the highest among all states in India.

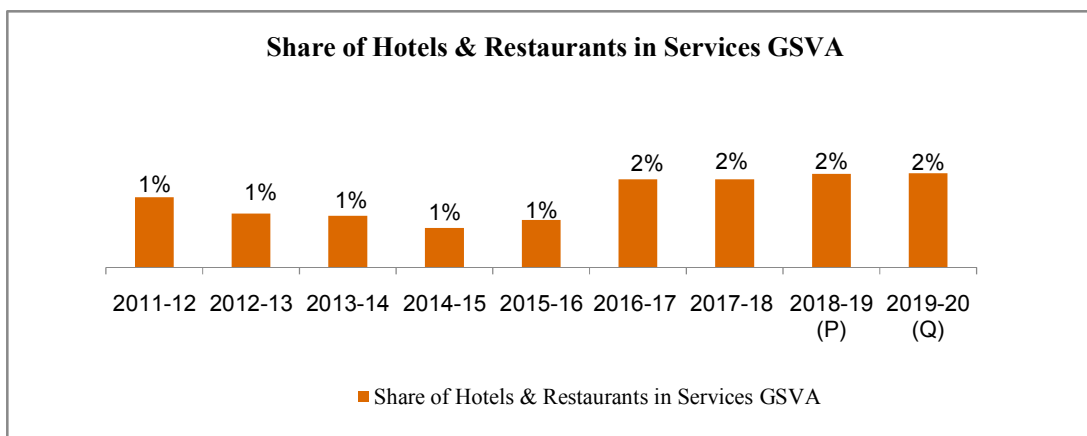
Figure 68: Share of trade and repair services in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

The share of hotels and restaurants to GSVA from services is relatively lower as compared to other sectors. The average share of 'hotels and restaurants' sub-sector stood at around 1.4% of GSVA from services sector between 2011-12 and 2019-20(Q). The growth rate in the sub-sector has also witnessed a fluctuating trend during this period. While the sub-sector grew at 9.3% in 2016-17 the growth rate moderated in the following years (Figure 69)

Figure 69: Share of Hotels and restaurants in Services GSVA

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

4.3 Tourism

Widely acknowledged as the cradle of civilization³¹, Punjab is known for its ethnic and cultural wealth. With its temples, forts, memorials, museums, fairs and festivals, Punjab has a lot to offer to tourists. Tourism augments regional development and stimulates trade, income and entrepreneurship, thereby boosting economic growth.

Growth of Tourists

Figure 70: Number of domestic tourists in Punjab (Jan-Dec)

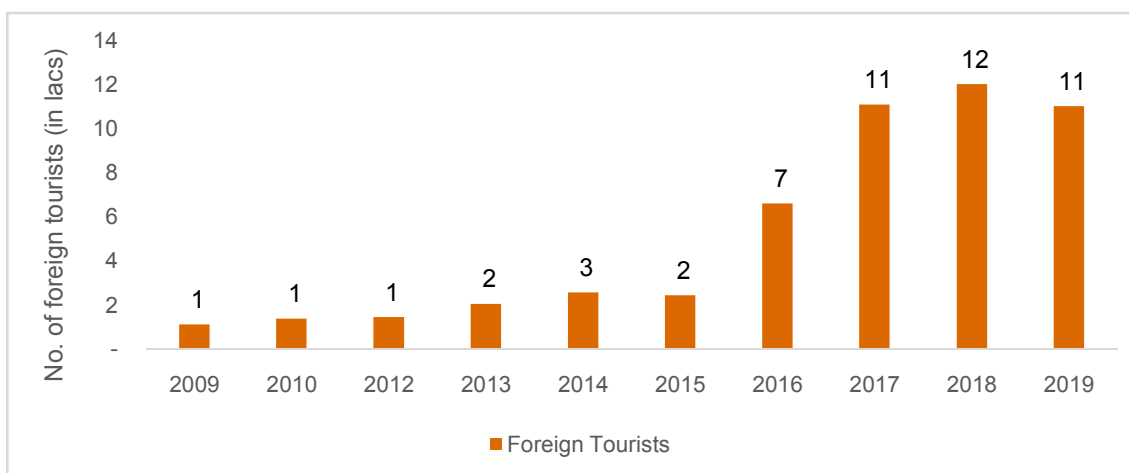

Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

Investment in tourism has led to the development of the sector with an increase in both domestic and foreign tourists. Punjab tourism has witnessed good expansion in the recent years with the overall tourist inflow in the State growing at an impressive rate of 27.1% between 2010 and 2019. The tourism sector is however, largely driven by domestic tourists (from within and outside the State). Around 473 lac domestic tourists and 11 lac foreign tourists visited the State in 2019 (Figure 70 & 71) registering a growth rate of 6% in domestic tourist and decline in growth rate of (-) 8% in foreign tourist over the previous year. Punjab attained 8th position at the national level in terms of foreign tourist visits during 2019 (Table 22). The growth in the sector is sustained by investments from the State Government as well as assistance provided by Asian Development Bank through Infrastructure Development Investment Program for Tourism (IDIPT) project (Punjab State Tourism Policy, 2018).

³¹ Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/#/home>)

Figure 71: Number of foreign tourists in Punjab (Jan-Dec)

Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

Table 22: Share of top 10 States/UTs of India in Number of foreign tourist visits in 2019

Rank	State/UT	Foreign Tourist Visits in 2019(P)	
		Number	Percentage Share (%)
1	Tamil Nadu	68,66,327	21.9
2	Maharashtra*	55,28,704	17.6
3	Uttar Pradesh	47,45,181	15.1
4	Delhi*	29,83,436	9.5
5	West Bengal	16,56,148	5.3
6	Rajasthan	16,05,560	5.1
7	Kerala	11,89,771	3.8
8	Punjab	11,01,343	3.5
9	Bihar	10,93,141	3.5
10	Goa	9,37,113	3.0
Total of Top 10		2,77,06,721	88.2
Others		37,01,945	11.8
Total		3,14,08,666	100.0

Source: India Tourism Statistics at a Glance – 2020 (Ministry of Tourism)

Note: *Figures for the year 2019 has been estimated using All India growth rate

Amritsar accounts for more than half of total tourist footfall in the State. Table 23 shows that number of tourists (both domestic and foreign) in Amritsar account for more than 70% of the total tourist inflow in the State. Inextricably linked with the history of Sikhism, Amritsar is revered for the Golden Temple. Among other tourist attractions, Jallianwala Bagh and Wagah border ceremony are the prominent ones. Ludhiana, S.A.S. Nagar and Jalandhar are among other districts with significant

tourist footfall. Amritsar is also one of the 12 cities in India which have been included under HRIDAY scheme (Heritage City Development and Augmentation Yojana) with an objective to conserve the historic and cultural resources in the city.

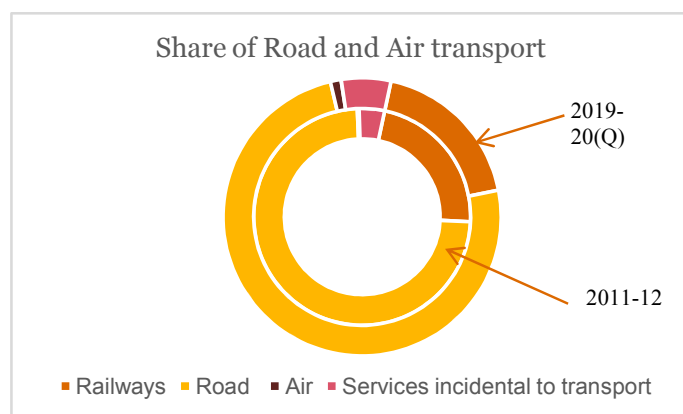
Table 23: Tourist footfall in Amritsar vis-a-vis Punjab

Year	No. of tourists in Amritsar	No. of tourists in Punjab	Amritsar's share in State's tourist footfall
2011	11096952	16567596	67%
2012	10072719	19119943	53%
2013	12058034	21544962	56%
2014	15368340	24526751	63%
2015	16924412	26038728	65%
2016	25462627	39363061	65%
2017	25978495	41401987	63%
2018	26935017	45796030	59%
2019	34369513	48486730	71%

Source: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

4.4 Transport Overview

Figure 72: Composition of transport sector's GVA in Punjab

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

of water transport in the State is restricted. Characterized by a fluctuating trend, the average growth rate of the transport sector between 2012-13 and 2019-20 (Q) stood at 6.4%. The value add from the transport sector was INR 15836.92 crores (at current prices) in 2019-20 (Q).

With an average contribution of 7.1% to GSVA from services between 2011-12 and 2019-20 (Q), the transport sector has emerged as an integral part of the State's economy. Transport services in the State consist of three modes of transportation – (a) railways (b) road and (c) air. As Punjab is a landlocked state, bordered by Jammu & Kashmir to the North, Himachal Pradesh to the East, Haryana to the South and South

East, Rajasthan towards South-West and Pakistan to the West, the scope

The transport sector in Punjab is driven by road transport, followed by railways. Road transport, on an average, accounted for 74.9% of the value add from transport between 2011-12 and 2019-20 (Q). The average year-over-year growth rate for road transport has been 6.7% between 2012-13 and 2019-20 (Q), while that for railways and air transport stood at 3.8% and 35.68% respectively.

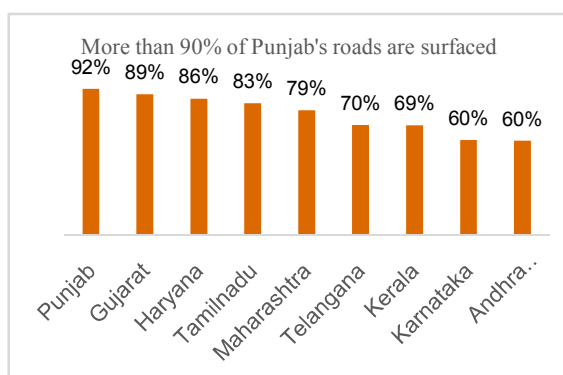
The contribution of road and air transport to the GVA from transport sector has witnessed a rise over the years, while that of railways has declined (Figure 72). The composition of GVA under transport has undergone a change over the past few years. The contribution of railways, road and air transport to the GSVA from transport stood at 22.4%, 73.5% and 0.3% respectively in 2011-12. However, in 2019-20 (Q), the share of railways decreased to 17.4% while that of road and air transport increased to 76.2% and 1.02% respectively. A fluctuating trend could be observed in the growth rate of all the modes of transportation during 2012-13 and 2019-20 (Q). The growth rate for railways varied between 20.2% and -12.7% while that of air transport varied between 177.1% and -19.0%. The year-on-year growth for road transport also varied between 9.0% and 3.31% during this period.

Transport Infrastructure

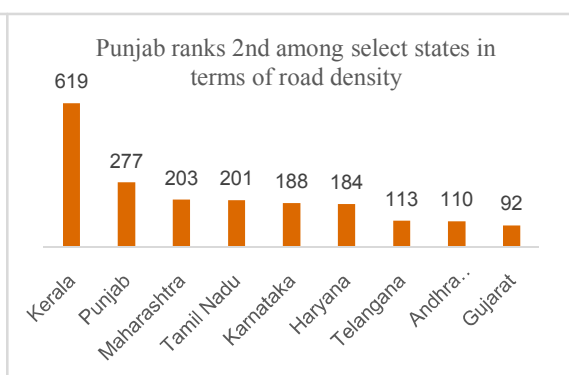
Roads

Road network is the backbone of the transport sector in the State. Its dominance is further established by the fact that other modes of transportation like railways depend on it for their first/last mile linkages. Upgradation of the existing infrastructure is thereby significant to the State for continued economic growth.

Figure 73: Surfaced roads as percentage of total roads

Figure 74: Road density per 100 sq.km. (in km.)

Source: Basic Road Statistics of India (2017-18), Ministry of Road Transport and Highways, GoI

Development of roads in Punjab is handled by four institutions: (i) The national highways are looked after by the Government of India, (ii) the state highways by the State Public Works Department (PWD), (iii) town roads by the Municipal bodies and (iv) the rural roads partly by PWD and partly by the Rural Development Department and Punjab Mandi Board³². It has however been observed that involvement of multiple institutions at all levels of governance catering to different aspects of the transport sector adversely affects planning and policy decisions.

³²TERI (2015) Green Growth in Transport Sector in Punjab

Table 24: Length of Different types of Roads in Punjab

Type of Road	Length(in Kms)	
	as on 31.03.2016	as on 31.03.2017
National Highways	2,769	2,769
State Highway	1,133	1,103
Districts Roads	6,930	6,980
Urban Roads	17,534	17,868
Rural Roads	70,362	101,123
Project Road	9,651	9,650
Total	108,379	139,493

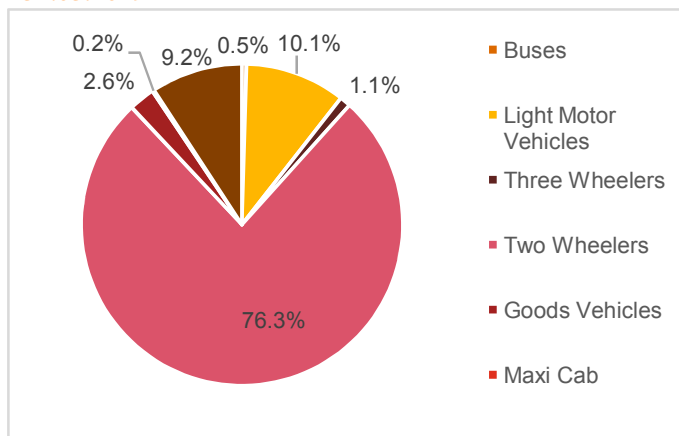
Source: Basic Road Statistics of India, Ministry of Road Transport and Highways, GoI

More than 90% of Punjab's roads were surfaced as on 31st March 2017 (Figure 73). Also, Punjab has one of the highest road densities among select states (Figure 74).

The State had a total road length of 1,39,493 kms by the end of 2016-17. Road length witnessed an increase by 29% over the previous year, primarily driven by expansion in rural roads. Rural roads had a share of 72% in total road length by March 2017, followed by urban roads and district roads which accounted for 13% and 5% of total road length respectively. Punjab had 2,769 kms of National Highways and 1,103 kms of State Highways.

Motor vehicle registrations recorded 7.7% growth in 2018-19 over previous year. As on 31st March 2019, Punjab had 114.43 lac registered motor vehicles as compared to that of 106.22 lac on 31st March, 2018. The increase was enormous especially in the case of two-wheelers and maxi cabs. This may be attributed to the increasing income level of the people and easy availability of these vehicles. Among the districts of the State, Ludhiana, Jalandhar and Amritsar (in descending order)

Figure 75: Distribution of Motor Vehicles in Punjab as on 31.03.2019

Source: Statistical Abstract of Punjab

of congestion, parking, air pollution, road accidents, etc. Hence, it is important to control this vehicle growth and shift from personalised to public transport modes to ensure a greener and more livable environment in the State.

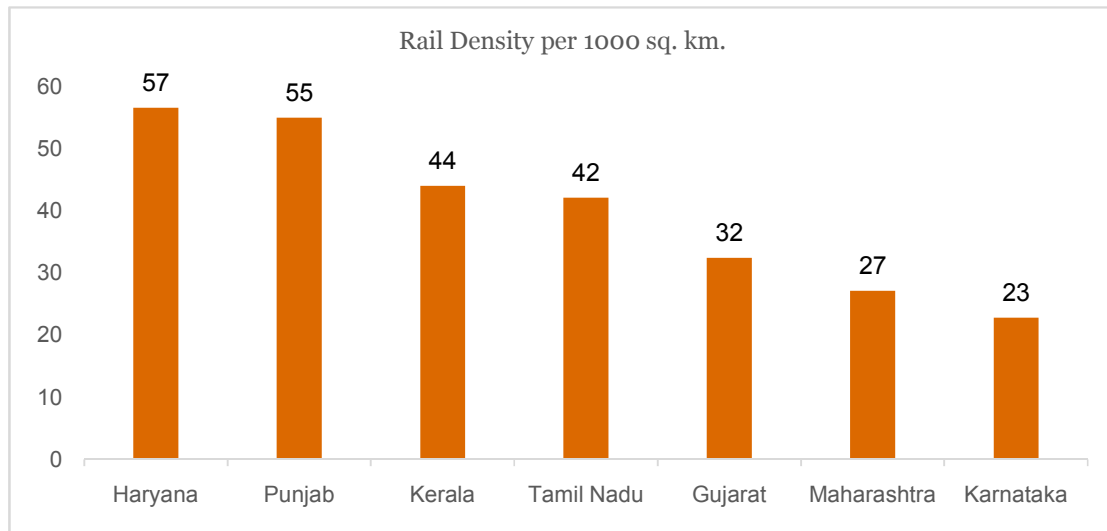
have the highest number of registered motor vehicles.

The composition of motor vehicle registration indicates the dominance of two-wheelers (Figure 75). With an annual growth rate of 8% in 2018-19 over the previous year, two-wheelers accounted for 76.3% of the total volume of motor vehicles followed by light motor vehicles (10.1%) and goods vehicles (2.6%). The vehicle density in the State has increased manifold over the years with an increasing share of

personalised vehicles. This raises serious concern about problems

Railways

Figure 76: Rail Density across states by end of 2018-19 (in Kms)

Source: Indian Railways Year book 2018-19

Note: Density has been calculated in terms of running track kms per 1000 sq km

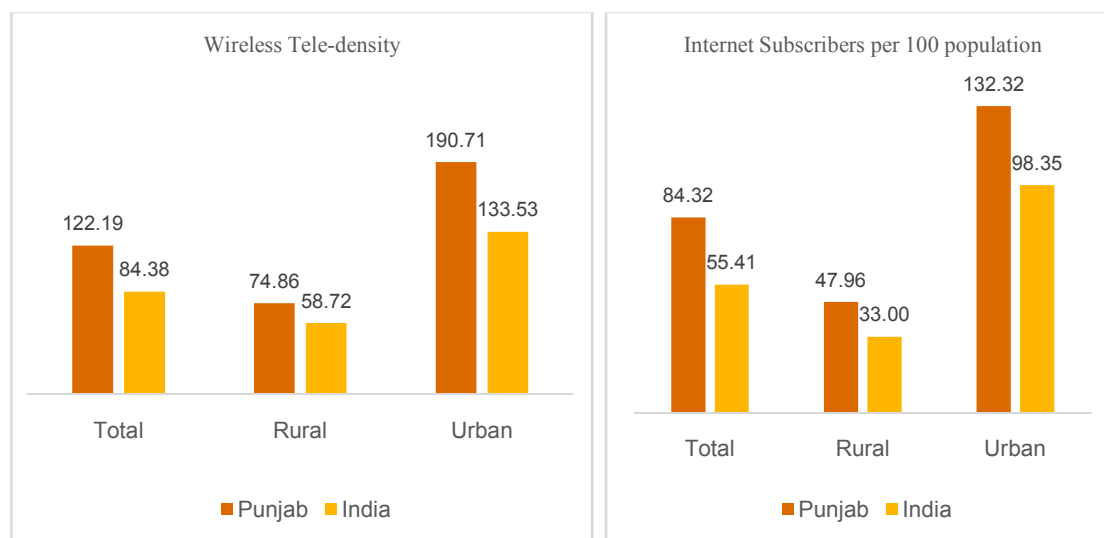
Railway network in Punjab is well-developed with 2,759 running track kms. accounting for 2.9% of total railway network in India. In terms of rail density, Punjab fares better than its comparable states with 55 running tracks kms per 1000 sq. km. (**Figure 76**). Punjab is also a part of the Eastern Dedicated Freight Corridor (EDFC), which is an 1,839 km. long freight line extending from Ludhiana in Punjab to Dankuni in West Bengal. The construction of the EDFC has opened up several trade opportunities in the State and has benefitted industries, which rely on railways for transportation.

Civil Aviation

Development, promotion and regulation of Civil Aviation in the State comes under the purview of Department of Civil Aviation. Services provided by the Department include setting up of new air-strips, aerodromes and airports, grant of financial aid to flying and gliding clubs, purchase, maintenance and disposal of State Government aircrafts, helicopters, etc. At present there are five airports in the State located in Amritsar, Bhatinda, Ludhiana, Pathankot and Patiala. Sri Guru Ram Das Jee Airport in Amritsar is an international airport which provides connectivity to major Indian cities like Ahmedabad, Bangalore, Coimbatore, Delhi, Hyderabad, Mumbai, Pune, Srinagar, etc. and foreign destinations like Kuala Lumpur, Birmingham, London, Dubai, Doha, Singapore, Tashkent, etc.

4.5 Telecom

Figure 77: Key telecom indicators-Punjab vis-e-vis India

Source: Telecom Regulatory Authority of India (The Indian Telecom Services Performance Indicators, Apr-Jun 2020)

With a GVA of Rs. 9,483.30 crores³³, the contribution of ‘communication and services related to broadcasting’ to GSVA from services stood at 4.1% in 2019-20 (Q). The average share of this sub-sector to GSVA from services was 4.1% between 2012-13 and 2019-20(Q) having grown at an average rate of 7.4% during the same period.

The telecom sector in Punjab is relatively at a developed stage with a higher wireless tele-density and internet subscribers per 100 population as compared to national average as on June, 2020 (Figure 19). Tele-density, which denotes the number of telephone connections per 100 population is an indicator of telecom penetration in the State. Statistics by Telecom Regulatory Authority of India (TRAI) show that wireless tele-density in Punjab is 122.19 as compared to 84.38 at the national level. Similarly, internet subscribers per 100 population of the State are 84.32 in comparison to the national average of 55.41. The State fares better than the national average in terms of the above mentioned indicators in both rural and urban areas, however significant urban-rural differences exist in the State both for tele-density and internet subscription.

Table 25: Telecommunication status of Punjab and India as on 30 June, 2020

Indicator	Punjab			India		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Wireless tele-density (%)	122.19	74.86	190.71	84.38	58.72	133.53
Wireline tele-density (%)	1.69	0.68	3.14	1.47	0.24	3.82
Overall tele-density (%)	123.88	75.54	193.85	85.85	58.96	137.35
Wireless subscribers (millions)	36.88	13.36	23.51	1140.71	521.60	619.11

³³ in current prices

Indicator	Punjab			India		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Wireline subscribers (millions)	0.51	0.12	0.39	19.81	2.09	17.72
Total subscribers (millions)	37.39	13.48	23.90	1160.52	523.69	636.83
Broadband subscribers (millions)	25.03	8.00	17.03	698.23	267.80	430.43
Narrowband subscribers (millions)	1.42	0.56	0.86	50.84	25.30	25.54
Total internet subscribers (millions)	26.46	8.56	17.90	749.07	293.10	455.97
Internet subscribers per 100 population	84.32	47.96	132.32	55.41	33.00	98.35

Source: Telecom Regulatory Authority of India (The Indian Telecom Services Performance Indicators, Apr-Jun 2020)

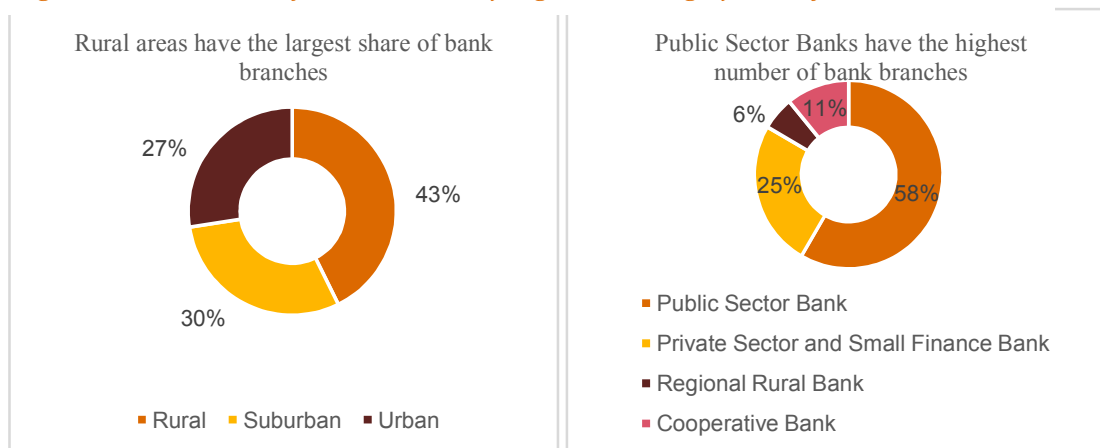
4.6 Financial services

Rising income necessitates the demand for financial services which include professional services like savings, payments, insurance, credit and management of money and assets. In Punjab, financial services accounted for a share of 10.5% in GSVa from services in 2019-20(Q). With an average growth rate of 4.6% between 2012-13 and 2019-20 (Q), the GSVa from the sub-sector stood at Rs.24,479.56 crores (at current prices) in 2019-20 (Q).

Financial sector plays a vital role in the overall growth of an economy and financial institutions are an important constituent of this sector. The extent of availability and quality of financial services in a state depends on the infrastructure of financial institutions present in the state. A financial institution provides a wide variety of deposit, credit and investment products to both, individuals and businesses. Banks, insurance firms, brokerage firms are some of the major types of financial institutions with banks playing a pivotal role in mobilising public savings and ensuring easy availability of credit for investors and borrowers.

Punjab's Banking Profile

Figure 78: Distribution of bank branches by region and category in Punjab

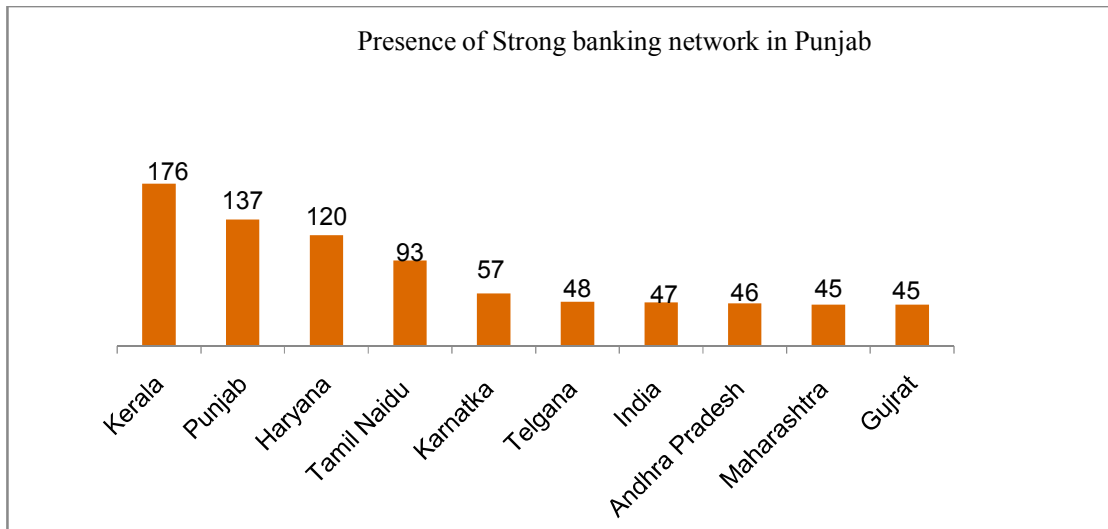

Source: Reserve Bank of India

As on September 2020, Punjab has 18 public sector banks, 14 private sector and small finance banks, 1 regional rural bank and 1 cooperative bank with a total of 7371 branches.

Figure 79: Number of commercial bank branches per thousand sq. km. of area as on 31 December 2019

Source: Statistical Abstract of Punjab, 2019

The average population served by a bank branch is 4083,³⁴. The distribution of these branches by region as well as by category has been provided in **Figure 78**. It is evident that rural bank branches dominate in terms of number with 43% of the total branches located in rural areas. Further, public sector bank branches constitute 58% (4280 branches) of total branches with 1556 branches in rural areas and 1385 and 1361 branches in suburban and urban areas respectively.

Punjab has one of the highest number of commercial bank branches among the select states (Figure 79). A strong banking network not only promotes financial inclusion, but also enables diversification of economic activities and productive investment as it facilitates mobilisation of public savings.

Deposits and Credit by Banks

Total deposits and Credits of Scheduled Commercial Banks in Punjab increased in 2019.

Deposits and credit by banks is an indicator of flow of money in the economy. Moreover, total credit by banks indicate the credit needs for agriculture, industry, individual consumer, etc. Total deposits of scheduled commercial banks in Punjab increased by 9.14% in 2019 over 2018, however the total credit sanctioned increased by 6.9% in 2019 over the previous year with credit to agriculture, industry and individual consumers witnessing a rise.

Credit-Deposit (CD) ratio, which is the proportion of loan sanctioned by banks from the deposits it receives has been higher than the national benchmark. High ratio indicates banks are generating more credit from its deposits and vice versa. The national benchmark for CD ratio in India is maintained at 60. In Punjab, the CD ratio for 2018 and 2019 was maintained at 68.3 and 62.2 respectively for Scheduled Commercial Banks. However, comparison of credit-deposit ratio during the period 2015-2019 with other high-income states reveals that credit-deposit ratio is substantially higher in other states such as Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Telangana, Maharashtra, Gujarat, Haryana, and Karnataka.

³⁴ Population figures provided by MOSPI for 2019-20

Table 26: Banking indicators for Scheduled Commercial Banks in Punjab (as on end-March and in Rs. billion)

Indicators	2018	2019	Change (in %)
Total Deposit	3478	3796	9.14%
Total Credit	2209	2362	6.9%
Credit-Deposit Ratio by Place of Utilisation (in %)	68.3	62.2	NA
Total Credit to Agriculture	711	692	-2.7%
Total Credit to Industry	706	610	-13.6%
Total Personal Loans	429	485	13.1%

Source: Handbook of Statistics on Indian States, RBI

4.7 Various government initiatives

Road Transport

Upgradation of Road Transport: Government of Punjab has taken initiatives to upgrade the existing infrastructure of Punjab Roadways. Initiatives have also been taken for computerization of Transport Department, replacement of old buses and purchase of recovery vans, construction of new bus stands at Sirhind and Bathinda, renovation of International Bus Terminal at Youth Hostel of Amritsar.

Collaboration with development agencies: Government of Punjab has collaborated with World Bank and NABARD for improving road infrastructure which includes construction of new roads, widening of existing road network, construction of bridges, etc.

Civil Aviation

Upgradation of civil aviation infrastructure: The runway at Chandigarh International Airport is being upgraded and its length is being extended to 10,500 ft. to handle wide bodied aircraft. Apart from this, CAT III B ILS system is also being installed to handle aircrafts during low visibility conditions.

The **Punjab State Aeronautical Engineering College** has been established at Patiala under Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan scheme. The admission process has commenced from the academic session 2018.

Under the Regional Connectivity Scheme (RCS), the Government of Punjab has signed MoUs with the Government of India to provide concessions/support to airline operators to start flights from Ludhiana, Bathinda, Pathankot and Adampur. Flights under the scheme have already started from all 4 locations.

Tourism

Promotion of tourism and development of tourism infrastructure: Initiatives have been taken for creation of brand image and promotional campaigns through print and electronic media, Organisation of road shows and development of interactive website. A corpus fund has also been created for district level tourism and promotion of heritage societies. Government of Punjab has also collaborated with Asian Development Bank for the development of tourism infrastructure within the State.

Chapter 5 Urban Development

Urbanization plays a crucial role in the economic growth of a nation. There is a strong correlation between urbanization and economic growth. In other words, fast urban growth does translate into fast GDP growth and urbanization generally occurs with modernization and industrialization. No country has grown from poor to developed economy without industrializing and modernization which occurs through urbanization by improving consumption and standard of living of peoples.

Urbanisation in Punjab is increasing rapidly. Rate of urbanisation in Punjab has been higher than all India level. About 37% of the population resides in urban areas in Punjab in 2011 as compared to 31% at the national level. Most of the Urban population of Punjab lives in urban areas of Ludhiana, Amritsar, Jalandhar, Patiala and Gurdaspur. Ludhiana is the most urbanised district of Punjab and accounted of 20% of the total urban population in the state. Amritsar is the second most urbanised district in the state, leaving behind Jalandhar and Patiala at third and fourth positions respectively. Even the least urbanised Punjab districts are more urbanised than the overall urbanisation level of Bihar and Himachal Pradesh. As per the Smart cities ranking by Ministry of Housing and Urban Affairs in 2018, three smart cities, Ludhiana, Amritsar and Jalandhar ranked 35, 76 and 77 respectively out of 111 cities in India..

Assessment of quality of life in urban Punjab highlights that Punjab performs better in comparison to other states (with similar per-capita income) in access to basic services. All ULBs in Punjab have been declared open-defecation free (ODF) and progress has been made on waste collection and waste segregation. Similarly, schemes like Tandarust Punjab has helped it in achieving better health related outcome.

Urban Local Bodies (ULBs) are constituted for planned development of urban areas and delivery of public services to the urban population. There are 167 Urban Local Bodies (ULBs) in Punjab. Analysis of ULB finances highlights that the total revenue of the ULBs has increased from Rs. 2787 crores in 2015-16 to Rs. 3636 crores in 2019-20. Apart from domestic revenue mobilisation and transfers from state and centre, ULBs may also venture into other sources of raising funds like municipal bonds and pool financing.

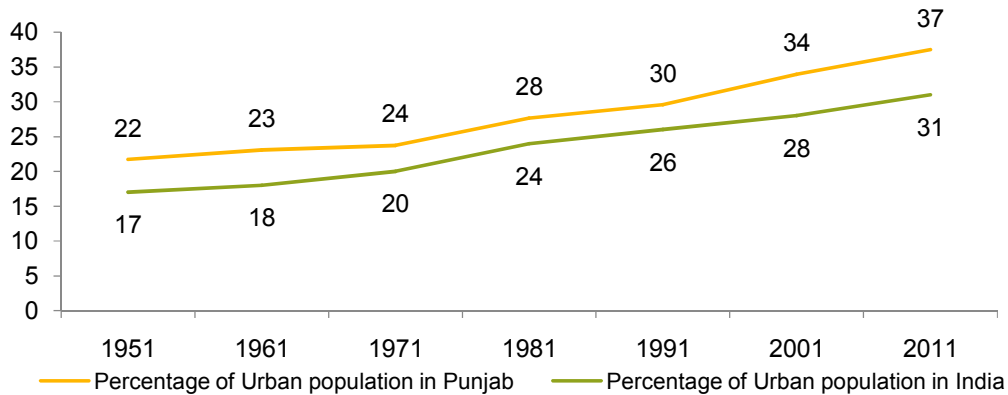
5.1 Urbanisation in Punjab

Overview

Urbanisation has often been regarded as a positive manifestation of economic development. Without urbanisation economic and social development may be slow. Punjab is more urbanized than many parts of India therefore; it shares the prosperity with a larger populace than with a narrow set of population.

The State has witnessed a rapid urbanization. Punjab is 5th urbanized State in India, next to Tamil Nadu, Maharashtra, Gujarat and Karnataka. Figure 80 as per census 2011, urban population is 37.48% of state population, which is much higher than the national average of 31.16 %. The urban population share has increased from 21.72 % in 1951 to 37.48 % in 2011. The decadal growth of urban population during the period 2001-2011 is 26.11% against national average of 27.60 %, where as total population growth of the State during the decade was 14.22 % against national average of 17.64 %. It is evident that the growth rate of urban population has been fairly high in Punjab. Infact the state has always been among high urbanised states in India.

Figure 80: Urbanisation trends in Punjab v/s India

Source: Census of India (various years)

It is to be noted that the rise in urban population, is driven by rural-urban migration. Firstly, due to the increased income of farming households they moved towards the urban localities for better facilities and opportunities. Secondly a large number of people moved due to the push factor as the mechanisation of agriculture reduced the requirement of labour for agriculture. Thirdly the development of the industrial corridor along the Ludhiana, Jalandhar, Amritsar and SAS Nagar highways led to the movement of population from the surrounding areas to the towns.

Distribution of Urban Population

For the healthy growth it is necessary that the process of growth should be balanced. The same is true for modernisation and urbanisation. More than half of Punjab's urban population is concentrated in five districts. Table 27 represents the top five districts of Punjab in 2011 with the highest share in state's urban population. It is evident that more than half of Punjab's urban population resides in the districts of Ludhiana, Amritsar, Jalandhar and Patiala. Apart from better amenities and employment opportunities provided by these urban centres, the development of the Amritsar-Kolkata industrial corridor along Amritsar, Ludhiana and Jalandhar is one of the compelling reasons for people to migrate to these cities. In fact, these five districts experienced one of the highest rural-urban migration in Punjab with 45.3% of total rural-urban migrants opting to migrate to these cities. In order to cater to the needs of the growing urban population, Ludhiana, Amritsar and Jalandhar have been awarded the status of Smart Cities which would enhance infrastructure facilities in these cities.

Table 27: Top five districts with highest share in State's urban population, 2011

Rank	District	Share in State's Urban Population
1	Ludhiana	19.9%
2	Amritsar	12.8%
3	Jalandhar	11.2%
4	Patiala	7.3%
5	Gurdaspur	6.3%

Source: Census of India, 2011

Non-uniform distribution of urban population is likely to strain existing infrastructure facilities in urban centres.

The urban population in various categories of towns of Punjab has been presented in Table 28. It highlights that Class I towns hold the majority (58%) of urban population.

Thus, the rising urbanisation in the State follows a non-uniform trend which is likely to continue and thereby demand for continuous upgradation and augmentation of existing facilities like housing, water supply, power, sewerage, solid waste management, etc. At the same time, it is to be acknowledged that Government of Punjab is upgrading the facilities in rural clusters in terms of providing all urban amenities as well as enhancing the facilities that are available in smaller towns.

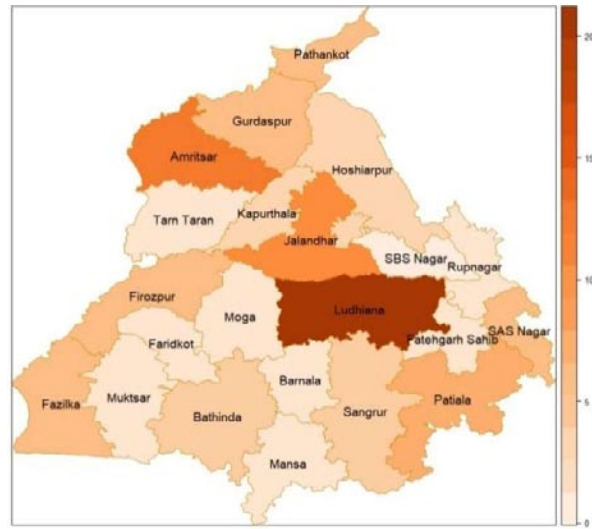
Table 28: Cities/Towns in Punjab as per Census categories, 2011

Cities/Towns category	Urban Population		
	2001	2011	% share as per 2011
Class I (Population 100,000 and above)	48,19,089	60,63,248	58.31
Class II (Population 50,000 to 99,999)	13,14,224	16,77,646	16.13
Class III (Population 20,000 to 49,999)	10,82,085	13,52,294	13.00
Class IV (Population 10,000 to 19,999)	8,10,753	8,82,071	8.48
Class V (Population 5,000 to 9,999)	2,13,410	3,48,406	3.50
Class VI (Population below 5,000)	22,950	75,481	0.73
Total	82,62,511	1,03,99,146	100

Source: Memorandum to 15th Finance Commission, Government of Punjab

The 2011 census has highlighted that more than 50% of the urban population of Punjab is concentrating in 5 highly urbanised districts (Ludhiana, Amritsar, Jalandhar, Patiala and Gurdaspur). The major reason behind the rise of big urban centers in Punjab is concentration of manufacturing and industrial units in these districts. For example Ludhiana alone constitutes the 30.61% of the total registered manufacturing units.

Figure 81: Spatial distribution of urban population in Punjab, 2011 (in %)

Note: Map not to scale

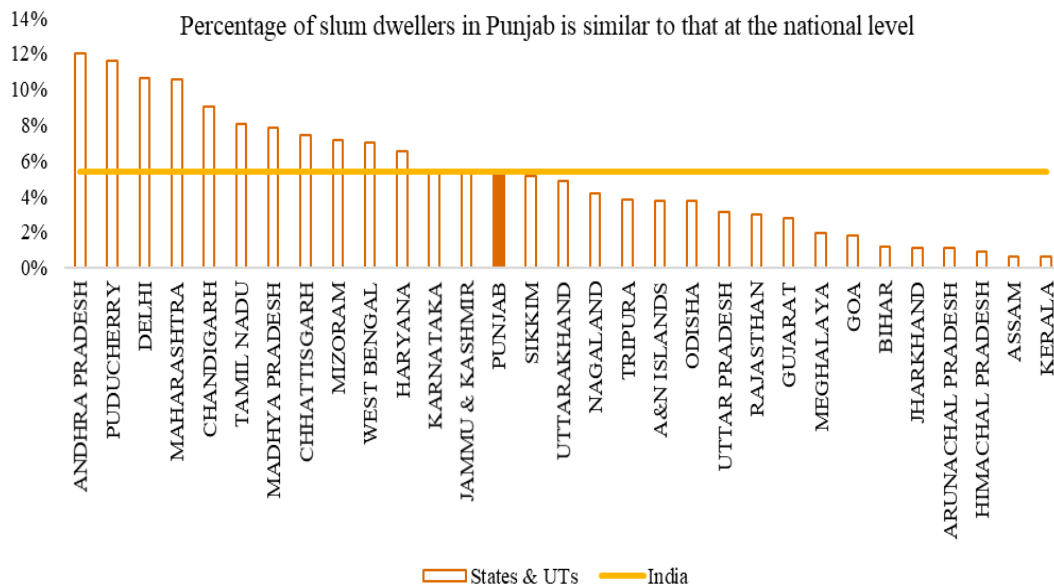
Slum Habitations

The unplanned migration from rural areas leads to the growth of slums, unemployment and poverty in urban localities. These slum area are existing on the peripheries of big cities which lead to the problem of over crowding and urban poverty.

As highlighted in the previous section, rural people migrate to urban areas in search of both formal and informal employment opportunities. Informal job opportunities include domestic help, construction site work, etc. However, due to a combination of factors like sub-standard wages and lack of affordable housing facilities, migrants resort to informal settlements and live in unhygienic and often polluted areas, which lack basic amenities like clean drinking water and sanitation. As more people join, a whole community of informal settlers emerges, thereby giving rise to slum habitations.

In tandem with national scenario, Punjab too faces the problem of slum habitation. With 1.4 million people living in slum areas, the percentage of slum dwellers is 5.3% of Punjab’s total population, very similar to 5.4% at the national level (Figure 82).

Figure 82: Slum population in Punjab (as percentage of total population) vis-a-vis other states and UTs in 2011

Source: Census of India, 2011

SDG Indicator 1.4.1: Proportion of population living in households with basic facilities

SDG indicator refers to the proportion of population living in households with basic facilities.

Table 29 provides data on households with basic facilities in urban areas of Punjab and comparable states.

Table 29: Households with basic facilities (in %)

States	Households with source of drinking water (%)		Households with electricity (%)		Households with no latrine (%)			
	2011	2018	2008-09	2012	2018	2008-09	2012	2018
Punjab	98.9	100.0	99.3	99.7	100.0	5.0	6.2	0.2
Karnataka	92.3	96.7	97.9	99.5	99.6	11.3	9.0	4.3
Gujarat	97.0	99.7	97.9	98.9	98.2	7.3	6.2	3.6
Haryana	96.7	100.0	98.3	99.3	99.9	8.4	1.4	0.2
Andhra Pradesh	94.5	99.9	97.5	99.3	99.9	11.2	8.1	3.0

Source: Handbook for Urban Statistics 2019 (Census and multiple rounds of NSSO); NSSO 76th round

As evident, progress has been made to provide basic facilities to households, albeit slowly. Punjab performed relatively better on the indicators as compared to selected states like Karnataka, Gujarat, Haryana and Andhra Pradesh.

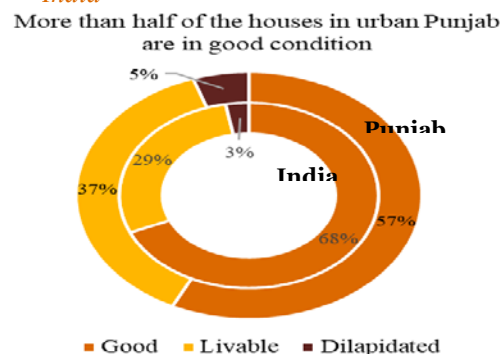
Quality of life in urban areas

Quality of urban life is influenced by the standards of infrastructure and services provided by the government. Urban infrastructure has two dimensions: physical and social. The major components of physical infrastructure include housing conditions, water supply system, sewerage network, storm water drainage network, solid waste recovery and treatment, roads and streetlights. The components of social infrastructure are healthcare, education, parks & open spaces, public conveniences, community centres, etc.

Housing conditions

Around 57% of houses in urban Punjab are in 'Good' condition as compared with 68% at all-India level. Census of India classifies houses into three categories based on their conditions: Good, Livable and Dilapidated. Figure 83 shows that more than half of urban households have been classified under 'Good'

Figure 83: Condition of urban households in Punjab and India

Source: Census of India, 2011

condition with another 37% classified under ‘Livable’ condition. Further, 5% of the urban households are in ‘Dilapidated’ conditions without proper physical infrastructure and hence require immediate attention.

As an endeavour to provide free and subsidized houses for all urban homeless, urban poor and slum dwellers in the State, Government of Punjab launched the **Punjab Shehri Awas Yojana (PSAY)** in August 2017. Department of Housing and Urban Development is the nodal department for coordination and monitoring of this policy and is supported by Department of Local Government, particularly in inviting applications, conducting surveys, verification of eligible beneficiaries and distribution of funds under central assistance from Government of India. Further, to provide affordable housing for lower- and middle-income groups of society, **Affordable Colony Policy** was notified in March, 2018. The policy is intended to encourage planning and development of small size ‘residential plotted and flatted development’ to ensure an increased supply of small size plots and houses at affordable rates. The policy is applicable in the entire state of Punjab outside municipal limits, however, the areas governed by Punjab Urban Development Authority or any development authority are included under this policy. As on July 2019, 11 licenses have been granted to establish such colonies in Jalandhar and Ludhiana.

With an objective of ensuring housing for all in urban areas, Government of Punjab signed the MoU for Pradhan Mantri Awas Yojana -Urban (PMAY-U)³⁵. As on Feb,2021, 102763 houses have been sanctioned under PMAY-U in the State, 36817 have been completed. Further, investments worth Rs. 5785.68 crores have been made in PMAY-U projects within the State.

Box 11: Housing sector in Punjab : an opportunity

As per the Technical Group on Urban Housing Shortage (2012-17), about 3,90,000 units need to be constructed in Punjab.

Punjab constitutes roughly 2.08% of the total housing requirements in India. This percentage has been arrived at by considering the number of households below poverty line and households with kaccha houses in urban areas of Punjab to that at the national level. States like Haryana, Gujarat, Karnataka and Andhra Pradesh constitute 2.23%, 5.26%, 5.43% and 6.78% of the total housing requirements, respectively. It would boost Punjab’s economy as housing sector has high employment multiplier at national level. It would not only drive jobs, but also increase personal income and consumption which augurs well for the State.

Source: Report of the Technical Group on Urban Housing Shortage, Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation

Water supply and sewerage

Government of Punjab is steadfast in providing water supply and sewerage facilities to urban households in the State. As on Sep.,2020 Punjab has given 1.75 lakh new Sewerage connections under **Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation (AMRUT)**. The Punjab Water Supply and Sewerage Board is the statutory body responsible for urban water supply system, sewerage schemes and sewage treatment plants (STPs). At present, the Board is executing a number of projects for

Punjab bagged National Water Mission Award for efficient utilisation of treated wastewater for irrigation

³⁵ Ministry of Housing and Urban Affairs (Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban) - Housing for All (HFA) State wise Progress)

water supply and sewerage services in the urban areas - JNNURM, Urban Infrastructure Development Scheme for Small and Medium towns, Punjab Infrastructure Development Board (PIDB) aided Water Supply & Sewerage Schemes, setting up of STPs under River Action Plan, JICA aided Sewerage Project of Amritsar and AMRUT. 100% of urban households had access to water supply while 74% had access to sewerage facilities³⁶.

Sanitation

With an objective to provide clean drinking water and adequate treatment and safe disposal of human excreta and sewage which would improve the physical and mental health of the people of Punjab, the State Government notified a Mission – ‘**Tandarust Punjab**’ in 2018. Under this mission, the Department of Local Government has the following roles and responsibilities:

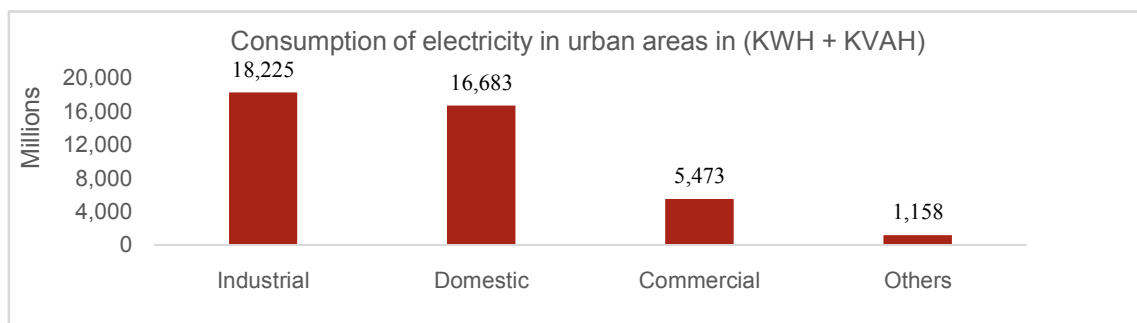
- Ensuring adequate safe potable drinking water availability in urban areas;
- Ensuring Open Defecation Free cities/ towns to reduce disease burden on households;
- Municipal Solid Waste Management including segregation, transportation and waste processing on scientific lines;
- Sewerage Treatment: Installing STPs for management of total wastewater being generated, ensuring their operation and maintenance on regular basis and taking steps to reduce wastewater generation

Swachh Bharat Mission (SBM) has led to rapid increase in coverage of household latrines. In Punjab, as on December 2019, 1,03,015 Individual Household Latrines (IHHLs), 11,009 community and public toilets have been constructed. More than 98% of the wards have 100% door to door waste collection, while 85% wards practice 100% waste segregation at the source. 61% of the waste generated is being processed in Punjab, which is at par with the national average of 60%³⁷.

Electricity

Electricity plays a vital role in the development of overall economy of a state. Adequate and reliable availability of electricity is indispensable for sustainable growth of the economy because it plays an important role as a factor of production. In order to enhance the satisfaction levels of the consumers and improve the quality of life of people through uninterrupted power supply at affordable cost, Government of Punjab signed joint initiative with Government of India – **24*7 Power for All**. Government of India also notified **Integrated Power Development Scheme (IPDS)** in 2014 in order to strengthen transmission and distribution of electricity in urban areas of states.

Figure 84: Category-wise consumption of electricity in urban Punjab in 2019-20

Source: Punjab State Power Corporation Limited

³⁶ Punjab Water Supply and Sewerage Board, (<https://pwssb.punjab.gov.in/achievements/>) assessed as on 10th February 2020)

³⁷ Swachh Bharat Mission Urban, Ministry of Housing and Urban Affairs

Punjab is one of the high per capita electricity consumption state in the country and is also one of the state which has achieved 100% electrification long time back. A scenario of category-wise consumption of electricity in urban areas of Punjab has been presented in Figure 84. It brings out that consumption in urban centres is primarily driven by industrial and commercial use.

Environment

Govt. of Punjab allocated Rs.298.75 Cr.in March 2019 for Urban Environment Improvement Programme Phase-1. Punjab Infrastructure development Board has sanctioned funds of Rs. 214.97 Cr and in phase 2 has issued sanctions for the funds of Rs. 735.45 Cr upto Dec.2020.

The works are being carried out in all the 167 Urban Local Bodies of the State Urban Environment Improvement Programme.

5.2 Urban infrastructure and its financing

Trend in expenditure on urban development

Public expenditure plays a crucial role in the creation of urban infrastructure and the provision of various municipal services to the rapidly increasing urban population. The analysis brings out that total expenditure³⁸ on urban development for Punjab increased from Rs. 246.3 crores in 2016-17 to Rs. 621.7 crores in 2019-20 (RE) which is estimated to be at Rs. 2103.6 crores in 2020-21 (BE). Although capital outlay on urban development has increased between 2016-17 and 2020-21 (BE), the revenue expenditure has witnessed a downtrend in contrast with the trend for other states. Thus, given the developmental mandate for urban areas, the State may look towards further increasing the expenditure allocation on urban development. Other avenues of raising funds to finance infrastructure, projects like municipal bonds, pool financing, public private partnership may also be ventured into along with the collaboration of Urban Local Bodies.

SMART Cities

The Smart City Mission (SCM) was launched by Government of India in 2015 in order to promote sustainable and inclusive growth of cities that provide core infrastructure and a decent quality of life to its citizens. The objective of the mission is to develop 100 state of the art city models that could be replicated by other cities, thereby catalysing the development of similar smart cities in various parts of the country.

From the state of Punjab, four cities – Ludhiana, Amritsar, Jalandhar and Sultanpur Lodhi have been given the status of smart cities under Smart City Mission. While Ludhiana was awarded the status in the first round itself, Amritsar and Jalandhar made it to the list in the second round, where Amritsar topped the list among 27 smart cities. In the year 2019 to commemorate the 550th Birth Anniversary Celebrations of Sri Guru Nanak Dev Ji, the Government of India (GOI) had decided regarding developing of Sultanpur Lodhi in line with the principles of Smart Cities mission. As per the directions of the GOI, concept Plan for the development of the sacred city 'Sultanpur Lodhi' was prepared with an estimated cost of Rs. 271.11 crore which was proposed to be developed. The scope of SCM covers various projects catering to city improvement, city renewal and city extension. The progress details of projects undertaken in these cities under SCM has been presented in Table 30.

---

³⁸It should be noted that it does not include grants or loan given to local government for urban development purpose

Table 30: Progress details of smart cities in Punjab (in Rs. crores) as on January 2021

City	Round	Completed		Awarded		Tendered	
		No. of projects	Value	No. of projects	Value	No. of projects	Value
Ludhiana	1	10	38.09	21	581.52	16	85.46
Amritsar	2	8	50.02	14	193.26	7	569.26
Jalandhar	2	10	42.26	19	331.42	18	212.06

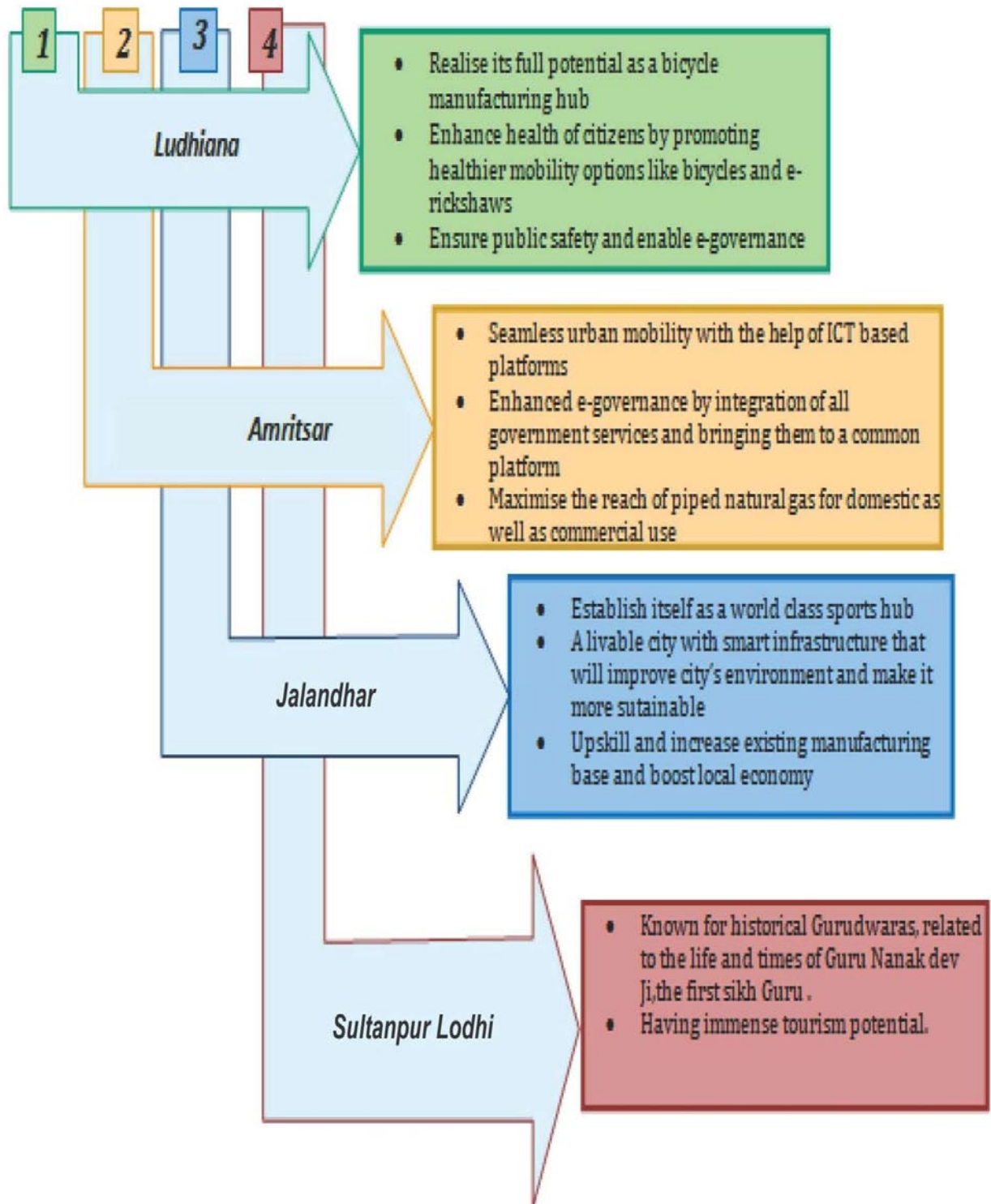
Sultanpur Lodhi :- MOHUA released 1st installment of Rs. 27.11 crore as against total approved cost Rs. 271.11 crore.

Source: PMIDC, Department of Local Govt., Punjab

All the four cities – Ludhiana, Amritsar Jalandhar and Sultanpur Lodhi have unique selling propositions which makes them the primary urban centres in the State. They are equipped with resilient infrastructure leading to all round enhancement of quality of life. Amritsar acts as the centre of Sikh history and is laden with a rich cultural heritage with high level of religious tourism activity. While Jalandhar is known for its sports and surgical goods industry, Ludhiana is the largest manufacturer of bicycles and aims to capitalise on its manufacturing base for a sustainable growth. Sultanpur Lodhi is a sacred Sikh pilgrimage site associated with the founder of Sikhism, Sri Guru Nanak Dev Ji. The vision statements of the cities submitted as part of the Smart City Proposal have been summarised below.

Ludhiana bagged award for “Fastest Growing Smart City focusing on Digital Payments (2018)”

5.3 Urban local government

Urban finances

Urbanisation and its development and the quality of life prevalent there is thus dependent on the financial health of local governments. As on December 2020, there are 167 ULBs in Punjab consisting of 10 Municipal Corporations, 101 Municipal Councils and 56 Nagar Panchayats governed by The Punjab Municipal Act, 1911 and Punjab Municipal Corporation Act, 1976.

Table 31 highlights that Tax revenue, Non tax revenue and grants are the main source of income of ULBs. The total income of ULBs has increased from Rs.2787 crore in 2015-16 to Rs. 3636 crore in 2019-20 having 30.5% growth. Further total expenditure has increased from Rs. 2552 crore in 2015-16 to Rs. 3383 crore in 2019-20 having 32.6% growth.

Table 31: Main components of total revenue of ULBs (in Rs. Crores)

Particulars	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
Total Income	2787	3535	3258	3950	3636
Total Expenditure	2552	2939	3146	3452	3383

Source: Urban Local Bodies, Government of Punjab

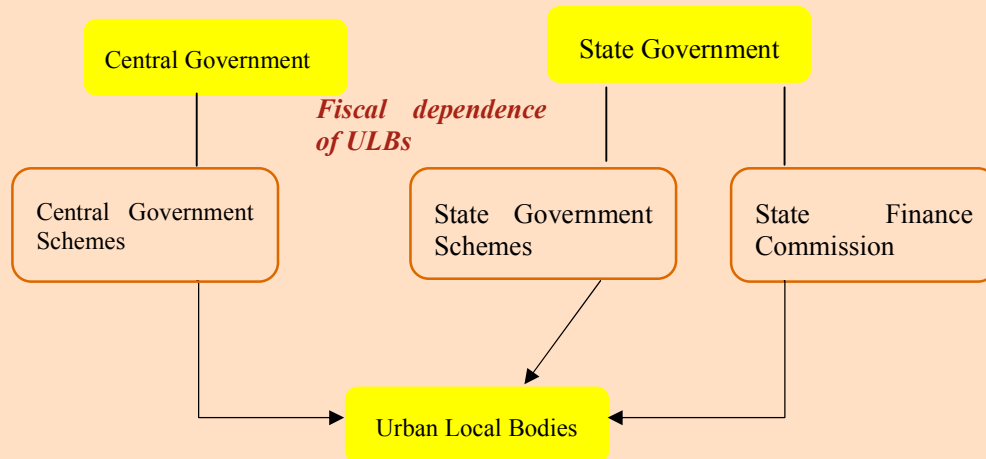
Box 12: Scope to improve local government finances

As mentioned before, there is strong correlation between urbanisation rate and per-capita income across states in India. While the causality has not been established, increase in per-capita income for Punjab in the coming years will imply greater urbanisation. This means increase in demand for delivery of basic services from urban local bodies. Across India, it is well known that urban local bodies need substantial financial support to deliver on the assigned functions under the 74th Amendment. A high-level analysis has been done to evaluate the finances of local bodies in Punjab. Top three Municipal Corporations by population (for which data is available), i.e. Amritsar, Jalandhar, Patiala have been considered. Property tax is largest source of revenue at the local government level.

Box 13: Viable sources of external revenue for ULBs

The municipal revenue system in India is a property tax dominated one and is characterised by low tax rates and disorganized collection mechanism. This often leads to a deficit budget with the ULBs banking on central and state transfers, even to fund their operational expenses.

As a result, ULBs have minimal contribution towards capital formation in their administrative area with most of the developmental works funded through state and centre. While possible avenues for domestic revenue mobilisation should definitely be explored, external sources of fund raising through borrowing should also be looked into.

One of such sources is municipal bonds. Municipal bond market has great potential in fulfilling the financial requirement of the urban sector, however it remains largely untapped. Credit rating of ULBs and floating municipal bonds have been included under AMRUT reforms. Credit rating is a prerequisite for ULBs to borrow from capital markets and financial institutions. ULBs with Investment Grade Credit Rating (IGCR) can float municipal bonds. As on June 2019, 163 ULBs have IGCR i.e. BBB⁺ and above including 36 ULBs with A⁺ or above. It is noteworthy to mention that Ludhiana received a credit rating of BBB⁺(as per Brickwork Ratings). During the year 2018-19, eight ULBs issued bonds and were incentivized with Rs. 181.3 crores by Ministry of Housing and Urban Affairs.

The bond market is, however, highly regulated and ULBs face constraints on the supply side that inhibit them from issuing bonds. It is thus imperative for ULBs to overcome these constraints to raise funds for urban development.

SEBI Regulations	Major Constraints
<ul style="list-style-type: none"> • Investment Grade Rating (BBB- or above) from at least one agency • No default in last 365 days and surplus income for at least three financial years • Compliance with state’s municipal account standards or National 	<ul style="list-style-type: none"> • Limited tax base and absence of buoyant sources of revenue • Limited administrative capacity to plan and implement projects as well as manage finances • Municipal accounting practices are archaic and limited data availability

5.4 Urban reforms

ULBs are central to urban growth and improving the quality of life in the rapidly urbanising cities. In order to enhance urban governance, various reforms of urban renewal have been introduced in the State:

- **Punjab Urban Environment Improvement Programme (UEIP)** – It is an umbrella programme for the development and improvement in the quality of environment of all 167 ULBs of the State. Under this program, assistance shall be provided to the ULBs for undertaking works which include construction and maintenance of roads, drains, streetlights;
- garbage disposal and construction and maintenance of parks.
- Keeping in view the agenda of **women upliftment**, reservation of women in urban local bodies (by direct elections) has been raised to 50%.
- **Facility of online sanction of building plans for commercial & residential building** has been launched across the State. The end-to-end process from documents submission including plans, fee payment and building plan approval across all ULBs in Punjab has been automated. The system ensures transparency, reduction in time for approval and precludes the need to visit offices.
- **A Directorate of Fire Services has been established to regulate and control 34 offices of fire brigades**, which are already established in 10 Municipal Corporation towns and 155 other Urban Local Bodies across the State.
- Under the scheme '**Mera Kamm, Mera Maan**', employment shall be provided to urban youth between the age group of 18 to 35 years. The assistance to be provided by the District Bureaus of Employment & Enterprise for both skilling and wage employment for a specified minimum number of days in the year.

Chapter 6 Human Development

Human life is not purely based on economic factors but it involves many other aspects also. Going beyond the aspects of economic growth, human development measures richness of human lives. With the introduction of Sustainable Development Goals (SDGs) the focus of human development has been grown and strengthened. The focus is on the extent to which humans have access to choices, opportunities and abilities. Punjab Government is committed to implement SDGs as per UN mandate. To monitor the SDGs a dedicated 'Sustainable Development Goals Coordination Centre (SDGCC)' has been set up in the planning department. A task force under the chairmanship of Honble Finance Minister has been constituted for this purpose. The government of Punjab wishes to make policy decisions and equitable budget allocations to all sectors for a sustainable and inclusive development in the state. State has made significant progress in achieving various SDGs as a result Punjab continues to be a 'Performer' state on Niti Aayog's SDG Indexes released so far.

COVID-19 demonstrated the importance of investing and strengthening public health system. On the health front, the well developed health infrastructure (both physical and human) is a major strength of Punjab. The State has significantly high life expectancy and lower infant mortality rates than the national average. Punjab has made significant progress in ensuring immunization of children in the State, in fact, Punjab has the highest proportion of children with full basic vaccination coverage. The State boasts of significantly high life expectancy and lower infant mortality rates than the national average. Punjab has one of the lowest proportion of children who are stunted or underweight or wasted. In context of maternal care indicators, Post-natal care indicators for new mothers in Punjab are amongst the highest across the country.

On the educational front, despite closer of schools since March 2020 due to the COVID-19, still children were taught online from their homes using available assets at home. State has started the youtube channel named "Edusat Punjab". The State is a top ranker with the highest proportion of schools buildings with a boundary wall and those approachable with all-weather roads in the country. Punjab showcases strong performance on various outcomes indicators, like literacy rates, gross enrolment ratio and net enrolment ratio. The low drop-out rates and high transition rates in the State are indicative of the fact that not only has the State been successful in bringing children to school, but also ensuring that they stay there. State's "Mission Shat Partishat" initiative indicates improvement in learning outcomes in the State, especially in government schools.

Punjab has shown significant progress in improving its sex ratio and bringing the girl child to school. Despite the significant improvement, women participation in labour force and entrepreneurial activities in the State continue to be low.

Punjab also boasts of one of the lowest poverty rates in the country. With almost one-third of its population belonging to SC, Punjab has the largest proportion of SCs in its total population, across the country. In comparison to SCs across the country, SCs in Punjab have much better performance on human development. The State performs better than national averages in most of these indicators.

The environment also plays a significant role in determining the quality of life. Environmental concerns relating to ground water levels have grown in the State, with almost ~80% blocks being categorized as 'over-exploited'.

Although Punjab continues to be a strong performer on different aspects of human and sustainable development, yet various avenues exist for the State to improve further.

6.1 Introduction

In recent years understanding the progress of an economy has shifted from merely growth indicators based approach to the ultimate outcome of development. It is an approach to understand the quality of life individuals lead and gauge the true extent of progress. Thus, human development is the better indicator to know the economy’s real progress and well-being. As per United Nations Development Programme, dimensions of human development primarily focus on enhancing human abilities and creating opportunities for human development such as long and healthy life, knowledge, decent standard of living, participation in political and community life, environmental stability, human security and rights and gender equality. The progress of various dimensions of human development is reviewed in this chapter.

With the introduction of concept of Sustainable Development Goals (SDGs) the scope of human development has now been further expanded to achievement of these goals. Sustainable Development Goals aim to ensure that the progress can be enjoyed by future generations also.

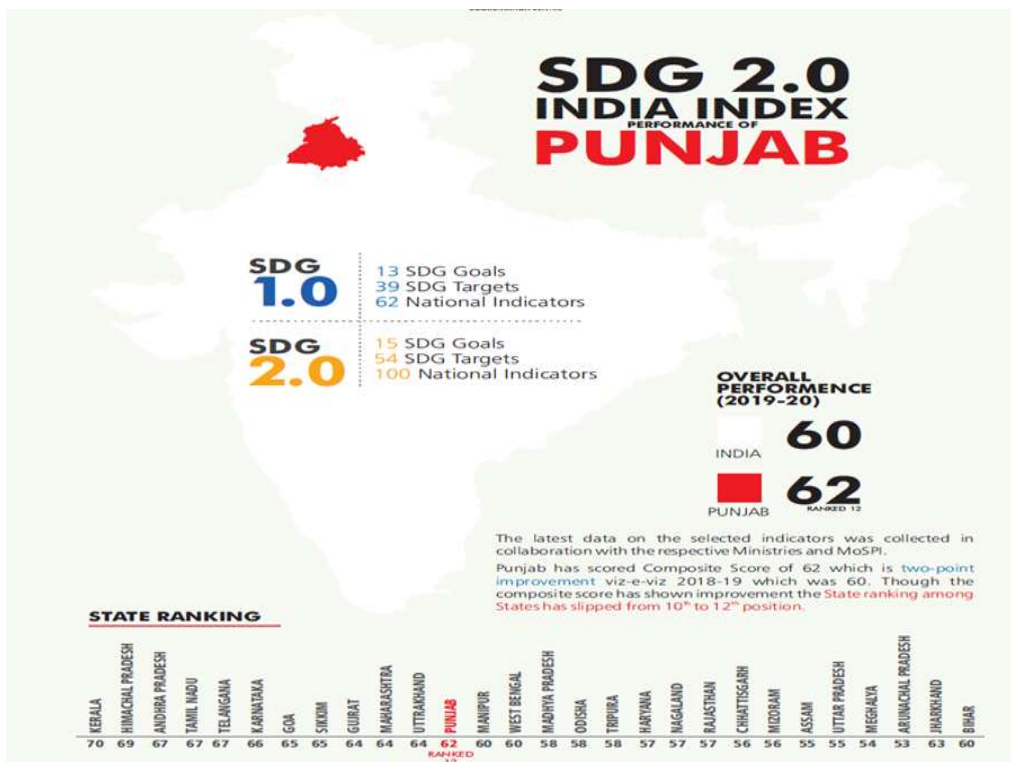
6.2 Sustainable Development Goals

The 2030 agenda for Sustainable Development with 17 Sustainable Development Goals (SDGs) and 169 associated targets encompasses a comprehensive developmental agenda integrating social, economic and environmental dimensions.

Punjab’s Performance on Niti Aayog’s SDG Indexes 1.0 and 2.0

Based on high priority indicators, NITI Aayog has prepared an SDG India Baseline Indexes (62 Indicators) in the year 2018 and SDG-India-Index-2.0 (100 Indicators) in the year 2019. Performance of Punjab in terms of these indexes has been shown in the figure 85.

Figure 85: Punjab’s score on Niti Aayog’s SDG Indexes 1.0 and 2.0.

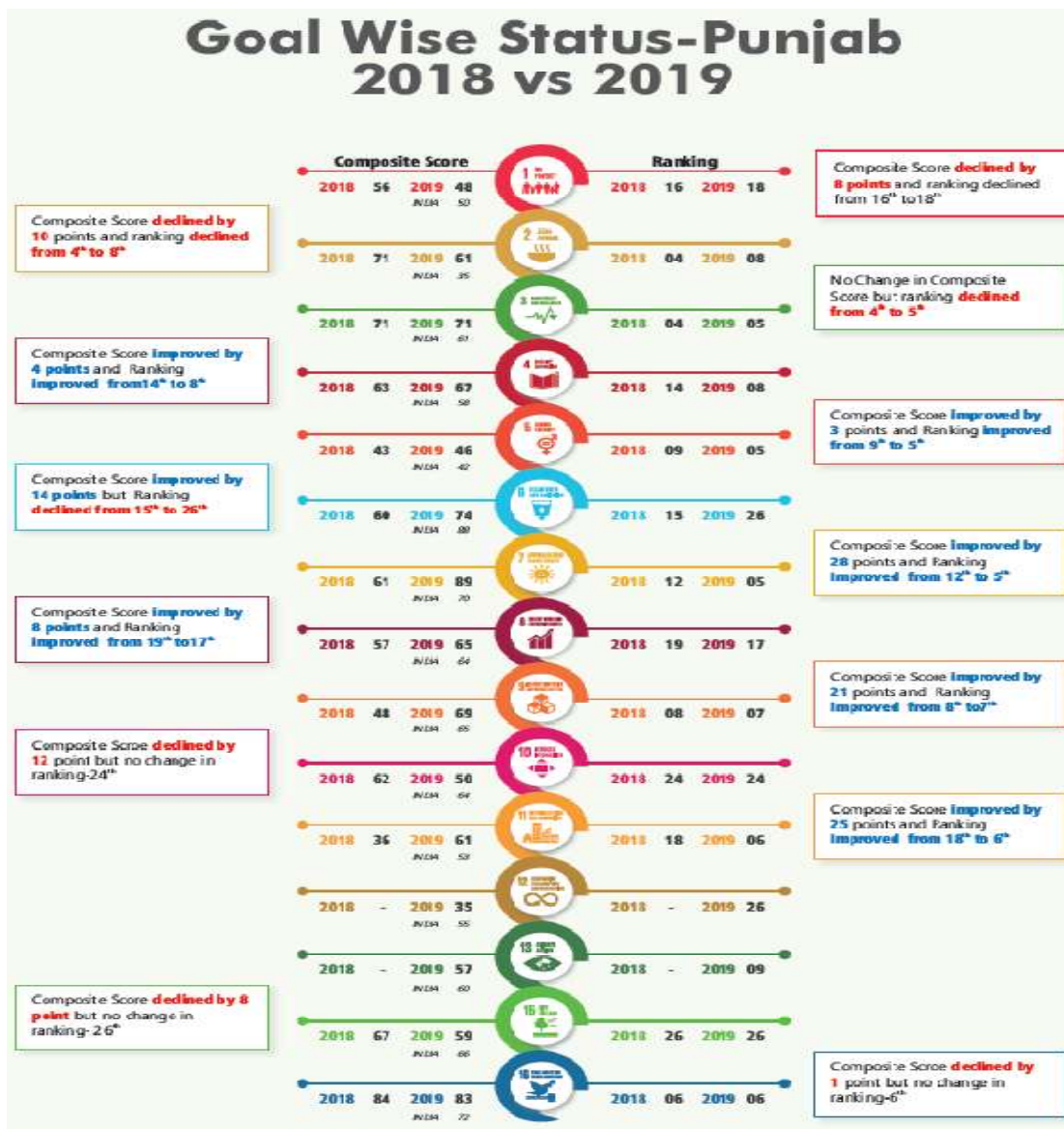

To implement the ambitious targets set for itself in SDG VISION 2030, the Government of Punjab has partnered with UNDP to establish SDG Coordination Centre (SDGCC) as part of the Planning Department. The government of Punjab wishes to make policy decisions and equitable budget allocations to all sectors for a sustainable and inclusive development in the state.

The performance summary of the state is as following:

- The SDG India Index 1.0, launched in December 2018, preceded the finalisation of the National Indicator Framework. The Index offered insights into the social, economic, and environmental status of the country and the States/UTs in their march towards achieving the SDGs. The composite score of Punjab was 60 and ranked at 10th position.
- SDG India Index 2.0 was the second edition of the index calculated for 100 indicators, across 16 goals. Punjab scored Composite Score of 62 which was two-point improvement viz-a-viz 2018-19 which was 60 and also higher than national score for same year which was 60. Though the composite score has shown the progress, but State ranking has slipped from 10th to 12th position which needs greater attention.
- In both reports, Punjab registered as a ‘Performer’ State. The aim is to become a ‘Front Runner’ State.
- State has shown progress for 6 SDGs i.e. SDG 11 (Sustainable Cities & Communities), SDG 7 (Affordable & Clean Energy), SDG 4 (Quality Education), SDG 5 (Gender Equality), SDG 8 (Decent Work & Economic Growth), SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure).
- Progress has declined in 7 SDGs i.e. SDG 10 (Reduced Inequality), SDG 15 (Life on Land), SDG 16 (Peace, Justice & Strong Institutions) SDG 3 (Good Health & Wellbeing) SDG 1 (No Poverty), SDG 2 (Zero Hunger) and SDG 6 (Clean Water & Sanitation)
- 2 SDGs mapped in 2019 were not mapped in 2018. SDG 12 (Responsible consumption and production) state is at 26th ranks and for SDG 13 (Climate Action) state is at 9th rank.
- Indicator of SDG 14 does not relate to Punjab.

The SDG wise performance of the state is depicted in the figure below:

ACTIONS TAKEN BY THE STATE FOR ACHIEVING SDGS

Government of Punjab has established SDG Co-ordination Centre in the Department of Planning in collaboration with UNDP. The Sustainable Development Goals Coordination Centre (SDGCC) has been set up to achieve the Global Goals 2030 agenda by initiating action for convening on SDG related issues. The main aim of the SDGCC is to provide technical know-how, expertise and resources to fully equip the State to operationalize SDGs and work with all departments to help them align their work with SDGs.

The SDGCC focuses on bringing in whole of government approach through integrated planning and implementation solutions for all state departments and localizing the SDG agenda at the District/ Panchayat level by aligning their work plans with SDGs. SDGCC mission is also to adopt the whole

of society approach in achieving SDG 2030 agenda by forging innovative partnerships with the private sector, civil societies and academia and building awareness and capacity of all stakeholders including government officials, media, youth etc. In addition, it is playing a key role in gauging SDG progress and analysis of relevant data for effective monitoring and evaluation.

Integrated Planning

In terms of Integrated Planning for achieving SDGs; each of the 17 Sustainable Development Goals and the Targets has been mapped with implementing departments. Central/State schemes have been mapped with indicators. To prioritize the goals and overcome the limitation of segmented and compartmentalized administrative setup and non-holistic policy prescriptions, State has prepared the Vision 2030 Document. Based on the SDG Vision Document, 4 Year Strategic Action Plans (4 SAPs) of 30 Departments have already been approved by the CMM.

These detailed department plans will help reflect on the synergies needed between the departments and help to look at integrated strategies to achieve the targets. Ultimately, these 4SAPs will be clubbed under the respective SDGs, to form a Punjab State Strategic SDGs Action Plan 2030, which will include short term and long terms targets, strategies and implementation plan and will assist the state to bring more synergic action across the departments for realizing the goals and avoid overlapping and duplication of efforts, efficient financial resource allocation and accountability. Besides these, documentation of Best Practices and Innovations in the State is being done to showcase the innovative practices undertaken in the districts which can be replicated by the other districts or scaled up in all the districts as well as state level innovations which can be showcased at national level.

Localizing of SDGs

At the District/ Panchayat level is pertinent to achieve the SDGs by the state. Thus, to integrate SDGs at the local level planning and developmental activities, State has rolled-out SDGs at Patiala District on pilot basis. Consequently, District SDG Cell has been notified by the District Administration to take up SDG related activities. The Gram Panchayat Development Plan (GPDP) of 5 identified gram panchayats aligning with SDGs, have been developed - a step ahead for developing model SDG Panchayats. Further, to institutionalize SDG training and localization of SDGs into the development plans, SDGCC in collaboration with State Institute of Rural Development is developing a training manual for panchayats on SDG localization. The training manual will be part of the institution which will be used for training panchayat members. Based on the SDG Localization Manual, ToTs will be organized to train core members of State Institute of Rural Development, Punjab who in turn will train the panchayat members through the institution. To track the progress of SDGs at the District level, State has also prepared a datasheet covering around 200 SDG indicators for all 22 districts of Punjab.

Partnerships and Resource Mobilization

This comprehensive and boldest agenda for humanity cannot be realized without increased and effective cooperation of all stakeholders at all levels, thus highlighting the role of Partnerships and Resource Mobilization in the state. The objective is to define the existence, involvement and nurturing of multi-level partnerships with youth, academia, NGOs/CSOs and private sector entities that will drive SDG implementation with a joined vision. To this end, a series of reports have been developed, aligning NGOs, Private sector and Academia with SDGs. The State is seeking to engage with multi sectoral partners and development agencies to take up the grass root level, innovative and impactful

interventions at the last mile. A knowledge portal is being developed for Punjab – State Rural Livelihoods Mission to showcase the impact of gender inclusivity and women livelihoods. State is also piloting a governance tool developed by UNDP – GIS Enabled Entitlement Tracking (GEET) tool in Patiala district to enable awareness regarding government schemes and entitlements for the most vulnerable communities. Further, a pilot project around generating biofuel from agricultural waste that feeds into brick kilns as an alternative to low grade fuel has been initiated. The intervention will be based on circular economy principles and is expected to address the issue of air pollution in Patiala.

Setting up of Monitoring & Evaluation Unit

Progress cannot be tracked without Monitoring and Evaluation. Towards this, State is developing goal wise State Indicator Framework (SIF) in line with the National Indicator Framework (NIF). Also, a framework for SDG monitoring and the data management system for collecting, validating and analyzing data on progress of SDGs is being developed. This includes an online dashboard which will generate quality reports using data analytics to monitor indicators associated with SDGs and inform timely interventions to help accelerate their progress.

Awareness Generation & Capacity Development

SDGs cannot be achieved without the common man joining in the efforts. This is where the role of Awareness Generation & Capacity Development comes into play towards achieving SDGs. The State continues to develop various IEC materials (in local language and illustrative form) for making Government functionaries and the public aware of their roles & responsibilities to achieve SDG Vision of the state. This will enhance knowledge of various stakeholders and to understand SDG targets and make them the agents of change. The digital literacy of the state is being utilized by engaging the populace on the social media platforms of Facebook, Twitter, Instagram and YouTube. Also, SDG Action Awards 2020 were held as a virtual event in the State on 28th September 2020 to encourage, promote and back the efforts of all change makers who are working towards making the world a better place. Awards were given out to 17 winners across five categories from 312 entries and two special humanitarian Action Awards also given. An SDG Hope Calendar mobile application has also been developed to provide information to people about SDGs.

Besides, the above-mentioned activities, other activities are in different stage of planning and implementation. All these dedicated and persistent efforts of the government will ensure that the states' ranking improves on the SDG index and Punjab emerges as the top most state in the country.

6.3 Healthcare and nutrition

Healthcare is one of the most important factors that directly impact the quality of life and human development status of any economy. SDG 3 aims at ensuring healthy lives and promotes well-being for all at all ages. Punjab government has been a front runner with regards to the State's performance on health indicators.

This aspect of the index measures various child and mother healthcare indicators, and availability of health infrastructure.

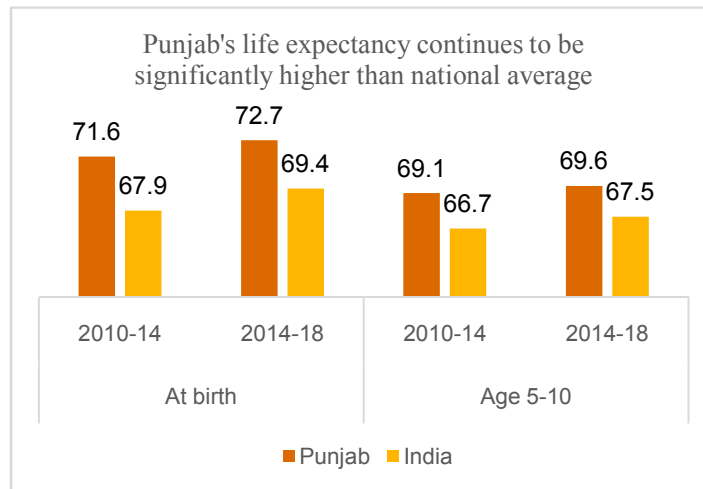

Punjab's performance on key health outcomes

Life Expectancy

Life expectancy is most important yardstick to judge the quality and well-being of the people. Life expectancy (at birth and at ages 5-10 years) in Punjab has been the highest amongst all states in India. Life expectancy, at birth, in Punjab improved by over 2 years between 2010-14 and 2014-18 from 71.6 to 72.7 years, while life expectancy, at age 5-10, improved from 69.1 to 69.6 years during the same

Figure 86: Life expectancy in Punjab, vis-à-vis national average

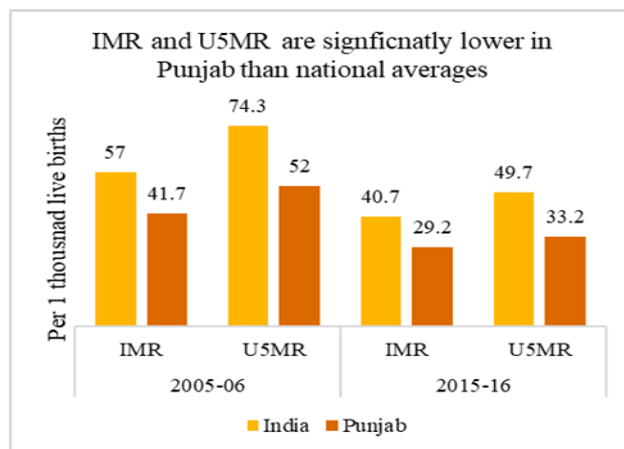
Source: Registrar General of India.

period, as presented in Figure 86. It is also evident that Punjab has much higher life expectancy than at the national level. In line with the national trends, female life expectancy (74.8 years) is higher than male life expectancy (71.0 years) for the period 2014-18. The State has consistently performed better than the national level on life expectancy indicators, given the relatively higher per-capita income in the state allowing people to be able to provide for their healthcare needs.

Child Health

Punjab continues to have a significantly lower Infant Mortality Rate (IMR) and Under 5 Mortality Rate (U5MR), in comparison to the national averages. **Punjab's strong performance in life expectancy is in tandem with the State's performance on child well-being indicators.** As per NFHS 2015-16, the IMR and U5MR in Punjab stood at 29.2 and 33.2 per thousand live births respectively. In comparison, the same at national level stood at 40.7 and 49.7 respectively, as presented in Figure 87.

Figure 87: Punjab's IMR and U5MR vis-a-vis national average

Punjab ranked 10th in IMR and 11th in U5MR out of 28 States as per estimates in NFHS 2015-16. Better performing states like Kerala, Tamil Nadu and Maharashtra (presented in Table 32) indicate scope for the State to improve on these indicators. SRS Bulletin for 2018

Source: NFHS 2005-06 and NFHS 2015-16

highlights that Punjab has closed on the gap from these states, with improvement in its IMR to 20³⁹. In the neighbouring state of Haryana, the IMR in 2018 was 30.

Table 32: Punjab's performance on IMR and U5MR vis-a-vis other selective states

	IMR		U5MR
	2015-16	2018	2015-16
Punjab	29.2	20	33.2
Haryana	32.8	30	41.1
Gujarat	34.2	28	43.5
Maharashtra	23.7	19	28.7
Andhra Pradesh	34.9	29	40.8
Kerala	5.6	07	7.1
Tamil Nadu	20.2	15	26.8

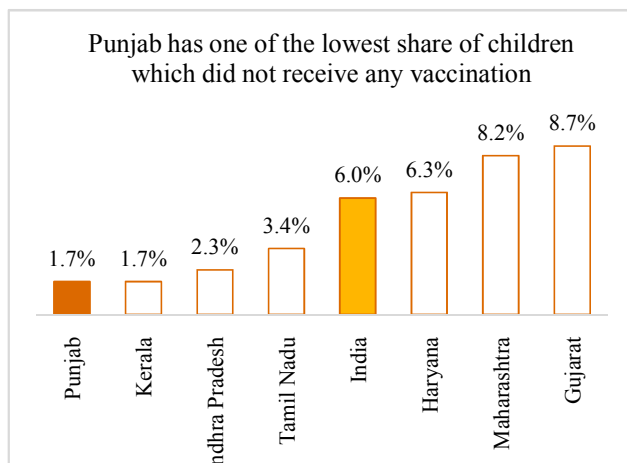
Source: NFHS 2015-16 and SRS Bulletin 2020

Only 1.7% children in Punjab did not receive any immunization, which is less than one-third of the national average (6%)

Punjab has made significant progress in ensuring immunization of children in the State which is essential for ensuring a healthy life for children and bringing down child mortality rates. The proportion of children aged 12 to 23 months which did not receive any vaccination fell to 1.7% in 2015-16 from 6.6% in 2005-06. As presented in Figure 88, this is significantly lower than most states and less than one-third of the national average. **Punjab and Kerala are joint toppers on this aspect.**

The full immunization coverage in the State has also witnessed a significant improvement. The proportion of children (aged 12 to 23 months) which received all

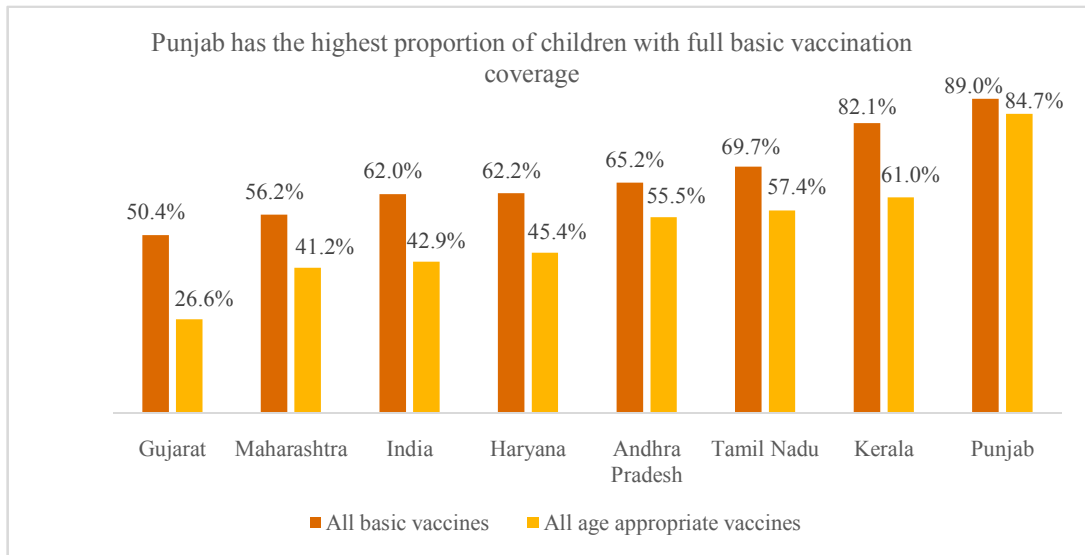
Figure 88: Percentage of children age 12-23 months who received no vaccination (2015-16)

basic vaccinations (BCG, DPT, Hepatitis B and Polio) stood at 89% in 2015-16, rising from 60.1% in 2005-06. Again, the state's performance continues to be higher than national average. **In fact, Punjab has the highest proportion of children with full basic vaccination coverage, amongst states. In state not only more children are vaccinated, but they are vaccinated at the right time.** 84.7% of the children received vaccination at appropriate ages in Punjab, against 42.9% at the national level (Figure 89).

Figure 89: Percentage of children aged 12-23 months who received all basic vaccines (2015-16)

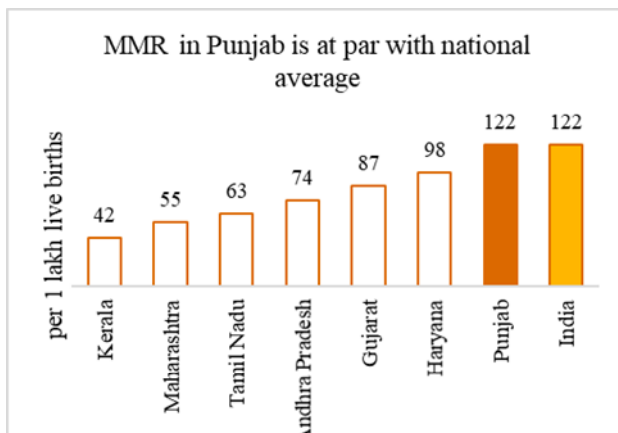

Source: NFHS 2015-16

Maternal Healthcare

It is observed that Punjab needs to improve on maternal healthcare indicators. The performance of Punjab on a variety of maternal healthcare indicators, though stronger than (or at par with) the national average, continues to be behind other states. Maternal Mortality Rate (MMR) is the primary indicator of health care facilities in any economy. The latest estimates for MMR, available for the period 2015-17, indicates that MMR in Punjab stands at 122 per lac live births, at par with the national average (Figure 90). MMR in Kerala (between 2015-17) stood at 42 per lac live births, the lowest across the country. This highlights that Punjab has scope to improve on the maternal health front.

Figure 90: MMR in Punjab and other select states (2015-17)

Punjab's performance on providing ante-natal care to expecting mothers fares much better than the national average.

Estimates for 2015-16 NFHS highlight that 30.7% of all expecting mothers received all forms of recommended ante-natal care, against 20.9% of expecting mothers at the national level (Table 33). Almost all (97.1%) expecting mothers received at least one ante-natal visit. The Pradhan Mantri Surikshit Matritva Abhiyan (PMSMA) is being implemented in the state to provide at

least one antenatal checkup to all expectant mothers in the 2nd or 3rd trimester. PMSMA has helped various beneficiaries access such services which were earlier inaccessible. The state has also shown great improvement in the proportion of expecting mothers which are receiving two or more tetanus injections, rising from 83.8% in 2005-06 to 89% in 2015-16.

Table 33: Maternal care indicators (2015-16)

<i>Out of percentage of expecting mothers</i>				
	Received all recommended types of antenatal care (%)	Births delivered in a health facility (%)	Deliveries assisted by health personnel (%)	Deliveries with a postnatal check-up
Punjab	30.7	90.5	94.1	90.9
India	20.9	78.9	81.4	69
Haryana	19.5	80.4	84.6	73.4
Gujarat	30.7	88.5	87.1	70.7
Maharashtra	32.4	90.3	91.1	82.1
Andhra Pradesh	43.9	91.5	92.1	85.5
Kerala	61.2	99.8	99.9	89.3
Tamil Nadu	45.0	98.9	99.2	87.1

Source: NFHS 2015-16

Professional assistance during deliveries is an important factor which plays a significant role in ensuring quality maternal health. During the five years preceding the NFHS-4 (2015-16) survey, 90.5% deliveries in Punjab were in a health facility and 94.1% were assisted by a skilled health personnel (Table 33). This is significantly higher than the national average.

Punjab has the 2nd highest proportion of new mothers that receive post-natal care, across all states

However, again states like Kerala and Tamil Nadu with almost 100% of expecting mothers undergoing institutional deliveries shows that Punjab has some gap to cover before achieving better maternal healthcare indicators. The focus should be on creating awareness in the State about the benefits of ante-natal care and professional assistance during delivery, to ensure that more expecting mothers access these facilities.

Punjab has the second-highest proportion of new mothers that receive post-natal care, across all states. Estimates from NFHS 2015-16 highlight that 91% of deliveries in Punjab were followed up by post-natal checkups for the new mother (Table 33).

Table 34: Average out-of-pocket expenditure per delivery in public health facility (In Rs.)

States	Urban	Rural	Total
Punjab	1576	2043	1890
India	3913	2946	3197
Haryana	2371	1160	1569
Gujarat	2331	2020	2136
Andhra Pradesh	2339	2316	2322
Maharashtra	3331	3758	3578
Tamil Nadu	2556	2649	2609
Kerala	6848	6944	6901

Source: NFHS 2015-16

contraception, also prevents transmission of various Sexually Transmitted Diseases (STDs). While contraception is still not being used by a significant proportion of population in the country, Punjab is a front runner in adoption of contraceptives. Figure 91 presents the proportion of population which is *not* currently using contraceptives. It is evident that Punjab has significantly lower proportion of population not currently using contraception.

Health Infrastructure

Punjab has made significant progress in providing its residents with better health facilities. In terms of physical infrastructure, population served per medical institution stood at 7,916 in 2020. Similarly, population served per bed is 1595 in 2020, against 1,657 in 2019. On an average, a medical institute serves a radius of 2.68 kms. However, there exists dispersion between districts. While SBS Nagar serves 5151 individuals per institute, the same is 11337 (more than two times) in SAS Nagar. Similarly, 828 individuals are served per bed in Faridkot and on the other extreme 3057 (almost four times) in Ludhiana.

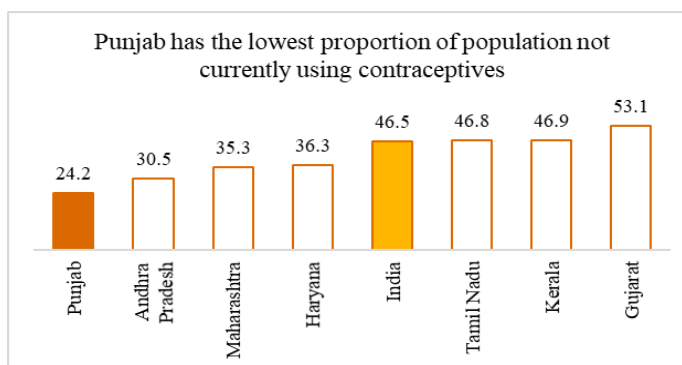
In sync with physical infrastructure, the population served per doctor has also improved over the years. In 2020, each doctor served 988 individuals, improving from 1004 individuals per doctor in 2019. In 2020, a nurse was serving 347 individuals against 399 in 2019. The district wise disparity is observed in terms of human health infrastructure as well. While one doctor in Tarn Taran caters to over 11000 individuals, the same is less than 500 in Faridkot. On the same lines, one nurse serves over 7600 individuals in Pathankot, against 63 in Patiala.

It is interesting to note that Punjab has one of the lowest average out-of-pocket expenditure per delivery in public health facilities. As per NFHS 2015-16, a leading reason stated by individuals across the country, for not delivering in a health facility, is the high costs involved, especially amongst individuals in rural areas. Punjab fares much better than the national level and other comparable states with significantly lower costs for institutional deliveries, in both rural and urban areas (Table 34).

Use of Contraception

Contraception not only plays a role in family planning, but various modern methods of

Figure 91: Proportion of population not currently using any form of contraception (%)

Source: NFHS 2015-16

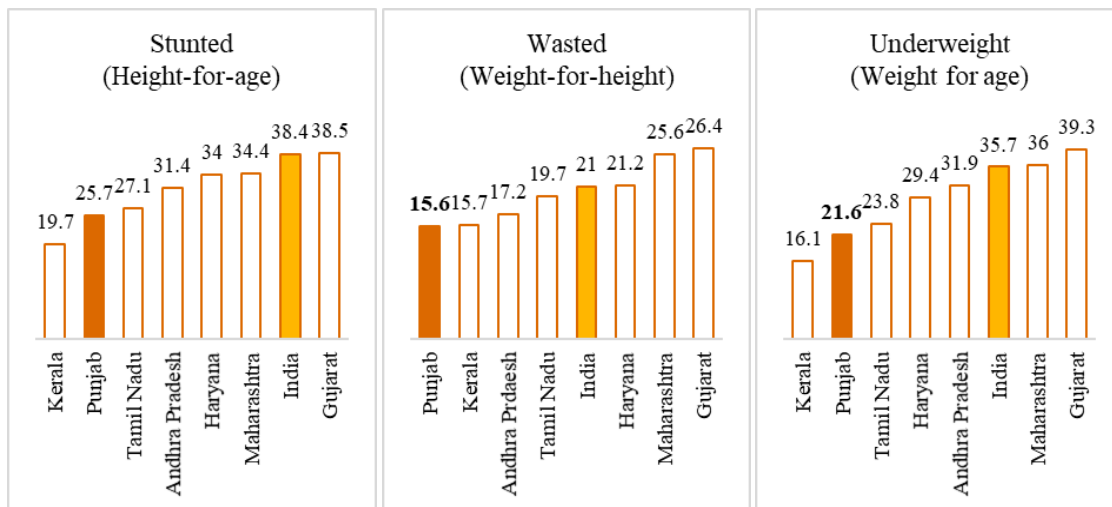
Nutritional Status

Child Nutrition

Poor nutritional status not only affects the physical development, but also the mental development of children. SDG 1 and 2 aim at making the world poverty and hunger free to ensure that children across the globe are free of the curse of malnutrition.

Punjab's performance on the three anthropometric indices (stunted, wasted and underweight, for children below the age of 5 years) is amongst the best across all states and significantly higher than national average. Figure 92 highlights the proportion of children under 5 years of age who are stunted, wasted and underweight in Punjab vis-à-vis select states and national average. It is evident that children in Punjab are better nourished than children from other states. Within the 10

Figure 92: Proportion of children under the age of 5, who are stunted, wasted and underweight in Punjab vis-a-vis other select states

Source: NFHS 2015-16

years between 2005-06 and 2015-16, the State has made great improvement in bringing children out of concerns of malnutrition, especially stunting. However, in sync with the national trends, proportion of wasted children has witnessed a rise. This requires focused action on health initiatives that look at all round physical development of children in Punjab.

Punjab has also been successful in bringing down the incidence of anemia amongst children. Between 2005-06 and 2015-16, the percentage of children age 6-59 months classified as having anemia has declined to 56.6% from 66.4%. The state witnessed a sharp drop in proportion of children with moderate and severe anemia. The State continues to be well below the national average in the proportion of children with anemia (Table 35). However, in spite of the significant improvement, more than half the children in the state continue to be anemic.

Table 35: Indicators related to anemia and breastfeeding amongst children (2015-16)

	Punjab	India
Proportion of children with		
Any form of anemia (6 to 59 months)	56.6	58.5
Ever breastfed (among children born in the past 2 years)	94.5	95
Median duration (months) of breastfeeding among last-born children born in the last three years		
Any breastfeeding	25.3	29.6
Exclusive breastfeeding	2.6	2.9
Predominantly breastfeeding	5.5	5.8

Source: NFHS 2015-16

Performance of Punjab in breast feeding, is at par with national trends. Among children born in the past two years, 94.5% were ever breast-fed, against 95% at national level. The median duration of breastfeeding among last-born children born in the last three years is lower than national averages (Table 35).

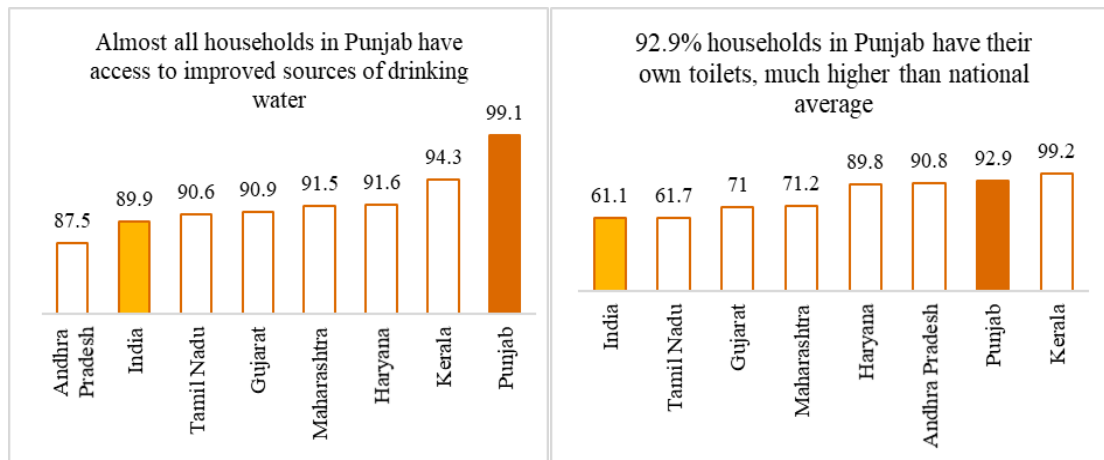
Water Supply and Sanitation

SDG 6: Clean Water and Sanitation, aims at ensuring availability and sustainable management of water and sanitation for all. Clean water supply and appropriate sanitation facilities are imperative to ensure good health. The close relation of this goal with a variety of goals like Good Health and Well-Being (Goal 3) and Quality Education (Goal 4) makes the fulfillment of this goal imperative for fulfillment of other goals.

The State has been successful in providing quality access to improved drinking water source. Almost all households (99.1%) in Punjab have access to improved sources of drinking, as estimated by NFHS 2015-16, (Figure 93). In comparison, at all-India level only 89.9% households have access to improved sources of drinking water. Disaggregation by main source of drinking water highlights that 66.9% households have piped water into the dwelling as main source of drinking water. It is evident that Punjab has made significant progress in access to clean water supply to all its households.

On the aspect of sanitation, Punjab is again amongst the front runner. 92.9% households in Punjab have a toilet, while only 61.1% of households at all India level do, as presented in

Figure 93: Proportion of households that have improved drinking water and toilets

Source: NFHS 2015-16

Figure 93. Punjab is the fourth state to be declared open defecation free (in both rural and urban areas). However, as mentioned above not all households have a toilet. In near future Punjab is expected to cover all households with toilet facilities and compete with states like Kerala where 99.2 % households have toilets.

Various Government initiatives in health sector

Ayushman Bharat-Sarbat Sehat Bima Yojana (AB-SSBY)

“Sarbat Sehat Bima Yojana” (SSBY) is a flagship State Health Insurance Programme to provide annual health cover of Rs. 5.00 lac per family to over 75% population of Punjab i.e., 45.89 lac families, which is nearly three times the 14.86 lac families covered under Ayushman Bharat, a Government of India Scheme (AB-PMJAY). Further, SSBY provides both secondary and tertiary care treatment unlike its predecessor Bhagat Puran Singh Sehat Bima Yojana that provided an annual health cover of Rs. 50,000 per family for secondary care treatments only. The scheme came into operation in August 2019, in collaboration with the Ayushman Bharat Scheme.

Integrated Disease Surveillance Programme

Launched in Punjab on 12th June 2007, Integrated Disease Surveillance Programme (IDSP) with objective for early reporting of communicable diseases, their outbreak identification and effective timely response. The State has network of State Surveillance Unit and District Surveillance Units in all 22 districts with identified 3230 sub centers (S-Form), 2172 units in medical institutions (P-Form) and 796 laboratories (L-Form) as reporting units for disease surveillance. All the 22 District Microbiology Labs have been established to provide facility for disease identification at district level. All these labs are performing culture sensitivity and serology tests free of cost.

Rashtriya Bal Swasthya Karyakaram (RBSK)

This programme is an initiative aiming at early identification & early intervention for children from birth to 18 years to cover 4 Ds i.e Defect at birth, Deficiencies, Diseases and Development Delays including disability for selected 31 diseases. Babies born at Public Health Centres are screened by health staff and babies born at home (0 to 6 weeks) are screened by ASHA workers who are

sensitized for this purpose. Children of Anganwadi Centres (6 weeks to 6 years) are examined twice a year by Dedicated Mobile Health Teams. Students of Govt. & Govt. aided schools (6 years to 18 years) are also examined once a year by these teams. Any child suffering from any one of selected 31 diseases under 4Ds and referred by Mobile Health Team is treated free of cost at all Govt. Hospitals i.e District/Sub Divisional/ Community Health Centres, three Govt. Medical colleges in the Punjab State and PGI Chandigarh. Children suffering from Rheumatic Heart Disease and Congenital Heart Disease (RHD/CHD) are also treated free of cost at super speciality hospitals and patients having Thalassemia are treated at 5 Thalassemic societies and all district level hospitals and 3 Government Medical Colleges.

Nutrition (Supplementary Nutrition Programme) (50:50)

Integrated Child Development Services (ICDS) Scheme is a Centrally Sponsored Scheme which is being implemented to provide healthy diet to the needy children. I.C.D.S. Scheme has been universalized in the State and is being implemented in 155 ICDS blocks. 146 rural blocks and 9 ICDS blocks in urban slum areas of Amritsar (3), Jalandhar-(1) Ludhiana -(4) and Patiala-(1). Under this scheme well knitted network of 27314 Anganwadi Centres is operational in the State.

The following six services are given to the 6 months to 6 years children and 15 to 45 years women at Anganwadi level:-

1. Supplementary Nutrition;
2. Immunization;
3. Health Check-up;
4. Nutrition and Health Education;
5. Referral Services and
6. Pre-School Education.

The following beneficiaries will be covered under Supplementary Nutrition for 300 days in a year:-

Sr.	Types of beneficiaries	Approximate no. of beneficiaries	Revised rates by GOI(Rate per day)	Amount required (Rs. In crores)
1.	6 months to 6 years Children	900000	Rs. 8.00	216.00
2.	Severely malnourished Children	500	Rs.12.00	0.18
3.	Pregnant Women and Nursing Mothers	310000	Rs. 9.50	88.35
	Total	1210500	-	304.53

For the year 2020-21 the outlay is 140 crores against which a sum of Rs 53.12 crores has been spent upto 31.12.2020 to cover 12 lacs beneficiaries. A budget provision of Rs 140 crores has been proposed for the year 2021-22.

Scheme for Adolescent Girls (SAG) (Earlier name: Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls)

This is the centrally sponsored scheme. It is being implemented by Ministry of Women & Child Development in 6 districts namely Faridkot, Gurdaspur, Hoshiarpur, Jalandhar, Mansa and Patiala of Punjab State. This scheme has been reformulated by merging Kishori Shakti Yojana and Nutrition Programme for Adolescent Girls (NPAG). This scheme is being implemented in 200 districts of the country as a pilot project. For the year 2020-21 an outlay of Rs. 1.68 crores was earmarked under this scheme. A budget provision of Rs 1.68 crores has been proposed for the year 2021-22.

Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY) (60:40)

This scheme is also a centrally sponsored and is being implemented in two districts, Amritsar and Kapurthala as a pilot project as Indira Gandhi Matrtava Sehyog Yojana. Now, known as Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana (PMMVY) which has been implemented by the Govt. of India in all districts of Punjab State from 2018. The main objective of the scheme is to uplift the nutritional and health status of pregnant ladies and nursing, mothers and infants. For the year 2020-21 the outlay is Rs. 36.60 crores against which a sum of Rs. 14.00 crores has been spent upto 31.12.2020 to cover 352582 beneficiaries. A budget provision of Rs 36.60 crores has been proposed for the year 2021-22.

Pradhan Mantri Surakshit Matritva Abhiyaan (PMSMA)

Under the scheme, free ante natal checkup is given to pregnant women on the 9th of every month. This is to ensure that every pregnant woman receives at least one ANC in her second and third trimester by a specialist. PMSMA was launched in state in the month of June 2016 starting with 6 districts with the objective to provide quality ANC to every pregnant woman. It gradually increased to 17 districts in July and to all 22 districts in August & September 2016. Upto Dec 2020, total number of pregnant women who received antenatal care under PMSMA is 36798 and total Number of high-risk pregnancies identified is 6357.

POSHAN Abhiyaan (National Nutrition Mission) (NNM)

In order to address the malnutrition, Govt. of India has approved setting-up of National Nutrition Mission (NNM) and to roll it out in a phased manner with an aim to achieve improvement in nutritional status of children from 0-6 years, Pregnant Women and Lactating Mothers.

The following districts have been identified in Punjab under the scheme:

District	No. of Projects	No. of AWCs
Faridkot	3	545
Ludhiana	16	2487
Mansa	05	840
Sri Muktsar Sahib	04	894
Total	28	4766

For the year 2020-21 the outlay is 63.51 crores against which a sum of Rs 20.45 crores has been spent upto 31.12.2020. The budget provision of Rs. 5301.90 lacs has been proposed for the year 2021-22

National Programme for Prevention and Control of Cancer, Diabetes, Cardiovascular Diseases & Stroke (NPCSCS)

NPCDCS Programme is being implemented in all the 22 districts of the State under which early diagnosis and treatment of four diseases i.e. Cancer, Diabetes, Cardiovascular disease and Stroke is available. Under the programme, 9 “Stroke Ready Units” are already operational and 5 more districts hospitals will be made functional. Two 50 bedded each Tertiary Cancer Care Centres (TCCC) are established at Fazilka and Hoshiarpur with 60 percent financial contribution by GOI and 40 percent by State Government. The establishment process of TCCC, Fazilka has been started by the Punjab Health Systems Corporation. Approval for TCCC, Hoshiarpur is under process of approval from Government of India. Government of India has also approved State Cancer Institute (SCI) at Govt. Medical College, Amritsar. The establishment process of SCI has also been started by Punjab Health Systems Corporation, Mohali.

Mukh Mantri Punjab Cancer Raahat Kosh

It is a cashless scheme under which financial assistance up to Rs. 1.50 Lacs shall be provided for the treatment to each cancer patient. All those cancer patients who are resident of the Punjab State shall be eligible under this scheme. Till date financial assistance of Rs. 831 crore has been sanctioned to 63689 cancer patients.

Punjab State AIDS Control Society

Blood Transfusion Services

Access to safe blood is mandated by law and is the primary responsibility of National AIDS Control Organization (NACO). The specific objective of the blood transfusion services (BTS) is to have access to safe and quality blood and blood components through network of 132 Blood Banks (46 NACO supported blood banks/Government, 6 Military, 80 Private) which includes 90 Blood Component Separation Units. Out of 90 BCSU, 22 are in Government Sector.

Blood and Blood Components are being provided free to the patients in all Public Health Institutions Punjab (i.e. DH's, SDH's, CHC's, PHC's & Govt. Medical Colleges).

Basic Services Division

A total number of 14,36,369 patients were tested in Integrated Counselling & Testing Centres (ICTCs) from April 2019 to March 2020. Out of these 10,620 were detected positive; commutative HIV positivity being 0.73%. There were 375 ANC mothers positive during the current year (up to March 2020) and 102 known positive ANC. Total live births were 426 and MB pair given to 420. Total number of ICTCs operational in state up to March 2020 is 1032.

Counseling and testing activity is being carried out in 10 District jails and Children Homes of Punjab. 1,288 clients have been tested out of which 04 have been detected positive. HIV & Syphilis testing has also been started in VHND camps of Punjab.

Care Support & Treatment (CST)

The main objective of this scheme is to provide comprehensive package of Care Support & Treatment to person living with HIV/AIDS (PLHIV). In Punjab, currently there are 9 (8 ART and 1 ART Plus) fully functional ART Centers and 4 facility integrated ART Centres. 10,047 new PLHIV were registered at ART Centres/FI-ART Centres of Punjab from April 2019 to March 2020. Out of these 9086 PLHIV are initiated on ART and total 7427 PLHIV are currently alive and on ART.

Initiatives to control Sexually Transmitted Diseases (STDs)

Individuals with Sexually Transmitted Infections (STI) & Reproductive Tract Infections (RTI) have significantly higher chance of acquiring and transmitting HIV infection. Sexually Transmitted Diseases (STDs) and Reproductive Tract Infections (RTIs) are important public health problems.

STI & RTIs are more prevalent in females as compared to males because of anatomical difference. Complete treatment is must to save them from infertility, menstrual disorders and other complications. STI/ RTI clinics are functional in all district hospitals and few of sub-district health facilities where free lab tests and drug kits for different diseases are made available for complete treatment of patients and their partners also. Free counselling services are also provided at above facilities. Special care is provided to ANC cases. Presently 100% coverage of ANC cases for testing and timely treatment is also being done to make state free of congenital & neonatal syphilis. The number of STI/RTI Clinics which were 23 in 2009-10, has now been increased to 31 in 2019-20 at district/sub-districts hospitals and Government Medical Colleges.

Targeted Interventions for High Risk Group Population: Program is implemented through NGOs and provides services pertaining to Behavior Change Communication, Condom promotion, STI care, referrals to HIV testing and Anti Retro viral Treatment, Harm Reduction including Opioid Substitution Treatment for HRGs and Bridge populations. At present, 62 targeted interventions and 2 Link Worker Schemes (LWS) are operational in the state covering 13,106 Female Sex Workers (FSWs), 4,175 Men having Sex with Men (MSMs), 15,191 Injecting Drug Users (IDUs), 61,085 Migrants, 21,580 Truckers. Similarly, OST program is being implemented at 23 health care facilities in the public health setting and 9 in NGO setting. Sublingual Buprenorphine and Methadone is being provided to the IDUs as part of harm reduction intervention. At present, 28,648 IDUs initiated on treatment at OST Centres.

Drug Control: Punjab State Board for De-addiction and Rehabilitation

Table 36: Number of OPD and IPD patients at de-addiction centres

Year	OPD	IPD	
2015	114482	11019	The Punjab State Board for De-addiction and Rehabilitation has been constituted under the chairmanship of the Hon'ble Chief Minister, Punjab. The Board includes eminent medical professionals and prominent civil society representatives. Similarly, in each district, a drug de-addiction and rehabilitation society has been constituted under the Chairmanship of Deputy
2016	70398	4370	
2017	108767	8348	
2018	212067	10884	
2019 (Upto Oct)	167463	15404	
Oct 2019 to Sep 2020	247650	6120	

Commissioner of the respective Districts. Civil Surgeon, Psychiatrist, District Social Security Officer and SSP as other members to supervise these efforts. The status of OPD and IPD patients of de-addiction is presented in Table 36.

Covid-19 Pandemic

The state has taken all necessary steps to face the challenge and threat posed by Covid-19. Various committees and expert groups were constituted to monitor different aspects of Covid-19 management. So far, the Government has spent more than Rs. 1,000.00 crores on Covid-19 management.

- Over 40.33 lacs samples have been taken so far in the State to check its spread. 1.68 lac persons had tested positive as of January 07, 2021 out of which 159790 have since been discharged from hospital.
- Elaborate arrangements were made at the facility level for Covid-19 treatment such as 8000 beds were created at Level II hospitals (All District & Sub Divisional Hospitals), 1500 ICU beds & 855 ventilators have been made available for Covid-19 treatment at Level III facilities (Government Medical Colleges Patiala, Amritsar, Faridkot & District Hospitals Ludhiana & Jalandhar).

When the Pandemic started, state did not have any testing capacity for COVID-19 and samples were sent to NIV Pune for testing. Now, there are 7 State Government Laboratories with collective testing capacity of 25000 tests per day. There are Central Government Labs like PGI, ISSER and several private labs. Cost of testing in private labs has been capped by the Government. On an average 25000-27000 tests are being done every day.

6.4 Education

It is well known fact that Education is the stepping-stone towards human development and quality life, opening doors to better opportunities to learn and grow. Education is one of the most important goals of SDGs.

Aim of SDG 4 – ‘Quality Education’ is to ensure inclusive and equitable quality education and promoting life-long learning opportunities for all. The Punjab Government has been dedicated to promote education in the State by bringing a qualitative improvement in school education and promote the Right to Education (2011) in letter and spirit. Punjab has relatively a strong educational infrastructure and outcome indicators.

Punjab ranks 2nd, on the Human Resource Development aspect of the Good Governance Index of MoS (PP)

With a score of 67 on SDG4 (Quality Education) of the Niti Aayog’s SDG Index 2019-20, Punjab is ahead of the national average (India score of 58 on this component) and has shown significant improvement over its score in the baseline report. Punjab with a score of 0.8, ranks 2nd out of 18 big states, on the Human Resource Development aspect of the Good Governance Index, launched by the Ministry of Personnel, Public Grievances & Pensions. This aspect of the index measures various dimensions of education (outcome and gender parity indicators) and skill development.

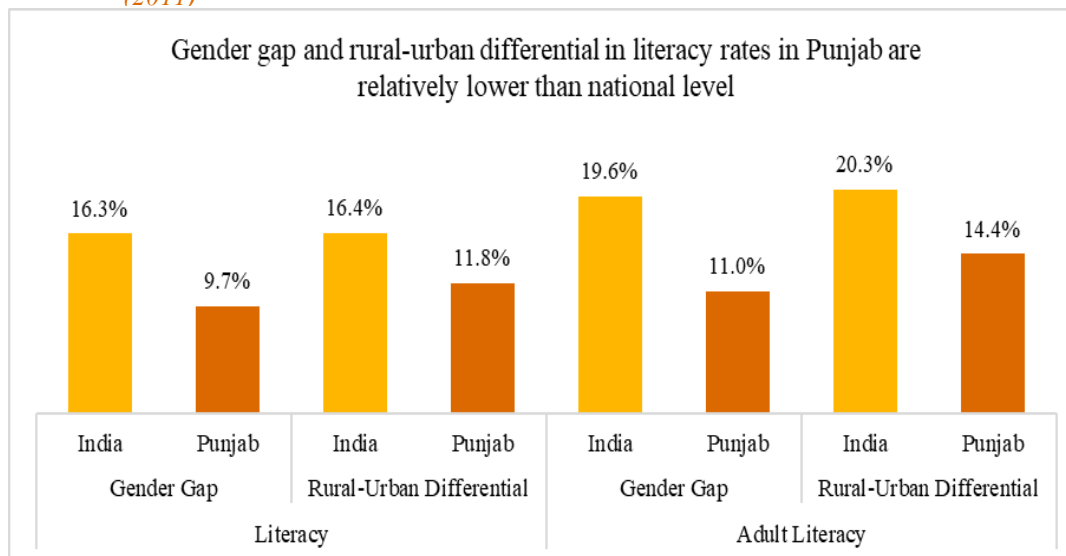
Literacy rate

Punjab has made significant progress in improving the literacy levels in the State. Literacy rate is the primary indicator of the education level of an economy. Punjab has made significant progress in improving its literacy rates over the years. As per Census 2011, Punjab has a literacy rate of 75.84% growing from 34.12% in 1971, indicating an improvement of more than 10 percentage points every decade (on average). In contrast, the national literacy rate in 2011 stood at 72.99%, rising from 34.45% in 1971. However, the state needs to catch up with top ranking states like Kerala (94%) and Maharashtra (82.34%). As per National Sample Survey (2014) the literacy rate in Punjab has risen to 80%. PLFS Report indicates further improvement, with literacy rates in Punjab rising to 81.7%⁴⁰.

⁴⁰ PLFS and Census are not strictly comparable

Literacy rates for males are at par with the national trends as per Census 2011, with a rate of 80.5% in Punjab and 80.9% at national level. In contrast, females in Punjab perform much better than females at the national level. **The literacy rate for females in Punjab is 70.7%, significantly higher than the literacy rate of 64.7% for females at national level.** It is evident that there exists a gender gap between literacy rates of men and women. However, the strong performance of females in Punjab has helped in reducing the gender gap in the state vis-a-vis national average, as presented in Figure 94. Recent data, as reported in PLFS 2018-19, indicates that gender gap has reduced further to 9 percentage points (Males: 86% and Females: 77%).

Figure 94: Gender Gap and Rural-Urban differential in literacy rates in Punjab and India (2011)

Source: Census 2011

The differential in rural-urban literacy rates in the State follows the national trend with the urban sector performing better. Although in the case of gender gap, the rural-urban differential is much smaller in Punjab (Figure 94). This has been contributed by the high literacy rates in rural Punjab vis-à-vis rural India. Literacy rate for rural Punjab is 71.4% against 67.8% for India. On the contrary, the performance of urban sector in Punjab is marginally lower than urban India. Literacy rates in urban sectors for India is 84.2%, against 83.2% in Punjab. The rural urban differential in literacy rates has also declined to 8.3 percentage points, as reported in PLFS 2018-19.

Adult literacy is defined for the population that is aged 15 years or above. Census 2011 highlights that adult literacy rate in Punjab was 73%, higher than the national average of 69.3%. The gender disparity and rural-urban differential is evident in terms of adult literacy also, although the gap is much lesser at Punjab level (Figure 94). Males and urban areas record a higher adult literacy rate.

Other Outcome Indicators

Enrollment Ratios

Punjab Government also aims to achieve 100% Gross Enrollment Ratio (GER) and 100% Net Enrollment Ratio (NER) in the education sector. With enactment of Right to Free and Compulsory Education Act (2009) and the subsequent adoption of the Act by Punjab Government in 2011 also aims to provide universal access to education to all children between the age group of 6 to 14 years. GER for 2019-20 for Punjab indicate that the State is close to achieve the target of 100% GER at

primary, upper primary and secondary levels of education. Estimates of NER for 2019-20, indicate that the state still has some way to go before achieving the 100% target (Table 37).

Table 37: Enrollment ratios for different levels of education (2019-20)

Level of Education	GER	NER
Primary	96.1	92.7
Upper Primary	92.1	86.9
Secondary	94.0	74.9
High Secondary	80.1	59.4

Source: Department of School Education, Punjab

As per the estimates for 2018-19 for GER in Punjab across all stages of education that Punjab is doing relatively better than the national average. Table 38 provides a comparison of GER in Punjab vis-à-vis the national average and other select states. Punjab's GER at all levels of education is better than bigger states like Gujarat and Andhra Pradesh.

Table 38: GER across different levels of education in Punjab and other select states (in %)

States	Primary Education		Upper Primary Education		Secondary Education		Higher Secondary Education		Higher Education	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
Punjab	96.2	107.5	95.0	99.9	88.9	93.1	70.6	68.1	30.3	29.5
India	94.2	101.2	90.9	87.7	79.4	76.9	56.5	50.1	25.8	26.3
Andhra Pradesh	85.6	96.3	83.9	87.5	79.3	79.7	47.3	46.8	30.9	32.4
Gujarat	94.6	94.8	94.6	93.7	77.1	76.1	46.5	41.2	20.1	20.4
Haryana	97.9	104.1	96.7	97.6	92.1	93.9	59.4	56.1	28.7	29.2
Kerala	95.3	98.6	93.4	96.5	97.4	98.0	79.1	80.3	36.2	37.0
Maharashtra	97.4	105.3	98.2	98.0	92.7	91.1	71.2	68.9	31.1	32.0
Tamil Nadu	97.8	100.1	84.6	95.2	86.9	90.4	82.5	72.3	48.6	49.0

Source: U DISE+(2018-19) and All India Survey on Higher Education (2018-19)

Punjab has been successful in showing a great improvement in its GER at the primary and upper primary level. The State has achieved the GER target of 100% in Primary Education and in Upper Primary it is close to the target. Punjab's GER (for 2018-19) at secondary has improved by 4.2.

NER, an age adjusted measure of enrollment, is believed to be a better estimate of enrolment ratios as it takes into account whether the student is enrolled in an age appropriate class or not. Punjab has been able to significantly improve its NER at all levels of education, to bring it close to the national

averages (Table 39). Consistent with trends in GER, the NER at primary and secondary levels has risen to reach near the 100% target. The estimates for 2019-20 (Table 37) highlight further improvement in the State's NER towards achieving the target.

Table 39: NER across different levels of education in Punjab and other select states (in %)

States	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary	
	2005-06	2018-19	2005-06	2018-19	2013-14	2018-19	2013-14	2018-19
Punjab	51.8	78.7	37.7	58.7	47.5	39.3	37.9	27.7
India	84.5	89.1	43.1	69.0	45.6	78.6	30.4	30.8
Andhra Pradesh	75.3	80.1	53.0	63.9	43.6	48.8	37.6	28.2
Gujarat	78.9	81.8	36.6	72.8	44.9	52.2	28.4	28.0
Haryana	38.1	84.1	20.3	69.3	46.2	53.0	36.4	32.2
Kerala	-	88.2	58.5	80.7	73.8	74.8	57.5	59.7
Maharashtra	-	94.2	57.1	76.8	56.3	59.6	35.6	43.0
Tamil Nadu	93.9	89.6	77.3	78.6	61.6	67.5	51.4	55.7

Note: '-' indicates unavailability of data

Source: U DISE+(2018-19)

Drop-out Rates

Table 40: Drop-out rates at different levels of education in Punjab (2019-20)

Level of Education	Drop-out rates
Primary	0.0
Upper Primary	0.1
Secondary	3.5
Higher Secondary	7.7

Source: Department of School Education, Punjab

Punjab has made great improvement in reducing the drop-out rates across different levels of education, especially at the primary level. Drop-out rates in Punjab at primary level reduced from 8.9% in 2005-06 to 0.0% in 2019-20 (Table 40). Drop-out rates measures the proportion of students failing to complete a particular level of education or not enrolling for the next level. The low drop-out rates are an indication of the success of Punjab government at not only bringing to children to school but also ensuring that they remain there. The state aims to reduce drop-out rates to zero at all education levels. **As presented in table 41, Punjab has a significantly lower drop-out rate as compared to national level.**

Table 41: Drop-out Rates across different levels of education in Punjab and other select states (2017-18) (in %)

States	Primary	Upper Primary
Punjab	2.9	4.1
India	4.5	4.7
Andhra Pradesh	-	1.1
Gujarat	2.3	7.4
Haryana	-	2.0
Kerala	0.0	-
Maharashtra	1.1	2.2
Tamil Nadu	1.2	0.6

Note: '-' indicates unavailability of data

Source: U DISE+ (2017-18)

Transition Rates

According to transition rates in Punjab majority of the students progress to the next level of education in the State. As of 2019-20, transition rate stood at 102.81% for primary to upper primary level, and 100.82% for upper primary to secondary level. Comparing with the national average indicates that Punjab's performance is relatively better (Table 42). The focus of the government to provide quality universal education may be attributed to more and more students continuing education.

Table 42: Transition Rates across different levels of education in Punjab and other select states (2017-18), in %

Class	Primary to Upper Primary	Elementary to Secondary
Punjab	97	94
India	91	90
Andhra Pradesh	97	98
Gujarat	97	85
Haryana	98	96
Kerala	100	100
Maharashtra	99	96
Tamil Nadu	98	99

Source: U DISE+ (2017-18)

Transition rates in Punjab have been higher than the national average, especially in terms of transition rate Primary to Upper Primary. This is evident from the high enrolment ratios and significantly lower drop-out rates in the State.

Learning Outcomes

Punjab has shown great improvement in ensuring access to education at all levels of education. The state's performance on various outcome indicators like enrollment ratios, transition and drop-out rates has been significantly better than national average, especially at primary level. Punjab is on the verge of achieving 100% GER at primary and upper-primary level. Going beyond, it is essential that once the children are in school, they learn. Learning outcomes indicate the ability of students to be able to understand and inculcate the course material.

The learning levels targeted to be achieved for different subjects in classes I to V were determined by the Department of School Education. The overall percentage of targets achieved by students from class I-V in the Base-line Test conducted in September 2019 was just 45.51%, which under PPPP went up to 88.44% in End-line Test held in March 2020 (Table 43).

Table 43: Class Wise Percentages of Achieved Targets (2019-20)

Class	Baseline Result (%) (September 2019)	Post Test Result (%) (March 2020)	Progress (%)
First	31.11	90.28	59.17
Second	39.97	87.30	47.33
Third	45.28	86.59	41.31
Fourth	45.99	85.87	39.88
Fifth	58.44	91.72	33.28
Total	45.51	88.44	42.93

Source: Department of School Education, Punjab

The "Padho Punjab Padhao Punjab" (PPPP) has been extended to 9th and 10th classes and thereafter to 11th and 12th classes. The impact of "Padho Punjab Padhao Punjab" project was positive as it was evident from the Punjab School education Board Results for the session 2018-19 vis-à-vis the preceding year 2017-18. But this year the Board Result is computed on the basis of CCE and it is declared in different format. So, results cannot be compared from past years. All students have passed different subjects in classes 8th and 10th (Tables 44 and 44 (a)).

Table 44: 8th class subject wise grade wise result 2019-20 (%)

Subject	A+ (91-100)	A (81-90)	B+ (71-80)	B (61-70)	C+ (51-60)	C (41-50)	D (1-40)
Punjabi - L1	49.36	29.20	15.59	4.18	1.06	0.42	0.18
Punjabi - L2	27.11	29.24	25.97	11.93	3.80	1.21	0.30
Hindi - L1	27.22	29.55	25.67	12.02	3.67	1.14	0.32
Hindi - L2	47.49	29.38	16.29	4.81	1.29	0.51	0.21
Urdu - L1	50.00	50.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Urdu - L2	24.74	31.93	27.14	10.94	4.35	0.60	0.15
English	42.26	29.19	18.78	6.68	2.00	0.75	0.27
Mathematics	39.78	30.31	19.02	7.40	2.25	0.82	0.33
Science	41.33	29.43	19.02	7.12	2.04	0.71	0.28
Social Science	42.55	29.91	18.24	6.42	1.85	0.67	0.27

Source: Department of School Education

Table 44(a): 10th Class Subject wise Grade wise Result 2019-20(%)

Subject	A+ (91-100)	A (81-90)	B+ (71-80)	B (61-70)	C+ (51-60)	C (41-50)	D (1-40)
Punjabi	57.75	20.57	17.16	2.91	1.41	0.14	0.07
English	46.05	28.41	17.10	5.96	1.73	0.55	0.19
Hindi	45.76	29.77	16.97	5.48	1.42	0.46	0.14
Mathematics	40.62	30.80	18.67	6.92	2.04	0.69	0.25
Science	41.21	30.09	18.90	6.98	1.95	0.66	0.21
Social Studies	44.45	29.91	17.42	5.82	1.67	0.55	0.18

Source: Department of School Education

However, results of 12th Board Class can be compared from past years, as presented in Table 45.

Table 45: Class-12th Subject wise Result Comparison (%)

Subject	March 2018	March 2019	March 2020	Increase/Decrease
General English	84.32	96.19	97.82	1.63
General Punjabi	96.06	98.27	99.15	0.88
Punjabi Elective	83.17	94.52	98.08	3.56
Hindi Elective	91.12	97.19	97.98	0.79
English Elective	95.83	98.64	99.07	0.43
History	82.70	94.03	99.28	5.25
Economics	87.54	93.94	99.59	5.65
Mathematics	75.75	93.80	99.84	6.04
Political Science	80.50	90.65	99.47	8.82
Sociology	92.99	97.29	98.68	1.39
Geography	85.75	98.54	98.08	-0.46
Physical Education & Sports	94.22	97.84	96.49	-1.35
Physics	71.26	88.75	96.04	7.29
Chemistry	69.43	93.19	95.66	2.47
Biology	77.77	92.87	94.16	1.29

Source: Department of School Education

Education Infrastructure

As a result of various initiatives of the State government Punjab has become the top performer on majority of school infrastructure indicators (Table 46). Over 90% of the schools in Punjab are equipped with basic necessities like building, boundary wall, drinking water, electricity and playground. Almost all schools are easily approachable with all-weather roads. Punjab has also made remarkable progress in ensuring that schools in the state are equipped with modern technologies like computers. Over 75% schools in the state have computers, against only 29.57% at national level.

Table 46: Punjab's performance on infrastructure related indicators vis-a-vis other select states (2017-18)

	%age of schools with						
	Building	Boundary wall	Approachable by all-weather road	Water Facility	Electric Facility	Playground	Computer
Punjab	99.9	98.0	99.6	99.7	99.6	89.4	75.6
Andhra Pradesh	99.5	63.1	93.5	97.2	93.5	56.9	32.8

	%age of schools with						
	Building	Boundary wall	Approachable by all-weather road	Water Facility	Electric Facility	Playground	Computer
Gujarat	100.0	93.9	99.3	100.0	99.9	81.1	72.8
Haryana	99.7	97.7	97.9	99.9	99.2	86.2	50.1
Kerala	99.9	84.6	97.3	99.6	98.0	74.4	95.6
Maharashtra	99.7	82.9	97.5	98.6	94.7	87.8	68.8
Tamil Nadu	100.0	81.7	98.6	99.2	99.6	78.8	58.5
All India	98.8	65.4	86.9	95.8	67.6	62.1	29.6

Source: DISE (2017-18)

Physical infrastructure helps in building an environment conducive to learning and development. **Punjab has made significant progress in ensuring availability of adequate infrastructure, as presented in table 47.** Further, as of 2017-18, Punjab had 33 colleges per lac of population, translating to an average 576 enrollment per college. In contrast, at all India level, there are 28 colleges per lac of population.

Table 47: Number of educational institutes in Punjab

Type of Educational Institute	2000	2010	2020
Primary/ Junior Basic School	13076	13950	13801
Middle/ Senior Basic School	2534	3792	5097
Senior Secondary Schools	1189	NA	5135
University	5	6	16*
Medical Colleges	6	8	9*
High/Post Basic Schools	2199	NA	4424
Polytechnic Institutions	20	86	163
Technical Industrial Art & Craft Schools	119	112	337
Teacher Training Colleges	22	NA	186*

Note: * indicates data is for the year 2016

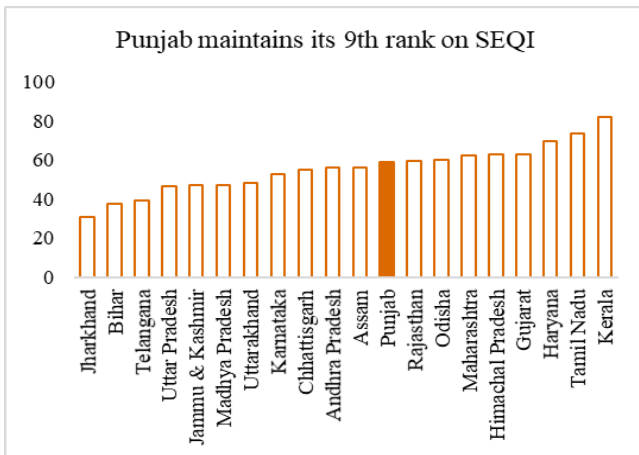
Source: Department of School Education, Punjab and Economics and Statistical Organisation, Punjab

In the year 2020, Pupil Teacher Ratio in Punjab stood at 20:1 at the primary level and 24:1 at the upper primary level, which is significantly better than the recommended level (30:1). Most important human infrastructure in the education sector is the teaching staff. Pupil Teacher Ratio (PTR) measures the average number of pupils per teacher in a school during an academic year. The RTE Act prescribes that the PTR should be 30:1 and 35:1, at the primary and upper primary level, respectively. **Almost 80% of primary schools in Punjab have a PTR have a lower than 30:1,**

while only 5.4% schools have a PTR greater than 50. At all India level, 70% of primary schools have a PTR of less than 30 and 11.4% schools have a PTR greater than 40.

Performance of Schools

Education Quality index (SEQI), developed by Niti Aayog, evaluates the performance of states and Union Territories (UTs) in the school education sector. The index aims to help states and UTs identify opportunities for improvement and areas that need government intervention. The index includes 30 different indicators categorized into two categories and 4 domains:

Source: SEQI 2019

Category 1: Outcomes

- Domain 1: Learning Outcomes
- Domain 2: Access Outcomes
- Domain 3: Infrastructure & Facilities for Outcomes
- Domain 4: Equity Outcomes

Category 2: Governance Processes

Aiding Outcomes

With the focus on learning, almost 50% weight has been assigned to learning outcomes, reinstating the importance of children gaining tangible outcomes.

Punjab has maintained its 9th rank on the index in 2015-16 and 2016-17, with a score of 50.74 and 59.06 respectively (Figure 95). In tandem with most states, Punjab's performance on Category 2 is better than its performance on Category 1. Between 2015-16 and 2016-17, Punjab's rank on Category 2 improved from 14 to 10, while it declined from 6 to 7 on Category 1.

Various government initiatives in education sector

School Education

Smart Schools Project:

In order to strengthen school education and improve learning levels of students through ICT based education in Government schools, the Department of School Education Punjab has been converting government schools into Smart Schools. These schools have been developed as model schools in which state of the art facilities are provided to impact on the quality education. Smart School Policy has been notified by the Department on 25.10.2019. Main features of the policy are:

(i) School Development Plan: School Development Committee (SDC) is constituted in the school which prepared School Development Plan (SDP) clearly showing cost estimate of funds required to convert the school to be the smart schools.

(ii) Sharing Pattern (60:40): The requirements of funds for developing smart schools is met by the concerned school and the State in the ratio of 60:40. The school commits to contribute 60% of the

total required funds for developing the school into smart school from its different sources and the balance 40% is provided by the Department.

(iii) School Management Committee: The funds are provided in the bank account of School Management Committee of the school which is jointly operated by head of the school and the Chairman of the School Management Committee. The transfer of funds under this scheme is made through online mode. The bank account details of the School Management Committee are made available on the school website to enable donor for online transfer of funds.

(iv) Parameters for Smart Schools: The smart schools have the following parameters: Smart Classrooms, Coloured Coordinated Buildings, Building As Learning Aid (BALA) Work, CCTV cameras, Green board/white board, Furniture for all students, Lecture stands for students and teachers, availability of potable drinking water facility, separate adequate number of functional toilets for girls, well equipped science laboratories, vocational laboratories, ICT laboratories, etc.

So for 7842 schools out of 19107 have been converted into smart schools with state funds.

English as a medium of instruction

To improve the English language communication skills and help the students keep abreast of worldwide developments, the Department introduced option of English medium in more than 15000 Primary, Middle, High and Senior Secondary government schools. At present nearly 3.72 lacs students have opted English as medium of instruction in these schools.

Each one Bring one Enrolment Drive

Punjab is running special enrolment drive to motivate the parents for admitting their children in Government schools. It has resulted into increase in enrolment in the current year by 14.9% from Pre-primary to Senior Secondary level. This itself is a record increase in enrolment in a single year.

Launch of Pre-Primary Schooling

Since 14th November 2017 the State of Punjab has launched pre-primary classes for students of age group 3-6 in all Government Primary Schools. Approximately 3.30 lac students are enrolled in schools in the pre-primary sections in the session 2020-21. Child friendly material in the form of story books, story cards, flash cards etc. has been prepared and circulated to all schools. E-Content has been prepared according to the prescribed syllabus to create interest and to enhance the learning. Trainings for pre-primary teachers and school head teachers have been organized at block level throughout the state to acquaint them with the concept and contents related to pre-primary curriculum. Different types of supplementary material and grants have been sent to schools to strengthen pre-primary schooling. Following grants have been disbursed in year 2020-21 for pre-primary classes:

- Health & Hygiene practice grant @ 12000/- per school
- Grant for different activities/material to develop cognitive abilities among students @ 2900/- per school
- TLM grant for pre-primary teachers @ 2500/- per school.
- Grant for development of psycho-motor skills @ 220/- per schools

Separate Cadre for Border Areas

It has been observed in Punjab, that many posts of teachers in backward and difficult areas normally remain vacant. Even though the State has sought to fill posts in such areas on priority basis, yet after

some time teachers get transferred to places of their preference around more developed areas for different reasons. The State of Punjab has created a separate cadre of teachers for border areas in order to address the shortage of teachers in border areas. The teachers once recruited or opted for these districts will remain in these districts only. In recent post, Department of School Education has recruited 3582 Master cadre teachers and most of them have been posted in Amritsar, Gurdaspur, Ferozepur, Fazilka, Tarn Taran and Pathankot districts.

Creation of Exclusive Cadre for School Administrator

Leadership plays key role in performance and there are evidences that some schools perform better than others because of the leadership of the principal or headmaster. Department has notified Exclusive Cadre of Educational Administrators vide notification dated 07.06.2018. Provision has been made for direct recruitment of officers of senior level. Recruitment for 2797 posts of 154 Principals, 672 Headmasters, 38 BPEOs, 375 Centre Head Teachers (CHT) and 1558 Head Teachers (HT) has been completed. Recruitment of Principals, Headmasters and BPEOs is done by PPSC and for CHTs and HTs it is done by the Department itself.

Parho Punjab, Parhao Punjab

To improve the learning levels of students particularly at primary stage of schooling, the State of Punjab launched, the state flagship Learning Enhancement Program 'Padho Punjab Padhao Punjab' (PPPP) in all government schools from classes 1st to 8th to ensure age and class appropriate levels of learning of students in a time bound manner in 2017. The programme focuses on enhancement of creativity of the brilliant students and emphasizes to strengthen their capabilities. It also puts stress upon educating each child with the thrust on their understandings of concept instead of merely learning. Under this programme the students' learning is assessed and they are put into different groups as per their learning levels. Teachers have been trained to use activity-based teaching learning techniques to improve the learning levels of the students and to move students to the next higher level of learning in a time bound manner. It is heartening to note that the students learning levels have started improving through the Learning Enhancement Programme PPPP, as discussed in the section 'Learning Outcomes'.

In order to continue this programme during COVID-19 pandemic time capacity building of teachers of all subjects has been done on how to use IT tools for effective teaching learning. Punjab Educare App has been developed as a reservoir of all study materials for all subjects of 1st to 12th classes. Continuous 11 hour online teaching is being done through e-Vidya and DD-1. Further, online tracking, evaluation and monitoring of each child is being done regularly in a systematic way. Parent-Teacher Meetings have been organized regularly after an interval of two months.

Mission Sat Pratishat

As discussed earlier, the State flagship Learning Enhancement Program 'Padho Punjab Padhao Punjab' (PPPP) has been launched in all government schools from classes 1st to 12th to ensure age and class appropriate levels of learning of students in a time bound manner. The learning level of students has started improving through the Learning Enhancement Program PPPP. The ASER report shows a significant improvement in the learning level of students of Punjab.

Further, the Board results for the year 2019-20 for class 10+2 has gone up to 96.95% from 88.36% in the year 2018-19; thereby, recording an improvement by more than 28% over a period of three years.

Welcome Life

Apart from the focus on the academic learning of children in schools, the state of Punjab has initiated various programs like making school children aware of ill effects of drugs, and how to be protective from the incidences of sexual abuse. The school curriculum contains contents relating to sensitizing students about human rights, gender equality promotion of a culture of peace and non violence, global citizenship and appreciation of cultural diversities within India and at the global level. New subject 'Welcome Life' is introduced in all classes from 1st to 12th to inculcate values like ethics, positive attitude, gender equality etc. through stories, activities, mind maps, situation-based questions and role plays.

E-governance in the working of the Department

Special efforts are being made to develop E-governance in the department. To expedite the completion of teachers service-related matters without any delay in a transparent way, the department has initiated the process of inducting e-governance dispensing with the necessity to apply through papers and by visiting offices personally. Virtually all data related to schools, students and teachers are computerized and uploaded on e-Punjab portal on the website of the Department. Special instructions have been given to officers at the Head Quarter and districts not to demand any information from schools if it is already available on portal. Various service matters of teachers like their leaves, transfer and grievance redressal are done online.

IT interventions and e-Governance initiatives undertaken

1. Online School Management System “ePunjabSchool”.
2. **e-office**: For tracking of Diary/Dak and File Movements.
3. **GIS Mapping of schools**: GIS coordinates of all Government Schools have been collected and mapped on online system.
4. **Unification of portals**: All portals and websites of dept. of school education have been clubbed into single portal.
5. **Mobile Applications**: School Login, Staff Login, Mobile Biometric Attendance System, My office, MDM Monitoring.
6. Biometric Attendance system has been implemented in 1000 schools across in Punjab on pilot basis.
7. Various Software has been introduced during last the one year.

Grading of Schools

To increase the healthy competition among schools, Government of Punjab has graded all the Senior Secondary and High Schools. Grading of schools is being done on the parameters such as: annual result of students; infrastructure of school; co-curricular activities; attendance of students; involvement of SMC and public in school. There has been a very good response among the teachers and this initiative of the Department has created a healthy competition among the schools. Department has also identified the best school in the block, district and in the State. The policy of grading of school is available at www.ssapunjab.org. The parameters for grading of schools are:

Table 48: Parameters for grading of schools

Sr. No.	Parameters	Marks
1	Annual results of students	50
2	Infrastructure of school	20

Sr. No.	Parameters	Marks
3	Co-curricular activities	15
4	Attendance of students	10
5	Involvement of SMC/Public	5

Samagra Shiksha Abhiyan

The scheme of Samagra Shiksha Abhiyan is being implemented from Pre-Primary to senior secondary level. The objective of the scheme is 100% school access, 100% enrollment of children of age group 4-18, 100% retention, zero dropout, quality education and enhanced learning outcomes. The fund sharing pattern of the scheme is 60:40 for Central and State respectively. Under this scheme, an amount of Rs.1294.42 crore has been approved by Govt. of India for the year 2020-21. The approved budget is being utilized for various activities given as below:

- 3800 smart classrooms are being established in Government primary, middle, high and senior secondary schools
- Special training is being provided to 2593 Out-of-School children (OOSC) identified in the age group 7-14 years for mainstreaming them into regular schools.
- Free Textbooks for non-SC students of classes 1st to 8th in government and government aided schools.
- As many as 67716 Children with special needs are being provided home based education.
- Vocational Education is being provided in 955 government senior secondary schools.

Green Boards and Furniture Drive

24145 Green Boards and 41000 dual desks have been provided in primary schools. Apart from this, department has also provided 14010 tables and 70050 chairs to the schools for Pre-Primary students. By the end of this financial year the furniture will be provided in all the primary schools. Department has also started a drive to rationalize the furniture in schools.

Children with Special Needs

In the year 2019-20, as many as 70219 children with special needs were provided various facilities like home based education, resource room support, treatment and surgical correction. During the year 2020-21, home based education is being provided to 67716 children with special needs.

Mid-Day-Meal

During the financial year 2019-20 Mid-Day Meal has been provided to 13.81 lac students with the expenditure of Rs 265.49 crore. In the year 2020-21, 16.95 lac students have been provided foodgrains directly at their doorsteps and the cooking cost has been deposited in their bank accounts with an expenditure of Rs.273.75 crore till 31-12-2020.

Vocational Education

In the year 2019-20 vocational education was provided to students of 955 Govt. Senior Secondary Schools. Vocational Education is being continued in these 955 Govt. Senior Secondary Schools during the year 2020-21. Trades such as Agriculture, Automobile, Beauty & Wellness, Healthcare, IT/ITES, Physical Education, Retail, Security and Travel & Tourism are being taught under this program.

Attendance scholarship to handicapped girl students in the rural areas

Girls, specially handicapped need special attention. In order to uplift the status of the disabled girls in the rural areas & also to make them self reliant, incentives in the form of Attendance scholarships to the handicapped girl students in rural areas may be provided to cover the partial cost of uniform & books etc. till the time they are desirous of receiving education.

For the financial year 2019-20 a sum of Rs 58.00 lacs was allotted, out of which amount of Rs 52.02 lacs was spent to cover 2260 beneficiaries. A budget provision of Rs. 174.00 lac has been proposed for the year 2021-22.

Initiatives taken by the Department to provide online education to the students during COVID-19 pandemic time:

Ever since the declaration of closure of schools in the last week of March 2020 in the state, Government of Punjab has been making multiple efforts to mitigate the immediate impact of school closures. Several initiatives are being taken to facilitate the continuity of education of children through different modes of remote teaching and learning. Punjab state, which already had been taking many initiatives for digital education in schools in the state, immediately came on its toes in making their teachers use various available modes to teach children from distance. Fortunately, the e-content had already been prepared for almost all classes and for almost all subjects and was being streamed through Edusat. With the help of its teachers, officers, and some NGOs, many initiatives have been taken in the field of education to wade through the current scenario. Some of the prominent initiatives taken by the Department of School Education for E-schooling are launching Mobile App(s) (namely Iscuela Learn and Parho Punjab Parhao Punjab), lectures delivering through various mediums such as YouTube Channel (named “Edusat Punjab”), DTH/Cable TV Channel and radios, uploading of E-books, start of Online Admissions, organizing Virtual Parent Teacher Meetings, conducting Punjab Achievement Survey (PAS) and imparting Online teacher training.

COVID -19 challenges and looking ahead

Though the Department of School Education has been trying its best to continue Teaching-Learning process but there are number of challenges which the Department is facing to sail through this tough time causing, inter alia, learning gaps specifically between “have-digital-device children’ and ‘not-have- digital-device children”.

Challenges

The main challenge which the department is facing is the lack of access of all children to required digital devices and data pack for availing the facility of online education. Though Government of Punjab has already initiated the process of providing smart phones to students of higher classes but this provision needs to be made for all students.

Looking Ahead

The COVID pandemic which started way back in March 2020 and still going on with the uncertainty how long it will take to normalize the situation. It is the need of the hour to strengthen the school system so as to make it responsive to such situations. Particularly by strengthening infrastructure of schools for online education and evaluation system. Similarly, health precautions like wearing of masks, sanitization, social distancing, etc needs to be regular features of schooling system duly supported with required infrastructure and sensitization programme for teachers, students, parents and other stakeholders..

Higher Education

Rashtriya Uchcharat Shiksha Abhiyan (RUSA)

1. Under the phase -2 of Rashtriya Uchcharat Shiksha Abhiyan (RUSA), a 60:40 Centre: State sharable scheme of Govt of India and Punjab Government, Guru Nanak Dev University, Amritsar is setting up the following centres at a cost of 70 Cr:-
  - a. Centre for Sustainable Habitat
  - b. Centre for Basic and Translational Research in Health Sciences
  - c. Centre for Agriculture Research & innovation
  - d. Development of IT Enabled Pedagogical Model for teaching and Learning
  - e. Development of Entrepreneurial Courses.
  - f. Centre for Entrepreneurship & Innovation
2. An amount of 7.5 Cr has been released to Punjabi University Patiala for setting up Entrepreneurship Innovation and Career Hub under Research, Innovation and Quality Improvement component of RUSA-2. The University has also been released Rs.5 Cr for Infrastructure Enhancement in the University Campus.
3. Entrepreneurial Hubs are being established in GNDU, Amritsar and Punjabi University, Patiala, which will act as a fusion zone for innovative ideas, transfer of technology to the field and hand holding by various stock holders for entrepreneurial ventures.
4. Guru Nanak Dev University, Amritsar has been released Rs. 3.5 Cr for undertaking Faculty Development Programs and development of content for e- tutorials.
5. A new Model Degree College being constructed in the aspirational district of Moga at village Fatehgarh Korotana ,is 75% complete and classes will start from the ensuing academic session of 2021-22.

Technical Education

With the objective of improving the quality of Technical Education in the State, IIT Ropar has been persuaded to become Academic Mentor of Govt. promoted Engineering Colleges at Gurdaspur & Ferozepur, ITI Ropar and Khooni Majra Govt. Polytechnic. MOUs have been signed with IIT Ropar in this regard.

Chief Minister Scholarship Scheme

Chief Minister Scholarship Scheme has been implemented in Government Polytechnic Colleges wherein rebate is provided from 70% to 100% on their tuition fees based on the performance of meritorious students. CMS became popular in the Government polytechnic colleges with time, and the admission has increased in the current session to 87%.

Establishment of Dr. B.R. Ambedkar Indian Institute of Management

Dr. B.R. Ambedkar Indian Institute of Management of national level is being setup at IKGPTU, Kapurthala with the objective of achieving quality management education of international level. Indian Institute of Management, Amritsar will be the Mentor Institute of this institute.

Establishment of Dr. B.R. Ambedkar Museum

Dr. B.R. Ambedkar Museum is being setup at IKGPTU, Kapurthala, in which the biography and great achievements of Dr. B.R. Ambedkar will be displayed.

In this Budget Session, a Bill to upgrade Shaheed Bhagat Singh College of Engineering & Technology, Ferozepur and Beant College of Engineering and Technology, Gurdaspur into Campus/Non affiliating Universities will be presented in the Vidhan Sabha.

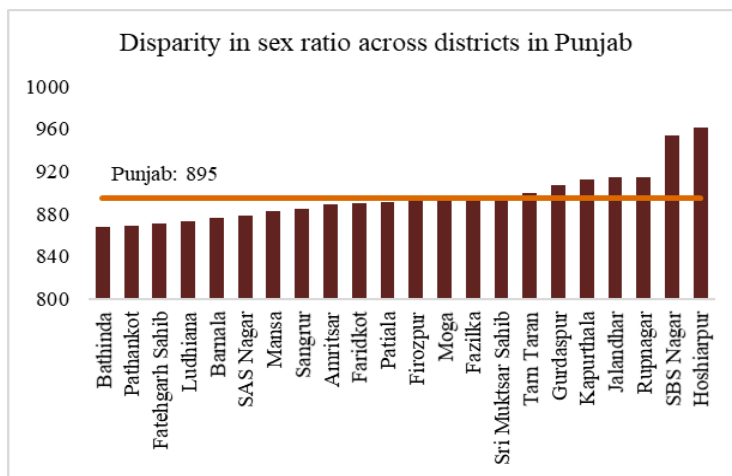
6.5 Women empowerment

Low sex ratio and low level of participation of women in labour force indicate that there is need to pay special attention to improve situation of women in the State. Historically, women have been subjected to discrimination across all domains of life, from education to healthcare to household decision making to employment. And despite significant progress, women continue to be the ‘weaker sex’, across the globe. It needs to be understood that an equal status is not merely a basic human right, but also essential for a sustainable development. SDG 5 which aims at achieving gender equality and empowering all women and girls, reinstate the need for women to be given their due place in the world. Majority of Indian states fall in the ‘Aspirant’ category for SDG 5 on Niti Aayog’s SDG Index. Kerala and Sikkim are the only two states in the ‘Performer’ category.

Punjab has previously been known as state with high incidence of female feticide and infanticide, and other forms of discrimination against women. **However, the State has made significant progress in empowering the women in Punjab.** To further curb the practice of female feticide, the Bebe Nanki Laadli Beti Kalyan Scheme is being implemented in the State since 2011-12. The scheme has been providing financial assistance to families so that the ‘financial burden’ of raising daughters is not a concern.

As highlighted in Chapter 1, Punjab has shown the highest improvement in sex ratio between 2005-07 and 2017-18, raising the sex ratio in the state from 837 to 890. As per census, district level differences continue to exist, ranging from 868 in Bathinda to 961 in Hoshiarpur, as highlighted in Figure 96.

Figure 96 : District wise sex ratio in Punjab (2011)

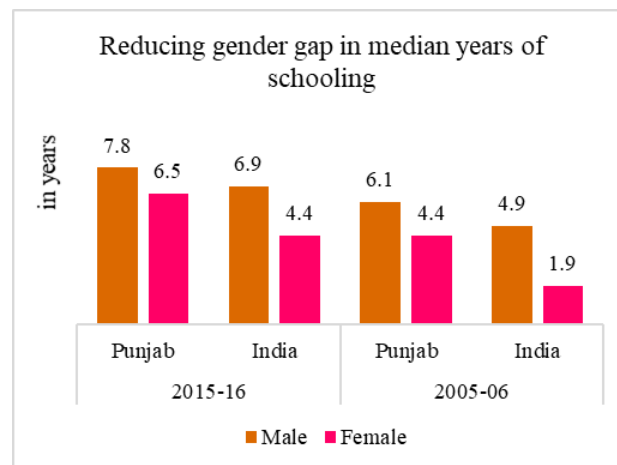

Source: Census of India 2011

Educational indicators for females

Literacy rates for female in Punjab stood at 70.7%, as per Census 2011 (Rural women: 65.8% and Urban women: 79.2%), significantly higher than the national average of 64.7%. However, literacy rate for females continues to be lower than males. The gender gap in literacy rates was 9.7 percentage points as recorded in the Census of 2011. However, Punjab has made significant progress in increasing literacy of women. Between 2001 and

Figure 97: Median years of schooling, gender wise

Source: NFHS 2015-16 and 2005-06

2011, the literacy rate for women increased from 63.5% to the latest estimate of 70.7%, reducing the gender gap from 11.9% to 9.7%.

It is well known that educating a man makes him capable, while educating a woman makes the entire family capable. The first step to ensuring equality for women is by providing them access to education and ensuring that females come to schools and colleges. Apart from literacy rates, formal education plays a significant role in improving the status of women in the society. Mirroring national trends, the median years of schooling for females continues to be lower than that for males, as presented in Figure 97. Nevertheless, significant progress has been made over the years. With improvement in median years of schooling for Punjab females from 4.4 years in 2005-06 to 6.5 years in 2015-16, the gender gap has reduced to 1.3 years.

Table 49: GER and NER for Punjab, gender wise (2019-20), in %

	Level of education	Male	Female
GER	Primary	93.3	99.8
	Upper Primary	86.3	100.2
	Secondary	90.1	99.3
	High Secondary	76.2	85.2
NER	Primary	89.4	96.8
	Upper Primary	80.8	95.4
	Secondary	69.0	80.8
	High Secondary	54.8	65.5

Source: Department of School Education, Punjab

GER and NER for females in Punjab has been higher than males at all levels of education, as presented in Table 49.

Similar trend is observed at the national level also, with females having a higher GER and NER (Table 50). However, GER and NER for females in Punjab has been higher than the females at all India level. This indicates significant progress made in Punjab in ensuring that women are being enrolled in education at all levels. In comparison to national trends, Punjab records a higher or at par GPI than all India (Table 51).

Table 50: GER and NER at all levels of education for Punjab and India, gender wise (2018-19)

	GER									
	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary		Higher	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Punjab	107.5	107.5	99.5	100.4	93.0	93.3	67.5	68.8	25.5	34.3
India	100.8	101.8	87.3	88.5	76.8	76.9	49.4	50.8	26.3	26.4

NER								
	Primary		Upper Primary		Secondary		Higher Secondary	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Punjab	76.9	80.9	55.6	62.5	35.7	43.5	24.0	32.3
India	88.5	89.8	68.1	69.9	48.2	49.0	29.9	31.6

Source: UDISE+ Report Card (2018-19) and All India Survey on Higher Education (2018-19).

Table 51: Gender Parity Index at all levels of education (2016-17)

	Primary	Upper Primary	Secondary	Higher Secondary	Higher Education*
Punjab	1.05	1.10	1.01	1.00	1.33
India	1.02	1.10	1.02	1.02	1.00

*- Data for GPI for higher education is for 2018-19

Source: DISE and AISHE

Punjab has not only been successful in ensuring that girls come to schools but also to continue to remain there. Drop-out rates for females in Punjab is lower than males for all levels of education from primary to higher secondary. The difference becomes significant as the level of education advances. In 2019-20, the drop-out rate amongst males at higher secondary level is 8.87, while that for females is 6.56, a gap of 2.31.

The better performance of females in Punjab continues in learning outcomes also. Females perform better than males in almost all subjects, across class 3, 5, 8 and 10, as highlighted in Table 52. The gap in scores grows as the level of education advances. However, the relatively poor performance of both genders can be observed in mathematics.

Females perform better than males in both outcome and learning indicators, in education attainment.

Table 52: Score of students of Punjab in National Achievement Survey, gender wise

Class	Subject	Male	Female
Class 3	EVS	57	58
	Language	63	64
	Maths	56	56
Class 5	EVS	51	52
	Language	52	54
	Maths	46	47

Class	Subject	Male	Female
Class 8	Language	52	56
	Maths	31	32
	Science	37	37
	Social Science	34	35
Class 10	Maths	32	34
	Science	34	36
	Social Science	37	39
	English	36	38
	Modern Indian Language	48	52

Source: National Achievement Survey (2017)

Health indicators for females

Overall healthcare Indicators has been better and the State Punjab has been a front runner as is reflected in the high life expectancy in the State. Consistent with national trends, females in Punjab have a higher life expectancy than males. Further, the life expectancy of females in Punjab is significantly higher than that for females at all-India level. As per General Registrar of India, for the period 2014-18, life expectancy (at birth) for Punjabi females was 74.8 years, against 71.0 years for men. In comparison, the all India life expectancy for females is 70.7 years and for males is 68.2 years.

But, the indicators for maternal care indicate that Punjab is behind other large states, as discussed above MMR, the primary indicator of maternity healthcare, for Punjab is at par with national average of 122 per lac live births. In comparison states like Kerala record an MMR of 42 per lac live births. As presented in Table 33, Punjab has progressed ahead of national average in providing expectant mothers with ante-natal care and ensuring that deliveries are assisted with medical professionals. However, the significantly better performance of other states highlights that Punjab has scope to improve even further. Nevertheless, Punjab has the second-highest proportion (91%) of new mothers that receive post-natal care, across all states.

Employment Scenario of female population

Although women perform better than men in educational and learning outcomes, yet this does not translate to employment opportunities for them. Consistent with national trends, women in Punjab report a lower worker-population ratio (WPR) and higher unemployment rate (UR) than men, as discussed in Chapter 1. The situation is relatively graver in Punjab. Not only Punjabi females have a lower WPR and higher UR than women at national level, the gap is significantly large between the two genders within the State. Table 53 presents a look into the employment situation for both genders and highlights how women have a poor representation in the labour force. This indicates a wastage of their abilities and learning, which is relatively better than the males, as highlighted by the learning outcomes. The situation is more serious in urban Punjab, where UR for females is more than double, and the WPR is less than 1/5th, than that for males.

Table 53: Worker Participation Rate & Unemployment Rate for males & females in Punjab & India, 2018-19

		Total		Rural		Urban	
		Male	Female	Male	Female	Male	Female
Worker Participation Rate	Punjab	68.8	17.3	66.6	17.3	72.4	17.1
	India	71.0	23.3	72.2	25.5	68.6	18.4
Unemployment Rate	Punjab	6.9	9.4	7.6	8.3	6.0	11.3
	India	6.0	5.1	5.5	3.5	7.0	9.8

Source: Periodic Labour Force Survey, 2018-19

The discrimination against women in the employment sector is also evident in the wage gap between the two genders, especially in the regular salaried workers in rural areas. During April to June 2019, regular salaried women in Punjab earned, on average, Rs. 8427 lesser than men. Similarly, regular salaried men in urban Punjab, during the same period, on average earned Rs. 3979.20 more than women. Contrary to this, regular salaried females at all India level earned almost 5000 lesser. For casual labour (not engaged in public works) also, the wage gap exists, especially in the rural areas. Females engaged as casual labour in rural Punjab earned Rs. 9.09 lesser, while those in urban areas earned Rs. 23.36 lesser. The gender wage gap for both forms of employment in Punjab, though large, is lesser than the difference at all India levels, except for regular salaried in the rural areas.

Various government initiatives to empower women

Government of Punjab is committed for the empowerment of women. To uplift the social and educational status of women, to improve the skewed sex ratio of girls, awareness regarding social stigma in respect of the birth of girl child, providing financial benefits for bringing up the girl child, reduce the school dropout rate etc. The main aim of all these schemes is to create awareness among people and empower women. 139284 number of girls students will be provided bicycles under Mai Bhago Vidya Scheme in the FY 2021-22. A budget provision of Rs. 23.00 crore has been made for the year 2021-22.

Nirbhaya Fund (Dedicated fund for safety and security of women)

For ensuring safety and security of women in the country Government of India has set up a dedicated fund called Nirbhaya. Under this scheme proposals are being received from various departments and districts to run the project for the safety and security of women in the State. A budget provision of Rs. 3.00 crore has been made for the year 2021-22.

Ujjawala scheme

The Unnat Jyoti by Affordable LEDs for All was launched in 2015 with a target of replacing 77 crore incandescent lamps with LED bulbs. To nullify the high-cost of LEDs that acted as a barrier previously in adoption of energy efficient systems, the scheme was implemented to set up phase wise LED distribution across the nation to provide people with affordable LED bulbs and energy efficient appliances. The objective is to promote efficient lighting, enhance awareness on using efficient equipment that will reduce electricity bills and preserve the environment. A multi-dimensional

approach is needed which will undertake preventive measures to arrest trafficking especially in vulnerable areas and sections of population; and to enable rescue, rehabilitation and reintegration of the trafficked victims. Under the scheme, around 70% SC beneficiaries would be covered and approximately 30% would be covered of general category. A budget provision of Rs. 15.00 lakh has been made for the year 2021-22.

Kasturba Gandhi Mahila Yojana

Kasturba Gandhi Mahila Yojana scheme cover all the women headed households in the State, with the objective of helping these families to gain easy access to all schemes run by all departments of the State Government. A budget provision of Rs 5.00 crore has been made for the year 2021-22.

Mata Tripta Mahila Yojana

Mata Tripta Mahila Scheme would be implemented as a major programme for the empowerment of women oriented families in the state of Punjab. The scheme will focus on providing benefits to all eligible women under the existing schemes run by the government. This is to reach out to all the needy women and girls in the state so that they can be provided services/benefits/rights such as health care, education, employment, security and dignity. Under this scheme, the Government of Punjab will launch new initiatives and programmes to cover aspects and needs which are not yet covered under the schemes run by various departments of the State and Central Government for women and girls. A budget provision of Rs 5.00 crore has been made for the year 2021-22.

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005

Protection of Women from Domestic Violence Act 2005 ("PWDVA") provides for more effective protection of the rights of women guaranteed under the Constitution who are victims of violence of any kind occurring within the family. Under the State Plan Scheme, Awareness Programme for Domestic Violence Act 2005, the department has organized awareness programme with the assistance of State Legal Service Authority, Police department and NGOs working in the field of Women welfare through the District Programme Officers and Child Development Officers at all district in the State of Punjab. For the awareness of the Act, pamphlets have been distributed in these programmes. Awareness campaign has also been made through electronic media like T.V. and Radio etc.

Concessional Travel Facility to Women above the age of 60 years in Punjab Roadways / PRTC buses in the State

To felicitate the mobility among women above 60 years of age, the concessional traveling facility in Punjab Roadways and PRTC buses have been provided on half fare. For the year 2020-21 the outlay is 1.40 crores. A budget provision of Rs. 140.00 lac has been proposed for the year 2021-22.

Mai Bhago Vidya (Edu.) Scheme (Free Bicycle to all Girl Students Studying in class 9th to 12th) (Renamed Scheme SWCW(S)-12).

The State Government has started Mai Bhago Vidhya Scheme during the year 2011-12 for all the girl students studying in class 9th to 12th in Government Schools for the purpose to continue further study and to reduce the school dropping rate.

Women Helpline (WHL) Scheme

This Scheme is intended to provide 24 hours immediate and emergency response to women affected by violence through referral (linking with appropriate authority such as police, One Stop Centre, hospital) and information about women related government schemes programmes across the country

through a single uniform number. In Punjab, 181 Help Line is being already run by Punjab Police at SAS Nagar (Mohali). Therefore, it has been decided that Punjab Police will upgrade it in accordance with the Universalization of Women Help Line guidelines with software & dedicated staff where all calls concerning women would be directly routed to 181 manned by experts.

CS (WCD)-18- Swadhar Greh Scheme

During the year 2019 the Govt. of India through its Ministry of Women & Child Development started Short Stay Scheme with objective to provide temporary accommodation, maintenance and rehabilitative services to women and girls rendered homeless. As per recent directions, the Swadhar Greh Scheme is to be run with cost sharing ratio of 60:40 i.e. Centre Govt : State Govt. Presently there are only two Swadhar Greh Homes in Jalandhar and Amritsar. For the year 2020-21 the outlay is 0.50 crores The budget provision of Rs. 50.00 lacs has been proposed for the year 2021-22.

National Creche Scheme for children of working mothers

Creche Scheme was implemented by NGO Child Welfare Council and Social Welfare Advisory Board which were running 102 and 112 creches respectively. The Department has taken over these crèches from 1.1.2018 as per the instructions of Government of India and 216 creches are functional now. For the year 2020-21 the outlay is 2.27 crores against which a sum of Rs 0.33 crores has been spent upto 31.12.2020. The budget provision of Rs. 227.08 lacs has been proposed for the year 2021-22.

6.6 Uplifting of marginalised classes

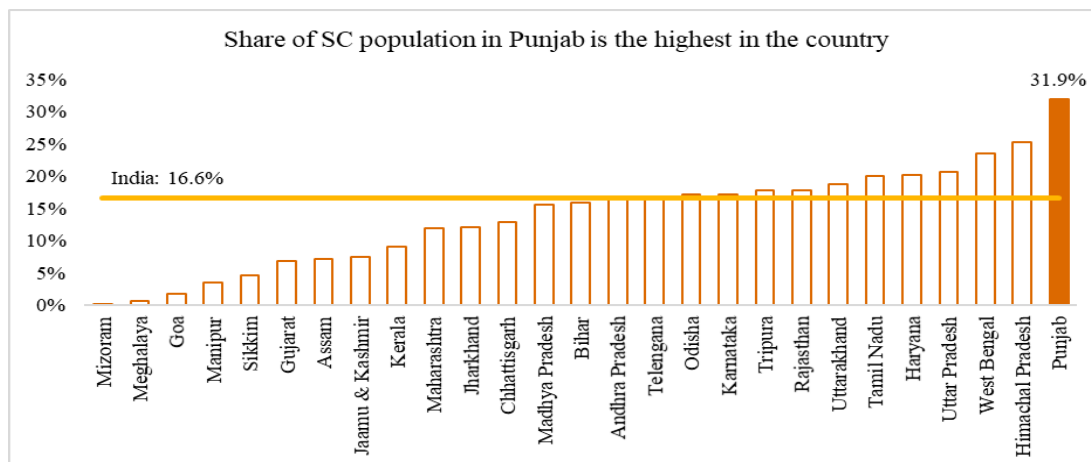
Punjab has the largest proportion of Schedule Caste population in the country.

As per the Census of 2011, almost one third (31.94%) of the population in Punjab belong to the Scheduled Caste classes Figure 98 which roughly translates to 4% of the total SC population in the country. Marginalized sections , across the country, have

Share of SC population as a proportion of total population (31.9%) is the highest in Punjab, across all states.

been subjected to discrimination and ill-treatment. The Indian Constitution deems all citizens equal. However, the social construct has historically been discriminatory towards Scheduled Castes and Tribes. For a sustainable development of the economy, it is essential that all social classes have opportunities to grow and develop. The SDGs adopted by the United Nation member countries also aim to 'leave no one behind'. Punjab, with a large proportion of this marginalised community has a major role to play in bringing a sustainable development for all.

Figure 98: Share of SC population in State's population

Source: Census of India, 2011

Education and health status of SCs in Punjab

Literacy rates amongst the scheduled castes in Punjab as well as at the national level continue to be below the total literacy rate. As per Census 2011, the literacy rate for SCs was 64.8% (Males: 70.7% and Females: 58.4%). In comparison, the total literacy rate in the State was 75.9% (Males: 80.5% and Females: 70.7%), indicating a gap in attainment of basic literacy levels between the marginalised groups and other social classes. It is evident that the gender gap exists amongst the literacy levels of males and females of scheduled castes. However, the gap is much narrower than national level.

It is interesting to note that while general literacy rates in Punjab are higher than the national average, SCs in the state slightly lag behind SCs at the national level. Census 2011 highlights that literacy rates for SCs in India is 66.1%, against the 64.8% for the SCs in Punjab. A similar trend is witnessed amongst the males, with SC males in India having a literacy rate of 75.2%, against 70.7% amongst SC males in Punjab. However, contrary to the trends, SC females in Punjab have recorded a higher literacy rate, as can be observed from Table 54. The trends in adult literacy of SC in Punjab mirror the trends of overall literacy rates of SC.

Table 54: Literacy rates amongst Schedule Castes in India and Punjab

Age group	Punjab			India		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
7 & above	64.8%	70.7%	58.4%	66.1%	75.2%	56.5%
15 & above (Adult)	59.4%	66.4%	51.8%	60.4%	71.6%	48.6%

Source: Census of India, 2011

Disparity is observed among social classes within the state .. NFHS 2015-16 highlights that 86.8% of the SC population aged 6-17 years attended school in 2014-15, against 96% of population belonging to other classes (Not belonging to a scheduled caste, scheduled tribe, or other backward class). To push for higher take up of education amongst SCs, various scholarship schemes for the educational development of SC (and other backward classes) have been provided by the State Government

On health and nutrition indicators schedule Castes in Punjab show better results relative to SC across the country. National level trends highlight that 42.8% of SC children under age five years are stunted, while 39.1% are underweight and 21.2% are wasted. In contrast, only 29.3% of SC children under age five are stunted, 24.1% are underweight and only 16.9% are wasted in Punjab. A contributing factor to this can be that a larger population of SC children in Punjab receive all basic vaccinations and better access to food. Against 63.2% of children (aged 12 to 23 months) receiving all basic vaccinations at the national level, 89.2% SC children in Punjab received all basic vaccinations, as highlighted in NFHS 2015-16. However, again, SCs in the State continue to lag other social classes in Punjab. Children belonging to other classes (except SC, ST and OBCs) have better results on anthropometric indices. In terms of adult health status, prevalence of hypertension, obesity and high blood sugar levels is relatively lower amongst SC (men and women) in comparison with population (men and women) belonging to other social classes in Punjab.

The take-up of contraception by SC women in the state has also been relatively higher than SC women at all India level and at par with women belonging to other classes within the State. 75.5% of SC women in the state use some form of contraception, against 54.9% at national level and 76.5% of the women from other classes. **Interestingly, a larger proportion (91.1%) of SC women in the state use modern contraceptive methods, in comparison to 86% of women belonging to other classes.** Consistent with other classes, female sterilization and use of condoms/nirodh are the preferred modern methods of contraception with SC females. However, while contraception is more widely accepted amongst the SCs, indicators for maternal care (ante-natal care, institutional delivery and post-natal care) fall behind other classes in the state.

Government initiatives to uplift marginalised classes

The Punjab Scheduled Castes Land Development and Finance Corporation (PSCFC)

State Govt is providing financial support to marginalized sections to strengthen the economic situation through various corporations created specifically for this purpose. The Punjab Scheduled Castes Land Development and Finance Corporation (PSCFC) provide loan and subsidy to poor Scheduled Caste population. During the financial year 2018-19 (up to 30.09.2018) PSCFC has disbursed the amount of Rs. 2273.70 lac to 3267 beneficiaries. During financial year 2019-20 (up to 25 November 2019), Corporation has provided loans amounting to Rs. 41.65 lac to 49 beneficiaries.

The Punjab Backward Classes Land Development and Finance Corporation (BACKFINCO)

To support self employment activities Punjab Backward Classes Land Development and Finance Corporation provide loans to Backward Classes, Minorities and Economic Weaker Section. Backfinco serves as a State Channelising Agency (SCA) for the two National level Corporations namely National Backward Classes Finance and Development Corporation (NBCFDC) and National Minorities Development and Finance Corporation (NMDFC). For Backward Classes under NBCFDC Scheme annual family income criteria is Rs. 3 lacs (irrespective of Rural and Urban sector with at least 50% of total funding to persons with annual family income upto Rs. 1.50 lacs). For Minority Communities under NMDFC Scheme for Credit Line-1 Income criteria is upto Rs. 0.98 lacs per annum in Rural Areas and upto Rs. 1.20 lacs per annum in Urban areas (70% disbursement should be for this target group) and under Credit Line-2 Income criteria is upto Rs. 6 lacs per annum in both Rural Areas and Urban areas (30% disbursement is for this Target group). For economically weaker section under Direct Loaning Scheme annual family income is upto Rs. 1,00,000/-. Corporation has provided loans amounting to Rs. 661.31 lacs to 386 beneficiaries in the year 2019-20. During the year 2020-21 (31.12.2020) disbursement of Rs. 449.94 lacs has been made to 264 beneficiaries..

Pradhan Mantri Adarsh Gram Yojana

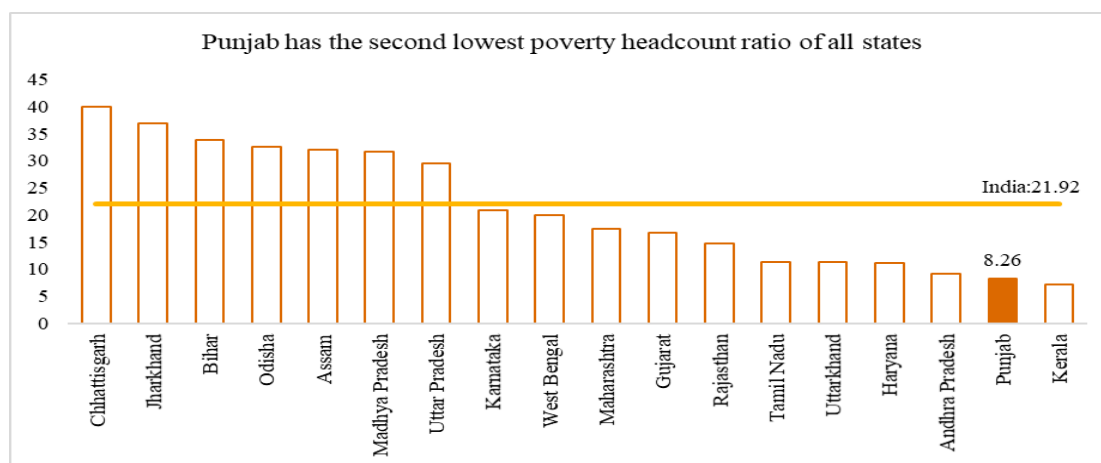
Under the scheme, a sum of Rs. 30.00 crore has been earmarked for providing basic minimum services like education, health, water supply, sanitation and disposal of sludge water and upgradation of infrastructure facilities in SC concentrated villages.

6.7 Poverty

Poverty is the root cause of many economic as well as social problems. It not only is characterised by low income or lack of resources, poverty leads to restricting opportunities of growth and development. It is well known that the poor have lower literacy and education attainment, poorer access to healthcare facilities and face discrimination in the society. The vicious cycle of poverty ensures that the poor are unable to break away from the shackles of poverty and grow in life. The first goal under the 17 SDGs adopted by United Nation member countries is to end poverty in all forms. Termed as the greatest challenge to humanity, poverty has forced millions of people across the globe to live even without basic human needs.

Punjab has the 2nd lowest poverty estimates of all states.

Figure 99: Poverty Headcount Ratio (2011-12)

Source: RBI Handbook of State Statistics 2011-12

Punjab has credit of performing better in poverty estimates. With a headcount ratio (as per Tendulkar estimates-2011-12) of 8.26%, Punjab has the second lowest poverty estimates of all states, as presented in Figure 99. These estimates are based on a poverty line (monthly per-capita expenditure) of Rs. 1054 for rural Punjab and Rs. 1155 for urban Punjab. The headcount ratio in rural areas of Punjab is 7.66% ranking Punjab second out of all states, while that for urban areas is 9.24%, ranking 10th. The relatively better performance in the rural areas is an indication that agricultural income has helped kept the poverty levels in the state low.

Over the years, Punjab's poverty headcount ratio has progressively declined from 22.4% in 1993-94 to 20.9% in 2004-05 to the current levels. Over these years, Punjab has consistently been amongst the top rankers in poverty estimates. The historically earned high agricultural wealth has helped the consumption in the state stay buoyant even as the growth in per-capita income slows down.

The estimation of poverty lines is based on Monthly Per Capita Expenditure. Consumption expenditure is less volatile over time, considered to be measured more reliably than income and hence, offers good estimate of economic well-being. Given the poverty estimates are quite dated, a look at the MPCE can help understand the current poverty scenario. **Focusing on the rural sector, the NABARD All-India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) highlights that Punjab has**

the highest monthly consumption expenditure per household at Rs. 11707, against a national average of Rs. 6646. The survey further highlights that Punjab not only has the highest monthly consumption expenditure, but also the higher surplus over monthly household income, allowing good savings in the state, as presented in Table 55.

Table 55: Average Monthly Income and Consumption Expenditure per Household by States in rural areas (In Rupees per month per household)

	Average Monthly Income	Average Consumption Expenditure	Surplus
Punjab	16020	11707	4314
Kerala	15130	11156	3975
Haryana	12072	8646	3426
Himachal Pradesh	11702	8556	3146
Gujarat	10518	7490	3028
Tamil Nadu	9716	7381	2335
Arunachal Pradesh	9877	7722	2155
Maharashtra	8938	6821	2117
Assam	8880	6814	2066
Meghalaya	10061	8242	1819
Chhattisgarh	7272	5607	1665
Odisha	7241	5613	1628
West Bengal	6860	5249	1611
Karnataka	8383	6882	1502
India	8059	6646	1413
Jammu & Kashmir	10747	9343	1404
Goa	10758	9445	1313
Rajasthan	8338	7039	1299
Manipur	9679	8617	1062
Nagaland	10002	8976	1026
Telangana	7811	6813	998
Madhya Pradesh	6632	5675	956
Mizoram	9491	8561	930
Tripura	8612	7980	632

	Average Monthly Income	Average Consumption Expenditure	Surplus
Uttarakhand	8762	8303	459
Uttar Pradesh	6257	5941	315
Sikkim	8560	8246	314
Jharkhand	5854	5544	310
Bihar	6277	6015	262
Andhra Pradesh	5842	5746	95

Source: NAFIS 2016-17

6.8 Environmental challenges

Punjab with a score of 0.55 ranks 6th out of 18 big states, on the Environment aspect of the Good Governance Index, launched by the Ministry of Personnel, Public Grievances & Pensions. This aspect of the index assesses whether a state has an Action Plan for Climate change, along with the change in forest cover in the state.

Punjab ranks 6th, on the Environment aspect of the Good Governance Index of MoS (PP)

Concerns related to ground water levels

Punjab has been successful in achieving almost 100% net irrigated area, to modernize the agricultural practices in the State. However, this has come with a cost. The state is heavily dependent on ground water resources for irrigation needs of the state. A report by Central Ground Water Board, on the Dynamic Ground Water Resources of India (2017), highlights that over 95% of extracted water in Punjab is for irrigation purposes, the highest across all states. As highlighted in Chapter 2, the heavy exploitation of ground water resources has put Punjab in a crisis with indications that the State may soon run out of ground water levels.

Chapter 7 Public Finance

The Corona Virus pandemic may alter budget estimate significantly. The quality of spending and the credibility of state budget will assume critical importance in the recovery from corona Virus led economic crisis. The next few years are going to be challenging for the state. There is direct linkage between growth and tax revenue and considering the fact that tax collections fall faster than GDP when growth is negative, Tax revenues are likely to be reduced for the next few years. Pandemic related spending, particularly on health and other support measures for households and firms are likely to keep these expenditures high prolonging the scissor effect. In addition, States' fiscal position is likely to be affected.

Agricultural activities are less impacted and also services such as banking and financial services, IT and IT enabled services are less impacted.

Before Covid 19, Pandemic Punjab state was on the path of sustainable growth due to signs of stable fiscal indicators. A consistently declining trend in outstanding liabilities to GSDP ratio was observed. Total outstanding liabilities for Punjab projected to be stood at Rs. 249187.1 crores as on March 2021. State Development Loans are projected to form 59% of Punjab's outstanding liabilities as on end March 2021. Composition of outstanding liabilities has undergone a change with Punjab moving towards SDLs (open market borrowings) and loans from banks and financial institutions.

7.1 Overview

Fiscal performance

Punjab is on a sustainable fiscal path as shown in **Table 56**. In the face of extremely volatile global macroeconomic environment, Punjab has posted growth of 18.8% in revenue receipts and 714.2% in capital outlay as per 2019-20 (RE).

Total revenue receipts in 2020-21(BE) is estimated to be Rs. 88,004.31 crores posting a growth of 19.0% relative to 2019-20 (RE). On the other hand, State's revenue expenditure is estimated to increase by 10.52% in 2020-21 (BE) reaching Rs. 95,716.04 crores. Revenue Deficit has been targeted at Rs. 7711.74 crores (1.20% of GSDP). Whereas capital outlay is expected to decrease in 2020-21 BE (47.7% of 2019-20 (RE)) while the fiscal deficit is Rs. 18,827.73 crores (2.92% of GSDP) in 2020-21 (BE).

Table 56: Summary of key budget heads (in Rs. crore)

Items	2018-19	2019-20 (RE)	2020-21 (BE)
1. Revenue Receipts (2+5)	62,269.08	73,975.08	88,004.31
2. Tax Revenue (3+4)	43,579.42	44,084.96	49,845.61
3. State's Own Tax Revenue	31,574.28	33,739.18	35,824.45
4. Share in Central Taxes	12,005.14	10,345.78	14,021.16
5. Non-Tax Revenue (6+7)	18,689.66	29,890.12	38,158.70
6. State's Own Non-Tax Revenue	7,582.29	7,961.66	8,045.99
7. Grants from Centre	11,107.37	21,928.46	30,112.71
8. Revenue Expenditure	75,403.71	86,602.09	95,716.04
9. of which, Interest Payments	16,305.89	17,625.09	19,075.09
10. Capital Outlay	2,412.23	19,641.30	10,279.58
11. Net Lending (12-13)	(-512.39)	15,242.89	(-836.42)
12. Loans & Advances by State Government	1,361.05	820.87	881.82
13. Recovery of Loans & Advances	846.66	16,063.76	45.40
14. Miscellaneous Capital Receipts	0.02	0	0
15. Revenue Deficit (8-1)*	13,134.62 [2.52%]	12,627.01 [2.20%]	7,711.74 [1.20%]
16. Fiscal Deficit (10+11+15-14)*	16,059.23 [3.08%]	17,025.42 [2.96%]	18,827.73 [2.92%]
17. Primary Deficit (16-9)*	(-246.66) [-0.05%]	(-599.67) [-0.10%]	(-247.36) [-0.04%]

Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus;

*figures in bracket are as % to GSDP

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

7.2 Revenue receipts

Composition of Revenue Receipts

Tax revenue has higher share in revenue receipts as compared to that of Non-Tax Revenue (Figure 100). Tax revenue collection in 2019-20(RE) was Rs. 44,084.96 crores while non-tax revenue collection stood at Rs. 29,890.12 crores.

Own tax revenue, which includes taxes on income, property & capital transactions and commodities & services, accounts for majority of State's tax revenue. SGST and sales tax have the largest contribution of 39.8% and 16.0% respectively towards Punjab's own tax revenue in 2019-20 (RE). In the pre-GST regime, sales tax had the largest contribution towards own tax revenue since

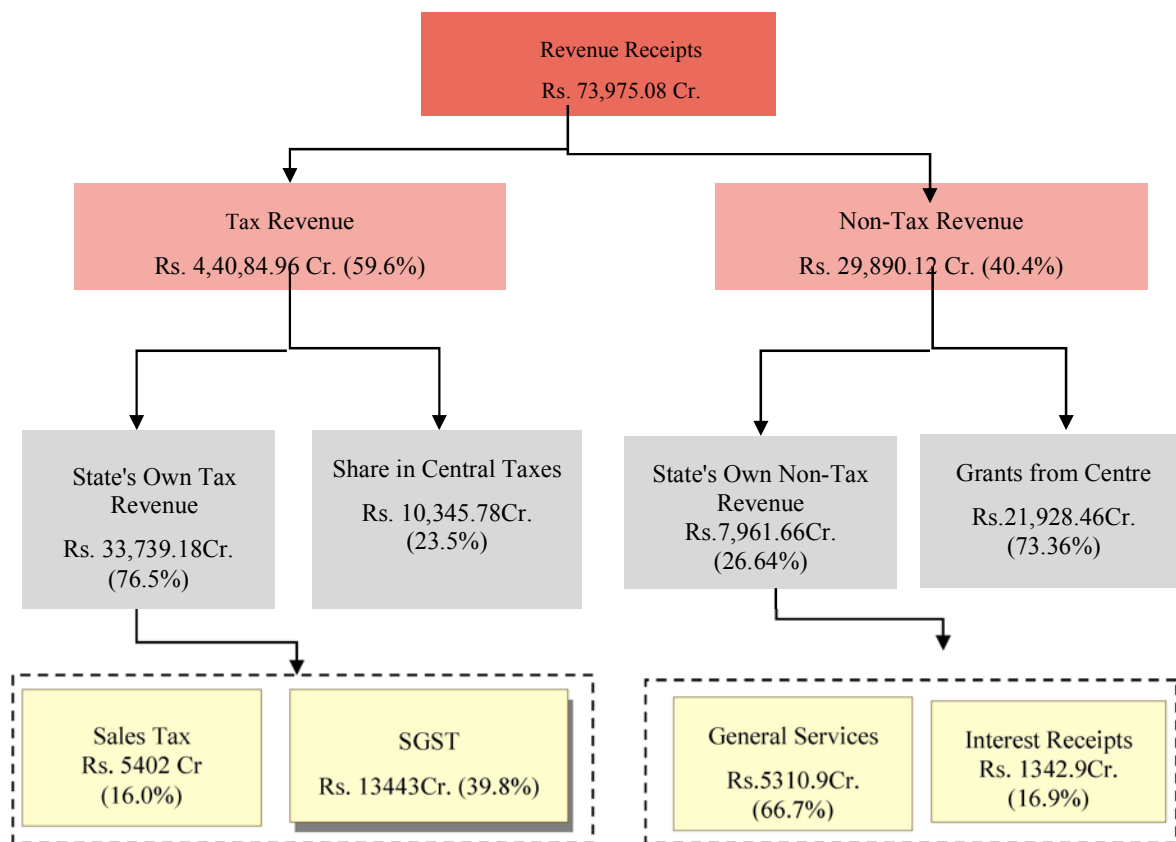
2011-12. However, SGST was the major contributor in 2018-19 (RE) and is estimated to remain the same during 2019-20 (BE).

Grants from Centre contribute the bulk of non-tax revenue. Apart from this, general services provided by the State and interest receipts are the primary sources of State's own non-tax revenue with 66.7% and 16.9% contribution respectively in 2019-20(RE).

State's Own Revenue

State's own revenue collection increased only by 6.49% in 2019-20 (RE) over the previous year. State's own revenue stood at Rs. 39,156.57 crores in 2018-19. It increased to Rs. 41,700.84 crores in 2019-20 (RE) and comprised of Rs. 33,739.18 crores of own tax and Rs. 7,961.66 crores of own non-tax (Figure 100).

Figure 100: Composition of Revenue Receipts, 2019-20 (RE), (in Rs. Crores)

State's Own Tax Revenue

Sales tax, state excise, taxes on vehicles, taxes & duties on electricity and SGST, together accounted for 92.2% of Punjab's own tax collection in 2019-20 (RE) while the rest came from taxes on income and taxes on property & capital transactions. As mentioned previously, SGST and sales tax, in order, are the highest contributors towards Punjab's own tax revenue. The overall growth rate of State's own tax revenue stood at 6.0% in 2019-20 (RE).

State's Own Non-Tax Revenue

Revenue from general services accounted for 66.7% of State's own non-tax revenue in 2019-20 (RE). Punjab's own non-tax revenue stood at Rs. 7,961.66 crores in 2019-20 (RE), having grown at a CAGR of 17.14% since 2012-13. Of this, Rs. 5,310.95 crores came from general services while interest receipts contributed Rs. 1,342.94 crores.

Punjab has the highest State's own non-tax revenue to GSDP ratio in 2019-20 (RE) among select states

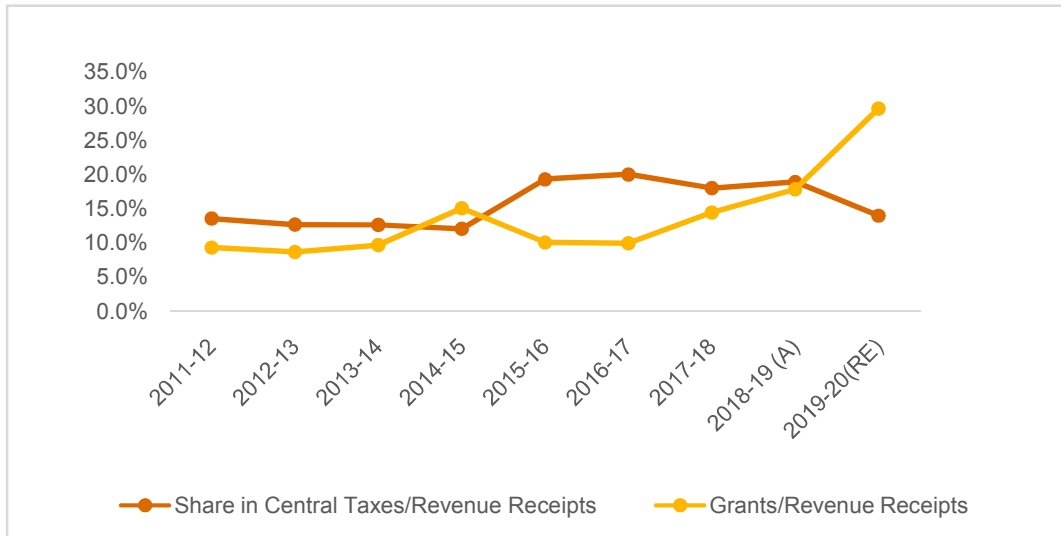
Punjab has the highest own non –tax revenue to GSDP ratio in 2019-20(RE) among select states. Although Punjab had a relatively lower own non tax revenue to GSDP ratio of 1.0% in 2013-14, this ratio is estimated to increase to 1.4% in 2019-20(RE) , which is the highest among select states.

Central Transfers

Central Transfers is composed of share in central taxes and grants from centre. With routing of funds for central schemes through state budgets and increased devolution in the 14thFC period, the share of central transfers has witnessed a growth. Punjab's share of central transfers in revenue receipts has increased from 22.9% also in 2011-12 to 43.6% in 2019-20 (RE). Rise in transfers enabled the State to spend on developmental needs of its citizenry.

CGST, corporation tax and income tax are the leading contributors towards Punjab's share in central taxes. These three taxes together contributed 90.8% of Punjab's share in central taxes in 2019-20 (RE). Corporation tax had the highest contribution of 34.1%. While it is expected to grow at 22.3% in 2020-21(BE). Total grants stood at Rs. 21,928.46 crores in 2019-20 (RE). Grants from Centre accounted for 73.0% of State's non-tax revenue in 2019-20 (RE) .

Figure 101: Central transfers as percentage of Revenue Receipts

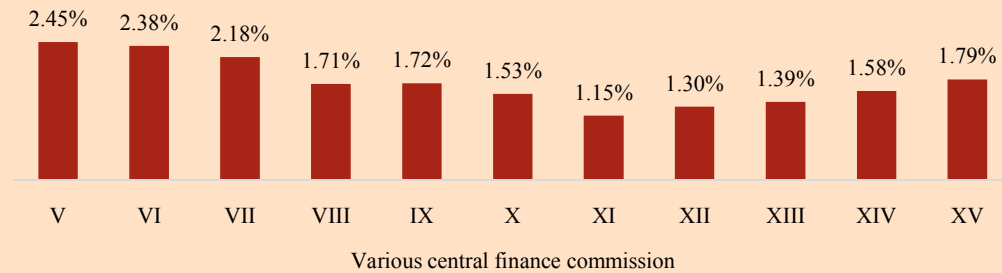

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Box 14: Central Transfers to Punjab

Punjab's share in horizontal distribution of central taxes had declined from 2.45% in fifth finance commission to 1.15% in XI FC. This has increased to 1.79% in XV FC. This could be due to reduced weights attached to fiscal capacity distance (from 62.5% in 11th FC to 45% in 15th FC).

Figure 102: Punjab's share in horizontal distribution of central taxes

The 14th Finance Commission recognized the responsibility of states towards conservation of environment and climate, which is consistent with sustainable economic development. The Commission added forest cover as one of the devolution criteria. This is intended to compensate States with high forest cover and thus provide ecological benefits for all States but the cost (in terms of lack of economic activity in that area) are only borne by the state concerned. While this is an encouraging development, forest cover does not capture all possible externalities such as wheat and rice production. Punjab plays a vital role in ensuring food security for the entire nation. Punjab contributed about 31% and 38% to total central pool of rice and wheat respectively in 2017-18. A negligible portion of rice produced in the State is consumed locally. Production of rice and wheat over the years has led to groundwater depletion in the State. Nearly 80% of the blocks are in overexploited category in Punjab in 2017. These environmental costs are borne by the State only while benefits (rice and wheat for consumption) are shared by all States.

The 15th Finance Commission introduced a new performance-based criterion – demographic performance, by using a measure of the total fertility rate (TFR). With an emphasis on the need to control population, the Commission awarded those states which have been able to achieve a lower TFR and Punjab is one of them. As mentioned in Chapter 6, Punjab has managed to keep its population growth in check and achieve a fertility rate which is lower than its replacement rate. The share of Punjab's population in India's population declined from 2.49% in 1971 to 2.33% in 2011.

Almost 31.94% of Punjab's population belongs to SC category. The development needs of the State, therefore, are much higher and require substantial governmental support for inclusive growth. Including SC population as a criterion would have helped states with higher population of these marginalized groups with more fiscal resources to address their developmental needs. This is beyond the per capita income distance criterion, which considers differences in ability to provide comparable level of services.

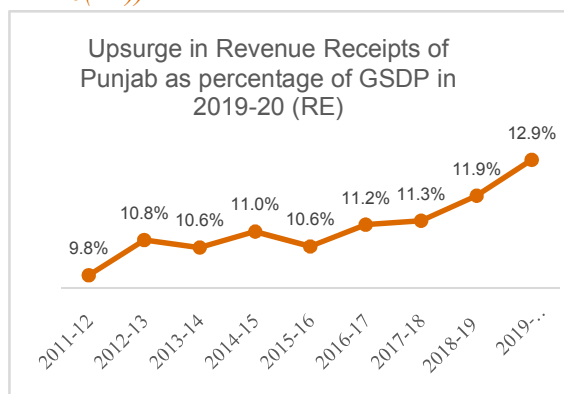
Source: Various Central Finance Commission reports

Trend in Revenue Receipts

Punjab’s revenue receipts as percentage of GSDP witnessed a surge in 2019-20 (RE) over 2018-19 (RE) (Figure 103). Revenue receipts as percentage of GSDP has moved between 9.8% to 11.9% during 2011-12 to 2018-19, while that in 2019-20 (RE) increased to 12.9%.

Revenue receipts have more than doubled between 2011-12 and 2019-20 (RE). Revenue receipts for 2019-20 (RE) stood at Rs.73,975.08 crores with an average annual growth rate of 12.8% between 2013-14 and 2019-20 (RE). Of the total revenue receipts in 2019-20 (RE), 56.4% will be raised through own sources while the remaining will be through central transfers.

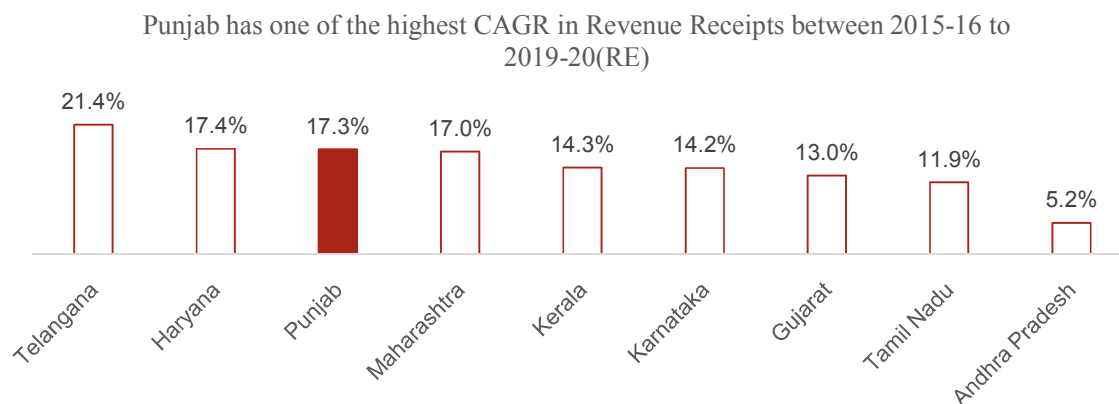
Figure 103: Revenue Receipts as percentage of GSDP for Punjab (2011-12 to 2019-20(RE))

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Figure 104 indicates that Punjab has one of the highest CAGR of revenue receipts among select states between 2015-16 and 2019-20 (RE). During this period, the CAGR of Punjab’s revenue receipts stood at 17.3%, only next to Telangana and Haryana. The primary contributor

Figure 104 : CAGR of Revenue Receipts for Punjab and select states, 2015-16 to 2019-20 (RE)

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

towards the high CAGR of Punjab’s revenue receipts is non-tax revenue, which comprises of State’s own non-tax revenue and grants from Centre. Non-tax revenue grew at a CAGR of 44.7% while tax revenue grew at a CAGR of 6.2% during 2015-16 to 2019-20 (RE). Within non-tax revenue, State’s own non-tax revenue and grants from the Centre witnessed CAGR of 31.7% and 51.4% respectively during the same period.

Punjab has one of the highest CAGR in revenue receipts between 2015-16 and 2019-20 (RE) among select states

SDG Indicator 17.1.1 Total government revenue as percentage of GSDP, by source

Table 57: Components of revenue receipts as percentage of GSDP, average for 2015-16 to 2019-20 (RE)

States	SOTR/ GSDP	Share in Central Taxes/ GSDP	SONTR/ GSDP	Grants/ GSDP	Total Revenue Receipts / GSDP
Andhra Pradesh	6.4%	3.4%	0.6%	2.8%	13.2%
Gujarat	6.0%	1.5%	1.1%	1.2%	9.8%
Haryana	6.0%	1.0%	1.2%	1.1%	9.4%
Karnataka	6.5%	2.2%	0.5%	1.7%	10.8%
Kerala	7.0%	2.4%	1.6%	1.4%	12.5%
Maharashtra	7.2%	1.5%	0.7%	1.3%	10.7%
Punjab	6.3%	2.1%	1.2%	2.1%	11.7%
Tamil Nadu	6.6%	1.7%	0.8%	1.5%	10.5%
Telangana	7.4%	2.0%	1.4%	1.2%	12.0%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Note: SOTR: State's Own Tax Revenue, SONTR: State's Own Non-Tax Revenue

From Table 57, it can be observed that revenue receipts as percentage of GSDP, average for 2015-16 to 2019-20 (RE), stood at 11.7% for Punjab, which is higher than that of states like Gujarat, Haryana, Karnataka, Maharashtra and Tamil Nadu.

Box 15: Impact of Goods and Services Tax on State's finances

The implementation of Goods and Services Tax (GST) from 1st July 2017 subsumed a number of indirect taxes earlier levied by Government of India and various state governments. The taxes levied by Government of Punjab subsumed under GST include value added tax except VAT on petroleum and liquor, central sales tax, purchase tax, luxury tax, entry tax, entertainment tax (except levied by local bodies), advertisement tax, tax on lotteries, betting and gambling, state cesses and surcharges related to supply of goods and services.

As per Goods and Services Tax (Compensation to States) Act, 2017, states have been assured on protected revenue for the period of five years, i.e., till 30th June 2022. Protected revenue is estimated for the period 2017-18 to 2022-23 assuming growth rate of 14% over actual collections against subsumed indirect taxes in 2015-16. Difference between actual State GST and protected revenue is compensated by the Government of India. The compensation to states is financed through a GST Compensation Cess levied by Government of India deposited in a Fund which is also managed by Government of India.

Given the economic slowdown, SGST collection has not grown at the expected rate. As per the Mukherjee 2020, by the year 2022-23, if GST compensation is discontinued, Punjab would have substantial gap in actual SGST and protected revenue. If Government of India discontinues compensation to states, it will have significant impact on state finances. The paper reports that the revenue gap for Punjab would be more than 40% of expected SGST revenue in 2022-23.

Government of Punjab has been taking required measures on tax administration to minimize the impact. As on June 30, 2018, Punjab ranks No. 1 in GSTR-3B and GSTR-1 return filing with 88.18% and 80.70% return filing respectively (as per Memorandum to 15th FC). State Government, in order to facilitate traders having limited computer knowledge in registration, filing of returns and other online GST related tasks, has trained youth as "GST MITRA". Therefore, it would be prudent to increase the compensation period than what was envisioned originally.

Source: Mukherjee, S. (2020). Possible Impact of Withdrawal of GST Compensation Post GST Compensation Period on Indian State Finances (No. 20/291)

7.3 State expenditure

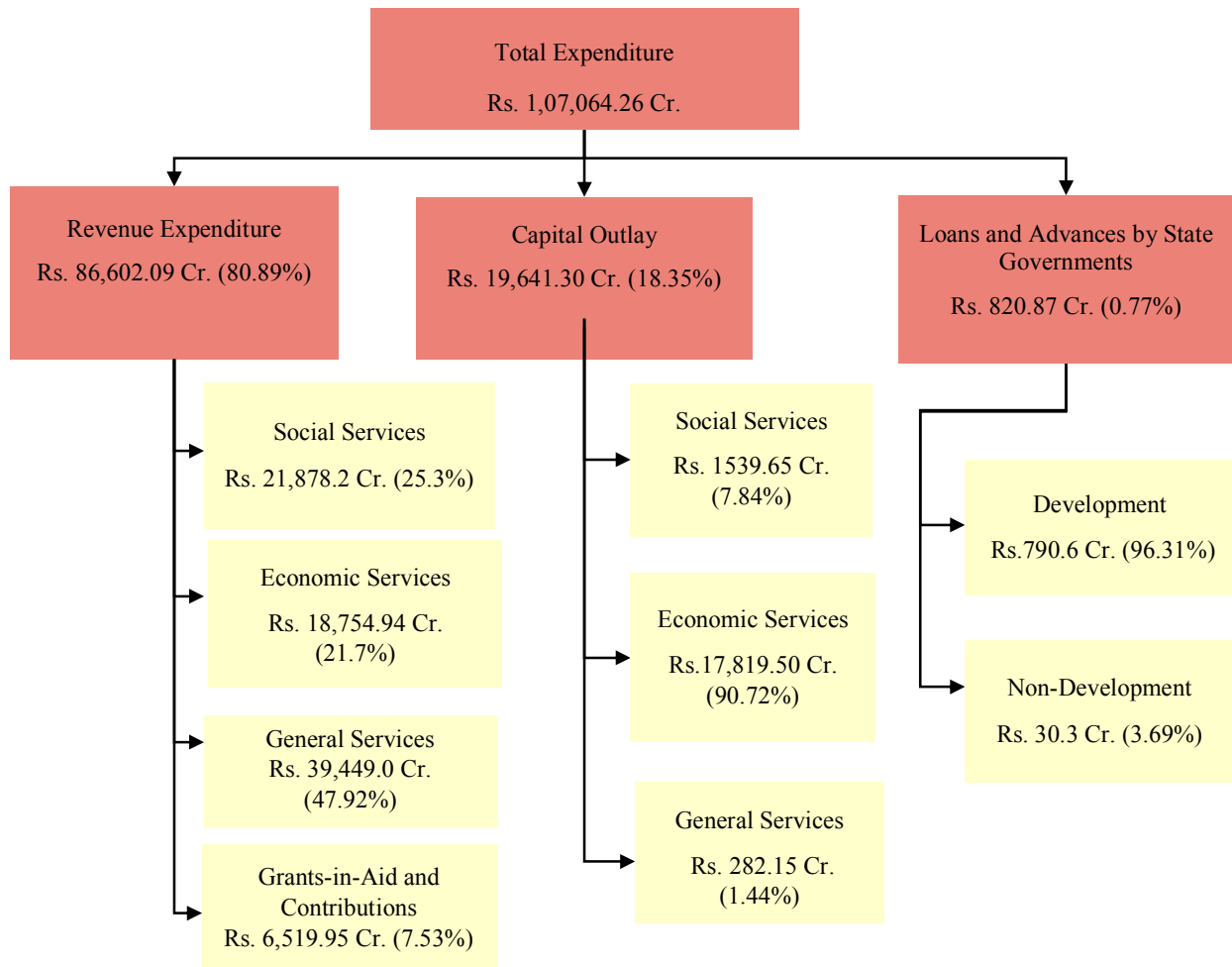
Composition of State's Expenditure

Revenue Expenditure

With a share of 80.9% in 2019-20 (RE), revenue expenditure dominates State's total expenditure (Figure 105). Revenue expenditure, which is composed of expenditure on social, economic and general services as well as grants to local bodies, have more than doubled between 2013-14 and 2019-20 (RE). With an average annual growth rate of 18.0% between 2013-14 and 2019-20 (RE), revenue expenditure stood at Rs. 86,602.09 crores in 2019-20 (RE). The share of revenue expenditure in total expenditure is estimated to be 89.56 % in 2020-21 (BE).

Allocation of expenditure on social and economic services is well balanced. With a share of 47% in total revenue expenditure, combined allocation towards social and economic services was Rs. 40,633.13 crores in 2019-20(RE). The growth rate of expenditure on social services in 2019-20 (RE) was 39.4% over the previous year while that of expenditure on economic services was 56.8%.

Figure 105: Composition of Total Expenditure, 2019-20 (RE), (in Rs. Crores)

Source: State Finances: A study of Budget, RBI

The rise in allocation towards economic services was driven by a spike in the allocation towards crop husbandry, forestry and wildlife. Energy is another major area of expenditure for Punjab within economic services. Agriculture & allied activities and energy together contributed 75.0% towards economic services expenditure in 2019-20 (RE).

Education, sports, art & culture, medical & public health and social security & welfare are the lead contributors towards social services revenue expenditure in 2019-20 (RE). With the primary objective of channelising the skill and energy of the youth in a positive direction and to keep them away from drug addiction, Punjab has laid special focus on the development of education, sports, art & culture within the state. Also, given the high population of deprived classes within the State, allocation towards welfare of SC,ST and other backward classes has also laid special focus. Allocation for expenditure in social services in 2020-21 (BE) indicate that education, sports, art & culture will continue to be the leading contributor.

Expenditure on general services accounted for 45.6% of revenue expenditure in 2019-20 (RE). Interest payments, pensions and administrative services forms the bulk of general services expenditure and had a share of 41.8% in revenue expenditure in 2019-20 (RE), much higher than that for select states.

Table 58: Composition of revenue expenditure by functions (figures are as % of total revenue expenditure)

Expenditure head	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19 (A)	2019-20 (RE)
Social Services	28.4%	27.2%	29.5%	29.8%	28.3%	24.8%	24.3%	25.3%
Education								
Sports Art and Culture	16.8%	15.4%	16.0%	17.1%	15.9%	14.9%	13.4%	13.2%
Medical and Public Health	4.1%	4.1%	4.7%	4.8%	4.8%	4.1%	3.9%	3.8%
Social Security and Welfare	2.6%	2.4%	2.2%	2.0%	1.8%	1.6%	3.5%	3.7%
Economic Services	23.2%	23.1%	19.8%	19.5%	18.5%	17.9%	23.7%	21.7%
Agriculture and Allied Activities	3.2%	3.4%	8.1%	12.4%	10.3%	12.0%	16.4%	13.6%
Irrigation and Flood Control	2.7%	3.2%	2.6%	2.6%	2.3%	1.9%	1.6%	1.4%
Energy	12.8%	11.6%	5.4%	1.0%	3.0%	2.1%	2.9%	2.7%
Industry and Minerals	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.9%	2.5%
General Services	47.1%	48.5%	49.4%	49.4%	51.5%	55.2%	49.0%	45.6%
Interest Payments	17.3%	18.8%	19.2%	19.5%	21.1%	24.5%	21.6%	20.6%
Administrative Services	12.2%	12.4%	12.3%	11.8%	12.2%	11.4%	10.1%	9.4%
Pensions	15.1%	15.1%	15.6%	15.6%	15.9%	16.3%	13.4%	11.8%
Grants	1.4%	1.3%	1.3%	1.4%	1.7%	2.1%	3.0%	7.5%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Capital outlay

Capital outlay witnessed high growth in 2019-20 (RE) Capital outlay of Punjab stood at Rs. 19641.30 crores in 2019-20 (RE) with a growth of 714.2% over 2018-19. This high growth rate is due to an upsurge in the allocation of capital outlay on energy and urban development to cater to the needs of the growing urban population in the state. Given the developmental mandate, the combined allocation towards social and economic services is 98.6% (Figure 105) of total capital outlay. Proportion of capital outlay in total expenditure increased from 3.04% in 2018-19 to 18.35% in 2019-20 (RE).

Social services accounted for 7.84% of total capital outlay in 2019-20 (RE) (Table 59). Urban development, education, sports, art & culture, water supply and sanitation are the areas with leading allocation within social services. Their combined contribution stood at 81.65% in 2019-20 (RE).

Economic services accounted for 90.72% of total capital outlay in 2019-20 (RE). Energy is the area with leading allocation within economic services that is estimated to be Rs. 15630 crores or 79.6% of total capital outlay in 2019-20 (RE).

Table 59: Composition of capital outlay by functions (figures are as percentage of total capital outlay)

Expenditure head	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20 (RE)
Social	37.4%	42.3%	25.5%	27.1%	25.0%	39.0%	50.0%	7.8%
Education								
Sports Art and Culture	9.8%	16.2%	4.9%	7.9%	5.1%	3.0%	9.9%	1.6%
Water Supply and Sanitation	11.8%	9.3%	9.5%	10.8%	11.2%	23.0%	8.4%	1.9%
Urban Development	8.7%	7.7%	8.2%	5.8%	4.6%	12.1%	25.8%	2.9%
Economic	54.1%	47.8%	66.4%	64.6%	69.3%	53.4%	44.0%	90.7%
Rural Development	6.4%	5.9%	3.0%	2.9%	3.1%	2.9%	4.8%	1.3%
Major and Medium Irrigation and Flood Control	26.5%	16.4%	21.1%	24.6%	29.1%	13.4%	12.4%	4.1%
Transport	12.0%	17.4%	31.0%	29.1%	31.1%	28.7%	18.7%	4.0%
General Services	8.5%	9.9%	8.1%	8.3%	5.7%	7.6%	6.0%	1.4%

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

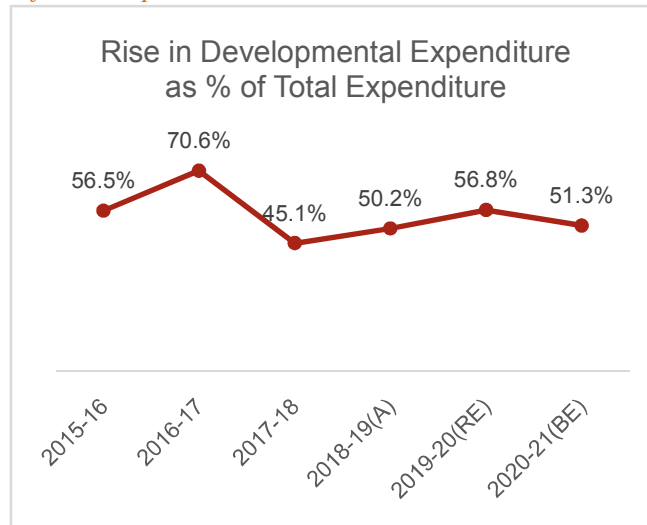
Trend in State's Expenditure

Punjab's total expenditure increased by 35.2% in 2019-20 (RE). Punjab's total expenditure stood at Rs. 79,176.99 crores in 2018-19 and reached Rs. 1,07,064.26 crores in 2019-20 (RE). Estimates for 2020-21 (BE) show that State's expenditure will increase at 35.2% over the previous year.

Figure 106 indicates a rise in allocation towards developmental expenditure. The percentage of developmental expenditure in total expenditure increased from 50.2% in 2018-19 to 51.3% in 2020-21(BE).

Thus, despite the fiscal stress, Punjab has been able to lay focus on better delivery of social and economic services with a prime focus on the development of education, sports, art & culture and agriculture & allied activities.

Figure 106: Developmental Expenditure as percentage of Total Expenditure

Source: State Finances: A study of Budgets, RBI

Box 16: Impact of demographics on State's finances

The share of Punjab's population in India's total population declined from 2.49% in 1971 to 2.33% in 2011. Punjab's share is further expected to decline to 2.07% by 2041. Although this has been an outcome of various family planning initiatives implemented by Govt. of Punjab, the declining share in India's population will have implications in terms of central transfers.

The 15th Finance Commission as well as the previous Finance Commissions have identified population as one of the criteria for determining the share of states in horizontal devolution of central taxes. Over and above the criterion of standalone population, other criteria like income distance, demographic performance and tax effort are scaled by population. Therefore, if the subsequent Finance Commissions also recommend the use of latest population data in determining the inter se share of states, those states which have been able to control their population would be at a disadvantage.

Moreover, as highlighted in Chapter 1, a demographic shift could be observed in Punjab with the population moving towards older age groups. This would require the State to invest heavily in social security measures which may put a strain on the State's finances.

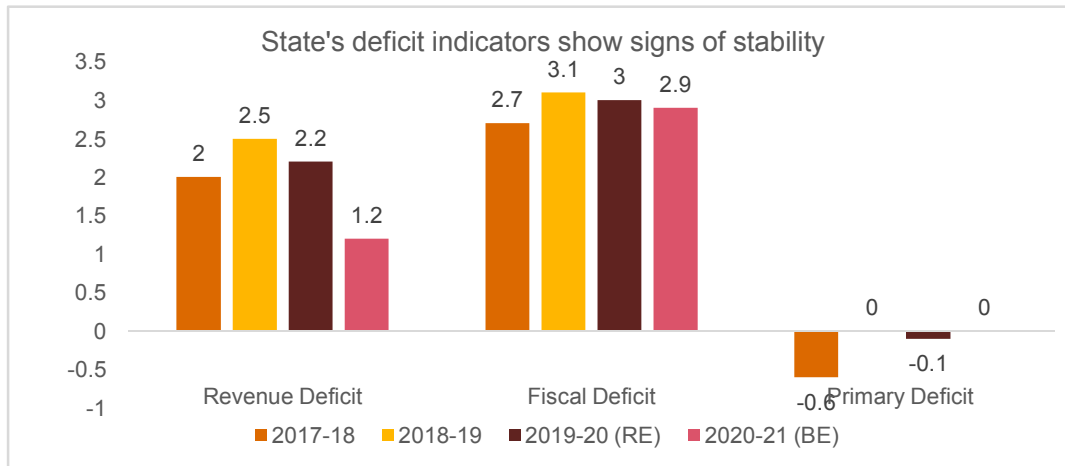
Source: Various Central Finance Commission reports

Key fiscal indicators

Punjab's performance on deficit indicators over the past years has shown signs of stability (Figure 107). It is estimated that the revenue deficit of Punjab will be restricted to 1.2% of GSDP in 2020-21 (BE) as compared to 2.2% in the previous year. Prudent debt management policies are being implemented to achieve revenue surplus as the State achieved primary surplus in 2017-18.

Punjab's fiscal deficit was 3.1% in 2018-19. The government has estimated to restrict the fiscal deficit at 2.9% during the financial year 2020-21 (BE). Although the State is yet to achieve the targets of deficit indicators as prescribed in the Punjab Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act 2003 (Amended 2006), it has made consistent efforts to improve the fiscal situation, without abdicating its responsibilities towards welfare schemes and development works.

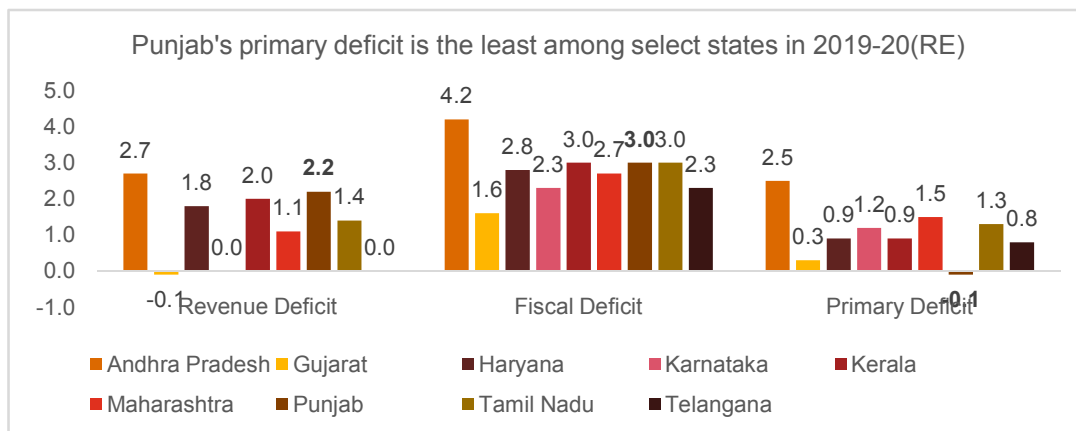
Figure 107: Key fiscal indicators of Punjab as percentage of GSDP

Source: State Finances: A Study Of Budgets, RBI

Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus

Figure 108: Deficit indicators of Punjab vis-a-vis other states (as percentage of GSDP) in 2019-20(RE)

Source: State Finances: A Study Of Budgets, RBI

Note: +ve values indicate deficit and -ve values indicate surplus

Punjab's primary deficit as percentage of GSDP is the least among select states in 2019-20(RE). Figure 108 indicates a relatively higher revenue and fiscal deficit for Punjab as percentage of GSDP vis-à-vis select states during 2019-20 (RE). However, Punjab has the lowest primary deficit (as percentage of GSDP) among select states in 2019-20(RE). Not only it is lowest amongst these states, it is also declining temporally. When the primary deficit comes down, it implies that gross borrowing requirement of the State has come down so that along with the present generation, the future generations also bear lesser debt burden. It brings intergenerational equity in the distribution of public resources. It does not make the future generations to carry the burden of present generation.

7.4 Public debt and other liabilities

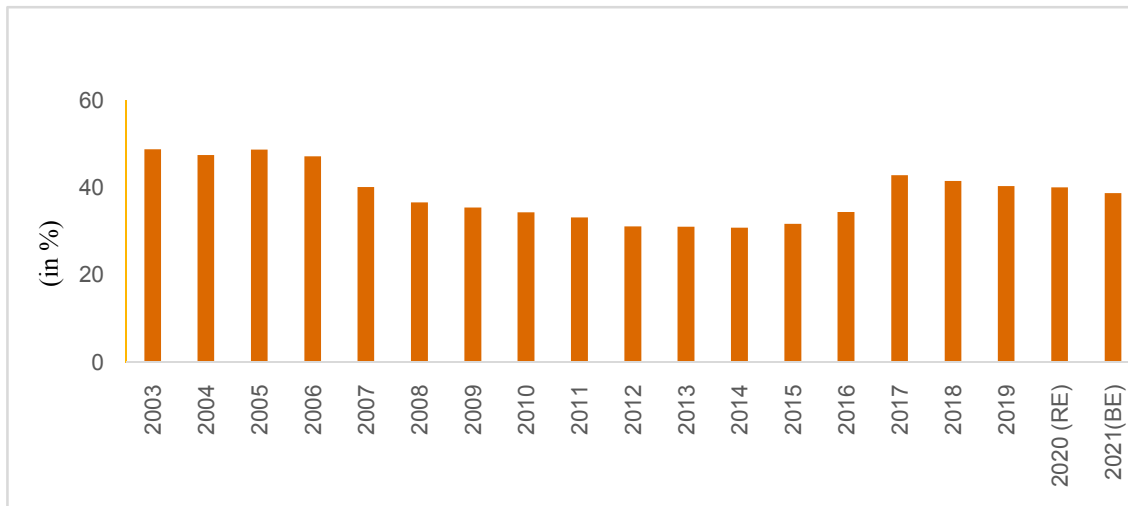
State Liabilities

Total Outstanding Liabilities

Total outstanding liabilities for Punjab stood at Rs. 249187.1 crores as on 31st March 2021. **Figure 109** presents State's total outstanding liabilities as percentage of GSDP from 2003 to 2021. A consistently declining trend in outstanding liabilities to GSDP ratio could be observed between 2007 and 2015. There was, however, a sharp rise in the ratio to 42.8% in 2017. This was primarily due to two reasons. Firstly, conversion of cash credit limit gap of Rs. 30,584.11 crores to a long-term loan. As per State's memorandum to 15th FC, this was followed by (a) denial of settlement by GoI, (b) impending procurement season (c) accumulated gap between the outstanding Cash Credit Limit (CCL) and value of stock of food grains, (d) RBI's direction to the funding banks to provide for the mismatch and (e) rejection of the facility of CCL for the year 2016-17 by RBI and Ministry of Finance.

Secondly, extra debt-burden of Rs. 15,628 crores was added by the conversion Punjab State Power Corporation Limited's debt into state debt under scheme UDAY⁴¹. This step was undertaken to bring about an operational and financial turnaround of the DISCOM. Total outstanding liabilities declined from 40.7% of GSDP in 2018 to 40.3 % of GSDP in 2019 and is further expected to decline at 38.7% of GSDP in 2021(BE) owing to prudent debt management policies implemented by the State.

Figure 109: Punjab's outstanding liabilities as percentage of GSDP (as on end March)(in %)

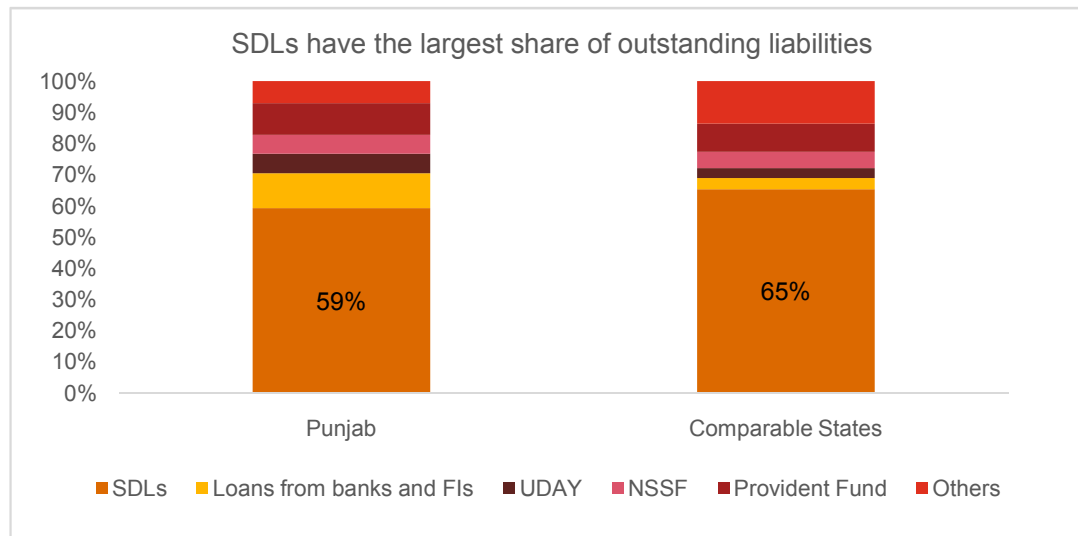
Source: State Finances: A Study Of Budeets. RBI

State Development Loans (SDLs) are projected to form 59% of Punjab's outstanding liabilities as on end March 2021. SDLs are market-oriented instruments for states to mobilise funds from the open market. Their issuance is facilitated by RBI and the rate of interest is determined through auction. Hence, a strong fiscal situation of a state would enable it to borrow loans from the market at a lower interest rate. **Figure 110** presents the composition of outstanding liabilities of Punjab vis-à-vis select states as on end March 2021. It can be noted that SDLs, loans from banks and financial institutions and provident fund are the leading contributors towards Punjab's outstanding liabilities.

⁴¹ Ministry of Power, Government of India (<https://pib.gov.in/newsite/printrelease.aspx?relid=137344>)

Loans under scheme UDAY also form a significant share of around 6% towards total outstanding liabilities of the State.

Figure 110: Composition of outstanding liabilities of Punjab vis-a-vis select states (as at end March 2020)

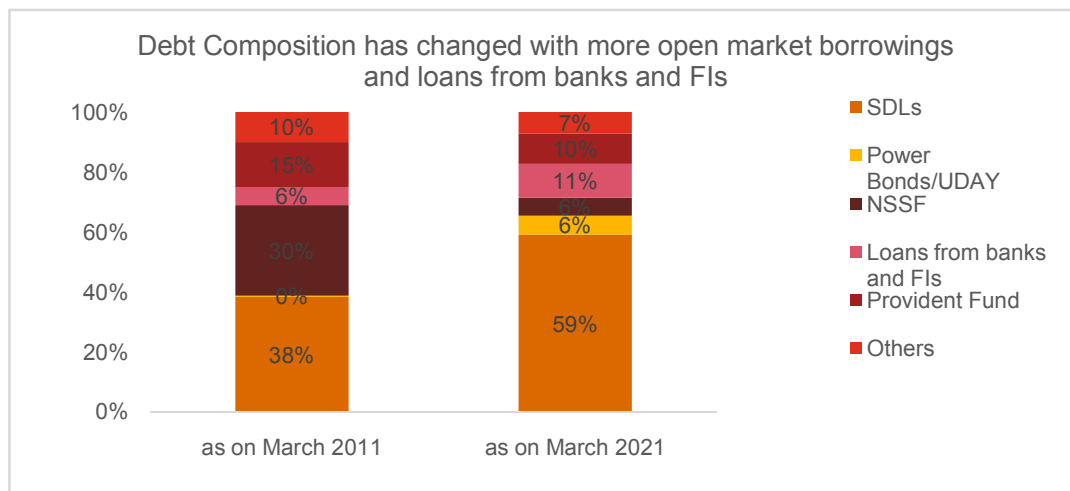

Source: State Finances: A Study Of Budgets, RBI

Others include (a) Compensation and other bonds, (b) WMA from RBI (c) loans from Centre (d) Reserve Fund (e) Deposits and Advances and (f) Contingency Fund

Composition of outstanding liabilities has undergone a change with Punjab moving towards SDLs (open market borrowings) and loans from banks and financial institutions. As represented in **Figure 111**, SDLs and NSSF (National Small Savings Fund) were the largest contributor to outstanding liabilities as on end-March 2011, contributing 38.4% and 30.1% respectively. However, as on end-March 2021, the share of SDLs increased to 59%. Moreover, with the recommendations of 14th Finance Commission of excluding most of the states and UTs from NSSF, the share of NSSF in 2021 has declined to 6%.

Figure 111: Change in debt composition of Punjab

Source: State Finances: A Study Of Budgets, RBI

Others include (a) Compensation and other bonds, (b) WMA from RBI (c) loans from Centre (d) Reserve Fund (e) Deposits and Advances and (f) Contingency Fund

7.5 Public financial management reform initiatives

Integrated Financial Management System (IFMS): IFMS is a State-run financial management system to facilitate sound public financial management for Government of Punjab by establishing an efficient fund flow system as well as a payment-cum-accounting network.

Integration with E-Kuber: E-Kuber is a Core Banking Solution (CBS) for processing of payments and receipts. In e-payment model of E-Kuber, payments are directly processed by RBI, thereby, eliminating the role of Agency Banks and their resulting delays. In e-receipt model of E-Kuber, reporting of Government receipts for various services is made by banks to RBI and a consolidated receipt reporting is made by RBI to the State.

Cyber Treasury Portal: The State has developed a Cyber Treasury Portal (CTP) to facilitate online transactions between citizens & the government for various government services. It is a secured portal available 24x7, via which citizens can pay government tax/fee challan etc. online anytime, anywhere. The portal has been integrated with Payment Gateway of NSDL (PayGov), thereby, providing citizens a facility of payment through approximately 65 banks via internet banking. It has also been integrated with SBI's payment gateway named

Multiple Option Payment System (MOPS) providing the facility of payment to citizens through debit card, credit card and internet banking.

The State has also decided to integrate the CTP with E-Kuber system of RBI, as integration with E-Kuber will streamline the reporting of Government receipts by agency banks. The portal has been operational w.e.f. October 31, 2018.

Public Financial Management System (PFMS): PFMS is the portal developed by Government of India to monitor the disbursement of funds up to the last beneficiary for Centrally Sponsored Schemes (CSS). The State of Punjab has integrated its IFMS with PFMS, for seamless data flow from the State treasury to Government of India in respect of spending of funds under CSS. The State has already mapped 33 out of 38 Centrally Sponsored Schemes for the year 2018-19 in IFMS.

Human Resource Management System (HRMS): The Government of Punjab has adopted the "Manav Sampada", a software developed by NIC for computerization of service records of government employees. The software has been implemented in all the administrative departments of the State, whereby the salary bills of all employees and also their e-service books have been generated on the system.

Pensioners' Database & Mobile App: The State has also created a single electronic database of its pensioners in IFMS. The Government with the availability of pensioners database can correctly estimate its pension burden, expected outcome of policy interventions apart from auto-check of individual pensions.

Vehicle Management System (VMS): VMS is a web-based application for creating a single database of all vehicles owned by the Government in its various departments. It ensures optimal utilization of vehicles especially during the times of disaster, correctly estimating the POL (Petroleum, Oil and Lubricants) and maintenance expenditures and, thereby, helping in proper budgeting. The system has been successfully implemented w.e.f. March 01, 2018.

E-State: E-State is a web-based application for creating a single database of properties (land/buildings) owned by the Government in its various departments. This makes a ready database of infrastructure available with the Government and assisting the Government in making better policy decisions for optimal utilization of the infrastructure.

Chapter 8 Governance

Governance refers to the government's ability to provide public services and enforce the rule of law. Good governance ensures equity and justice, transparency, accountability, responsiveness and broad public participation. With the adoption of varied measures in the interest of better governance, Punjab is amongst the top ranking states in India on Sustainable Development Goal 16: Peace, Justice and Strong Institutions as per NITI Aayog's SDG Index 2019-20. Crime and Criminal Tracking Network & Systems (CCTNS) project to track police complaints, enactment of a new Lokpal legislation to give power to Lokpal to initiate action on complaints against the Chief Minister, the Ministers and the bureaucracy at all levels, establishment of Governance Ethics and Reforms Commission, enactment of Punjab Transparency and Accountability in Delivery of Public Services Act and Punjab Transparency in Public Procurement Act 2019 to enhance transparency are some of the steps towards good governance. The State has also leveraged Information and Communication Technology (ICT) and introduced various e-governance initiatives with an objective of bringing a paradigm shift in public service delivery & Government functioning. Further, with an objective of empowering the local bodies, the State Government has devolved all 18 functions to Urban Local Bodies (ULBs) and 13 functions to Panchayati Raj Institutions (PRIs) as per the Constitution of India.

8.1 Introduction

Governance plays the key role in achieving the desired outcomes from the given resource. Punjab Government is committed to strengthen Good governance which ensures equity and justice, transparency, accountability, responsiveness and broad public participation. This chapter discusses the various elements of governance in the context of Punjab. These elements include:

- Law and order
- Combating corruption
- E-governance
- Transparency
- Empowering local bodies.

The chapter also throws light on various initiatives undertaken by the State government to ensure robust governance structures and processes.

With a score of 83 on Sustainable Development Goal 16: Peace, Justice and Strong Institutions, on NITI Aayog's SDG Index 2019-20, Punjab is amongst the top-ranking states on this goal. The score at national level is 72. The impact of Punjab government's initiatives in the field of governance is evident by the 6th rank of the State on this goal. The State has one of the lowest number of victims of human trafficking per 1 lac population (by sex age and form of exploitation) and proportion of population subjected to physical psychological or sexual violence, amongst the 29 states.

Box 17: Does better governance lead to better development outcomes?

Governance is defined as the ‘traditions and institutions by which authority in a country is exercised’ (Kaufmann et al, 1999). This may include the political process that determines how the government is formed (democracy versus one party rule, for example), effectiveness in policy making and administration, and quality of institutions such as the legislature, the judiciary, bureaucracy, media etc. Increasingly in the literature, governance and institutions have come to be seen as having a critical role in growth and development.

For instance, Kaufmann et al (1999) conclude that improved governance positively impacts developmental outcomes. For this, they build a database of ‘governance’ indicators capturing information across six clusters: “Voice and accountability” and “Political instability and violence”, together reflecting the fairness or ease with which the government changes; “Government effectiveness” and “Regulatory burden” capturing the efficacy in government policy making; and “Rule of law” and “Graft” capturing state and citizen trust in institutions. The data within each indicator is based on polls of experts or national surveys of citizens. They then find positive correlations between each of these clusters of governance indicators and development outcomes such as per capita incomes, infant mortality, and adult literacy.

Acemoglu, Johnson, and Robinson (2001; 2002) use a more nuanced instrument to find that in erstwhile European colonies, differences in per capita income of countries could be explained by differences in average mortality rates and density of population at the time of colonization. The latter are used as proxies for the nature of institutions that developed and persisted there. This is because the nature of institutions in the colonies differed based on whether the colonists themselves settled there in large numbers (US, Canada, Australia and New Zealand) or did not – Africa, Central America, the Caribbean and South Asia. In the latter, they tended to develop “extractive” states where property rights were guaranteed only for a few elites and there was unchecked, authoritarian government. In contrast, in areas where they settled themselves, property rights were guaranteed for a broader section of society. High mortality rates and high population densities in the colony at the time of colonisation were indicative of “bad governance”.

Of course, this is not a settled debate. Economists point to examples of high growth being concomitant with bad governance. Japan’s rapid economic growth while practicing crony capitalism in the post World War II period, or New York City’s growth while the city government was seen as a cesspool of corruption in the 19th century are cases in point.

Sources:

Acemoglu, D; J. Robinson, (2008). The Role of Institutions in Growth and Development. Commission on Growth and Development Working Paper no. 10.

Kaufmann, D; A. Kraay; P Zoido Lobaton. (1999). Governance Matters. World Bank Policy Research Working Paper 2196.

Weil, D. (2012). Economic Growth International Edition. London: Routledge.

8.2 Law and order

Punjab has one of the highest police strength in country maintaining law and order which is an important element of good governance. Public order ensures a peaceful and harmonious state of society with the rule of law ensuring equality, fairness and non-arbitrariness within the state. Moreover, violence and disorder undermine economic growth and development leading into a vicious cycle of under-development.

Maintaining public order and preserving the rule of law are indispensable functions of the State with the Police force and the judiciary system acting as principal enforcement agencies. As on 2020, there were 422 police stations spread across the state. Punjab has 275 Policemen per lac population which is nearly double than the National level average.

Punjab has one of the highest police strength in India. In Punjab, there are 275 policemen per lac population which is nearly double than All-India average of 134 per lakh population.

Punjab Police rolled out the Crime and Criminal Tracking Network & Systems (CCTNS) project to strengthen its capabilities and meet the contemporary law and order challenges. The objective of this project is to build a nationwide database of crime and criminal records and connect all police stations and their supervisory offices across the country for information sharing while automating day-to-day functions at police stations. Any police officer at any police station can access this database for detailed investigation of a case and arrive at the desired outcome.

The State Government is trying to modernise Police Station in the state especially in IT sector by strengthening hardware & software in the department. All 422 police stations and 187 higher offices have been equipped with computer hardware and are connected with the State Data Centre through internet. Approx. 9 Lakh FIRs are digitally available at State Data Centre (SDC) as on 04-05-2020. Every month approx. one lakh FIRs are being downloaded by the citizens.

Box 18: Geographic Information System (GIS) for effective planning

In Punjab, GIS Cell in Economic & Statistical Organisation (ESO), Department of Planning was created on 20 May 2013 for effective application of GIS for spatial planning. The GIS Cell in ESO and Punjab Remote Sensing Centre (PRSC), Ludhiana jointly prepared a Short-Term Action Plan for Punjab GIS after discussions and meetings with various departments of Government of Punjab. This Plan includes the preparation of GIS database on various themes like animal husbandry, census, education, health, SUWIDHA, MPLAD, MGNREGA, water resources and tourism for the whole State. The Plan also includes pilot studies for cadastral mapping, municipal GIS, soil quality, carbon accounting, canal GIS, etc. Two Geographic information System (GIS) portals viz. Punjab GIS and Village GIS were prepared and launched on 10 November, 2020. The Village GIS portal <https://vdpunjab.ncog.gov.in/login> has more than 250 indicators of village Directory which is helpful for comprehensive planning and development of the villages at the grass root level. The Punjab GIS portal <https://punjab.ncog.gov.in/admin/gisModule> includes key departments of the state government like Animal Husbandry, Canal, Census, Education, Health, Sewa Kendra, MPLAD, Tourism and Water Resources besides others.

While 13-year-old data(FIRs and General Diaries) from 2005 to 2017 have already been digitized as part of this project, all future data will be uploaded live from now onward⁴². Punjab Police has been awarded by MHA/GoI for best practices for generating SCRB Crime report out of CCTNS and development of eco-friendly Criminal intelligence Gazette leading to saving of 55000 papers per month and better utilization of criminal data for prevention and detection of crime in the year 2018. Punjab has also been a leader in the implementation of Interoperable Criminal Justice System (ICJS). ICJS aims to integrate the CCTNS project with the e-courts and e-prisons databases in the first instance and with the other pillars of the criminal justice system - forensics, prosecution, juvenile

⁴²http://punjab.gov.in/key-initiative?view=show&pp_id=27187 as viewed on 30 January 2020

homes and a nationwide fingerprint data base of criminals in a phased manner. The integration will be achieved by providing access to the judiciary, police and prisons through a desktop dashboard and will facilitate investigations, robust search facility for retrieving criminal data. National Crime & Criminal Data Search across all pillars has also been made available to all police stations under ICJS project.

Community policing is one of the most important achievement of Punjab. It is the first state in India to launch a project on community policing –“SAANJH”. Punjab Police believes in the philosophy of community policing and has integrated community with the working of police by launching Saanjh. Saanjh project is an institutionalised set up of 27 Community Police Resource Centres (District Saanjh Kendras), 114 Community Policing Suvidha Centres (Subdivision Saanjh Kendras) and 363 Police Stations Outreach Centres (Police Station Saanjh Kendras) in the State.

Every Saanjh Kendra is run by a police-public committee comprising of police officers, ex-officio members representing government departments such as health, education, women and child welfare etc. and representatives from amongst principals of colleges, professionals and NGOs. These Saanjh Kendras are responsible for providing 20 civil services of Punjab Police to the citizens, which are time bound under Right To Service Act, 2011⁴³. Citizens from any part of the state may approach the nearest Saanjh Kendra for availing services from any police station in the State including remote locations. The Saanjh portal also enables citizens to download FIRs, track status of their complaints and search for information on missing/kidnapped persons, stolen or lost items, arrested/wanted persons, etc. Office of Chief Minister of Punjab regularly monitors the citizen services pendency of public services from Saanjh Kendras and the pendency has been reduced thus ensuring time bound delivery of citizen services to the residents of Punjab.

ePrisons project is also another important achievement where Punjab has been a leading State in the country in terms of implementation of this project in all the jails of the State. The scope of this project is to computerize and integrate all the activities related to prison and prisoner management in the prison. This application suite provides vital information about the inmates in the prisons in real time environment to the prison officials and other entities, involved in criminal justice system. It facilitates online visit request and grievance redressal as well.

ePrisons application suite, developed by NIC, is a cloud based product designed with easy-to-use Graphical User Interface (GUI) and embedded with a comprehensive security features. Currently, Custody Certificate Module is being implemented in the jails of the State as per the orders of Hon'ble High Court.

8.3 Combating corruption

Combating corruption is at the heart of United Nation's Sustainable Development Goals. Corruption adversely impacts the economy as it interferes with the rule of law, impeding private enterprise, and wastes taxpayer's money. In addition, corruption undermines policies and programs that aim to reduce poverty. The Vigilance Bureau is the main investigating wing of the Vigilance Department, Government of Punjab which controls anti-corruption measures and probity in public life. The Vigilance Bureau has taken various preventive as well as punitive measures to curb corruption which

⁴³<http://www.punjabpolice.gov.in/rtData.aspx> as assessed on 30 January 2020

includes registration of criminal misconduct cases, enquiries, investigation, raids, confiscation of property, prosecution of criminals, arrests, etc. The details of cases registered with the Vigilance Bureau in 2020 (up to 31 December 2020) are as follows⁴⁴:

1. **Vigilance enquiries:** 9 vigilance enquiries were registered against Gazetted officers, 25 against Non-Gazetted officers and 5 against private persons for their alleged involvement in various acts of corruption.
2. **A total of 300 cases were registered with the Vigilance department,** out of which 36 were against Gazetted Officers, 154 against Non-Gazetted Officers and 110 against private persons. In contrast, 225 cases were registered in 2019.
3. **Trap cases:** 106 trap cases have been instituted, out of which 7 were against Gazetted Officers, 85 against Non-Gazetted Officers and 14 against private persons.
4. **Registration of criminal misconduct cases:** 192 criminal misconduct cases have been registered in 2020 against 27 Gazetted Officers, 67 Non-Gazetted Officers and 98 private persons. The number of such cases registered in 2019 were 57.
5. **Disproportionate asset cases:** 4 cases have been registered, 2 against Gazetted officers and 2 against Non-Gazetted officers, where an individual's net economic assets significantly exceeded the assets he or she should possess after accounting for all sources of legal income.
6. **Conviction Rate:** The conviction rate in 2020 has been 18% as against 35% in 2019. During 2020 only 6 cases has been registered against Non-Gazetted officers whereas 42 cases resulted in conviction, out of which 5 were against Gazetted officers, 31 against Non-Gazetted officers and 6 against private persons in 2019.

A new Lokpal legislation replacing Punjab Lokpal Act, 1996 to be enacted which would give power to Lokpal to initiate action on complaints against the Chief Minister, the Ministers and the bureaucracy at all levels (and not be a recommendatory body).

Punjab Governance Ethics and Reforms Commission has been setup to examine, and give its recommendations on all proposals received from departments/boards/corporations projects worth more than Rs. 50 crore.

Within the first month of 2021 (up to 31 January), 20 cases have been registered of which 13 are Trap cases while 7 are for charges against criminal misconduct.

⁴⁴http://vigilancebureau.punjab.gov.in/crime_statistics.php, as accessed on 22 January 2020

Figure 112: Online Complaint portal of Vigilance Bureau

VIGILANCE BUREAU, PUNJAB
 VIGILANCE BHAWAN, SECTOR 68, S.A.S. NAGAR, PIN: 160062. PH-0172-2217100
 HELP US TO GIVE A CORRUPTION FREE ADMINISTRATION

Home About Us Crime Statistics Investigations Vigilance Clearance Related Links e-Pledge Contact Us

FOR ANY COMPLAINTS, MAIL TO: complain TOLL FREE NO. 1800 1800 1000 | CONTROL ROOM: ctr/vb.pb-mha@gov.in

REGISTER ONLINE COMPLAINT

The fields marked with (*) are mandatory.

Complaint Form	
Name *	<input type="text" value="Name/Designation (against whom complaint is being made)"/>
Department *	<input type="text" value="Department (against whom complaint is being made)"/>
Suspect's Category *	<input type="text" value="--"/>
Location *	<input type="text" value="Location"/>
Complaint *	<input type="text" value="Brief Details"/>

In order to ease the procedure of lodging complaints against instances of corruption by public servants, the Vigilance Bureau has introduced an online complaint portal. Citizens can fill the complaint form online and seek services from the Vigilance Department without revealing their identity publicly. The portal also enables them to track the status of their complaints.

8.4 E-governance

Punjab is committed towards upgrading the government machinery with the adoption of ICT, with the aim to enhance collaboration between the Government and the governed. State Government is taking various initiatives to strengthen E-governance which implies integration of Information and Communication Technology (ICT) in the day-to-day functioning of the Government. It allows easier interaction between the government and various stakeholders (citizens, business entities, government departments and agencies, employees) and facilitates the government in improving its service delivery level. It also increases public participation, tackling corruption and improves transparency.

The Department of Governance Reforms is the nodal agency of Government of Punjab for executing various e-governance initiatives within the State. The Department of Governance Reforms with the help of its implementing agencies - Punjab State e-Governance Society (PSeGS), District e-governance Society (DeGS) and State e-governance Mission Team (SeMT), is responsible for carrying out various e-governance projects in different departments of the Government.

Punjab has emerged as one of the leading state in the country to implement e-Governance initiatives in every sphere of governance. With the objective of bringing a paradigm shift in public service delivery and Government functioning, various e-governance projects have been implemented. A list of various e-governance projects implemented by the Government of Punjab are presented in Table 60.

Table 60: List of e-governance initiatives by Government of Punjab

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
Public Service Delivery	Unification of Sewa Kendras	<ul style="list-style-type: none"> • To integrate all channels of public service delivery in order to avoid confusion among citizens as to which service can be availed from which department • To bring uniformity across the state in service delivery mechanism • 327 public services of various departments available under single window to citizens (516 Sewa Kendras) • Estimated 55,000 citizens visiting Sewa Kendras for public services
Online Services Delivery/ Mobile Governance	E-Sewa /M-Sewa	<ul style="list-style-type: none"> • To make citizen services available online for convenience of citizens • Computerisation of high-volume citizen services • Availability of citizen services on Mobile Application (M-Sewa) • 21 services are being provided through Mobile with target to provide 100 services through M-Governance in next one year.
Reforms within government departments	e-Office Implementation	<ul style="list-style-type: none"> • To improve efficiency, consistency and effectiveness of government responses. It will help in improving the government functioning and faster disposal of files as the entire movement of such files will be happening through electronic movement and the tracking of files would become easier. It will also save substantially on account of paper and its preservation. • To provide for effective resource management to improve the quality of administration • After Successful implementation of e-Office in few departments/corporations, it is being rolled out in all the departments of the State in a progressive manner with a target from existing 40,000 users to 1,00,000 users of various departments/corporations/boards etc. • All branches in Punjab Civil Secretariat -1 and 2 have started using e-office for electronic movements of files and DAKs.

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
		<ul style="list-style-type: none"> • Basic infrastructure has been put in place for providing e-office facilities/services to departments.
Establishment of Core IT Infrastructure	State Data Center Punjab Wide Area Network	<ul style="list-style-type: none"> • Punjab Wide Area Network (PAWAN) to connect all Government offices has been established till block level in the State. • State of the art Punjab State Data Center (SDC) has been established and collocated with PAWAN. • Cloud based services are being facilitated by Department of Governance Reforms and vendor empanelment has been notified. Many departments have started using cloud-based services through vendors empanelled by DoGRPG. • Fully operational online platform for industries and workers operating in the state to avail multiple services offered by the Labour Department under various labour laws with complete ease. • Online portal for construction workers registration
Facilitation to Businesses	e-Labour portal Invest Punjab	<ul style="list-style-type: none"> • Fully operational Business First (Invest Punjab) portal, State has introduced a new digital interface i.e. the Invest facilitation and transport governance. This is an initiative to enhance Ease of Doing Services (EoDS) in the State and to offer a variety of regulatory clearances & fiscal incentives on a single digital interactive platform.
Reform within government departments	Human Resource Management System (HRMS)	<ul style="list-style-type: none"> • Digitized the process of salary disbursement of government employees and contractual employees through HRMS Portal developed by NIC. Almost all departments are on-boarded on this portal for automation of employee records and their service book. • Critical modules like salary, leave, property returns have already been developed under HRMS.
Reform within government	Vehicle Management	<ul style="list-style-type: none"> • Started gathering the information about state government vehicles along with fuel and maintenance expenses to plug duplicate bills

Area of Initiative	Initiative	Objective and Impact
departments	System(VMS)	and to ensure proper utilization of funds.
Reform within government departments	Integrated Workflow Document Management System (IWDMS) and Integrated Financial Management System (IFMS)	<ul style="list-style-type: none"> • To provide a multilingual and automated solution for document management and workflow management • To reduce paperwork and ensure better monitoring and transparency in government functioning • From April 2020, IFMS system developed by NIC is implemented for budgeting and financial management.
Digitisation	Land Records	<ul style="list-style-type: none"> • To digitise the process of entering and storing land records. • 100% digitization of land records of rural villages of Punjab has been accomplished. • NGDRS system, an end-to-end workflow enabled configurable document, including Property Registration System which can be used by registration agencies has been implemented in the State.
Reform at local government level	Local Government	<ul style="list-style-type: none"> • The municipal services are being delivered to citizens through a platform where information related to municipal administration is being made available for effective decision-making and planning.

Source: Department of Governance Reforms & Public Grievances

Box 19: Unified data platform for data dissemination

In light of the vision and direction of Hon'ble Chief Minister of Punjab, an Open Government Data Platform (punjab.data.gov.in) is being developed by Economic and Statistical Organisation, Punjab through Ministry of Electronic and Information Technology (MeitY), Govt. of India and its NIC state level unit of Punjab. It is being developed as per National Data Sharing and Accessibility Policy, 2012 of Govt. of India. The data portal will facilitate various stakeholders to have easy access to data of all the government departments. Initially, data of 'Statistical Abstract of Punjab', which is one of the most important and voluminous document containing key datasets has been uploaded on this portal on time series basis for every year since reorganization of the State. Some sectors for which data will be uploaded are agriculture, water and sanitation, education, finance, governance and administration, housing, health and family welfare, labour and employment, transport, travel and tourism, etc. In the subsequent phases, efforts will also be made to disseminate the most important datasets of line departments on this unified data portal. In this regard, the Economic & Statistical Organisation (ESO) will act as the nodal department and will provide technical assistance to all the line departments to prepare their datasets in standardized format. Most of the data have been uploaded and available on public domain.

Disposal of grievances in the State

PGRS: Public Grievance Redressal System was launched in August 2020 to accept grievances from aggrieved citizens. Citizens can lodge their grievances against all Government offices. This portal is up and running 24x7 and citizens can also submit reminder/clarification on their grievances along with tracking the status of action taken upon them. Very minimal steps have been made in this portal for faster redressal of grievances.

Figure 113: Public Grievances Portal of Government of Punjab

Login for Public Grievance Officers
(For official use)
Username: <input type="text"/>
Password: <input type="password"/>
<input type="button" value="Login"/>

For Citizens
<input type="button" value="Lodge Grievance"/>
<input type="button" value="Lodge Reminder/Clarification"/>
<input type="button" value="View Action Status"/>
Click here if you wish to change your grievance password
Contact Details of Public Grievance Officers

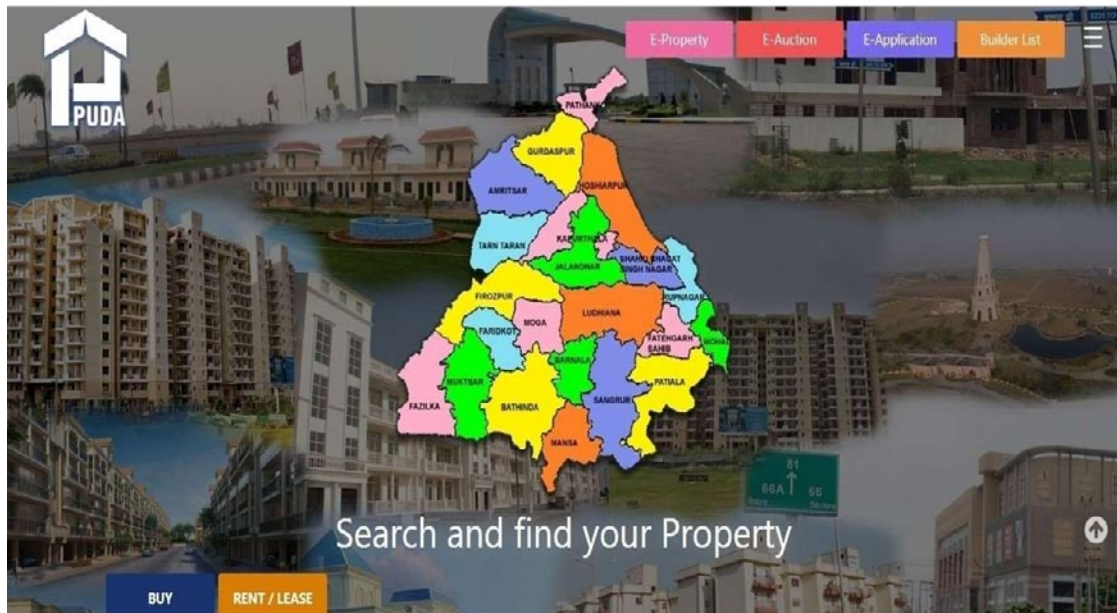

E-governance activities in Department of Housing and Urban Development

With a focus on e-governance the following activities were undertaken during the financial year 2019-20

1. Digitization of master plan maps to enable people to get e-approval of CLUs
2. Launch of a unique mobile App to check unauthorized constructions.
3. Launch of PUDA 360, an e-properties module to facilitate online property transactions, thus bringing greater efficiency and transparency in the functioning of Punjab Urban Planning & Development Authority (PUDA).
4. Launch of a new web portal of the Housing Department for issuance of electronic Change of Land Use

Figure 114: Website of PUDA 360 - an e-online portal for property transactions

8.5 Transparency

Government of Punjab is focused on bringing about greater transparency and efficiency in its day-to-day functioning. With an aim to prevent corruption and increase transparency in the delivery of public services, Government of Punjab enacted 'The Punjab Transparency & Accountability in Delivery of Public Service Act' in 2018. This Act enabled backend computerization of public services, mandatory online receipt of service requests and delivery of services in a stipulated time frame. The prime objective under this

Act is to provide public services in an electronic manner, as far as possible with a facility of tracking an application request by the citizens. The government also drafted 'The Punjab Transparency in

Enacted two new acts:

- Punjab Transparency and Accountability in Delivery of Public Services (including electronic service delivery) Act.
- Punjab Transparency in Public Procurement Act 2019.

Public Procurement Act, 2019' to ensure transparency during the bidding process for government tenders. This would foster an environment of healthy competition and put in place a mechanism to prevent corrupt practices.

E-procurement initiative has been introduced to simplify government procurement and make the process more transparent. It is an integrated system which cover all aspects of procurement - indent of tender, tender preparation, bidding, bid evaluation and award of contract. The portal of e-procurement displays detailed information on all tenders floated by various departments of the Government. Government e-Procurement System of NIC (GePNIC) has been fully implemented in all the departments of the State for procurement purposes. Punjab has also been using the Government e-Marketplace (GeM), which is a government-run e-commerce portal. It is a one-stop portal to facilitate and enable easy online procurement of the consumer goods and services that are needed by various government departments and PSUs.

Transparency in litigation management. Website of High Court of Punjab is an open platform which makes information on litigation easily available to citizens. Litigation data is updated on a regular basis. Litigants can view daily cause list (schedule of cases) and know about the status and judgement of a case by providing some basic details related to the case. A display board further presents real-time case proceeding information. Citizens can also enter their grievance/feedback and track its status on the 'Citizen Corner' portal of the website.

Government process reforms – Before induction of ICT tools, it is ensured that existing procedures/processes proformas etc. are simplified and timelines are cut down for required approvals and service delivery.

8.6 Empowering local bodies

Strengthening of local government and their collaboration with the State as well as the National Government is imperative for efficient delivery of public services. Local bodies can be empowered by greater decentralization and devolution of the 3Fs – funds, functions and functionaries which makes them self-reliable financially, politically and administratively.

The State Government has devolved all 18 functions to Urban Local Bodies (ULBs) and 13 functions to Panchayati Raj Institutions (PRIs) as per the Constitution of India. The 11th and 12th schedule of the Constitution of India lists out 29 and 18 functions respectively to be devolved to PRIs and ULBs. The list of various functions as devolved to the local bodies have been summarised below:

Table 61: Status of devolution of functions to local bodies

Local Body	List of Functions
Panchayati Raj Institutions	1) Animal Husbandry, Dairying & Poultry 2) Rural Housing 3) Drinking Water 4) Education including Primary & Secondary Schools 5) Libraries 6) Cultural Activities 7) Markets and Fairs 8) Health & Sanitation 9) Family Health 10) Women and Child Development 11) Social Welfare 12) Welfare of the Weaker sections 13) Maintenance for the Community System
Urban Local Bodies	1) Urban planning including town planning 2) Regulation of land use and 10) Slum improvement 11) Urban poverty alleviation 12) Provision of urban amenities

Local Body	List of Functions
construction of buildings	and facilities
3) Planning for economic and social development	13) Promotion of cultural, educational and aesthetic aspects
4) Roads and bridges	14) Burials and burial grounds; cremations, cremation grounds and electric crematoriums
5) Water supply	15) Cattle ponds
6) Public health, sanitation, conservancy and solid waste management	16) Registration of births and deaths
7) Fire service	17) Public amenities
8) Urban forestry	18) Slaughterhouses and tanneries
9) Safeguarding the interests of weaker sections of society	

Source: Memorandum to 15th Finance Commission, Government of Punjab

The following steps have been undertaken to further strengthen the e-governance initiatives at municipality level:

- Official Websites for all 167 ULBs have been created for providing information about government services.
- Facility of online application for new water and sewer connection along with online Billing and collection.
- Online collection of Property Tax to facilitate citizens to pay from anywhere and anytime and improving transparency and accountability in the functioning of the ULBs.
- Online Application for Fire NOC & Trade License under ease of doing business.
- Mobile Application for citizens and employees for handling Public Grievances.
- Double Entry Accounting system has been rolled out in pilot towns to increase transparency and accountability.

Reservation of women in urban local bodies has been raised from 33 % to 50%.

	ਸਮੱਗਰੀ	ਪੰਨਾ ਨੰ.
ਅਧਿਆਇ 1 ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ		189
1.1	ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ	189
1.2	ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	190
1.3	ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਲਾਈ	197
1.4	ਮਹਿੰਗਾਈ	198
1.5	ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ	203
 ਅਧਿਆਇ 2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ		 219
2.1	ਭੂਮਿਕਾ	219
2.2	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	220
2.3	ਰੁਜ਼ਗਾਰ	222
2.4	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ	222
2.5	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ	222
2.6	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਭੱਠ	235
2.7	ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ	245
2.8	ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫਾਇਲ	249
2.9	ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	251
ਅਧਿਆਇ 3 ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ		255
3.1	ਭੂਮਿਕਾ	255
3.2	ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ	255
3.3	ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਸੂਚਕ ਅੰਕ	257
3.4	ਰੁਜ਼ਗਾਰ	258
3.5	ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ	260
3.6	ਚੋਣਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ	262
3.7	ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ-ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੈਕਟਰ	267
3.8	ਅਕਾਰ ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ	269
3.9	ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	271
ਅਧਿਆਇ 4 ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ		275
4.1	ਭੂਮਿਕਾ	276
4.2	ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ	279
4.3	ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ	281
4.4	ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ	284
4.5	ਟੈਲੀਕਾਮ	288
4.6	ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	289
4.7	ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਹਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	292

ਅਧਿਆਇ 5 ਸ਼ਹਿਰੀਵਿਕਾਸ	293
5.1 ਪੰਜਾਬਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ	293
5.2 ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾਵਿੱਤ	300
5.3 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ	303
5.4 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੁਧਾਰ	305
ਅਧਿਆਇ 6 ਮਨੁੱਖੀਵਿਕਾਸ	307
6.1 ਭੂਮਿਕਾ	308
6.2 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼	308
6.3 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ	312
6.4 ਸਿਖਿਆ	324
6.5 ਔਰਤਾਂਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ	341
6.6 ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ	347
6.7 ਗਰੀਬੀ	350
6.8 ਵਾਤਾਵਰਣਿਕਚੌਣੀਆਂ	352
ਅਧਿਆਇ 7 ਲੋਕਵਿੱਤ	353
7.1 ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ	353
7.2 ਮਾਲੀਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	355
7.3 ਰਾਜ ਖਰਚੇ	361
7.4 ਜਨਤਕਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ	367
7.5 ਜਨਤਕਵਿੱਤੀਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੁਧਾਰਦੀਆਂਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ	370
ਅਧਿਆਇ 8 ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ	373
8.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	373
8.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ	375
8.3 ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾਕਰਨਾ	377
8.4 ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ	379
8.5 ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ	383
8.6 ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ	384
ਅਨੁਲੱਗ	i-iii

ਅਧਿਆਇ 1: ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮੀਖਿਆ

ਸਾਲ 2020 ਵਿਚ ਕੋਵਿਡ-19 ਵਾਰਿਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨਾਲ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੇਖੀ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਘੱਟਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬੰਦੀ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਵਿਡ-19 ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਫੈਲਾਅ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਉਟਪੁੱਟ(ਜੀ.ਵੀ.ਏ) ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੈਕਟਰ-ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ, ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ, ਪ੍ਰਚੂਨ, ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਅਤੇ ਤੇਲ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ, ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਘਾਟੇ ਕਾਰਣ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਪਿਆ। ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਤਾਲਾਬੰਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਲ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕੂਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਾਰ ਪਈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮਾਈਨਿੰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਘੱਟ ਗੱਲਬਾਤ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਲਚਕੀਲਾਪਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਹੈ ਪਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਲੇਬਰ ਵਿਚ ਝਟਕੇ ਲੱਗੇ ਹਨ।

ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੇ 6.30% ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਨਾਲ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦਾ ਸਦਮਾ ਘਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਸਕਾਰਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਲਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਾੜੀ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ।

1.1 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ

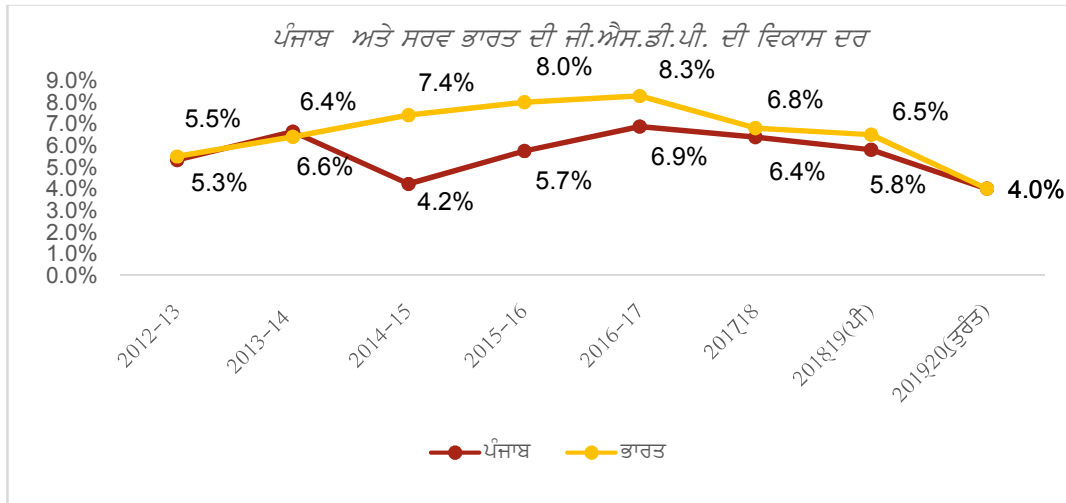
ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ, ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ, 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਾਧਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਨਰਮੀ, ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 5.30% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 ਵਿਚ 3.53% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 1 ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ ਰਾਜ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਲ 2018-19(ਆਰਜੀ) ਵਿਚ 5.76% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 3.98% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਐਸਡੀਪੀ
2015-16 ਤੋਂ 2019-20
ਦੇ ਦੌਰਾਨ 5.75% ਦੀ
ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਘਟੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਨਰਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਪਰ, 2020-21 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿਚ ਸਰਵਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.3% ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 1: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੀਡੀਪੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਐਮ.ਓ.ਐਸ.ਪੀ.ਆਈ., ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

1.2 ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ (ਟੇਬਲ 1)। ਪਿਛਲੇ 5 ਸਾਲਾਂ (ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤਨ 46.5% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਐਸਵੀਏ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਐਸਵੀਏ ਵਿਚ ਸਾਲ 2018-19 ਦੇ 46.48% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 47.18% ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਰਣੀ 1: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ, ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)	ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ			
	ਸਾਲ	2018-1	2019-20		ਸਾਲ	2018-1	2019-2
2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	9 (ਪੀ)	(ਤੁਰੰਤ)		2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	19 (ਪੀ)	0 (ਤੁਰੰਤ)	
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	2.2%	1.7%	1.8%	29.2%	28.7%	28.7%	24.6%
ਉਦਯੋਗ	5.1%	5.7%	1.1%	24.7%	24.8%	24.1%	35.4%
ਸੇਵਾਵਾਂ	7.3%	7.0%	5.6%	46.1%	46.5%	47.2%	40.0%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ, ਪੀ.ਐੱਲ.ਐੱਫ.ਐੱਸ 2018-19

ਫਿਰ ਵੀ, ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ(ਵਲਯੂ ਐਡਿਡ) ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 28.68% ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। 1960-1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਕਸ 1 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 1: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਕ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ 1.4 ਯੂਨਿਟਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦ ਵਿੱਚ 1.77 ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਤਰ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੀ ਹੈ। 1960 ਅਤੇ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਤਕ, ਇਹ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ - ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਵਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 12.8% ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 18.2% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਹਿੱਸਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ¹ 7% ਅਤੇ 12% ਸੀ।⁴⁵ ਇਹ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ 18.38% ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖੇਤਰ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ 42.5% ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 28.68% ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ 24.6% ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 2)

⁴⁵ Data for 2017-18, available in Agriculture Statistics at a Glance, 2018

ਬਾਕਸ 2: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਢਾਂਚਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰਾ ਸਾਰਣੀ 2 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵੀਏ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2019-20 ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 18.38% ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਗੁਣਾ (42.5%) ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਨੇ 2019-20 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵੀਏ ਦਾ 54.96% ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 32.4% ਹਿੱਸਾ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਿਪਰੀਤ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 28.68% ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੇਵਲ 24.6% ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉੱਨਤ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਉਪਕਰਣ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਹਿੰਗੇ ਐਚ.ਵਾਈ.ਵੀ ਬੀਜ ਅਤੇ ਖਾਦ ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਿਰਤੀ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 47.18% ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 40.0% ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 2: ਖੇਤਰਵਾਰ ਜੀ.ਵੀ.ਏ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਵੰਡ (2018-19)

	ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ (2018-19)	ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ (2019-20(ਤੁਰੰਤ))
ਪੰਜਾਬ		
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	24.6%	28.68%
ਉਦਯੋਗ	35.4%	24.11%
ਸੇਵਾਵਾਂ	40.0%	47.18%
ਭਾਰਤ		
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ	42.5%	18.38%
ਉਦਯੋਗ	25.1%	26.66%
ਸੇਵਾਵਾਂ	32.4%	54.96%

ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ. (2018-19) ਮੌਸਮੀ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਈਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ (ਨਾਫੀਸ) 2016-17 ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਸਤਨ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ (23,133 ਰੁਪਏ) ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਫ਼ਾਸਲੇ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ (18,946 ਰੁਪਏ)

(ਨਾਬਾਰਡ, 2018)⁴⁶ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੀ ਆਮ ਧਾਰਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਰਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਕੁੱਲ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਅਨਿਯਮਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 ਵਿੱਚ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵੀਏ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 1.74% ਅਤੇ 1.81% ਤੇ ਆ ਗਈ ਜਦ ਕਿ ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 2.2% ਸੀ (ਸਾਰਣੀ 3)। ਇਹ ਮੰਦੀ ਫਸਲੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜੀਵੀਏ ਨੇ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇਖੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦੋਂਕਿ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ 2019-20 ਵਿੱਚ ਘਟੀ, ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ, ਝਾੜ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੜੋਤ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ (ਚਿੱਤਰ 2) ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2000 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਰਕਬਾ ਅਤੇ ਝਾੜ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। (ਬਾਕਸ 3) ਸੰਭਾਵਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਹੈ।

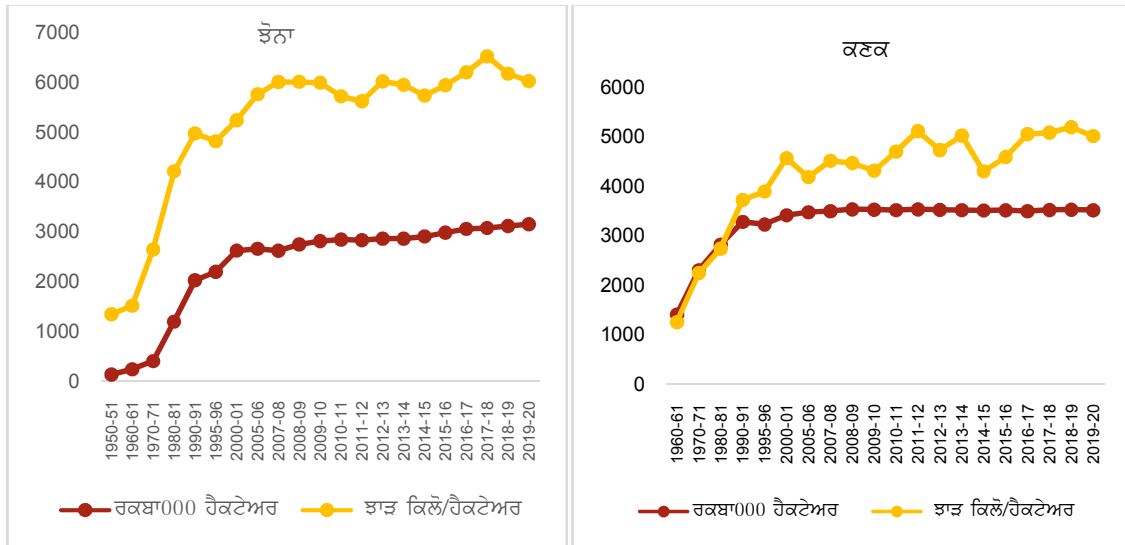
ਸਾਰਣੀ 3: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਤੁਰੰਤ)

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)		
	ਸਾਲ	ਸਾਲ	ਸਾਲ	ਸਾਲ	ਸਾਲ	ਸਾਲ
	2012-13 ਤੋਂ	2018-1	2019-2	2012-13	2018-1	2019-2
	2017-18 ਤੱਕ	9(ਪੀ)	0(ਤੁਰੰਤ)	2017-18	9(ਪੀ)	0(ਤੁਰੰਤ)
	ਦੀ ਔਸਤ			ਤੱਕ ਦੀ		
				ਔਸਤ		
ਖੇਤੀਬਾੜੀ						
ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ	2.2%	1.7%	1.8%	29.2%	28.7%	28.7%
ਖੇਤਰ						
ਖੇਤੀਬਾੜੀ	1.0%	-0.4%	-1.0%	17.6%	16.4%	15.8%
ਪਸ਼ੂਪੰਨ	5.1%	5.8%	6.5%	8.8%	9.9%	10.5%
ਜੰਗਲਾਤ						
ਉਤਪਾਦਨ	0.9%	2.5%	2.5%	2.5%	2.1%	2.0%
ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ	5.9%	0.3%	12.3%	0.3%	0.3%	0.3%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ।

⁴⁶NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

ਚਿੱਤਰ 2: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਰਕਬਾ ਅਤੇ ਝਾੜ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ-ਜੋ ਆਸ਼ਾਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪੰਨ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 2019-20 ਵਿੱਚ 10.5% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 3 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

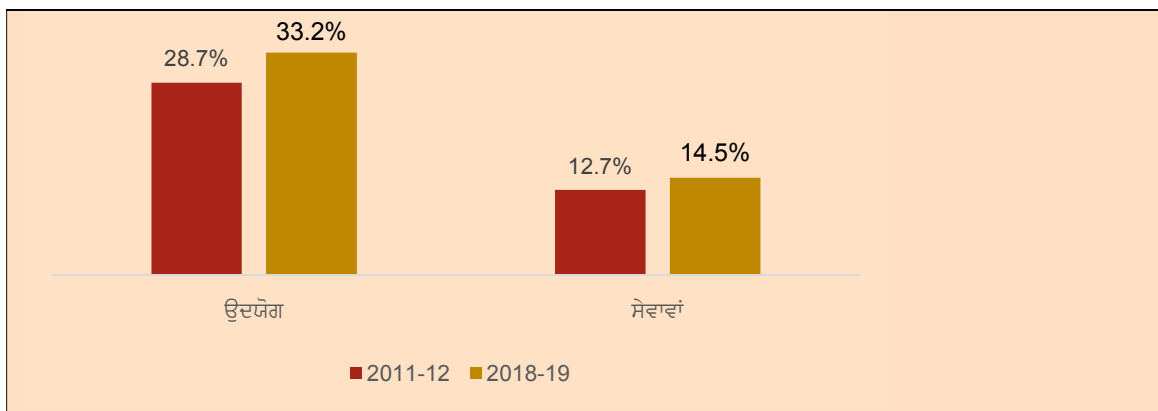
ਪਸ਼ੂ ਪੰਨ ਖੇਤਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 3: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਧਾ

ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਗ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਜਿਸ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਡੀਪੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਪੂੰਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਵੀ ਭਵਿੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ (ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ.) ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਦਾ 14.1% ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕਟਰ-ਵਾਰ ਦੇਖਣਾ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ(ਚਿੱਤਰ 3)। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਮ ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ. ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ, ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨੇ 2011-12 ਅਤੇ 2018-19 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 3: ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤ- ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ

ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 0.07% ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 4)। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ, ਰਾਜ ਵਸਤਰ, ਉੱਨੀ ਨਿਟਵੇਅਰ ਅਤੇ ਖੇਡ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕਲਸਟਰ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ (ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਆਟੋ ਪਾਰਟਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਪਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 1.13% ਅਤੇ 5.60% ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਮਾਈਨਿੰਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 17.79%, ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵਿਚ 0.07% ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ 1.84% ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਰਿਕਵਰੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ 4.13% ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਰਣਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੌਰ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਊਰਜਾ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 4: ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਤੁਰੰਤ)

	ਸਾਲ					
	ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2018-19 (ਪੀ)	2019-20 (ਤੁਰੰਤ)	2012-13 ਤੋਂ 2017-18 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2018-19 (ਪੀ)	2019-20 (ਤੁਰੰਤ)
ਉਦਯੋਗ	5.1%	5.7%	1.1%	24.7%	24.8%	24.1%
ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕੱਢਣਾ	39.2%	6.1%	17.8%	0.0%	0.0%	0.0%
ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਬਿਜਲੀ ਗੈਸ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ	5.5%	4.8%	0.1%	14.2%	13.8%	13.2%
ਉਸਾਰੀ	9.9%	6.0%	4.1%	3.6%	4.3%	4.3%
	2.1%	7.6%	1.8%	6.9%	6.7%	6.5%

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ

ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 46% ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 2012-13 ਅਤੇ 2017-18 ਵਿਚਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿਚ 7% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 2018-19 ਵਿਚ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਉਛਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ 7% ਹੋ ਗਿਆ (ਸਾਰਣੀ 5)। ਸਾਲ 2019-20 ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੈਕਟਰ 47.18% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ 5.60% ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ 2012-13 ਤੋਂ (ਔਸਤਨ) 6% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਟਰੇਡ, ਹੋਟਲਜ਼ ਐਂਡ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ 4.27% ਅਤੇ 3.66% ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਲਚਕੀਲਾਪਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਹੈ ਪਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਲੇਬਰ ਵਿਚ ਝਟਕੇ ਲੱਗੇ ਹਨ।

ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀਐਸਵੀਏ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 11% ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਰਾਹੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ, 'ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ' ਹੁਣ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 9% ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧ ਰਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਖਾਸਕਰ ਕੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ 70% ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀ ਆਮਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਮੈਡੀਕਲ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਜ਼ਿਲ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮਜ਼ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਲੰਧਰ, ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ, ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੈਡੀਕਲ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 5: ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ (2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਤੁਰੰਤ)

	ਵਿਕਾਸ ਦਰ (ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)			ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ(ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ)		
	ਸਾਲ 2012- 13 ਤੋਂ 2017- 18 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2018- 19(ਪੀ)	2019- 20(ਤੁਰੰ ਤ)	ਸਾਲ 2012- 13 ਤੋਂ 2017-1 8 ਤੱਕ ਦੀ ਔਸਤ	2018-1 9(ਪੀ)	2019- 20(ਤੁਰੰ ਤ)
ਸੇਵਾਵਾਂ	7.3%	7.0%	5.6%	46.1%	46.5%	47.2%
ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ , ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	7.6%	6.8%	4.3%	10.8%	10.9%	11.0%
ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋ ਰੇਜ਼, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	6.8%	6.5%	3.7%	5.4%	5.3%	5.3%
ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	4.4%	5.6%	5.1%	5.3%	5.1%	5.0%
ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਸੇਵਾਵਾਂ	7.0%	6.6%	4.6%	9.3%	9.2%	9.3%
ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	7.0%	5.4%	7.7%	5.2%	5.0%	5.0%
ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ	9.3%	9.1%	8.0%	10.0%	11.0%	11.6%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

1.3 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਲਾਈ

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੂਚਕ 8.1.1 ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲ ਜੀ. ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. (ਮੌਜੂਦਾ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) 1,79,163 ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 4.43% ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਔਸਤਨ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. 14,930 ਰੁਪਏ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ (ਜੋ ਕਿ ਐਨ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ), ਸਾਲ 2019-20

ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 1,34,186 ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਉੱਚ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 1,61,083 ਰੁਪਏ ਹੈ।

ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 1,61,083 ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ 1.20 ਗੁਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਰੁਝਾਨ

ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ ਰੂਪਨਗਰ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੱਕ, ਰੂਪਨਗਰ ਨੇ 182,552 ਰੁਪਏ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ 168,706 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਨੇ 162,143 ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਨਗਰ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁੱਲ ਜੋੜ (ਜੀ.ਡੀ.ਵੀ.ਏ.) ਦਾ 30% ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹਨ, ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਜੀ.ਡੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 27% ਅਤੇ 27% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਤਣਾਅ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

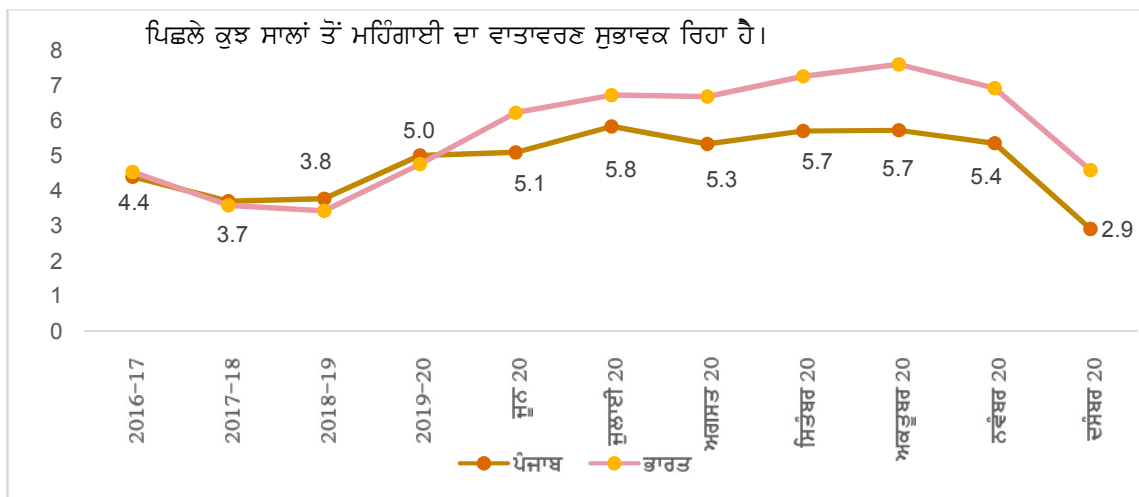
1.4 ਮਹਿੰਗਾਈ

ਅਰਥ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਿੰਗਾਈ ਅਤੇ ਹਾਈਪਰ ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ (ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿੰਗਾਈ) ਦੀ ਉਚੀਆਂ ਦਰਾਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਲਾਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਘੱਟ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਜਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਸਪਲਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਵਧੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਅਨੁਕੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੀ ਰੇਂਜ 2% ਤੋਂ 6% ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦਾ ਘੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜੇ ਪਿਛਲੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਖਰੇਵਾਂਪਣ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 4)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ 2020 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਦਸੰਬਰ 2020, ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ ਦੇ 6% ਟੀਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਘੱਟਣ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 4: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ (ਜਨਰਲ ਉਪਭੋਗਤਾ ਭਾਅ ਸੂਚਕ ਅੰਕ)

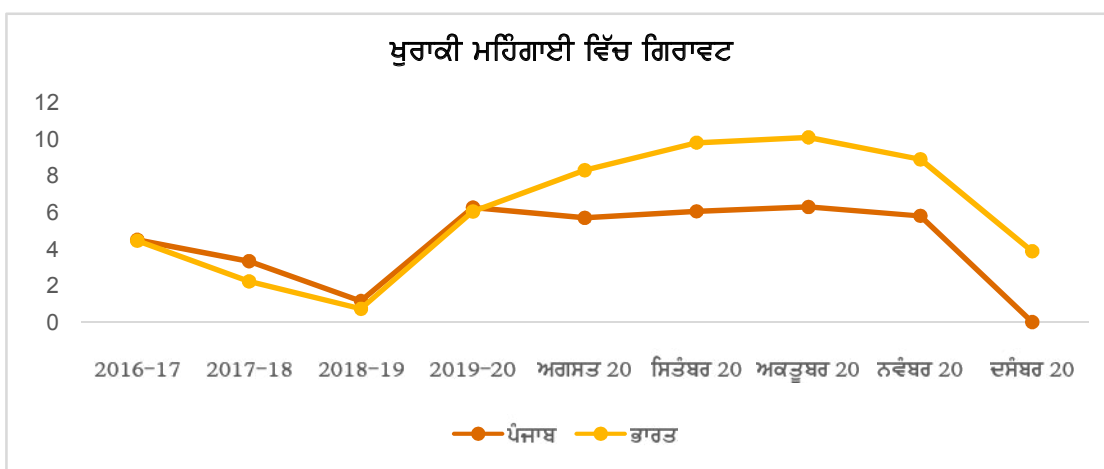
ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕ ਮਹਿੰਗਾਈ

ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ ਹਾਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ 2019-20 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਚੜਾਅ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਨਾਲ ਪਰਿਪੇਖ ਉਲਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 5)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਵਿੱਚ 0% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਕੋਰੋਨਾ ਵਾਇਰਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਅਪਰੈਲ, 2020 ਤੋਂ ਜੁਲਾਈ, 2020 ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅਨਾਜਾਂ, ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਘਟਣ ਕਾਰਨ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਦੌਰਾਨ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਘੱਟੀ ਹੈ। ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਦੌਰਾਨ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ -0.3% ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਦਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਪਰੈਲ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਮਸਾਲੇ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

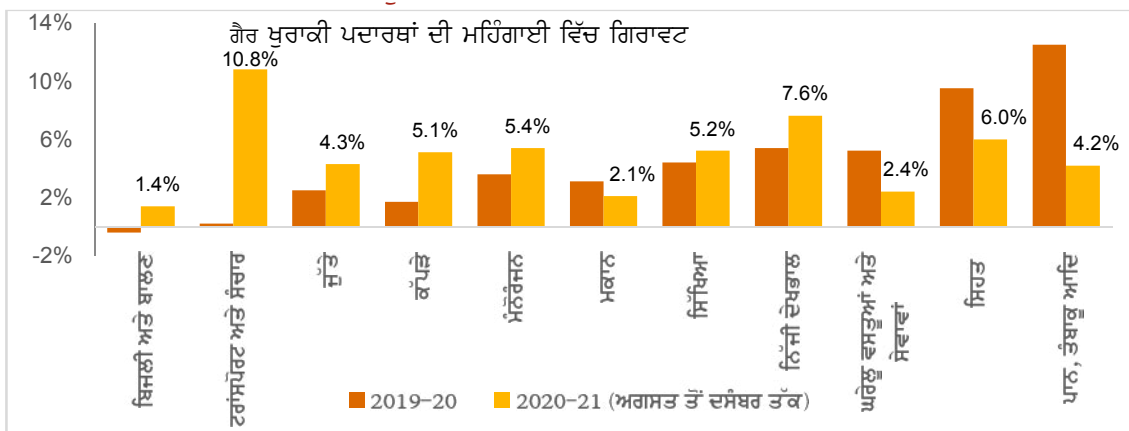
ਚਿੱਤਰ 5: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੇਖਭਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੱਧੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 6)। ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਰੁਝਾਨ ਕਪੜੇ (5.1%), ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ (10.8%) ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੇਖਭਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ (7.6%) ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਦਰ ਉੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਸਿਹਤ, ਘਰ ਅਤੇ ਪਾਨ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 6: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੈਰ-ਖੁਰਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ

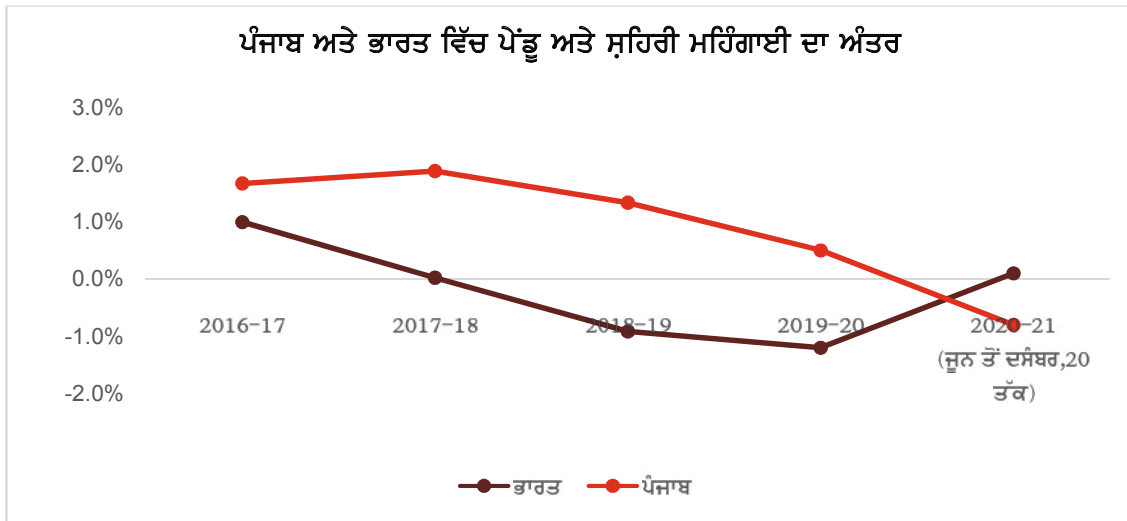

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਭਿੰਨਤਾ

ਸਾਲ 2020 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਪੇਂਡੂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ 2019-20 ਤੱਕ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ। ਪਿਛਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਤੋਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਉਲਟਪੱਛ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਪੇਂਡੂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 7)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2019-20 ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ (ਦਸੰਬਰ 2020 ਦੌਰਾਨ) ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ 7: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾਤੀ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਅੰਤਰ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

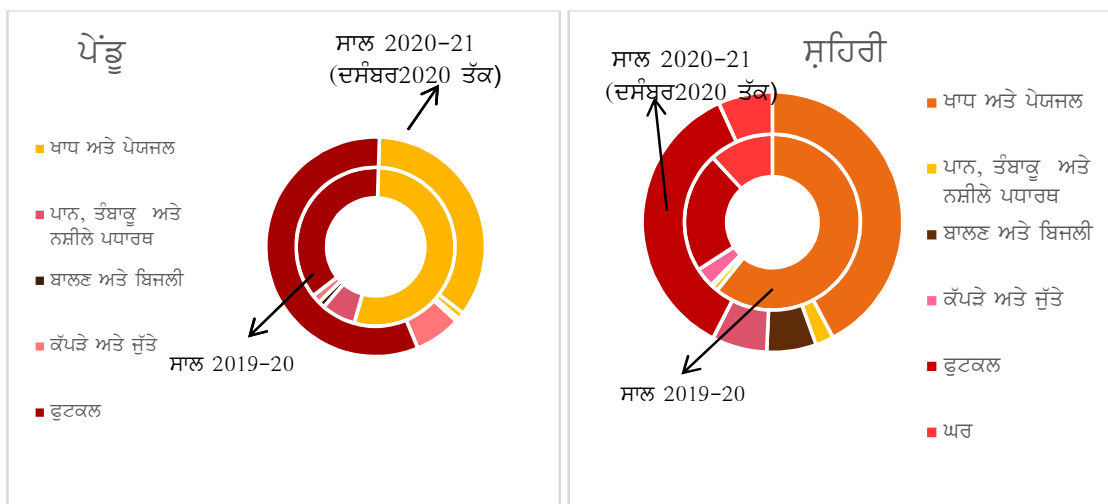
ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਔਸਤਨ 6.1% ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਮਹਿੰਗਾਈ 4.7% ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੇਖਭਾਲ (PERSONAL CARE) ਮੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਅਗਸਤ, 2020 ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਇਸੇ ਵਿਆਪਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ (ਅੰਤਰ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਖੰਡ ਅਤੇ ਮਿਠਾਈ, ਦੁੱਧ ਤੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅਨਾਜਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦ ਅਤੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ

ਸਾਲ 2019-20 ਅਤੇ 2020-21 (ਅਗਸਤ 2020 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 2020) ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟਕਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਵੱਧ ਹੋਣਾ, ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੁੱਟਕਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗੈਰ ਖੁਰਾਕੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਲਈ ਯੋਗ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 8)। ਸਾਲ 2020-21 ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟਕਲ ਉਤਪਾਦ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪੇਂਡੂ 57% ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ 35% ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਾਲ 2019-20 (ਫਰਵਰੀ, 2020 ਤੱਕ) ਦੌਰਾਨ 4% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2020-21 (ਅਗਸਤ-ਦਸੰਬਰ 2020 ਤੱਕ) ਦੌਰਾਨ 7% ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਾਊਸਿੰਗ ਉਤਪਾਦ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 8: ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ

ਸਾਧਨ: ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਸੰਬਰ, 2013 ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 2013 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ, ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਆਟਾ ਦਾਲ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਐਕਟ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਕੀਮ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਖਰੀਦ ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭੰਡਾਰਨ 527 ਸਮਰਪਿਤ ਡੀਸੀਪੀ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਸਾਲਾ ਵੰਡ ਮਾਡਲ ਤਹਿਤ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ 17186 ਸੀ.ਟੀ. ਡੀ. ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ (ਫੋਅਰ ਪ੍ਰਾਈਸ ਸ਼ਾਪਸ) ਰਾਹੀਂ 2 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 30 ਕਿਲੋ ਸੀਲਬੰਦ ਬੈਗਾਂ ਵਿਚ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਜੀਹ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 5 ਕਿੱਲੋ ਕਣਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਅੰਨਾ ਅੰਨਤੋਦਿਆ ਯੋਜਨਾ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 35 ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1.4145 ਕਰੋੜ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ 8.70 ਲੱਖ ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਕਣਕ ਵੰਡਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲੀ ਕਣਕ 36.57 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (ਲਗਭਗ 140.72 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਵੰਡੀ (ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 2020) ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਖੁਰਾਕ, ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ (<http://www.foodsuppd.gov.in>)। 99% ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨੰਬਰ ਨਾਲ ਸੀਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਨਿਗਰਾਨੀ e-pos.punjab.gov.in ਪੋਰਟਲ ਤੇ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ।

ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ, ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰਾਂ/ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵਿਜ਼ੀਲੈਂਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਵਿਧੀ-ਅੰਦਰੂਨੀ, ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਖੁਰਾਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਐਨ.ਐਫ.ਐਸ.ਏ. 2013 ਅਧੀਨ ਅਨਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਟੀ.ਪੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ, ਐਫ.ਪੀ.ਐਸ. ਦਾ ਸਵੈਚਾਲਨ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਚੇਨ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਕਾਰਡ ਤੇ ਆਈ.ਆਰ.ਆਈ.ਐਸ ਸਕੈਨਰ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ epos ਡਿਵਾਈਸ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ 1917 e-pos ਡਿਵਾਈਸ ਦੀ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਤਸਦੀਕ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਹੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ।

ਸਾਰਣੀ 6: ਅਕਤੂਬਰ 2017 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 2020 ਤੱਕ ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ:

ਐਨ.ਐਫ.ਐਸ.ਏ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 2017 ਤੋਂ 2020 ਤੱਕ ਵੰਡੀ ਗਈ ਕਣਕ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਲੜੀ ਨੰ	ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ	ਕਵਰ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ	ਵੰਡੀ ਗਈ ਕਣਕ (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ)	ਵੰਡੀ ਗਈ ਕਣਕ (ਮਿਟਰਿਕ ਟਨਾਂ ਵਿਚ)	ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਾਲਾਂ (ਮਿਟਰਿਕ ਟਨਾਂ ਵਿਚ)
1	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਕਤੂਬਰ 2017 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2018	4	10434946.00	10434.95	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
2	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 2018	22	380542501.50	380542.50	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
3	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਕਤੂਬਰ 2018 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2019	22	383975358.99	383975.36	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
4	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 2019	22	387094825.40	387094.83	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
5	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2020	22	386227257.00	386227.26	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
6	ਐਨ.ਐਫ. ਐਸ.ਏ	ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 2020	22	413533268.37	413533.27	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ
ਐਨ.ਐਫ.ਐਸ.ਏ ਦਾ ਜੋੜ				1961808157.26	1961808.16	0.00
7	ਪੀ.ਐਮ.ਜੀ. ਕੇ.ਏ.ਵਾਈ -1	ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ ਜੂਨ 2020	22	201639200.00	201639.20	10407.29
8	ਪੀ.ਐਮ.ਜੀ. ਕੇ.ਏ.ਵਾਈ -2	ਜੁਲਾਈ 2020 ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ, 2020	22	334143600.00	334143.60	17108.82
ਕੁੱਲ ਜੋੜ (ਐਨਐਫ.ਐਸ.ਏ.+ਪੀ.ਐਮ.ਜੀ.ਕੇ.ਵਾਈ)				2497590957.26	2497590.96	27516.11

ਸਾਧਨ: ਖੁਰਾਕ, ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ।

ਖੁਰਾਕ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ ਨੇ **ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ** ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਦਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਪਰੈਲ 2020 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 2020 ਦੌਰਾਨ ਅੰਤਰ ਰਾਜ ਪੋਰਟੇਬਿਲ ਦੀ ਅਧੀਨ 174847 ਲੈਣ ਦੇਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਡਿਪੂ (Fair Price Shops) ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਲੈਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ/ਅਧਾਰ ਕਾਰਡ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਪ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਡ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਸਮਰਾਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਨਾਜ ਦਾ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੋਟਾ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਜ਼ਬ ਕੀਮਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕੰਟਰੋਲਰਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਤੀ 5-2-2021 ਤੱਕ 3438792 ਸਮਾਰਟ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ (ਚਿੱਪ ਸਮੇਤ) ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

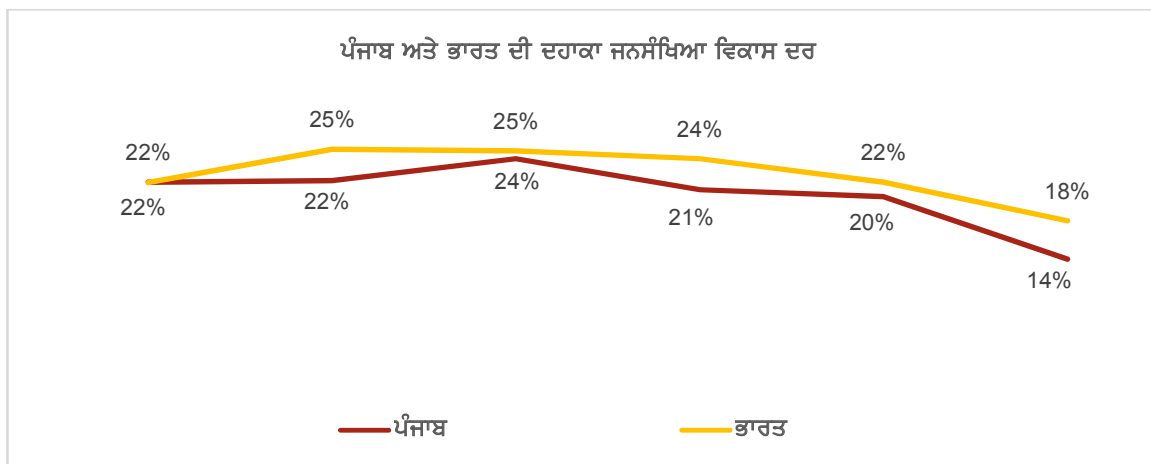
1.5 ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲਾ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ, ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਰੁਝਾਨ

ਇਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਰ ਅਤੇ ਜਣਨ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨਮ ਦਰ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ 2001-2011 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 14% ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ 2001 ਤੋਂ 2011 ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਅਬਾਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 1.8% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.4% ਹੋ ਗਈ। (ਚਿੱਤਰ 9) ਜਣਨ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਦੀ 1971 ਵਿੱਚ ਜਣਨ ਦਰ 5.2 ਸੀ। ਸਾਲ 2018 ਤੱਕ, ਇਹ ਦਰ ਭਾਰਤ ਲਈ 2.2 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1.6 ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਥਾਪਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਣਨ ਦਰ 2.1% ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੌਤ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, 2011 ਅਤੇ 2018 ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 9: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਅਬਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ ਦੀ ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਹੈਂਡਬੁੱਕ

ਇਹਨਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਮਰ ਵਰਗ, ਅਰਥਾਤ, 15 ਤੋਂ 64 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ 10 ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ 1991 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2017 ਤੱਕ, ਉਮਰ-ਲਿੰਗ ਪਿਰਾਮਿਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਜ਼ੀਰੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ 10 ਤੋਂ 24 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਤੇ 15 ਤੋਂ 29 ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਤਬਦੀਲੀ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਤੇਜ਼ ਹੈ।

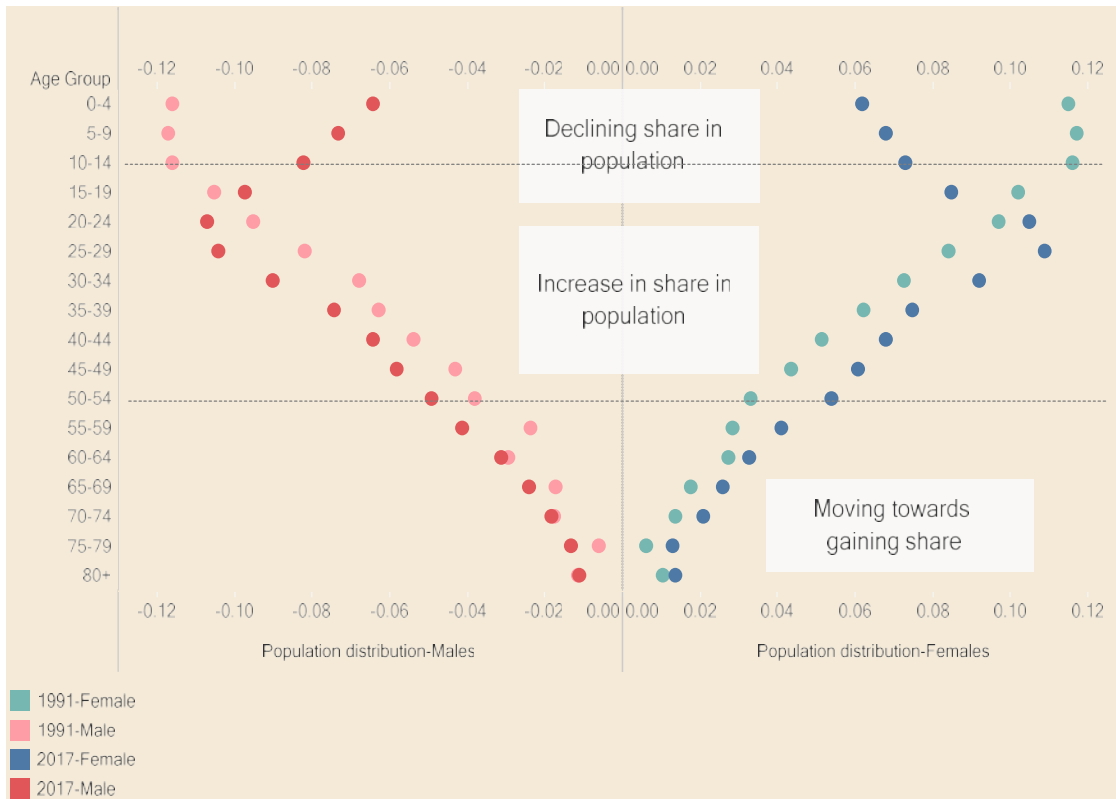
ਸਾਰਣੀ 7 ਇਹ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਮਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ (15 ਤੋਂ 64 ਸਾਲ) ਦੇ 60.1% ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2017 ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 71.8% ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਵੱਡੇ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਭਾਵ, 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਉਮਰ) ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 7: ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਮਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ

	ਉਮਰ(ਸਾਲ)	1991	2011	2017
ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਮਰ	15 ਤੋਂ 64	60.1%	67.7%	71.8%
ਨੌਜਵਾਨ	15 ਤੋਂ 29	28.3%	29.1%	30.4%
ਅਗਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਦਮ	5 ਤੋਂ 14	23.3%	17.9%	14.8%
ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ	65 ਤੋਂ ਵੱਧ	5.0%	6.7%	7.1%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 1991 ਅਤੇ 2011; ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ 2017

ਚਿੱਤਰ 10: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 1991 ਅਤੇ 2011; ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ 2017

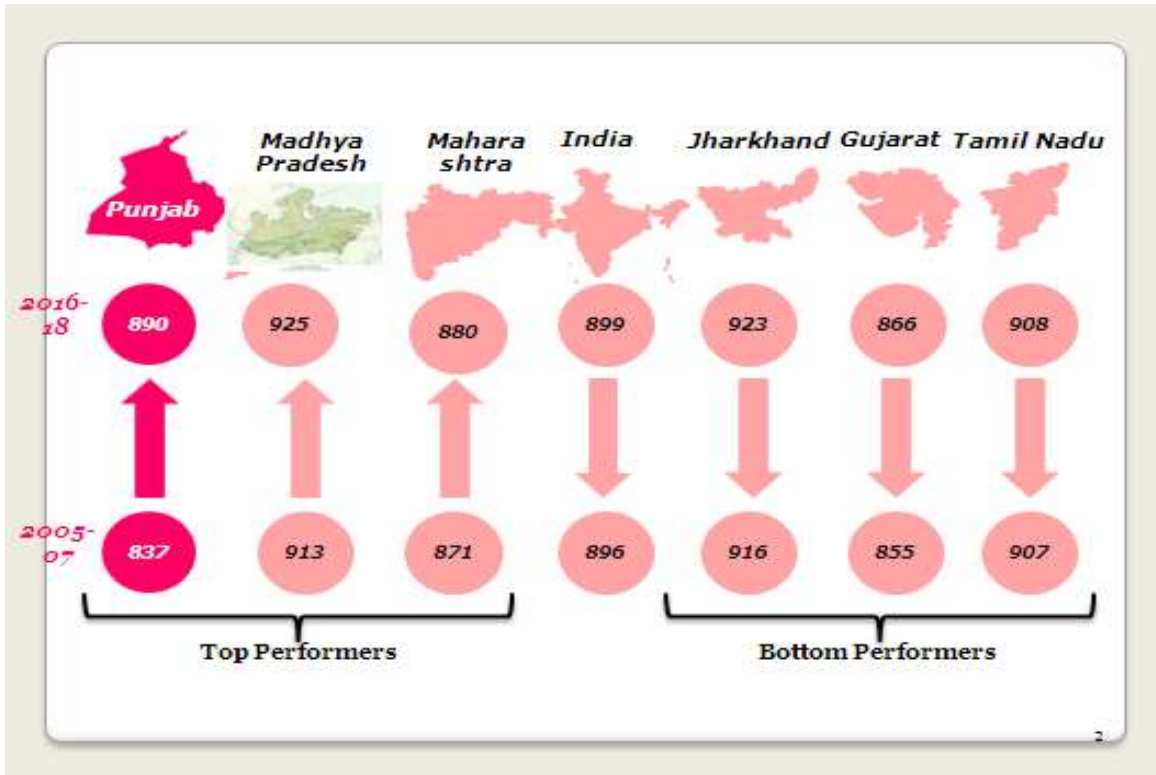
ਇਹ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਮਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਲਾਭਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜਾ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵੱਧ ਰਹੀ ਨਿਰਭਰ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਹਿਲਕਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੀਮਤ ਵਿੱਤੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 7: ਪਬਲਿਕ ਵਿੱਤ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਖਰਚਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਕਦਮਿਆਂ ਲਈ ਚੇਤਨ ਪਹੁੰਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਇੱਕ ਆਈ.ਐਮ.ਐਫ. ਸਟਾਫ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵਧਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁਨਰ ਇਕ ਮੰਚ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਵਧਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸੰਮਿਲਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ (ਆਸਟ੍ਰੀ ਈਟੀ ਏਐਲ, ਐਨ.ਡੀ)³ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧੀਮਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਮਾਨਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿੰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

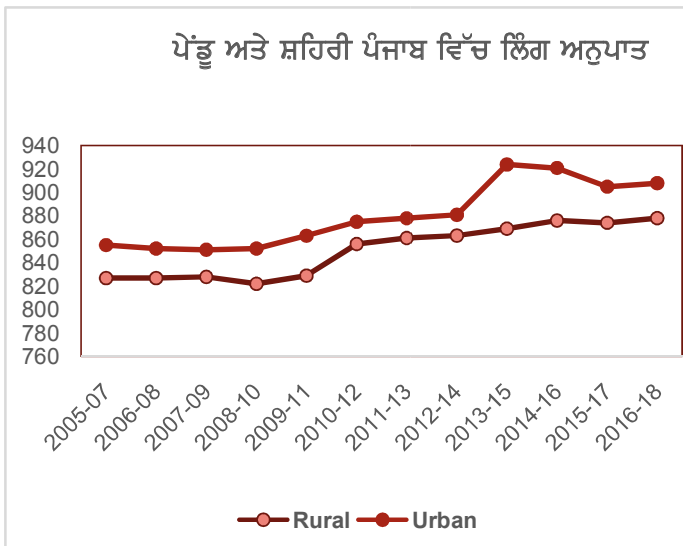
ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ 2005-07 ਤੋਂ 2016-18 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 2005-07 ਵਿਚ 837 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2016-18 ਵਿਚ 890 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 2005-07 ਵਿਚ 901 ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 2016-18 ਵਿਚ 899 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਹੋਰ 18 ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿਛੇ 53 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 11 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 12 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਚੋਖੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 11: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਸਾਧਨ: ਸੈਂਪਲ ਪੰਜੀਕਰਣ ਸਰਵੇ

ਚਿੱਤਰ 12: ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ

ਸਾਧਨ: ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਦਾ, ਸੈਂਪਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਵੇ

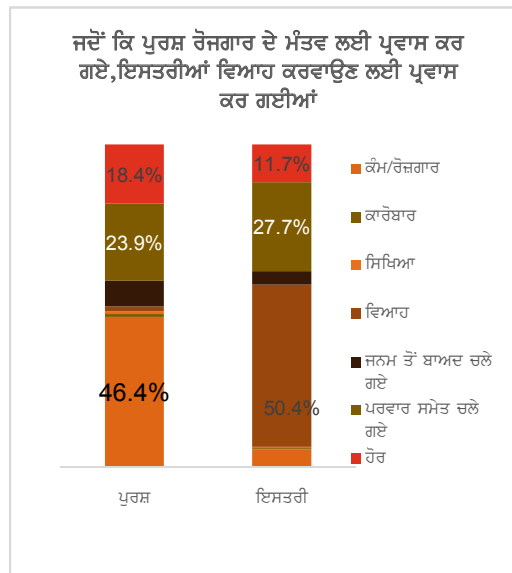
ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 12 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਉੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਖਤ ਮੈਡੀਕਲ ਨਿਯਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਉੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 2005-07 ਤੋਂ 2015-17 ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ 876 ਤੋਂ 874 ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ 2016-18 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਧ ਕੇ 878 ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2015-17 ਵਿੱਚ 905 ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 2016-18 ਵਿੱਚ 908 ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ 24 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੇ (24,88,299) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ 5.3% ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਅੱਠਵਾਂ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 55.2% ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵਸ ਗਏ।

ਚਿੱਤਰ 13: ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਧਾਰ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗਵਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਕੰਮ/ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 13 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 26.1% ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਯੂ.ਪੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਜੀ ਕਾਮੇ ਜਾਂ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਉੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਮਾਰਕੀਟ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 4: ਬਿਹਤਰ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼

ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਖਾਸਕਰ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਵਿਕਸਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਮਾਪਦੰਡ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਵੱਧ ਰਹੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2020 ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਬਿਓਰੋ (31 ਦਸੰਬਰ ਤੱਕ) ਦੇ ਕੁੱਲ 265249 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 88% ਸਿੱਖਿਅਤ (ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਅਤੇ 50% ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ / ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਸਥਿਰਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ (ਖਾਸਕਰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ) ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਸ ਲਈ ਪੈਸਾ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਕੇਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਰੁਝਾਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ (ਖਾਸਕਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ) ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਧੀਆ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵੱਲ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕਸ 4 ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪਸੰਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੁਣ ਤਰਜੀਹ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ

ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰਵੇਖਣ 2016-17 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੋਂ ਭੋਜੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਕਮ ਦਾ 1.7% ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ।

ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮਾਂ : ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਗਰਭ ਤੋਂ ਬੁਢਾਪੇ ਤੱਕ ਸਹਾਇਤਾ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬੁਢਾਪਾ ਤੱਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਭਾਗ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਨਿਰਭਰ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ 29.13 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਲਈ 2621.70 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2021-22 ਦੌਰਾਨ 2622.17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ 2866000 ਆਬਾਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 10.3% ਹੈ। ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 1558.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 17.50 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ 31.12.2020 ਤੱਕ 1012.56 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ (ਆਈ.ਜੀ.ਐਨ.ਓ.ਏ.ਪੀ.ਐਸ)

ਇਹ ਸਕੀਮ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 16.8.1995 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਬਿਨੈਕਾਰ ਦੀ ਉਮਰ 60 ਸਾਲ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਿਨੈਕਾਰ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 5400.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ 31.12.2020 ਤੱਕ 3199.42 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ

ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ, ਬੁੱਧੀ, ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸੰਬਰ 1990 ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ (ਆਈ.ਡੀ.ਓ.ਪੀ) ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਘੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਉਪਬੰਧ 30.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 30.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ ਖਰਚ 30.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 31.12.2020 ਤੱਕ 2.58 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 30.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਜਟ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬਜ਼ੁਰਗ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ) ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ 60 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼/ਪੀਆਰਟੀਸੀ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਸ ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।
2. ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਓਪੀਡੀ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ।
3. ਬਿਜਲੀ / ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ।
4. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਲਾਭ।

ਤੇਜ਼ਾਬ ਪੀੜਤ ਯੋਜਨਾ, 2017 ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਜੂਨ 2017 ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧੀਵਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਡਾਕਟਰੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਨੈਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀ (ਪੂਰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ) ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 (i) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਾਹਜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੀੜਤ ਨੂੰ 8,000/- ਰੁਪਏ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅਦਾ

ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ 20.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ, 2019-20 ਲਈ 20.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 24.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

“ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ” ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 428.07 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 313.32 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ 31-12-2020 ਤਕ ਖਰਚ ਕਰਕੇ 513000 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਧਵਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਇਹ ਯੋਜਨਾ 20.2.2009 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਿਨੈਕਾਰ ਦੀ ਉਮਰ 40-59 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਿਨੈਕਾਰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 7.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 31.12.2020 ਤੱਕ 17967 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰਕਰਨ ਲਈ 4.59 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਸ਼ਰਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਨਿਰਭਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 145.71 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 189000 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ 104.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮ

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ 26 ਨਵੰਬਰ 2010 ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਕੀਮ (ਆਈ.ਸੀ.ਪੀ.ਐਸ.) ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਮੌਜੂਦਾ 15 ਹੋਮਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨਿਆਂ (ਬਾਲ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ) ਐਕਟ, 2000 ਅਤੇ ਬਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛਤਰੀ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 20.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 10.74 ਕਰੋੜ ਖਰਚ ਰੁਪਏ 31-12-2020 ਤੱਕ ਖਰਚ ਹੋਏ ਹਨ।

ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਕੀਮ (ਆਈਸੀਡੀਐਸ)

ਇਹ ਸਕੀਮ 1975 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਦੇ 155 ਆਈ.ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਬਲਾਕਾਂ (146 ਦਿਹਾਤੀ ਅਤੇ 9 ਸ਼ਹਿਰੀ) ਵਿੱਚ 27,314 ਆਂਗਣਵਾੜੀ ਕੇਂਦਰ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਲਈ 446.35 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 31.12.2020 ਤੱਕ 197.26 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ 187.33 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 136.82 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 258000 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਾਹਜ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਕੀਮ

ਇਹ ਯੋਜਨਾ 20.2.2009 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਪਾਹਜ ਦੀ ਉਮਰ 20-59 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਿਨੈਕਾਰ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 2.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 1.47 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਗਏ।

ਅਪਾਹਜਕਤਾ ਸੈਕਟਰ

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2016

ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ 2016 (ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਐਕਟ) ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਕਟ ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਮਕ ਦੋ ਕਮੇਟੀਆਂ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈ ਹਨ। 19.4.2017 ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਬਤੌਰ ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁੱਲ 899 ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 287 ਅਪਾਹਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਦੇ ਅਪਾਹਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 200/-ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ 300/-ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਿਜਨਲ ਸਪਾਈਨਲ ਇੰਜਰੀ ਸੈਂਟਰ, ਮੁਹਾਲੀ (ਆਰ.ਐਸ.ਆਈ.ਸੀ.)

ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ਰਿਜਨਲ ਸਪਾਈਨਲ ਇੰਜਰੀ ਸੈਂਟਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੈਂਟਰ 1999-2000 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਪੁੱਛਾ ਤੋਂ 1.45 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਲੀਜ਼ ਬੇਸਿਸ ਤੇ 5 ਏਕੜ ਦਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੈਂਟਰ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚੰਡੀਗੜ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਂਟਰ ਅਪੰਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿ ਬੋਲੇ, ਗੂੰਗੇ, ਨੇਤਰਹੀਣ, ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਾਹਜ਼ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਂਟਰ ਫਿਜ਼ਿਓਥੈਰੇਪੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਪਾਈਨਲ ਕੋਰਡ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 200.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 200.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ 167420 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 200.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 50000 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ 200.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ।

ਨੇਤਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ

“ਨੇਤਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ” ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਨੇਤਰਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਪੀ.ਆਰ.ਟੀ.ਸੀ. ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਆਇਤੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 1040.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਪਏ 371.52 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 11.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਕਲਾਂਗ ਦਿਵਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪੁਰਸਕਾਰ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਕਲਾਂਗ ਦਿਵਸ ਹਰ ਸਾਲ 3 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ, ਇੱਕ ਖੇਡ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਨਜੀਓ/ਕਾਰਮਚਾਰੀ/ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ 10.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 2.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਅਪਾਹਜ਼ਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਐਕਟ, 2016 (ਐਸ.ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.ਏ.) ਯੋਜਨਾ

ਇਸ ਲਈ, ਸਰਵਜਨਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਇਮਾਰਤਾਂ/ਆਵਾਜਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰੁਕਾਵਟ ਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਪਾਹਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਾਜਗਾਰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿਤ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਅਪਾਹਜ਼ਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਐਕਟ, 2016 ਦੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤਹਿਤ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

1) ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਲੈਕਟਰੇਟ ਦਫ਼ਤਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਡਵੀਜ਼ਨ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੈਂਪ, ਲਿਫਟਾਂ, ਟੋਆਲਿਟਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾਵ ਕਰਨਾ।

2) ਅਪਾਹਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਬ ਸਾਈਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਾ। ਵੈਬ ਸਾਈਟ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਦਾਇਤਾਂ <http://darpg.nic.in> ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

3) ਅਪਾਹਜ਼ਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਐਕਟ, 2016 ਸਕੀਮ 100% ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 5000.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨ

2017-18 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ ਪੀ ਆਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 0.4 ਅਤੇ 0.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੀਰੀਅਡ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ) 2018-19 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 15+

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ 2015-16 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਦਰ (ਐਲਐਫਪੀਆਰ) 47.7% ਅਤੇ 15+ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ (ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ) 44.2% ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਣੀ 8 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਰਗੇ ਸਿਹਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 8 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ (15 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮਾਪੀ ਗਈ) ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 8: ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%) 15 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਲਈ

	ਪੰਜਾਬ		ਭਾਰਤ	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੇਟ(15+)	46.5	47.7	49.8	50.2
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ(15+)	42.9	44.2	46.8	47.3
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ(15+)	7.7	7.4	6.0	5.8

ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ., 2017-18 ਅਤੇ 2018-19

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ: ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ

ਸਾਰਣੀ 9 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਿਹਤਰ ਰਹੇ ਹਨ। 2018-19 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 7.7% ਅਤੇ 7.0% ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਆਰ. ਪੇਂਡੂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 9 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2017-18 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਐਲਐਫਪੀਆਰ ਅਤੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ 0.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 0.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬੇਹਤਰ ਅਤੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 9: ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%)—ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ-15 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਲਈ

ਪੰਜਾਬ	ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੇਟ	44.5	46.3	49.6	50.0
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	41.1	42.7	45.8	46.5
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	7.6	7.7	7.7	7.0
ਭਾਰਤ	ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੇਟ	50.7	51.5	47.6	47.5
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	48.1	48.9	43.9	43.9
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	5.3	5.0	7.7	7.6

ਸਾਧਨ: ਪੀਐਲਐਫਐਸ, 2017-18 ਅਤੇ 2018-19

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ: ਪੁਰਸ਼-ਔਰਤਾਂ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪਾਣੀ ਵਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਐਲਐਫਪੀਆਰ ਅਤੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ-10 ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ. 2018-19 ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ 19.1% ਦੇ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਐਲ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਰ. 73.9% ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੱਗਭਗ 4 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਫਰਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਡਬਲਯੂਪੀਆਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 10: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੂਚਕ (%) - ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ

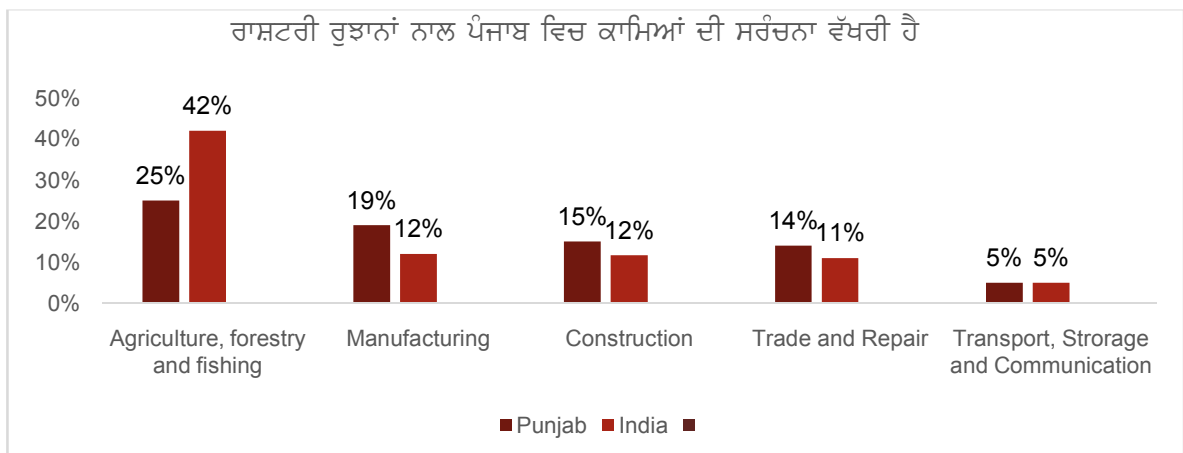
	ਪੁਰਸ਼		ਇਸਤਰੀ	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਰੇਟ	74.9	73.9	15.5	19.1
ਵਰਕਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਪਾਤ	69.8	68.8	13.7	17.3
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ	6.9	6.9	11.7	9.4

ਸਾਧਨ: ਪੀਐਲਐਫਐਸ, 2017-18 ਅਤੇ 2018-19

ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਹਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਐਲਐਫਐਸ 2018-19 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 25% ਕਾਮੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਮਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨੁਪਾਤ (19%) ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ (14%) ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਹਿ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੇਬਰਫੋਰਸ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 25% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 42% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਮੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੂਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੱਗੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਉਸਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 14)

ਚਿੱਤਰ 14: ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ

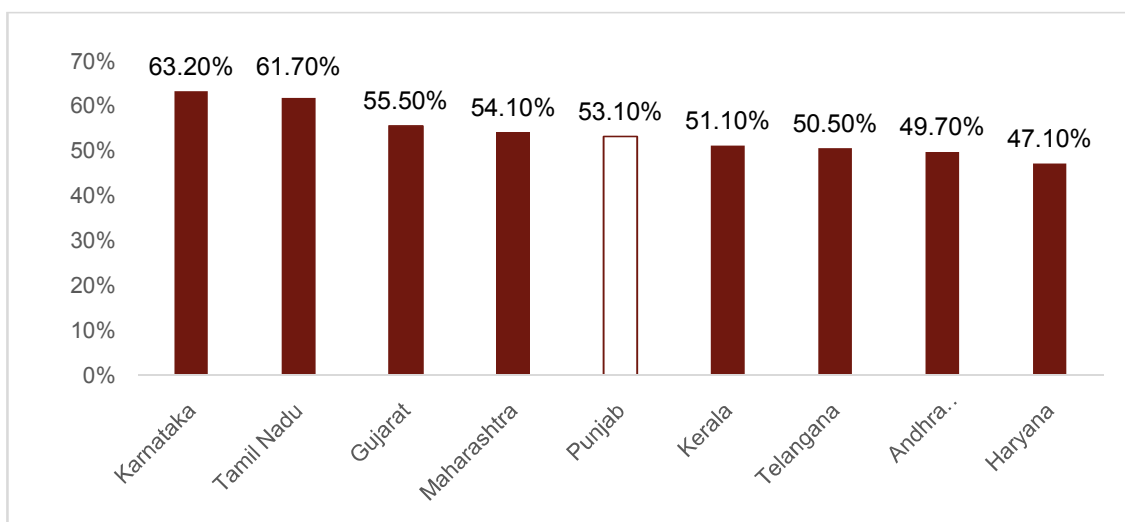
ਸਾਧਨ: ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ. 2017-18

ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾਤਾ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿੰਗਵਾਰ ਵੰਡ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਚੌਥਾਈ (24.8%) ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 36.2% ਇਸਤਰੀ ਕਾਮਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਸਾਮ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ।

ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਮੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 15) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 53% ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੈ - ਅਰਥਾਤ, ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਸਮਝੌਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 15: ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (% ਵਿੱਚ)

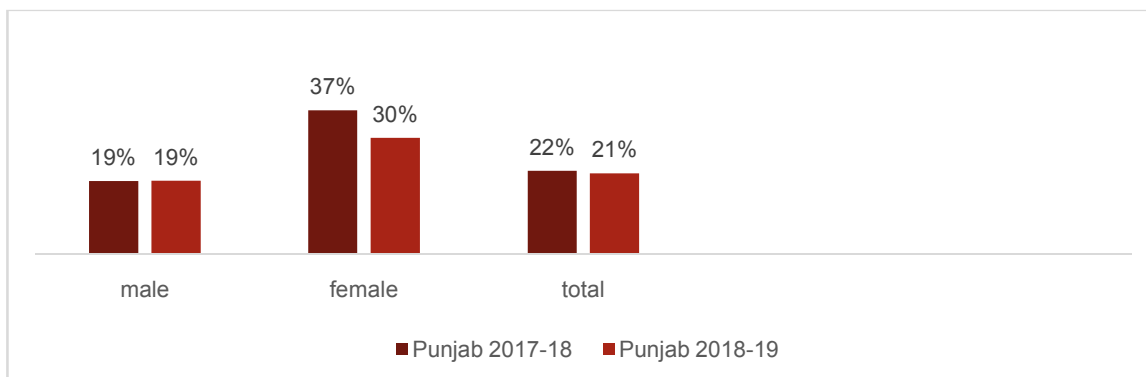

ਸਾਧਨ: ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (15-29 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ) ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੀਐਲਐਫਐਸ 2018-19 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ 2017-18 ਵਿੱਚ 22% ਤੋਂ 2018-19 ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕੇ 21% ਰਹਿ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 16 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 2018-19 ਵਿੱਚ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 16: ਪੰਜਾਬ 2017-18 ਅਤੇ 2018-19 ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਾਧਨ: ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2017-18 ਅਤੇ 2018-19

ਰਾਜ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ ਸਿਹਤ ਵਰਗੇ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਅਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ' ਵਰਗੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਓਲਾ ਅਤੇ ਉਬਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕੈਬ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 'ਘਰ ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ' ਸਕੀਮਾਂ ਤਹਿਤ ਮੈਗਾ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਡਰਾਈਵ / ਮੈਗਾ ਜਾਬ ਮੇਲੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸਾਲ 2020-2022 ਲਈ ਰਾਜ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 3-7-2020 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 305173 ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਧੇ ਕੋਟੇ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਹਨ ਜਾਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੀ ਉਮਰ 58 ਸਾਲ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 50000 ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 50000 ਅਸਾਮੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2021-22 ਦੌਰਾਨ ਭਰੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੌਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਹੁਨਰ ਦੇ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 2020 (ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ) ਦੌਰਾਨ ਸਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁੱਲ 21581 ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 335 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਕੈਸੀ ਐਕਟ, 1959 ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ ਪਹਿਲੇ 8 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ (1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ 30 ਨਵੰਬਰ 2020), ਵਿਭਾਗ ਨੇ 798 ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਕੈਂਪ ਲਗਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ 94925 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 91360 ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੇ 6ਵੇਂ ਮੈਗਾ ਜਾਬ ਮੇਲੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (ਡੀਬੀਈਈ)

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਨਵੰਬਰ 2018 ਵਿੱਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਬਿਊਰੋ (ਡੀ.ਬੀ.ਈ.ਈ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡੀ.ਬੀ.ਈ.ਈ. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਤਾਵਾਂ ਲਈ ਹਰੇਕ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਟਾਪ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਡੀਬੀਈਈ ਦੁਆਰਾ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- i. ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮੇਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਯਮਤ ਇੰਟਰਫੇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ
- ii. ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ
- iii. ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਈ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ
- iv. ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ
- v. ਮਾਈਕਰੋ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਲਈ ਬੈਂਕ ਲੋਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ
- vi. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਲੇਸਮੈਂਟਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਡੀਬੀਈਈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਵਿਧਾ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੌਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁਨਰ, ਕਾਉਂਸਲਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ) ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ, ਰੂਪਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮੋਗਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਸੰਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਅਤੇ 31 ਦਸੰਬਰ 2020 ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ, ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਨੌਜਵਾਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ/ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਸਨ:

IV ਕੋਰਸ: 22

V ਕੋਰਸ: 21

VI ਕੋਰਸ: 21

ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 10 ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ / ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ

ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ (ਮੋਹਾਲੀ) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੈਡਿਟਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਮੁਖੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਡਿਫੈਂਸ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਬਣਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬੌਧਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ 31 ਦਸੰਬਰ 2020 ਦਰਮਿਆਨ 52 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 17 ਨੌਜਵਾਨ ਐਨਡੀਏ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 11 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਯੁਵਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਸੀ-ਪਾਈਟ)

19 ਅਗਸਤ 2019 ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਯੁਵਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਸੀ-ਪਾਈਟ), ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਕਿਰਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਪੇਂਡੂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼, ਸੈਂਟਰਲ ਪੈਰਾ ਮਿਲਟਰੀ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪੂਰਵ-ਭਰਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ 14 ਸੀ-ਪਾਈਟ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 4 ਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਅਤੇ 10 ਅਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ 12-ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਕੈਂਪਸੂਲ ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ 2963 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਨ ਲਾਈਨ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਘਰ-ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ

ਮੈਗਾ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਡ੍ਰਾਇਵ/ ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ “ਘਰ-ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ” ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਡੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆੱਨਲਾਈਨ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਮੰਗੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮੇਲਾ 21 ਅਗਸਤ 2017 ਤੋਂ 3 ਸਤੰਬਰ 2017 ਤੱਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ 9533 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 13177 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਚ 2017 ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 2017 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਾ 20 ਫਰਵਰੀ 2018 ਤੋਂ 8 ਮਾਰਚ 2017 ਤੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ., ਪੌਲੀਟੈਕਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੰਗਲ ਟ੍ਰੇਡ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਲੇਸਮੈਂਟ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁੱਲ 7378 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਮੈਗਾ ਜਾੱਬ ਮੇਲਾ 12 ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੋਂ 22 ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੱਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਲੇ ਦੌਰਾਨ, ਚੁਣੇ ਗਏ 6863 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 6230 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟਲਿਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ 2018 ਤੱਕ 6231 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਰ ਘਰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪੋਰਟਲ (www.ghargharrozgar.punjab.gov.in) ਅਤੇ www.pgrkam.com ਫਰਵਰੀ 2018 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਇੰਟਰਐਕਟਿਵ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਤੇ ਕੁੱਲ 1062262 ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਅਤੇ 7933 ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਰਜਿਸਟਰਡ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ

“ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ” ਯੋਜਨਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ/ ਉੱਦਮੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਟੈਕਸੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਾਂ ਤੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜਾਮਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਜ਼ਾ ਮੋਤਨ ਦੀ ਮਿਆਦ 5 ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ/ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਭਾਗ (ਡੀ.ਈ.ਜੀ.ਟੀ.), ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਨਿਜੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਡੀਈਜੀਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਟੈਕਸੀ ਆਪ੍ਰੇਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਓਲਾ ਅਤੇ ਉਬਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 2019 ਅਤੇ 2020 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਸਾਰਣੀ 11: ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਣ

ਸਮਾਂ	ਓਲਾ	ਉਬਰ
ਅਪ੍ਰੈਲ, 2019 ਤੋਂ ਮਾਰਚ, 2020	27455	7897
ਅਪ੍ਰੈਲ, 2019 ਤੋਂ June, 2019	0	46

ਕੁੱਲ: 35398

ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ

ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਚਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। 2020-21 ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਸਾਰਣੀ 12: ਪੰਜਾਬ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਸਕੀਮ ਦਾ ਨਾਮ	ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ
		ਸਿਖਿਅਤ ਨਿਯੁਕਤੀ
1	ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਉਪਧਿਆਇ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਯੋਜਨਾ	379 897
2	ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਰਬਨ ਲਾਇਵਲੀਹੁੱਡ ਮਿਸ਼ਨ	2465 448
3	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ	7583 2543
6	ਕੁੱਲ	13244 6389

ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਅਮੀਨ ਚੰਦ ਸੋਨੀ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਅਮੀਨ ਚੰਦ ਸੋਨੀ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, 2021 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਜਵਾੜਾ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ, ਹਰ ਸਾਲ 270 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਸੀਡੀਐਸਈ (ਸੰਯੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪਰੀਖਿਆ) / ਏਐਫਸੀਏਟੀ (ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਕੇਂਦਰੀ ਦਾਖਲਾ ਪਰੀਖਿਆ) ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰਾਂ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਅਮੀਨ ਚੰਦ ਸੋਨੀ ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੈਪਰੇਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 2: ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨਾਜ ਪਟਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਵਲ 1.53 ਫੀਸਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 20.92 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 37.82 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) (2020-21) ਵਿੱਚ 31.6 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ 24.6 ਫੀਸਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ (2018-19) ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦਾ ਝਾੜ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਝਾੜ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ। ਨਾਬਾਰਡ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਸਿਕ ਅੰਸਤ ਆਮਦਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਥਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :-

1. ਉੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ
2. ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੰਚਾਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ 99 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ।
3. ਸੰਦ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਉਪਲਬਧਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕ, ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੀਜ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
4. ਸਟੋਰੇਜ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚ ਵਿਕਸਤ ਤਾਣਾਬਾਣਾ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਉਚਿਤ ਮੰਡੀਕਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ:

ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਦਰਮਿਆਨੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਸਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੋੜ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਹੋਰ ਉਚਿਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਦੋ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. **ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ :** ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਤਾ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਾੜ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿ ਮੁਫਤ ਬਿਜਲੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਝੋਨੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਸਬਮਰਸੀਬਲ ਪੰਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਗਬਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਉਤਸਾਹਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

2. **ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਥਾਨ:** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਪਨ ਖੇਤਰ ਇਕ ਲਾਹੇਵੰਦਾਂ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਵੀ ਹੈ।

2.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਪੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ, ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਨਾਜ ਟੋਕਰੀ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਝੋਨੇ ਦਾ 21% ਅਤੇ ਕਣਕ ਦਾ 38% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

(ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ 30% ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ 2018-19 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੇ ਕੌਮੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਨਾਜ ਪਟਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 12 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਰਕਬਾ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਣਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 18 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸੂਬੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਵਲ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ 11 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਝੋਨੇ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦਾ 7 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਪੂਲ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨਾਂਸਿਅਲ ਇੰਨਕਲਿਓਜ਼ਨ ਸਰਵੇ (NAFIS) ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

2.2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

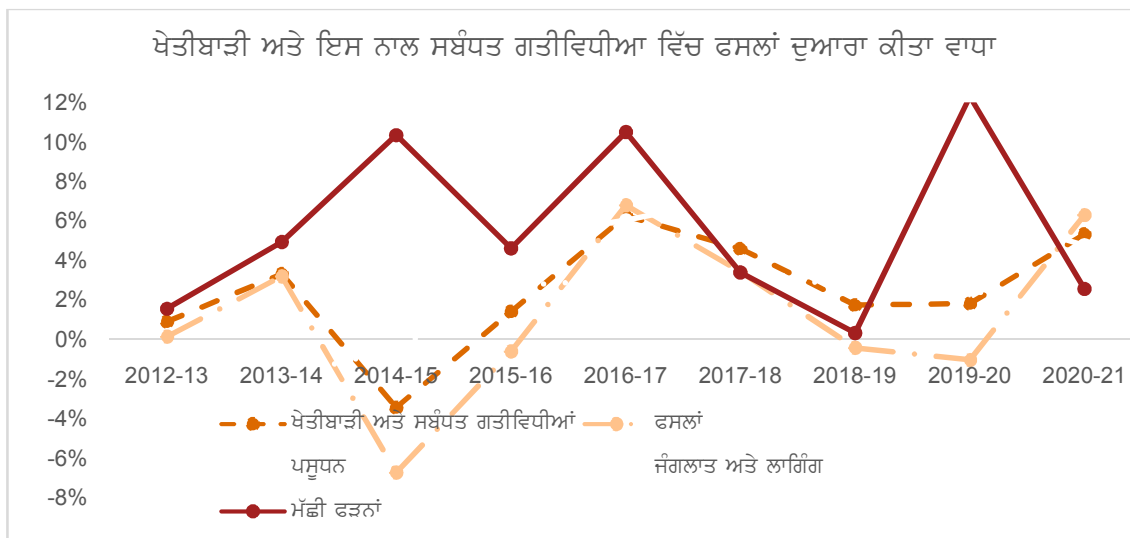
ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 28.7 % ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 31.6% ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਓਮੀਦ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 1.81% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰ 2.1% ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਦੌਰਾਨ ਫਸਲੀ ਪਾਲਣ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਮੰਦੀ ਕਾਰਨ ਵਾਧਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਾੜ ਹੈ, ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਹੈ।

ਫਸਲੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ.) ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ 17.6 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਫਸਲੀ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਤੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 17)। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜਾਓ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫਸਲੀ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ) ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ -1.04 ਫੀਸਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 6.3 ਫੀਸਦ ਵੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਰ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 17: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

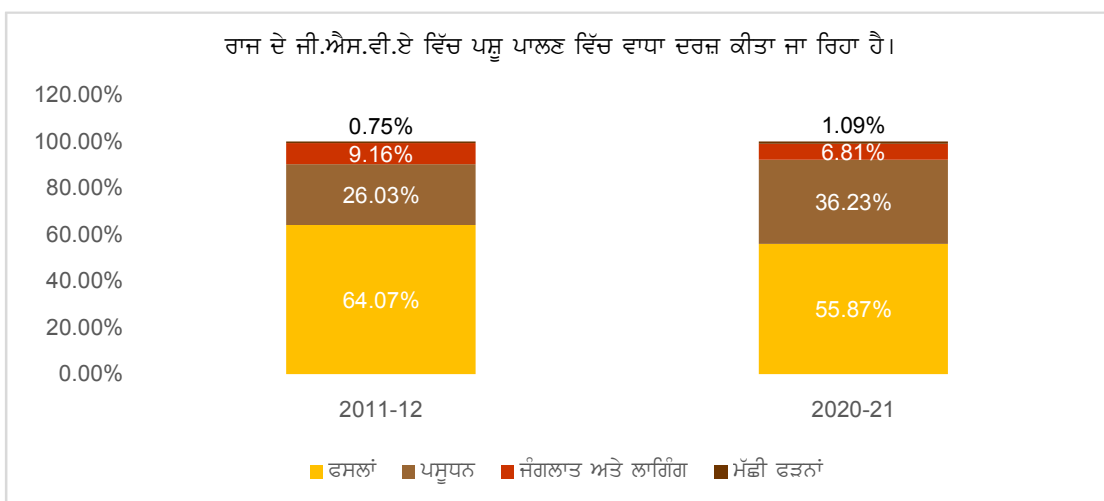

ਸਾਧਨ :- ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਾਤਾਵਾਵਰਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਘੱਟ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਇਥੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2019-20 ਦਰਮਿਆਨ 5.3% ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਰੋਚਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ (ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂਪਨ ਸੈਕਟਰ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 26.03% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ 36.23% ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 18: ਖੇਤੀ ਉਪ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ) ਇਹ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਫਾਰਮ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 18 : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸਬ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ :- ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

2.3 ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਕਤੀ ਸਰਵੇਖਣ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ) 2018-19 ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ 42.49 ਫੀਸਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 24.59 ਫੀਸਦ ਕਾਮਿਆਂ (ਯੂਜ਼ਅਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਐਂਡ ਸਬਸਿਡੀ ਆਰ ਸਟੇਟਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ) ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੁਲ ਪੇਂਡੂ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ 38.74 ਫੀਸਦ ਕਾਮਾ ਸ਼ਕਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 37.89 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 42.20 ਫੀਸਦ ਹੈ।

2.4 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ

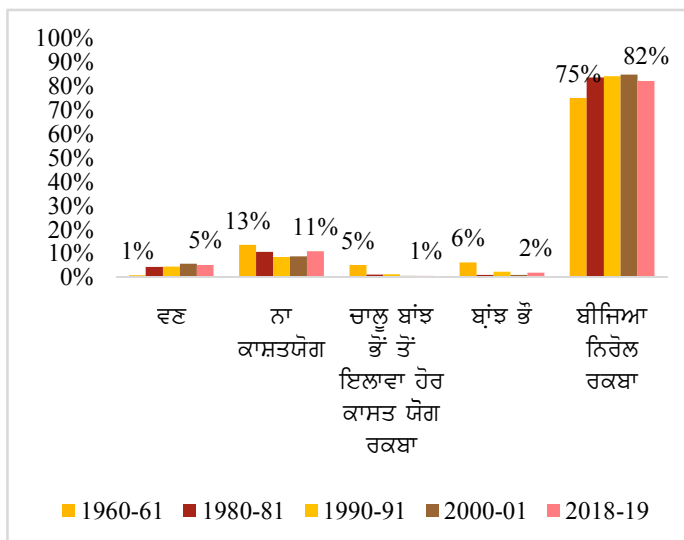
ਰਾਜ ਦੀ ਉਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ 7.31 ਫੀਸਦ ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਇੰਡਸਟਰੀ)। ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਥਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਐਮ.ਓ.ਐਫ.ਪੀ.ਆਈ., 2019)⁴⁷। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ 2017-18 ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ (ਖਾਦ-ਖੁਰਾਕ, ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਉਤਪਾਦ, ਚੱਮੜਾ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਉਤਪਾਦ) ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਦਾ 33.5 ਫੀਸਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ 44 ਫੀਸਦ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਮੌਸਪੀ)⁴⁸। ਆਧਿਆਏ 3 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਵੰਟਾਦਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.5 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ

ਫਸਲੀ ਖੇਤੀ

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

ਚਿੱਤਰ 19: ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਨਮੂਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾਂ, ਸੰਗਠਨ

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਮੀਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ, ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ-19) ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 41.2 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਰਥਾਤ ਕੁਲ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਖੇਤਰ ਦਾ 82 ਫੀਸਦ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। 1960-61 ਵਿਚ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ, ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਜੋ ਕਿ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਉਹ 6 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 5 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2 ਫੀਸਦ ਅਤੇ 1 ਫੀਸਦ ਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 1960-61 ਅਤੇ 2018-19 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਮੀਨ 13 ਫੀਸਦ ਤੋਂ 11 ਫੀਸਦ ਤੱਕ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ

⁴⁷ Ministry of Food Processing Industries, (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

⁴⁸ MoSPI. (n.d.). Annual Survey of Industries 2016-17. Industrial Statistics Wing, Data Processing Division, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

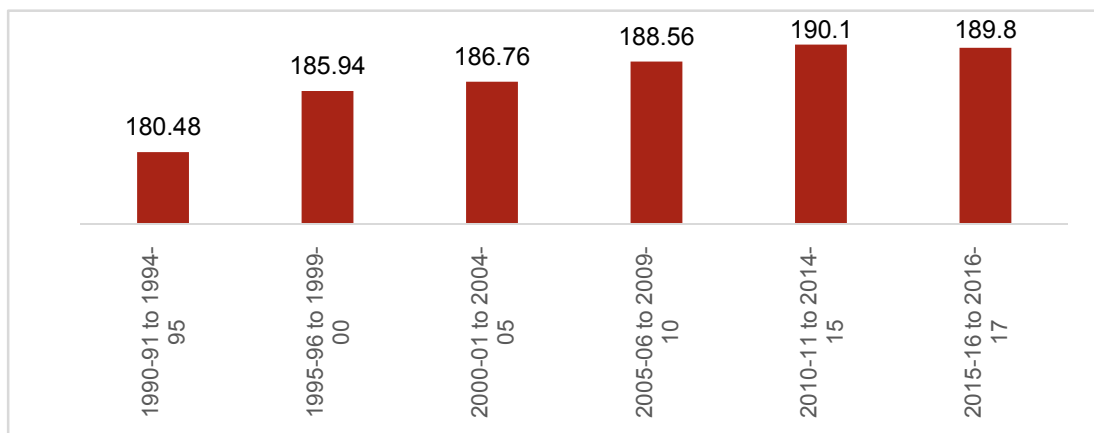

ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ

ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ 190 ਫੀਸਦ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 20) ਸਾਲ 1990-91 ਤੋਂ 1994-95 ਦੌਰਾਨ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ 180 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਸਾਲ 2010-11 ਤੋਂ 2014-15 ਦੌਰਾਨ 190 ਫੀਸਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 1990-91 ਵਿਚ 130.01 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ 2014-15 ਵਿਚ 141.55 ਫੀਸਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਬੀਜਣ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਚੱਕਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 20 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਸਤ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ (ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਔਸਤ) (ਫੀਸਦ % ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ :- ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਪੁਸਤਿਕਾ-ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਫਸਲੀ ਘਣਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮੂਨਾ

ਫਸਲੀ ਤਰਤੀਬ

ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਰਕਬੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 91 ਫੀਸਦ ਖੇਤਰ ਅਨਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਿਲਕੇ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੇ 3.2 ਫੀਸਦ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਕੁਲ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਰਕਬੇ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੱਗਭਗ 1 ਫੀਸਦ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਣਕ-ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਮਦਨ (ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੀਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਾਲਾਂ, ਮੱਕੀ, ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ-13)

ਸਾਰਣੀ-13 : ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਫਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ

ਫਸਲਾਂ	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2018-19	2019-20
ਝੋਨਾ	4.8%	6.9%	17.5%	26.9%	31.3%	39.6%	40.1%
ਕਣਕ	27.3%	40.5%	41.6%	43.6%	43.1%	44.9%	45%
ਮੱਕੀ	6.9%	9.8%	5.6%	2.5%	2.1%	1.4%	1.5%
ਬਾਜਰਾ	2.69%	3.7%	1%	0.2%	0.1%	0.1%	0.03%
ਜੌਂ	1.4%	1%	0.9%	0.5%	0.3%	0.1%	0.12%
ਦਾਲਾਂ	19.1%	7.3%	5%	1.9%	0.7%	0.4%	0.5%
ਤੇਲ ਬੀਜ	3.9%	5.2%	3.7%	1.5%	1.1%	0.5%	0.6%
ਗੰਨਾ	2.8%	2.3%	1%	1.3%	1.8%	1.2%	1.2%
ਕਪਾਹ	9.4%	7%	9.6%	9.3%	7.6%	3.4%	3.2%
ਸਬਜ਼ੀਆਂ	1.2%	0.9%	1.1%	0.7%	1.3%	3.3%	3.3%
ਫਲ	0.6%	0.6%	0.4%	0.8%	0.5%	1.1%	1.1%
ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ	17.7%	14.8%	12.6%	10.8%	10.1%	2.4%	3.6%

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜ

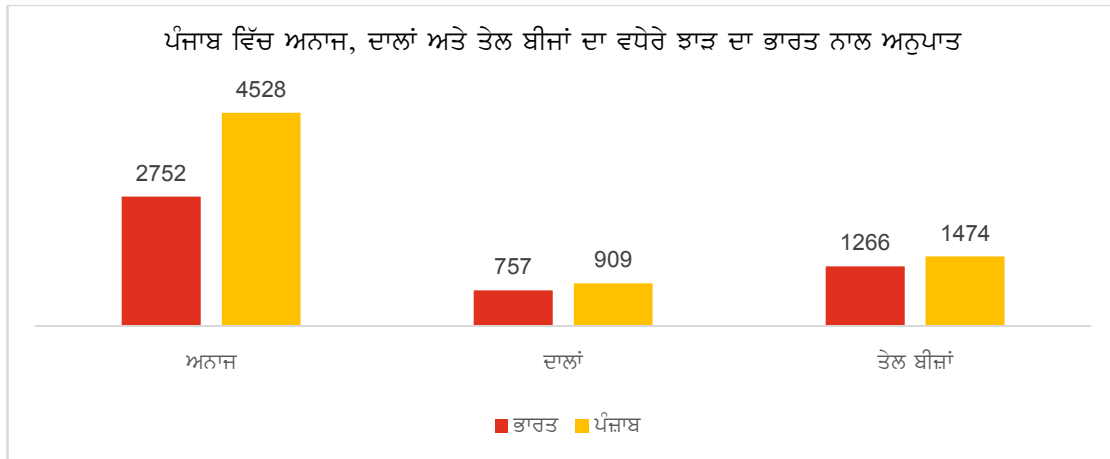
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਕਾਰਨ ਯਕੀਨੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਲ 78.2 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ 40 ਫੀਸਦ ਝੋਨਾ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਅਤੇ 45 ਫੀਸਦ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕੀਤੇ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਫਸਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਖੇ ਗੈਰ ਮਾਫਕ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਾਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ-14 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ

ਫਸਲਾਂ	ਖੇਤਰਫਲ (000 ਹੈਕਟੇਅਰ)			ਉਤਪਾਦਨ (000 ਮੀਟਰਕ ਟਨ)		
	2018-19	2019-20	ਬਦਲਾਅ(%)	2018-19	2019-20	ਬਦਲਾਅ(%)
ਅਨਾਜ	6769	6818	0.72%	31522	30755	-2.43%
ਸੀਰੀਅਲ	6763	6785	0.33%	31494	30725	-2.44%
ਚਾਵਲ	3103	3141	1.22%	12822	12675	-1.15%
ਕਣਕ	3519	3521	0.06%	18257	17616	-3.51%
ਮੱਕੀ	109	115	5.50%	396	410	3.54%
ਦਾਲ	30	33	10.00%	28	30	7.14%
ਛੋਲੇ	2	2	0.00%	3	2	-33.33%
ਹੋਰ ਦਾਲਾਂ	28	32	14.29%	25	27.7	10.80%
ਤੇਲ ਬੀਜ	41	40	-2.44%	60	59	-1.67%
ਮੂੰਗਫਲੀ	1	1.8	80.00%	3	4	33.33%
ਹੋਰ ਤੇਲ ਬੀਜ	40	38.2	-4.50%	57	55	-3.51%
ਗੰਨਾ	95	91	-4.21%	7776	7302	-6.10%
ਕਪਾਹ	268	248	-7.46%	1223	1207	-1.31%
ਕੁੱਲ ਬੀਜੀਆ ਖੇਤਰਫਲ	7839	7825	-0.18%	40570.2	39263.6	-3.22%

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 21: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਝਾੜ 2018-19 (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ, ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਝਾੜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਝਾੜ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 15)। ਇਹ ਉੱਚ ਉਪਜ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬੀਜ, ਖਾਦ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਝਾੜ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਹ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੈ (ਅਧਿਆਏ 1 ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ)। ਤੇਲਬੀਜ਼ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਬਾਕਸ-5)

ਸਾਰਣੀ 15 :- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਝਾੜ (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਸਾਲ	1960-	1970-	1980-	1990-	2000-	2010-	2018-	2019-
ਚਾਵਲ	61	71	81	91	01	11	19	20
ਕਣਕ	1009	1765	2733	3229	3506	3828	4132	4034
ਮੱਕੀ	1244	2237	2730	3715	4563	4693	5188	5004
ਮੱਕੀ	1135	1555	1602	1784	2793	3707	3639	3581
ਗੰਨਾ	33956	40442	49739	55369	60844	70059	81857	80244
ਕਪਾਹ	269	371	309	463	430	641	776	829

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੰਜਾਬ

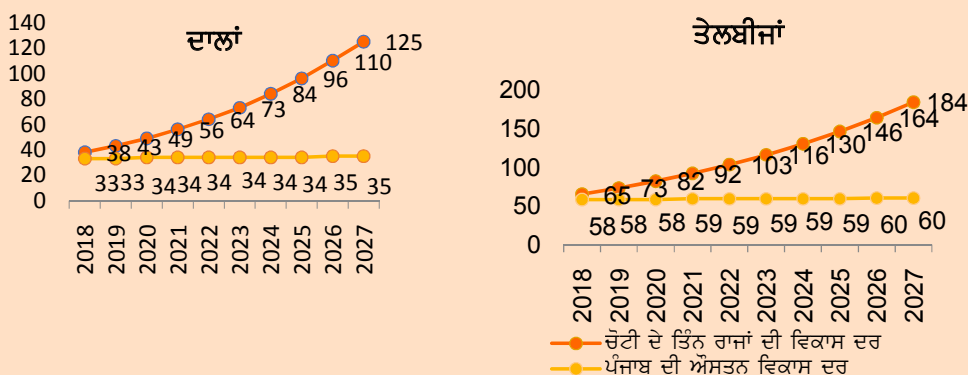
ਬਾਕਸ 5: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ

ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੇ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 13)। ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 1960-61 ਵਿੱਚ 19.1% ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 0.4% ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 3.9% ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 0.5% ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਆਮਦਨੀ ਵਜੋਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਕਾਰਨ ਆਈ ਹੈ। ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸੁੰਗੜ ਰਹੇ ਖੇਤਰ ਕਾਰਨ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 1960-61 ਵਿੱਚ 7,09,000 ਟਨ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 27,700 ਟਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 1,21,000 ਟਨ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 59,600 ਟਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਜਨਰਲ ਆਫ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਇੰਨੈਲੀਜੈਂਸ ਅਤੇ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਾਮਦ ਦੀ ਕੀਮਤ 28,523.18 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 393.75 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਔਸਤਨ ਝਾੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਘਰੇਲੂ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਖਰੀਦੀਕਰਨ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇਲ ਬੀਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਹਨ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਚੋਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਤਪਾਦਕ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਸਾਲ 2022-23 ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਔਸਤਨ ਸਾਲ 1990-91 ਅਤੇ 2016-17 ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ (ਚਿੱਤਰ 22)।

ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਔਸਤ ਵਾਧਾ (14% ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ 12% ਤੇਲ ਬੀਜ) ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ 2009-18 ਦਾ ਔਸਤ ਆਯਾਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾਲਾਂ ਦੇ 621.33 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ 5221.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲ 2027 ਤੱਕ ਬੱਚਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਲ 818 ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 22 : ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ (ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟਨ ਵਿੱਚ) ਦਾ ਵਾਧੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ

ਸਾਧਨ : ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧਾਰਿਤ ਉਤਪਾਦਨ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਹੈਂਡਬੁੱਕ 2019, ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਅਧਾਰਤ ਹਿਸਾਬ

ਬਾਗਬਾਨੀ

ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਅਧੀਨ ਰਕਬਾ ਤਕਰੀਬਨ ਉਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ-16) ਪੰਜਾਬ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਲਵਾਯੂ ਜ਼ੋਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਨੂੰ, ਮਿੱਠਾ ਸੰਤਰਾ, ਅਮਰੂਦ, ਨਾਸ਼ਪਤੀ, ਲੀਚੀ, ਅੰਬ ਅਤੇ ਆੜੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਛਿਲਕਾ ਆਧਾਰਤ ਅਨਾਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਉਚ ਕੀਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਬਾਗਬਾਨੀ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਆਮਦਨ ਛਿਲਕੇ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਟਾਰੀ ਵਿਖੇ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ ਆਫ ਹਾਰਟੀਕਲਚਰ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ 100 ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਫਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਰਿਸਰਚ (ਆਈ ਸੀ ਏ ਆਰ) ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੁੰਗਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਬਾਦਲ (ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਟਾਹਲੀਵਾਲਾ ਜੱਟਾਂ (ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ) ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਖੱਟੇ ਰਸ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਮਿਲਖਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਿਲਖਾਂ ਲਗਭਗ 43646 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ 8174 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਕਿਨੂੰ, ਅਮਰੂਦ ਅਤੇ ਅੰਬ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜ ਕੇਲਿਆਂ (56787 ਕਿਲੋ ਗ੍ਰਾਮ/ਹੈਕਟੇਅਰ), ਅੰਗੂਰ (30183 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਹੈਕਟੇਅਰ) ਅਤੇ ਕਿਨੂੰ (24,501 ਕਿ.ਗ੍ਰਾ./ਹੈਕ.) ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ 13 ਫੀਸਦ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਂਵਲਾ ਦਾ 8 ਫੀਸਦ ਅਤੇ ਨਾਸਪਾਤੀ ਦਾ 7 ਫੀਸਦ ਉਤਪਾਦਕ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਰਣੀ 16 :- ਬਾਗਬਾਨੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਝਾੜ

ਫਸਲ	ਖੇਤਰ (ਹੈਕਟੇਅਰ)			ਉਤਪਾਦਨ (ਐਮਟੀ)			ਉਪਜ (ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ / ਹੈਕਟੇਅਰ)		
	2018-19	2019-20	ਬਦਲਾਅ (%)	2018-19	2019-20	ਬਦਲਾਅ ਅ(%)	2018-19	2019-20	ਬਦਲਾਅ (%)
ਫਲ	86774	90466	4	1856845	1972380	6	21399	21802	1.88
ਕਿਨੂੰ	53359	54243	2	1254328	1328996	6	23507	24501	4.23
ਸੰਤਰਾ ਅਤੇ ਮਾਲਟਾ	3080	3118	1	25761	26919	4	8364	8633	3.22
ਨਿੰਬੂ	1102	1245	13	8541	9654	13	7751	7754	0.04
ਲੀਚੀ	2899	3057	5	47130	50091	6	16257	16385	0.79
ਅਮਰੂਦ	9172	9645	5	206777	217738	5	22544	22575	0.14
ਨਾਸਪਾਤੀ	3332	3501	5	76668	81892	7	23010	23391	1.66

ਆੜੂ	1954	1979	1	34893	35406	1	17857	17891	0.19
ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ	315	337	7	5590	5891	5	17747	17482	-1.49
ਅੰਗੂਰ	289	280	-3	8261	8451	2	28584	30183	5.59
ਬੋਰ	1636	1632	0	27503	27553	0	16811	16883	0.43
ਆਂਵਲਾ	605	606	0	8286	8912	8	13697	14706	7.37
ਕੇਲਾ	93	100	8	5388	5679	5	57940	56787	-1.99
ਅੰਬ	7007	7012	0	118455	118783	0	16905	16940	0.21

ਸਾਧਨ : ਬਾਗਵਾਨੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

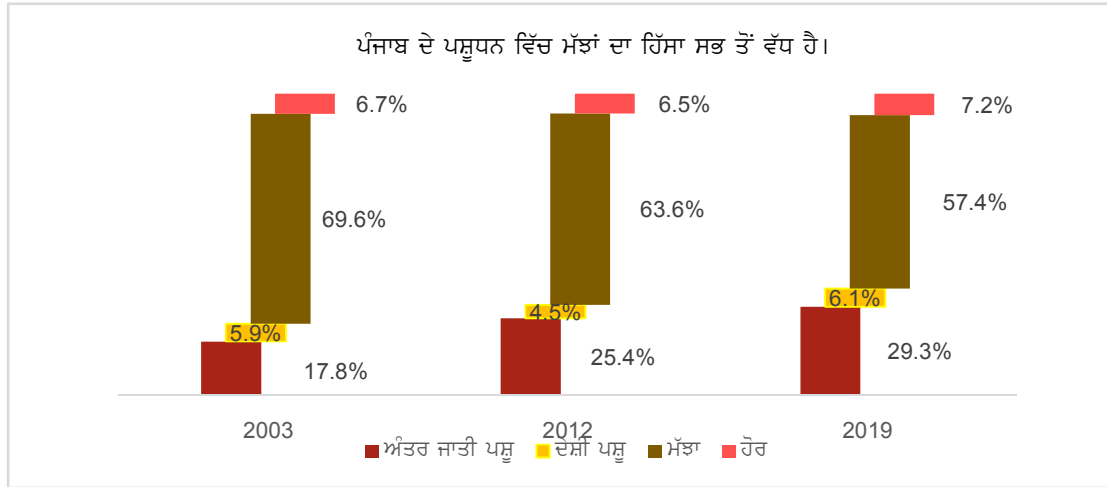
ਪਸ਼ੂ-ਧਨ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਹੈ, ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ (ਜੀ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵੱਲੋਂ 33.37 ਫੀਸਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ (ਜੀ.ਵੀ.ਏ) ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 6.5% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਖੇਤਰ ਨੇ ਫਸਲੀ ਖੇਤੀ ਦੇ 0.8 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 5.30 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਫਸਲੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਘੱਟ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਰਸਾਤ, ਭੂਮੀ ਵੰਨਗੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਵਾਧੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ/ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ (2012-13) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ, ਉਤਪਾਦਨ, ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ. ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਤੋਂ 5,303 ਰੁਪਏ ਔਸਤ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਹਰਿਆਣਾ 6,089 ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੁਲ ਔਸਤ ਮਾਸਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 91.6 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕੇਵਲ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਗਣਨਾ-2019 ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਦਾ 1.3 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ (57.4ਫੀਸਦੀ) ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ-23) ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2012 ਵਿੱਚ 25.4 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2019 ਵਿੱਚ 29.43 ਫੀਸਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਉਚ-ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2019-20 (ਐਨ.ਡੀ.ਡੀ.ਬੀ.)⁴⁹ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ 1035 ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਪੋਲਟਰੀ ਵਿੱਚ 2.1 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

⁴⁹ National Dairy Development Board. (nd). Per capita availability of Milk by States. Available at <https://www.nddb.coop/information/stats/percapitavail>

ਚਿੱਤਰ 23: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪਸ਼ੂ-ਪਨ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ:- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਪਸ਼ੂ-ਪਨ ਗਣਨਾ

ਸਾਰਣੀ-17: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੁੱਧ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਅੰਡਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ

ਸਾਲ	ਆਉਟਪੁੱਟ			ਵਾਧਾ		
	ਦੁੱਧ (000 ਟਨ)	ਮੀਟ (000 ਟਨ)	ਅੰਡੇ (ਲੱਖ)	ਦੁੱਧ (%)	ਮੀਟ (%)	ਅੰਡੇ (%)
2012-13	9724	212	37911			
2013-14	10011	235	43376	3%	10.8%	14.4%
2014-15	10351	237	42642	3.4%	0.9%	-1.7%
2015-16	10774	250	44218	4.1%	5.5%	3.7%
2016-17	11282	249	47826	4.7%	-0.4%	8.2%
2017-18	11855	276	52250	5.1%	10.8%	9.3%
2018-19	12599	231	55909	6.3%	-16.3%	7%
2019-20	13347	251	56900	5.9%	8.7%	1.7%

ਸਾਧਨ:- ਮੁੱਢਲੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਅੰਕੜੇ, 2019

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 6.3 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 5.9 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ 0.4 ਫੀਸਦ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਅੰਡਾ ਉਤਪਾਦਨ

ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 7 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.7 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੀਟ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 16.3 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 8.7 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 10.8 ਫੀਸਦੀ ਵਾਧੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 16.3 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਾਲ 2013-14 ਤੋਂ 2019-20 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਅੰਡੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 4.6 ਫੀਸਦੀ 2.9 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 6.1 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਨਸਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਡੇਅਰੀ ਸੂਬੇ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 33,83,471 ਮਸਨੂਈ ਵੀਰਜ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ 1367 ਵੈਟਰਨਰੀ ਹਸਪਤਾਲ, 1489 ਸਥਾਈ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੀਰਜ ਧਾਰਨ ਯੂਨਿਟ, 22 ਪੋਲੀਕਲੀਨਿਕ, 1423 ਵੈਟਰਨਰੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ 2,010 ਵੈਟਰਨਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 5610 ਪਸ਼ੂਪਨ ਪਿੰਡੇ ਇੱਕ ਵੈਟਰਨਰੀ ਸੰਸਥਾ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵੈਟਰਨਰੀ ਟੀਕਾ ਸੰਸਥਾਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਜੀ.ਐਮ.ਪੀ(ਚੰਗੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਭਿਆਸ) ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 32.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀ.ਵੀ.ਵੀ.ਆਈ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਸੈੱਲ ਕਲਚਰ ਕਲਾਸਿਕ ਸਵਾਇਨ ਫੀਵਰ ਟੀਕੇ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ.ਵੀ.ਆਰ.ਆਈ, ਇਜਤਨਗਰ, ਬਰੇਲੀ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ 20.47 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਜੈਨੇਟਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੱਝਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੱਝਾਂ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ, ਪਿੰਡ ਬੁਹ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2023 ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

12.84 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਗੋਕੁਲ ਗਰਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੰਡ ਬੀੜ ਦੁਸਾਂਝ, ਨਾਭਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

92.14 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਬੰਨਿਡਾ ਵਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੈਟਨਰੀ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਏ.ਆਈ.ਪੀ (ਨੈਸ਼ਨਵਾਈਡ ਆਰਟੀਫਿਸ਼ੀਅਲ ਇਨਸੈਮੀਨੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ), ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਵੀਰਜ ਵਾਲੀਆਂ 11 ਲੱਖ ਯੋਗ ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਮਨਸੂਈ ਵੀਰਜ ਦੇ ਢੰਗ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨਸੂਈ ਵੀਰਜ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ 12 ਅੰਕਾਂ ਵਾਲਾ ਟੈਗ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੈਟਾ ਆਈ.ਏ.ਐਨ.ਐਫ ਦੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਡੈਟਾ ਬੇਸ ਤੇ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪਸ਼ੂ ਚਿਕਿਤਸਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਪਾਂਵਾਲੀ ਵਿੱਚ 62.14 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਪਸ਼ੂ ਚਿਕਿਤਸਾ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ 15.02 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚੋਂ 10.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਾਲ 2026-27 ਦੌਰਾਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਵੈਟਰਨਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਦਸੰਬਰ 2020 ਵਿੱਚ 117 ਵੈਟਰਨਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

10 ਵੀਂ ਅਤੇ 11 ਵੀਂ ਪਸ਼ੂਪਨ ਚੈਪੀਅਨਸ਼ਿਪ ਐਂਡ ਐਕਸਪੋ-2017 ਅਤੇ 2020: 01 ਤੋਂ 05 ਦਸੰਬਰ 2017 ਅਤੇ 27 ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ 02 ਮਾਰਚ, 2020 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਹਲਾਂ (ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਨਸਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੇ ਜੇਤੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1.25 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ 2.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ ਗਏ।

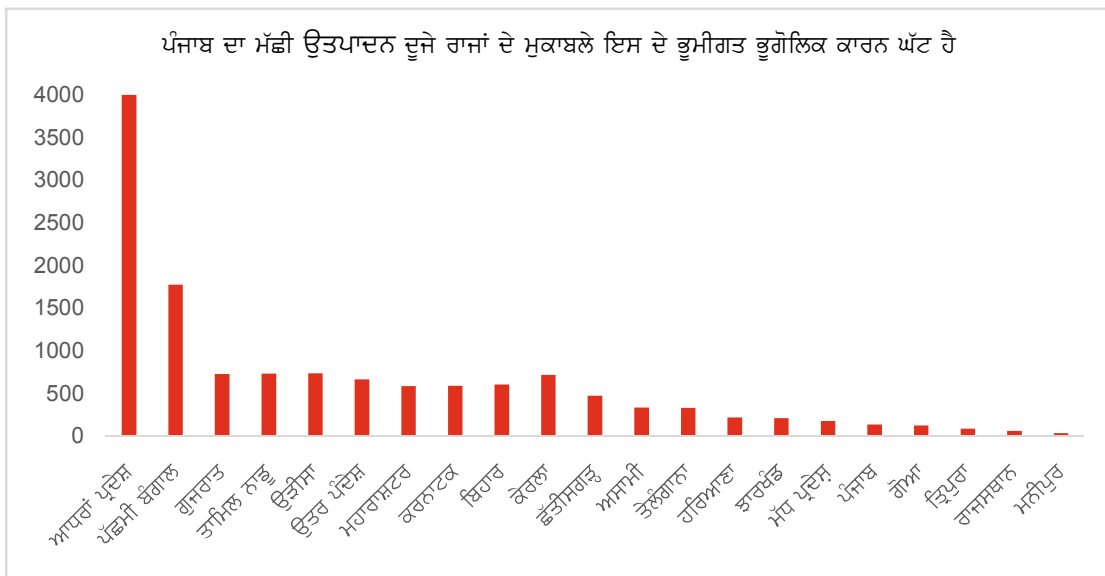
12 ਵੀਂ ਚੈਪੀਅਨਸ਼ਿਪ ਐਂਡ ਐਕਸਪੋ-2020-21 : 16 ਤੋਂ 20 ਮਾਰਚ, 2020-21 ਨੂੰ ਬਟਾਲਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭਾਰਤ (2012-13) ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ ਉਤਪਾਦਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਓ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਉੱਪਰ ਅਨੁਮਾਨਤ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਤ 3,561 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ 82.9 ਫੀਸਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 77 ਫੀਸਦੀ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਖਰਚ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਸ਼ੂ ਫੀਡ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਫ਼ਸਲ ਉਤਪਾਦਨ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ⁵⁰ ਦਾ 0.08 ਫੀਸਦੀ ਖੇਤਰ ਸਥਾਈ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ

ਸੈਦਾਨੀ ਭੂਗੋਲਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬ-ਸੈਕਟਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ 24 ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਰਾਜ-ਮੁਤਾਬਕ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਟੀ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਰਾਜ ਮੂਲ ਵਾਧੇ (ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ) (ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ 1.09 ਫੀਸਦੀ) ਵਿਚਲਾ ਸੀਮਤ ਯੋਗਦਾਨ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੇ ਸਾਲ 2012-13 ਅਤੇ 2018-19 ਦਰਮਿਆਨ ਸਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ 5.09 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ 2.56 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 24 : ਸਾਲ 2018-19(ਆਰਜੀ) ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਟਨਾਂ ਵਿਚ

ਸਾਧਨ:- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਅੰਕੜੇ, ਇਕ ਝਲਕ, 2019

⁵⁰ Statistical Abstract of Punjab

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੈਦਾਨੀ (ਗੈਰ ਤਟੀ) ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਮੱਛੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੂਸਰੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ (ਇੰਨਲੈਂਡ) ਜਲ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 136.6 ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ (135.8 ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ) 0.3 ਫੀਸਦ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲੈਂਡਲੋਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਔਸਤਨ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ (167.9 ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ) ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਦੁੱਢਲੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੁਰਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਮਿੱਥੇ 6000 ਏਕੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1865.48 ਏਕੜ ਨਵਾਂ ਖੇਤਰਫਲ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 42224.85 ਏਕੜ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 35021.02 ਏਕੜ ਪੁਰਾਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਹੇਠ ਰਖਾਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਬੀਜ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ 1800 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੀਜ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਖੇ 1248 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਵੈ-ਰੋਜਗਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ 3842 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਕਾ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਲੋਨ ਵੱਜੋਂ 329.10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹੋਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ

ਝੀਂਗੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ, ਨਵੇਂ/ਮੌਜੂਦਾ ਝੀਂਗਾ ਪਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੁਆਲਟੀ ਨੂੰ ਚੈਕ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਈਨਾ ਖੇੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਡੈਮਾਸਟਰੇਸ਼ਨ ਫਾਰਮ-ਕਮ-ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਰੇਪਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਝੀਂਗਾ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2016 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਝੀਂਗਾ ਪਾਲਣ ਅਧੀਨ ਰਕਬਾ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 410 ਏਕੜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਮਿੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਫੀਡ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰੂਪਨਗਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਨੀਲੇ ਇਨਕਲਾਬ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਖੇ 6 ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਮਿੱਲਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਰ.ਕੇ.ਵੀ.ਵਾਈ. ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 5 ਹੋਰ ਮਿੱਲਾਂ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕੁਆਲਟੀ ਦੇ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਦੀ ਉਪਲਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਕਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਵਿਖੇ 10.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਾਸਟ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਾਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਨਵੀਨੀਕਰਣ

ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੀਮਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਉੱਚ-ਘਣਤਾ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਫ਼ ਬਾਇਓ-ਫਲੋਕ ਫਿਸ਼ ਕਲਚਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਗਏ ਮਾਈਕਰੋਬਜ਼ ਨਾਲ ਮੱਛੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਮਲ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਫੀਡ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ 2 ਲਾਭ ਹਨ (ੳ) ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ (ਅ) ਫੀਡ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਕਮੀ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੀ-ਸਰਕੂਲੇਟਰੀ ਐਕੁਆਕਲਚਰ ਸਿਸਟਮ (RAS) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਨਡੋਰ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੁਆਰਾ ਵਧੇਰੇ ਮੱਛੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਤੱਸਯ ਸੰਪਦਾ ਯੋਜਨਾ

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸਕੀਮ “ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਤੱਸਯ ਸੰਪਦਾ ਯੋਜਨਾ” ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿੱਚ 45.82 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 5.68 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਉ) ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ:-

ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਲਾਕਡਾਊਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਰਪ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੱਛੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪੂੰਗ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਾਈਜ਼ ਦਾ ਪੂੰਗ ਵੱਧ ਭਾਅ ਤੇ ਖਰੀਦਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਬਰੀਡਿੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲਾਕਡਾਊਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਲਾਕਡਾਊਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ:-

- ਮੱਛੀ ਬਰੀਡਿੰਗ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਤੇ ਲਾਕਡਾਊਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਵਿਡ-19 ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ, 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਤੋਂ 1381.72 ਲੱਖ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਫਾਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੱਛੀ ਦੀ ਫੀਡ ਲੈਣ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਲਾਬਾਂ ਤੱਕ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।
- ਮੱਛੀ ਪੂੰਗ ਦੀ ਸਪਲਾਈ, ਸਟਾਕਿੰਗ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਮੱਛੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸ.ਐਮ.ਐਸ. ਅਤੇ ਵਟਸ ਐਪ ਮੈਸੇਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਝੀਂਗੇ ਦਾ ਪੂੰਗ ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਝੀਂਗੇ ਦੇ ਪੂੰਗ ਦੀ ਸਟਾਕਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ 397 ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਝੀਂਗਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਝੀਂਗੇ ਦੀ 788 ਟਨ ਫਸਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 750 ਟਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੱਟਵਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਵਿਡ-19 ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਝੀਂਗਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਝੀਂਗੇ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ ਔਸਤਨ 350-400 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋ ਵਧੀਆ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਨਾਫਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ।
- ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 10 ਜੁਲਾਈ, 2020 ਨੂੰ ‘ਫਿਸ਼ ਫਾਰਮਰ ਡੇ’ ਅਤੇ 21 ਦਸੰਬਰ, 2020 ਨੂੰ ‘ਵਰਲਡ ਫਿਸ਼ਰੀਜ਼ ਡੇ’ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਲਈ ਜਾਰੀ ਗਾਈਡਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

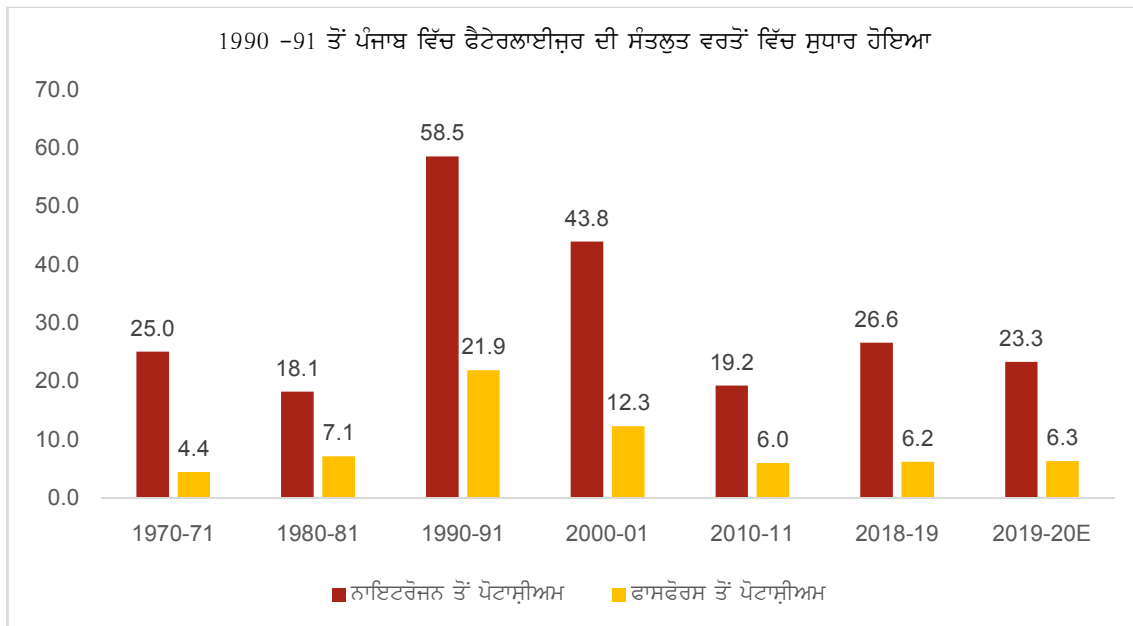

ਸੰਦ-ਸਾਧਨ

ਖਾਦ

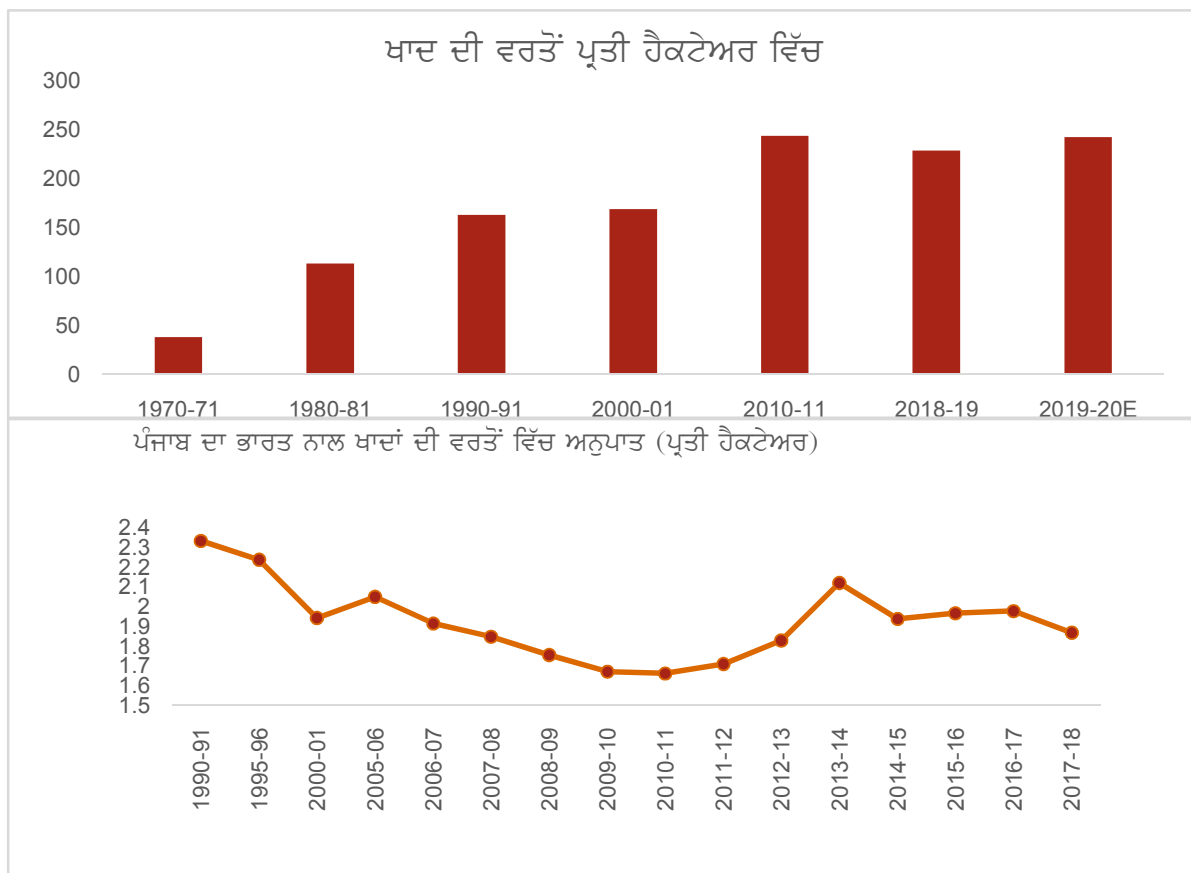
ਪੰਜਾਬ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖਿੱਤਾ ਹੈ ਭਾਂਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਹਰੇ ਇਨਕਾਲਬ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਰੰਭਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਰਤੋਂ 1970-71 ਵਿਚ 37.5 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1990-91 ਵਿਚ 162.6 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਅਤੇ 2010-11 ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ 243 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਉਚਾਈ ਤੋਂ 242 ਕਿ.ਗ੍ਰ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। 1990-91 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕ. ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਗਣੀ ਸੀ। ਸਾਲ 2010-11 ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 1.67 ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2013-14 ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 27 ਵਿਚ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਯੂ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਬਣਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਾਲ ਜਿਸ ਲਈ ਡਾਟਾ ਸੁਬਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾਤ 1.69 ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 26 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਈਟਰੋਜਨ ਤੋਂ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਫਾਸਫੋਰਸ ਤੋਂ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਵਰਤੋਂ

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 27: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

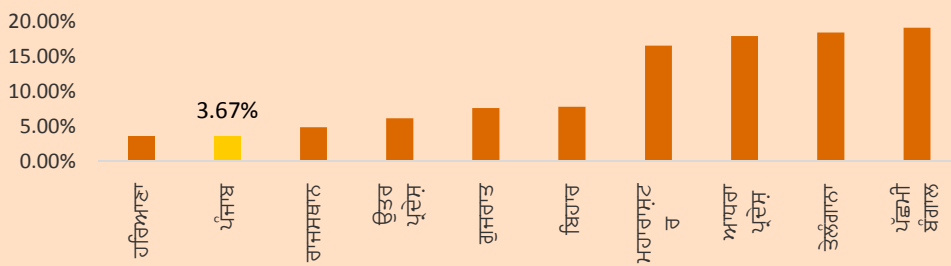
ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਝਲਕ-2019

ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ, ਫਾਸਫੋਰਸ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ (ਐਨ.ਪੀ.ਕੇ.) ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਪਾਤ 4:2:1 ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਯੂਰੀਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਖਾਦ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 2018-19 ਵਿੱਚ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪਾਤ 6.3: 2.5:1 ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਾਲ ਖਾਦ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪਾਤ 33.1 : 7.8:1 ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਲ 1990-91 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 58.5 :21.9:1 ਸੀ। (ਚਿੱਤਰ 26) ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ।

ਬਾਕਸ 6 : ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼

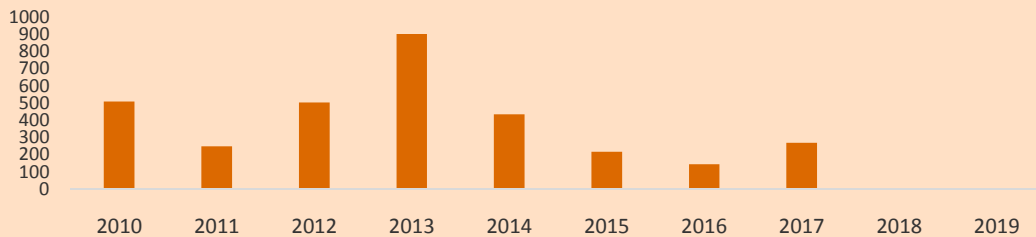
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਰਲਾ ਰਕਬਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਗਭਗ 5% ਖੇਤਰਫਲ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 19)। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੰਗਲਾਤ ਸਰਵੇਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਰਕਬੇ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ 3.67% ਹਿੱਸਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 28)। ਸਾਲ 2015 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਔਸਤਨ 21.7% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ 33% ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤਿ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ (70% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਕੈਨੋਪੀ ਘਣਤਾ)। ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ (56%) ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੋਪੀ ਘਣਤਾ 10 ਤੋਂ 40% ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ (ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਤ ਸਰਵੇਖਣ, 2019 ਅਨੁਸਾਰ)।

ਚਿੱਤਰ 28 : ਕੁੱਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਹੇਠਲੇ 10 ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਾ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। 1980 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 801 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ 26% (ਈ-ਗ੍ਰੀਨ ਵਾਚ, 2020) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਵੱਡਾ ਮੋੜ 2009 ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ 676 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 29)।

ਚਿੱਤਰ 29 : ਸਾਲ 2010 ਅਤੇ 2019 ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ (ਹੈਕਟੇਅਰ)

ਸਾਧਨ : ਈ-ਗ੍ਰੀਨ ਵਾਚ, 2020

ਜੰਗਲੀ ਰਕਬੇ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਇਸ ਦੀ ਮੁਆਵਜਾ ਪੂਰਤੀ ਜੰਗਲਾਤ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੰਗਲਾਤ ਸੰਭਾਲ ਐਕਟ (ਐਫ ਸੀ ਏ) 1980 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਲਈ ਵਣ-ਮੁਆਵਜਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਜੰਗਲਾਤ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਪਭੋਗਤਾ ਏਜੰਸੀ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜੰਗਲਾਤ ਕਵਰ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਣ-ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਐਫ.ਏ.ਓ), ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ ਸਮਾਰਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖੋਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ (ਐਫ.ਏ.ਓ 2013 ਮੁਤਾਬਕ)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਵਣ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਐਫ.ਏ.ਓ) ਨੇ ਐਗਰੋ ਫਾਰੈਸਟਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਬੰਧਤ ਨੀਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

- ਸਥਾਨਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵਨਸਪਤੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਾਫੀ ਲੰਬਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਅਜਹੀਆਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਓ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀ, 2014 ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਗਰੰਟੀ ਯੋਜਨਾ (ਐਮ ਜੀ ਐਨ ਐਨ ਆਰ ਈ ਜੀ ਐਸੀ), ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਜਲਘਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਨ ਆਰ ਐਲ ਐਮ) ਆਦਿ।
- ਬਿਹਤਰ ਨੀਤੀਗਤ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਵਿਭਾਗੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ, ਤੋਂ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ, ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਰੈਗੂਲੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ: ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੋਰ ਖੇਤੀ ਜਿਣਸਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Sources:

Forest Survey of India. (2019). India State of Forest Report 2019. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. Available at <http://fsi.nic.in/isfr-volume-i>.

e-Green Watch (2020). *Integrated e-Governance Portal for Automation, Streamlining & Effective Management of Processes related to Plantation & Other Forestry Works*. Available at http://egreenwatch.nic.in/FCAProjects/Public/Rpt_State_Wise_Count_FCA_projects.aspx?id=28

FAO (2013). *Climate Smart Agriculture Sourcebook*. Available at <http://www.fao.org/3/i3325e/i3325e.pdf>

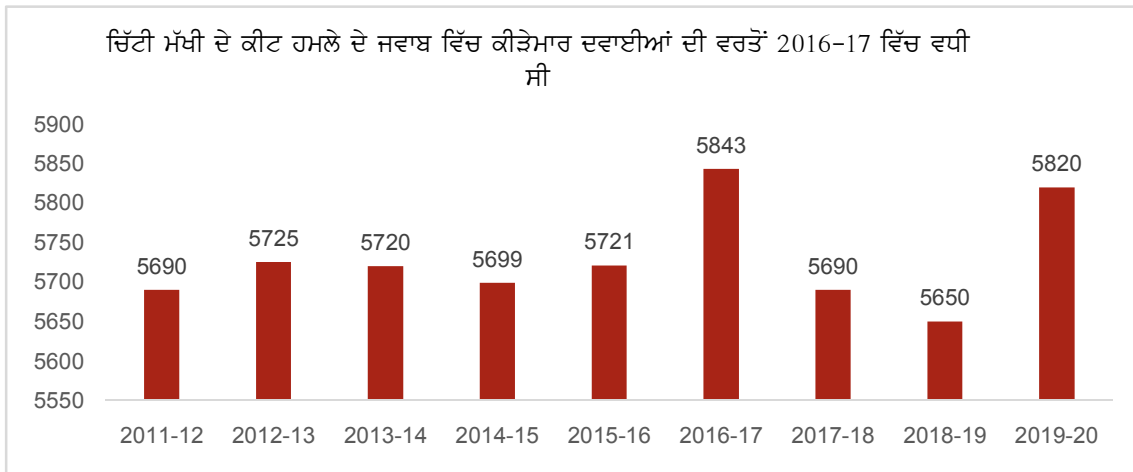
Buttoud G., (2013). *Advancing Agroforestry on the Policy Agenda A guide for decision-makers*. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Available at <http://www.fao.org/3/a-i3182e.pdf>

Department of Agriculture & Cooperation. (2014). *National Agroforestry Policy*. Ministry of Agriculture. Available at http://agricoop.gov.in/sites/default/files/National_agroforestry_policy_2014.pdf.

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜਮ ਆਇਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ -30)। ਸਾਲ 2000-01 ਵਿਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6970 ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਇਹ ਵਰਤੋਂ 5717 ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਭਾਵਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਵਰਤੋਂ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ (5843 ਮੀ.ਟਨ) ਇਸਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਟ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਫਸਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3% ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵੱਧੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 30: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ, ਮੀਟਰਿਕ ਟਨਾਂ ਵਿਚ

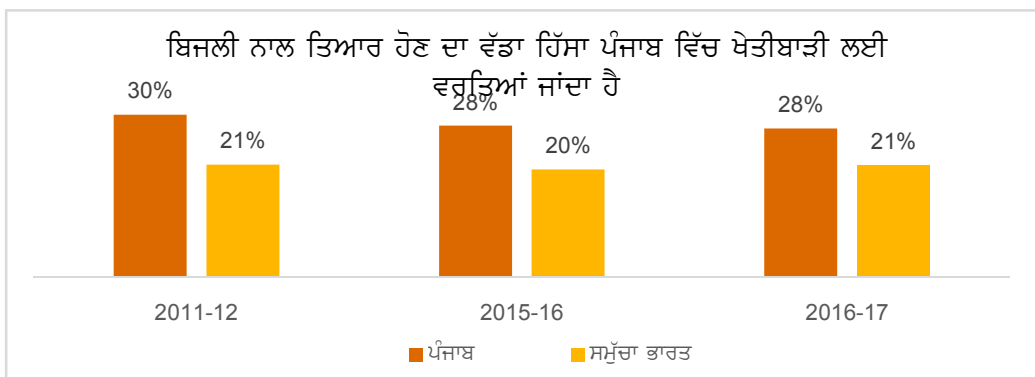

ਸਾਧਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਊਰਜਾ

ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਮੀਟਰ ਰਹਿਤ ਬਿਜਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ 1 ਫੀਸਦੀ ਵਧ ਕੇ 12295 ਗੀਗਾਵਾਟ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ 26 ਫੀਸਦ ਵੇਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ 20 ਫੀਸਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿਚ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 30 ਫੀਸਦ ਵਰਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਪੱਖੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਖਪਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 31: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੇਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੁਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ

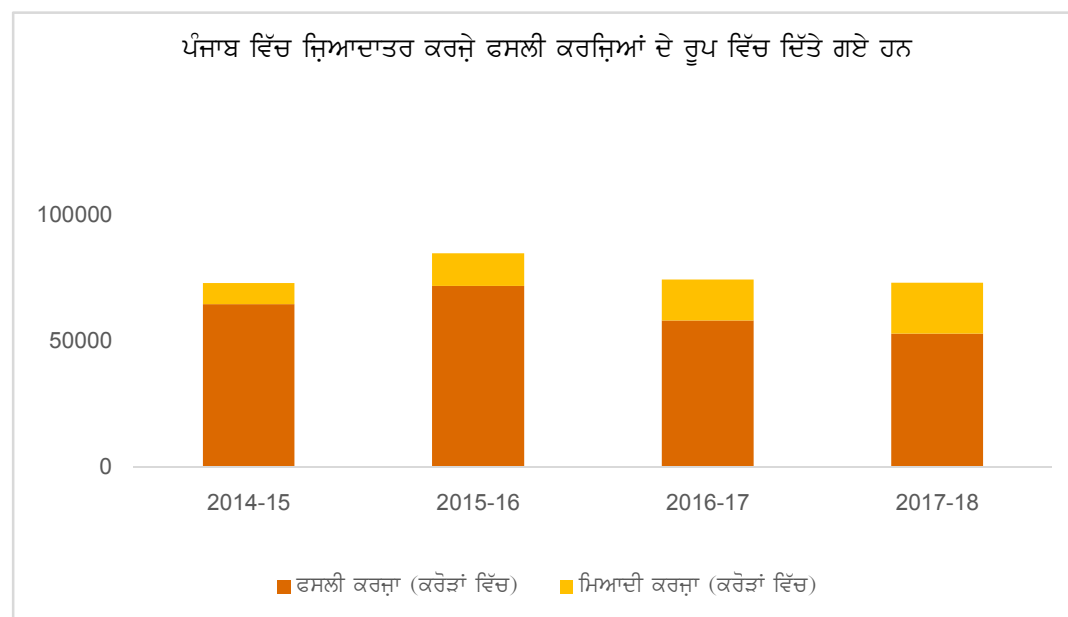
ਸਾਧਨ: ਵਿੱਭਿਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਣੀ ਬਚਾਓ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉ ਸਕੀਮ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਜੋ ਛੇ ਖੇਤੀ ਫੀਡਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸਹਿਭਾਗੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਖਪਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਿਜਲੀ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਪੰਪਸੈਟ, ਆਟੋ-ਸਟਾਰਟਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਪਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਬਿਜਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਗਿੱਲ 2019)⁵²

ਕਰਜ਼ਾ

(ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ., 2012-13) ਸਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ 53.2% ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਮਾਨ ਅਰਥਾਤ 51.9 ਫੀਸਦ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ 2017-18 ਅਤੇ 2018-19 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਰਜ਼ੇ 'ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ੇ' ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਇਕ ਫਸਲ ਦੇ ਵਿੱਤ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪੂੰਜੀਗਤ ਕਰਜ਼ੇ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮਿਆਦੀ ਕਰਜ਼ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 32: ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੰਡੇ ਗਏ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ੇ

ਸਾਧਨ: ਵਿੰਡਿਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ

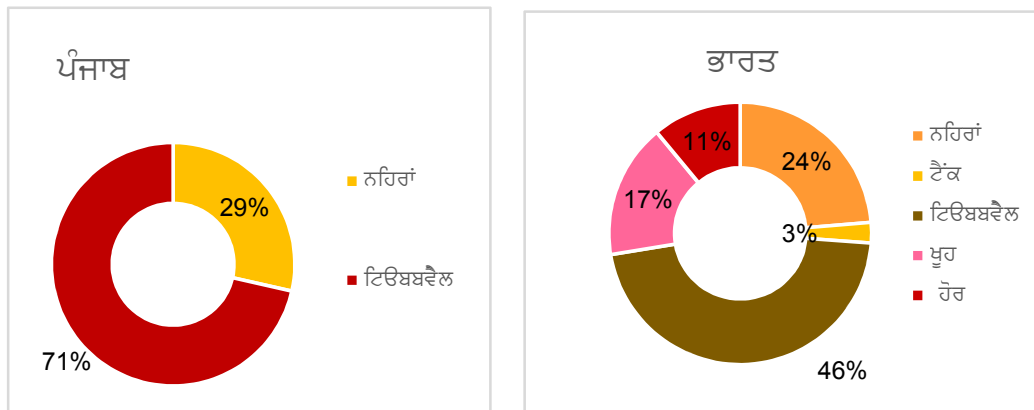
⁵² Gill, B. (2019). Saving Punjab's groundwater, one agricultural pump at a time. Available at <https://www.teriin.org/article/saving-punjab-groundwater-one-agricultural-pump-time>

ਸਿੰਚਾਈ

ਪੰਜਾਬ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਚਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਫ਼ਸਲੀ ਰਕਬੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਫ਼ਸਲੀ ਰਕਬਾ ਹੀ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਸੀ। (ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, 2019)⁵³। ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 33) ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

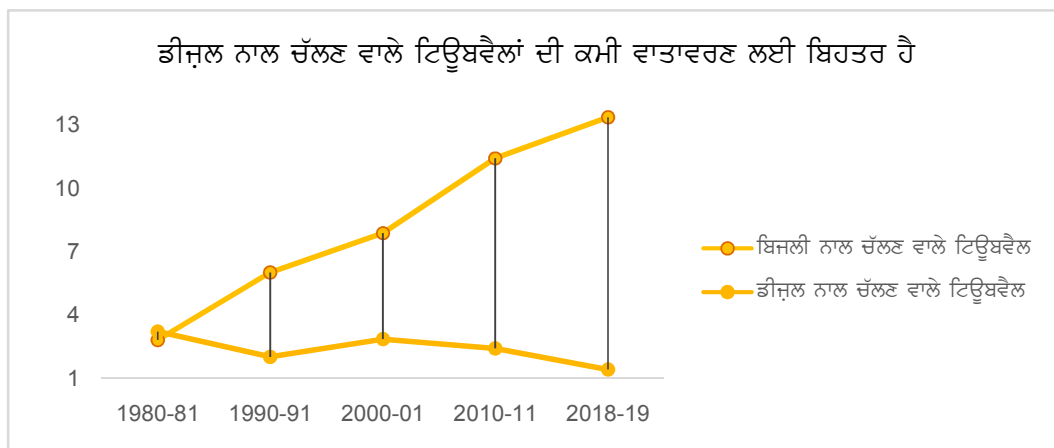
ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਚਿੱਤਰ 34) ਸਾਲ 2000-01 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਲ 2000-01 ਤੋਂ 10.73 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 14.76 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਟਿਊਬਵੈਲ 7.88 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 13.36 ਲੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਪਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਨਿਕਾਸੀ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਮਾਫਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਚਿੱਤਰ 33: ਸਿੰਚਾਈ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਨ 2014-15

ਸਾਧਨ: ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਈਯਰ ਬੁੱਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆਂ

ਚਿੱਤਰ 34 : ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

⁵³ Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare (2019). Pocket Book of Agricultural Statistics, 2018.

ਪੰਜਾਬ ਵਾਟਰ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਅਥਾਰਟੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼, 2020 ਪੰਜਾਬ ਵਾਟਰ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਅਥਾਰਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਧੜ ਕਲਾਂ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ 24% ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪਾਤੜਾਂ ਬਲਾਕ ਤੱਕ 368% ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 109 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 65 ਬਲਾਕ 103% ਤੋਂ 199% ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 44 ਬਲਾਕ 200% ਤੋਂ 368% ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ 44 ਬਲਾਕ ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਪੱਧਰ 200% ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਨੂੰ ਬੱਦਤਰ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤਰੀ ਜ਼ੋਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 65 ਬਲਾਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸੀ ਦਾ ਪੱਧਰ 100 ਤੋਂ 199% ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਜ਼ੋਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਜਲ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਦਾ ਪੱਧਰ 100% ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (ਨਾਜੁਕ, ਅਰਧ ਨਾਜੁਕ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ) ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਨ ਜ਼ੋਨ (ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 29) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਇਕ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛਿੜਕਾਅ ਅਤੇ ਤੁਪਕਾ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੀ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਹੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਘੱਟ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਗਭਗ 48,281 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਕੁੱਲ ਰਕਬੇ ਦੇ 0.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਰਥਾਤ (i) **“ਹਰ ਖੇਤ ਕੋ ਪਾਣੀ”** ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਬਹਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, (ii) **“ਪ੍ਰਤੀ ਬੂੰਦ ਵਧੇਰੇ ਫਸਲ”** ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। (iii) **“ਵਾਟਰਸ਼ੈਡ”** ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਨਮੀ ਦਾ ਬਚਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ (iv) **“ਮਗਨਰੇਗਾ”** ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ/ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੀਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਤ ਕਮੀ ਹਰ ਸਾਲ 14974.37 ਐਮ ਸੀ ਐਮ (ਮਿਲੀਅਨ ਕਿਊਬਿਕ ਮੀਟਰ) ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ 11949.052 ਐਮ ਸੀ ਐਮ ਦੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੀਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਸਲ (2324.814 ਐਮ ਸੀ ਐਮ) **“ਹਰ ਖੇਤ ਕੋ ਪਾਣੀ” ਵਾਟਰਸ਼ੈਡ (527.774 ਐਮ ਸੀ ਐਮ) ਅਤੇ ਮਗਨਰੇਗਾ (172.728 ਐਮ ਸੀ ਐਮ)**⁵⁴ “ਪ੍ਰਤੀ ਬੂੰਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਸਲ” ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

⁵⁴ State Irrigation Plan, PMKSY 2017

ਬਾਕਸ 7: ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਐਕਟ

ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਕਿਲੋ ਸੱਠੀ ਚਾਵਲ ਉਗਾਉਣ ਲਈ 4500 ਲੀਟਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਬਿਜਾਈ ਅੱਧੇ-ਜੂਨ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 1500-2000 ਲੀਟਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2008 ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ 10 ਮਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਨੀਰੀ ਬੀਜਣ ਅਤੇ 10 ਜੂਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝੋਨਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਆਇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2008 ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮਈ ਤਕ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਵੀ ਝੋਨਾ ਲਗਿਆ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। 10 ਜੂਨ ਤਕ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਸਿਰਫ 22 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਲ 2007 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ 42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਲ 2009 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਜਾਈ ਕੀਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਨਰਸਰੀ ਜਾਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2009 ਦਾ ਉਹ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੌਨਸੂਨ ਆਮ ਨਾਲੋਂ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਮੱਧਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। (ਗੁਲਾਟੀ, ਰਾਇ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ 2017) ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ 2000-01 ਤੋਂ 2008-09 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਦਰ 9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, 2008-09 ਤੋਂ 2012-13 ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਸਿਰਫ 0.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ 0.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਟਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

Source: Gulati, A., Roy, R., & Hussain, S. (2017). Getting Punjab Agriculture Back on High Growth Path: Sources, Drivers and Policy Lessons. ICRIER

ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ

ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਨੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਘਣਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਬੱਚਤ ਨੂੰ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ, ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ, ਮੱਖੀ ਪਾਲਣ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਲਈ 4.50 ਲੱਖ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ 14.75 ਲੱਖ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਰਣੀ 18 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ, ਡਿੱਸਕ ਹੈਰੋਜ਼ ਦੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 18: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂਕਰਣ (000 ਵਿਚ)

	2000-01	2018-19
ਟਰੈਕਟਰ	395	450.2
ਡਿਸਕ-ਹੈਰੋ	255	262.5
ਬੀਜ ਅਤੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ	180	141.5
ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਿਤ)	2.9	7.98
ਕੰਬਾਈਨ ਹਾਰਵੈਸਟਰ (ਟਰੈਕਟਰ ਚਾਲਕ)	5.1	4.2
ਥਰੈਸ਼ਰ	285	88
ਟਿਊਬਵੈਲ	1062	1475.7

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ

ਝੋਨੇ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਪਰਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਪਰਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ, ਸਾਲ 2019 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2020 ਵਿਚ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਧੀਨ ਝੋਨੇ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦਾ ਰਕਬਾ ਘਟਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 269.38 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 266.5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 273.80 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ 243 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕੀਮ “ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ” ਲਈ 250 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਾਲ 2018-2021 ਦੌਰਾਨ 75,000 ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 27500 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣ ਵੰਡੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਕਸਟਮ ਹਾਇਰਿੰਗ ਸੈਟਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਦੇਣ ਲਈ 48000 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ।

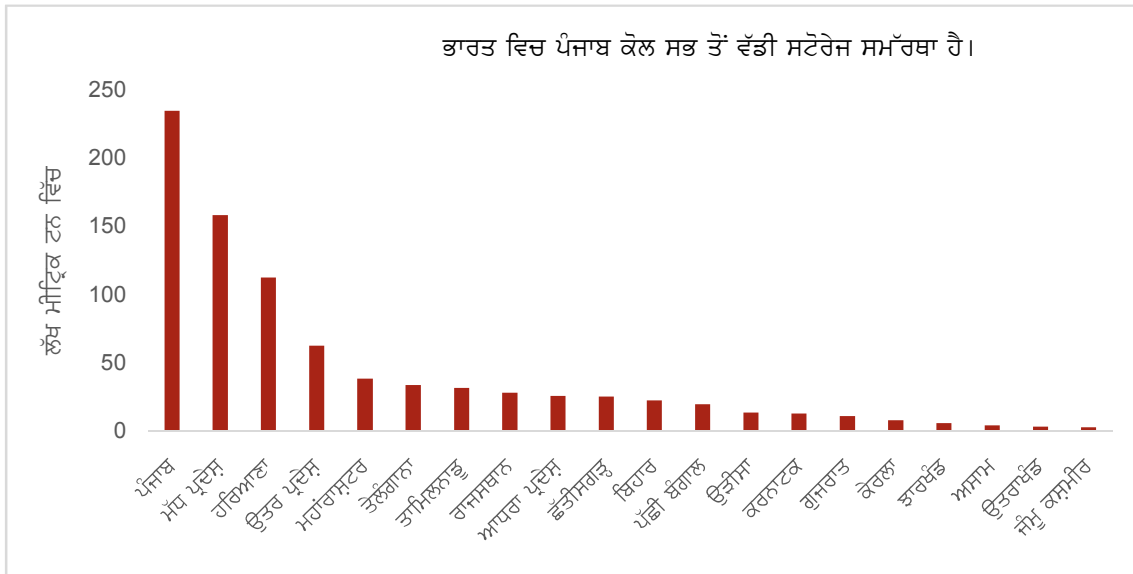
2.7 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

ਸਟੋਰੇਜ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੰਡਾਰਨ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2020 ਨੂੰ ਫੂਡ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਫ ਸੀ ਆਈ), ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵੇਅਰਹਾਊਸ (ਗੁਦਾਮ) ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਸੀ ਡਬਲਿਊ ਸੀ) ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 269.44 ਲੱਖ ਮੀਟਰਿਕ ਟਨ ਦੀ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਸੀ। ਮਾਰਚ 2019 ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 688 ਕੋਲਡ

ਸਟੋਰੇਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨਾਲ 23 ਲੱਖ ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਕੋਲਡ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ 6 ਫੀਸਦ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 35: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੋਰੇਜ ਸਮੱਰਥਾ

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ, 2019

ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2020 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 154 ਨਿਯਮਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 152 ਮੁੱਖ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 283 ਉਪ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਲ 2015 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 424 ਨਿਯਮਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 150 ਮੁੱਖ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ 274 ਉਪ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦੁਗਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, 2017)⁵⁵। ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, 2004 ਦੁਆਰਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ 80 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਡੀ 116 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰਫਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦਲਵਾਈ ਕਮੇਟੀ (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੁਗਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, 2017) ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉਦੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੜਕ ਸੰਪਰਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਾਧੂ ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦਿੱਲੀ ਹੀ 93 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

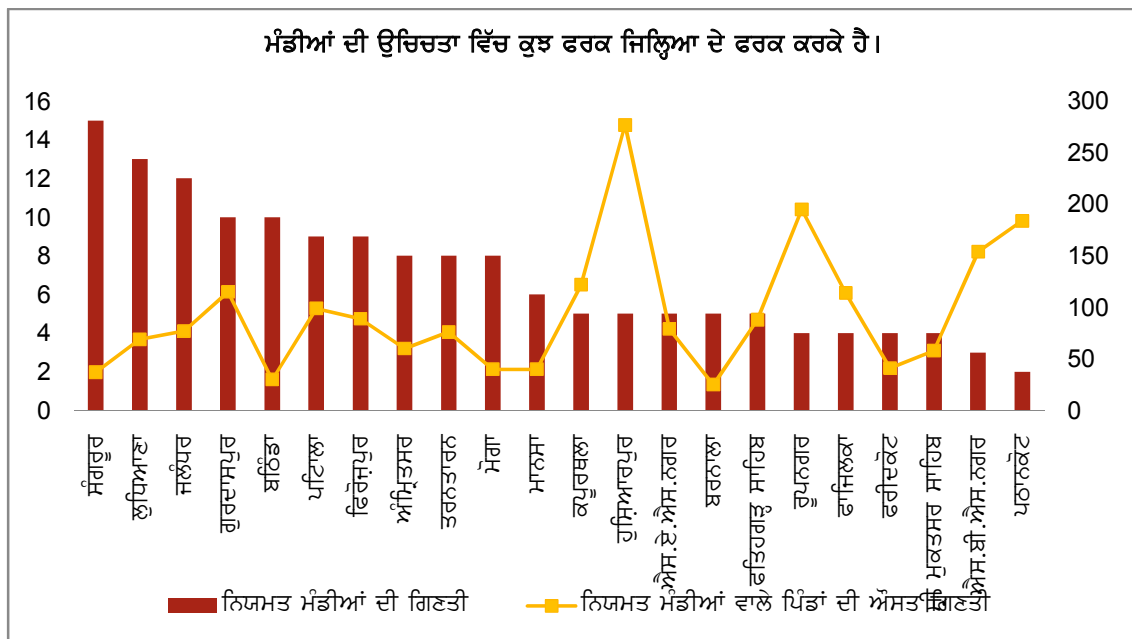
ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1390 ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ 488 ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਅੰਤਰ-ਜ਼ਿਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿੱਚ 15 ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਔਸਤਨ 37 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 277 ਪਿੰਡਾਂ ਪਿੱਛੇ 5 ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ। ਔਸਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਯਮਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਡੀ 81 ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

⁵⁵ Committee on Doubling Farmers' Income (2017). Report of the Committee on Doubling Farmers' Income, Vol IV, “Post-production interventions: Agricultural Marketing”. Available at <http://farmer.gov.in/imagedefault/DFI/DFI%20Volume%204.pdf>

ਚਿੱਤਰ 36: ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਧਨ: ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ, ਪੰਜਾਬ

ਖਰੀਦ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 94.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ 89 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਚੌਲਾਂ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿਚੋਂ 11 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧਤ ਹਿੱਸਾ ਲਗਭਗ 26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 36 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 31 ਦਸੰਬਰ 2020 ਤੱਕ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 37.82 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਣਕ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ 20.92 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਝੋਨੇ ਦੀ ਖਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 8: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀ

ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਮਾਰਕੀਟ (ਪੰਜੀਕਰਨ ਈ.ਨੈਮ) ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ ਮੰਡੀਕਰਣ ਮਾਰਕੀਟ ਲਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆੜਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਨਲਾਈਨ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਤੈਅ ਕੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਰੀਦਦਾਰ ਖਰੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਕ ਵਾਰ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਵਾਜਬ ਮੁੱਲ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਤਪਾਦ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਕੀਟ ਸਕੈਂਡਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆੜਤੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਕੀਟ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਈ-ਨੇਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ:-

- 1) **ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ:** ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਆਨਲਾਈਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆੜਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨਾ ਜਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 2) **ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ:** ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਸਿੱਧੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆੜਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪ੍ਰਖੇਖੇ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਜ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।
- 3) **ਵੱਡੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ:** ਇਸ ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਖਾਸਕਰ ਇਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਈ-ਨੇਮ ਇਕ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 37 ਮੰਡੀਆਂ ਪੋਰਟਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਸੱਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਸਮਤੀ, ਮੱਕੀ, ਆਲੂ, ਕਿਨੂੰ, ਕਪਾਹ, ਮਟਰ (ਹਰਾ) ਅਤੇ ਮੂੰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਈ-ਨੇਮ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2,16,701 ਕਿਸਾਨ, 8,134 ਆੜਤੀ ਅਤੇ 2,242 ਵਪਾਰੀ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹਨ।

Sources:

<https://enam.gov.in/web/state-unified-license/no-of-unified-licenses>
<https://enam.gov.in/web/dashboard/stakeholder-data>

ਸਾਰਣੀ 19: ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦ

ਸਾਲ	ੜੋਨੇ			ਕਣਕ		
	ਉਤਪਾਦਨ (000 ਟਨ)	ਖਰੀਦ (000 ਟਨ)	ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ	ਉਤਪਾਦਨ (000 ਟਨ)	ਖਰੀਦ (000 ਟਨ)	ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ
1980-81	4850	4432	91.4%	7677	4270	55.6%
1990-91	9710	7882	81.2%	12159	7109	58.5%
2000-01	13735	11057	80.5%	15551	9698	62.4%

2010-11	16148	13136	81.3%	16472	10278	62.4%
2017-18	19965	17972	90.0%	17830	11834	66.4%
2018-19	19130	17027	89.0%	18257	17281	94.6%
2019-20 (ਆਰਜ਼ੀ)	18917	16381	86.6%	17616	12686	72.0%

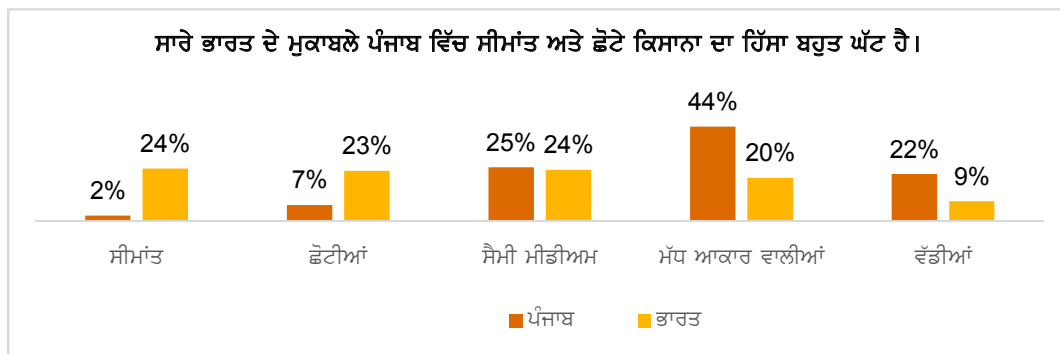
ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

2.8 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ

ਭੂਮੀ

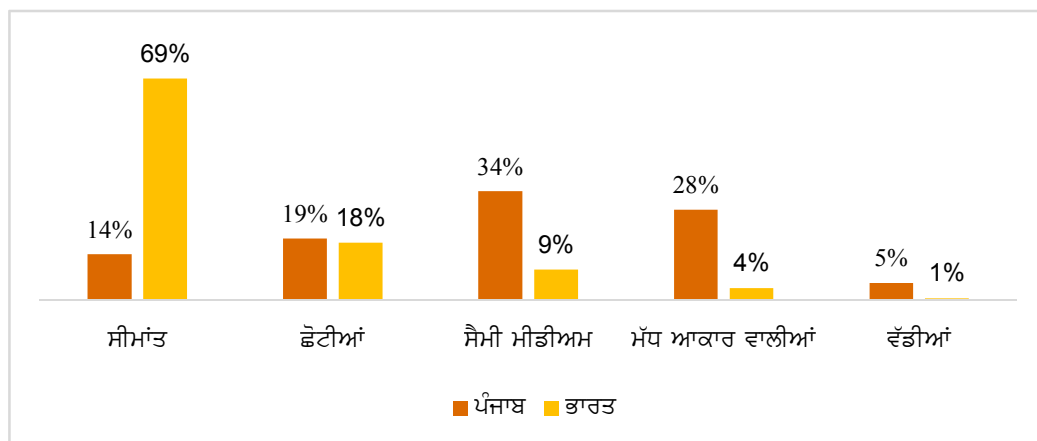
ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ (ਚਿੱਤਰ 37 ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ 38) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾਂਤ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 69 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜੋਤਾਂ ਸੀਮਾਂਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ (ਇੱਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ), ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਹ ਮਹਿਜ਼ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਜੋਤਾਂ (10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ 1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 37: ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਲਡਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੁਆਰਾ

ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਣਨਾ, 2015-16

ਚਿੱਤਰ 38: ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਲਡਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੁਆਰਾ

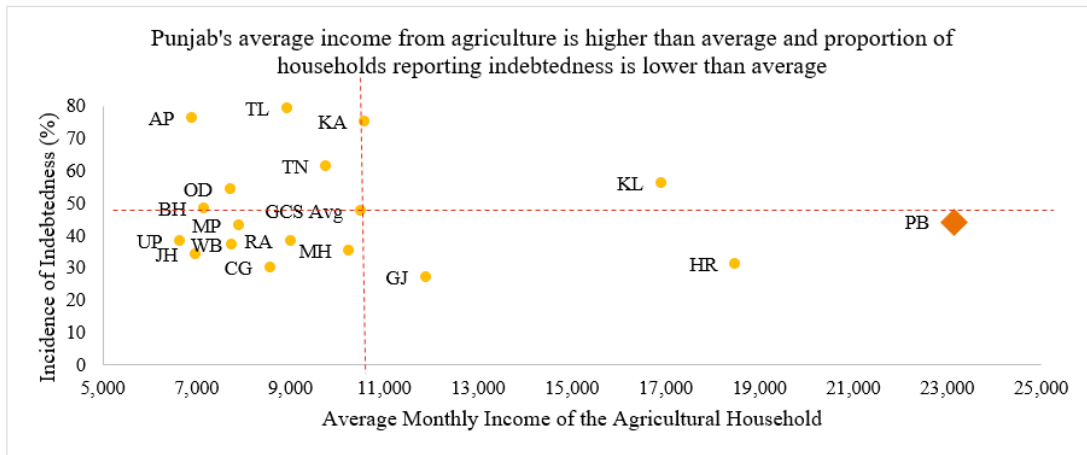
ਸਾਧਨ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਣਨਾ, 2015-16

ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ(ਨਾਫੀਸ) ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਕ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਨਾਬਾਰਡ, 2018)⁵⁶। ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ (23,133 ਰੁ:) ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਿਆਣਾ (18,496 ਰੁ:) ਅਤੇ ਕੇਰਲ (16,927 ਰੁ:) ਨੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮਦਨ ਦਰ ਦਰਸਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 39 ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤਨ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਰਾਜ ਹਨ (ਭਾਵ ਉਹ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਔਸਤਨ ਆਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜਨਰਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਔਸਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।)

ਚਿੱਤਰ 39: ਔਸਤਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ

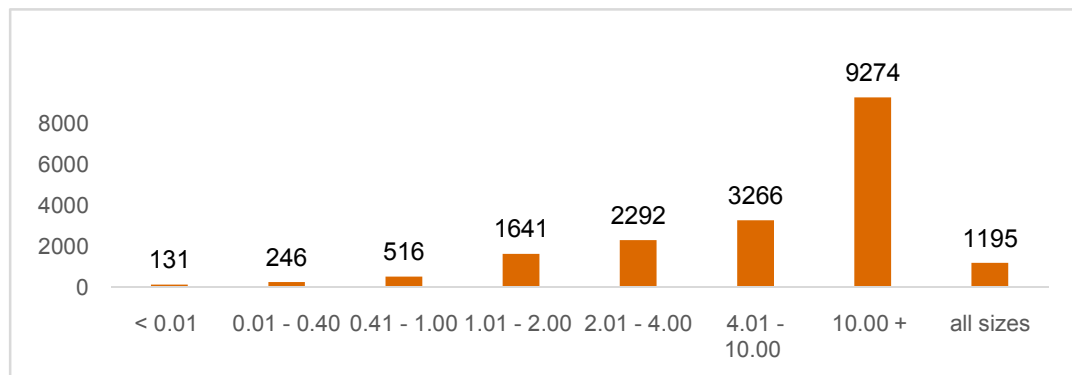
ਸਾਧਨ: ਨਾਬਾਰਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਫਾਇਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਇਨਕਲੂਜ਼ਨ ਸਰਵੇ 2016-17

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਸਰਵੇਖਣ 2013 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ 2.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ 1 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਤੇ 46.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਔਸਤਨ ਬਕਾਇਆ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ। 0.01 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਬਕਾਇਆ ਔਸਤ ਰਕਮ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 13100 ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 0.01 ਤੋਂ 0.04 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਕਮ 24600 ਰੁਪਏ ਸੀ ਜਦ 0.41-1 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਇਹ ਰਕਮ 51600 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਕਾਇਆ ਔਸਤਨ 9,27,400 ਰੁਪਏ ਹੈ ਜੋ 10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 40)⁵⁷ ਇਹ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬਕਾਏ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

⁵⁶ NABARD (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey (NAFIS) 2016-17*. Available at https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1608180417NABARD-Repo-16_Web_P.pdf

⁵⁷ (n.d.). *Income, Expenditure, Productive Assets and Indebtedness of Agricultural Households in India*. National Sample Survey Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation.

ਚਿੱਤਰ 40 : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਕਾਇਆ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਔਸਤਨ ਰਕਮ (00 ਰੁਪਏ)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ, ਖਰਚੇ, ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ (ਐਮ ਓ ਐਸ ਪੀ ਆਈ)

ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫੀ ਸਕੀਮ

ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2017 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫੀ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਜੋਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਰਾਹਤ ਵਜੋਂ 2866.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ 4,48,067 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ 146 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲੀ ਕਰਜ਼ਾ ਰਾਹਤ ਵਜੋਂ 1.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1325.70 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ 1 ਲੱਖ 25 ਹਜ਼ਾਰ 436 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੇ ਜਾਣਗੇ।

2.9 ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ

2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ 69% ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 62.52% ਵੱਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ, ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 51.1% ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

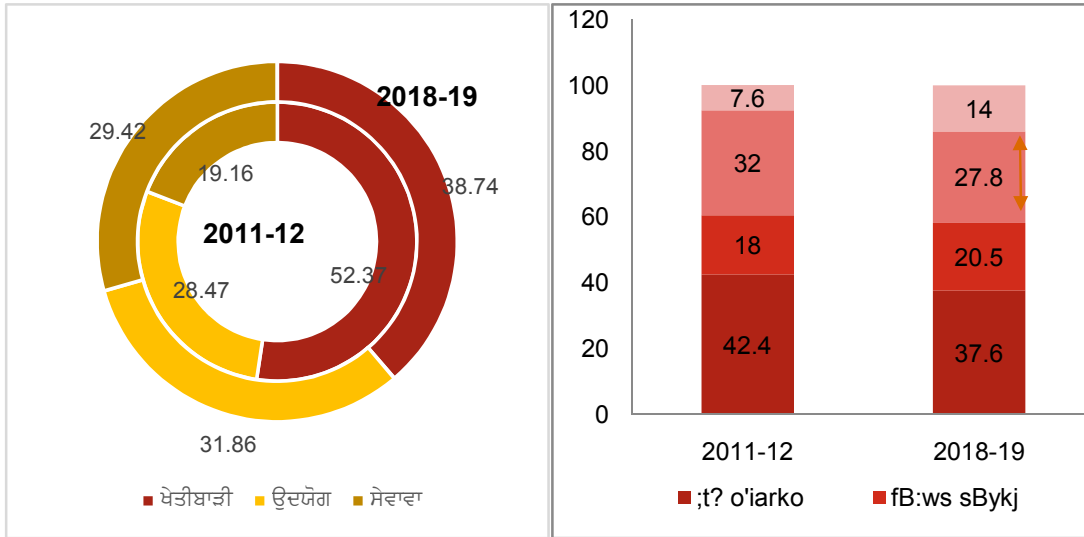
ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12⁵⁸ ਵਿੱਚ 52.37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2018-19⁵⁹ ਵਿੱਚ 38.74 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2011-12 ਵਿੱਚ 19.16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 29.42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਤਫਾਕੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 32 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 28 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

⁵⁸ NSSO (2014). *Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf*

⁵⁹ (2019). *Periodic Labour Force Survey. Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202017-18_31052019.pdf?download=1*

ਚਿੱਤਰ 41 : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ

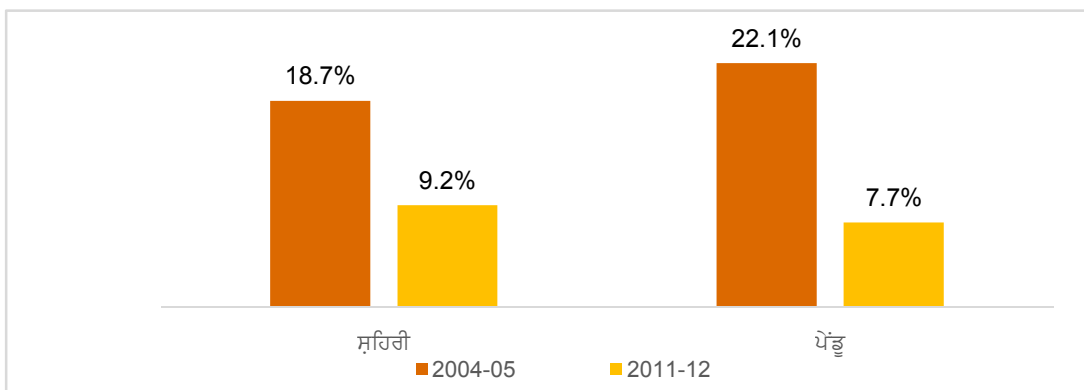
ਸਾਧਨ : ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, 2018-19, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, 2011-12

ਨੋਟ: ਇਹ ਡੈਟਾ ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 25.70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਲ 2005 ਵਿਚ 22.10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ 2011-12 ਵਿਚ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2004-05 ਤੋਂ 2011-12 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ 14.44 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2004-05 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਪੇਂਡੂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ 2011-12 ਵਿਚ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 42: ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਗਣਨਾ ਅਨੁਪਾਤ

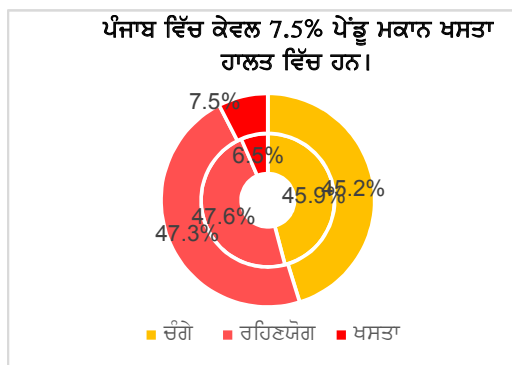

ਸਾਧਨ : ਗਰੀਬੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ, ਪਲਾਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ

ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ

ਚਿੱਤਰ 43: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੋੜ ਹਨ। 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 45.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 45.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲੇ “ਚੰਗੇ” ਵਜੋਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 43)। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 7.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਖਸਤਾਹਾਲ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-4 (2015-16) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ 72.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 27 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਧ-ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 0.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁶⁰

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ

ਭਾਂਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਾਟ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ 6 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 5 ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਲਵਾ ਪੱਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਣਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੇਤਹਾਸਾਂ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਾਰੀ ਧਾਤਾਂ, ਸੈਲੇਨੀਅਮ, ਸ਼ੋਰਾ, ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ। (ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ)⁶¹

ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੇ ਪੀਣਯੋਗ ਪਾਣੀ, ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ 76ਵੇਂ ਰਾਊਂਡ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 93.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 71.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ⁶² ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਖਾਨੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-4 (2015-16) ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 99 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਪੀਣਯੋਗ ਪਾਣੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ 99.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਸੰਪਰਕਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੜਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2017 ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 3228 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ ਅਤੇ 1103 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਅਤੇ 1,39,492 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾ ਸੜਕੀ ਢਾਂਚਾ ਸੀ। 2269 ਕਿਲੋ.ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਵਾਲਾ ਉੱਚ-ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਰੇਲਵੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਲਗਭਗ 3.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।⁶³ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ 8,171 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਡਾਕ ਘਰ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

⁶⁰ (2015-16). Nation Family Health Survey (NFHS-4). International Institute for Population Sciences (IIPS).

⁶¹ (n.d.). Towards Managing Rural Drinking Water Quality in the State of Punjab. World Bank. Retrieved from http://www.pbdwss.gov.in/dwss/circulars/WQ_strategy_mitigation.pdf

⁶² (2019). Drinking Water, Sanitation, Hygiene and Housing Condition in India. Ministry of Statistics and Programme Implementation. Retrieved from http://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/Report_584_final_0.pdf

⁶³ RBI Handbook of Statistics on Indian States

ਅਧਿਆਇ 3 : ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ

ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮੱਹਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਐਂਡ ਬਿਜਨਸ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪਾਲਿਸੀ 2017, ਅਧਿਸੂਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਧੁਰੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੱਠ ਉਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨਫਰਾਸਟਰਕਚਰ, ਪਾਵਰ, ਮਾਈਕਰੋ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਇੰਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਿਜ਼, ਈਜ਼ ਆਫ ਡੂੰਘੇ ਬਿਜਨਸ, ਸਟਾਰਟ ਅੱਪ ਅਤੇ ਐਂਟਰਪ੍ਰੈਨਿਉਰਸ਼ਿਪ, ਸਕਿਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਫਿਸਕਲ ਅਤੇ ਨਾਨ ਫਿਸਕਲ ਇਨਸੈਂਟਿਵਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੈਕਹੋਲਡਰ ਐਂਗੇਜਮੈਂਟ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਖੇਤਰ ਲਈ ਖਾਸ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗੀ।

ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 1.13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਈਨਿੰਗ 17.79, ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ 0.07 ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ 1.84 ਨਾਲ ਵਧਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਰਿਕਵਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ 4.13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3.1 ਭੂਮਿਕਾ

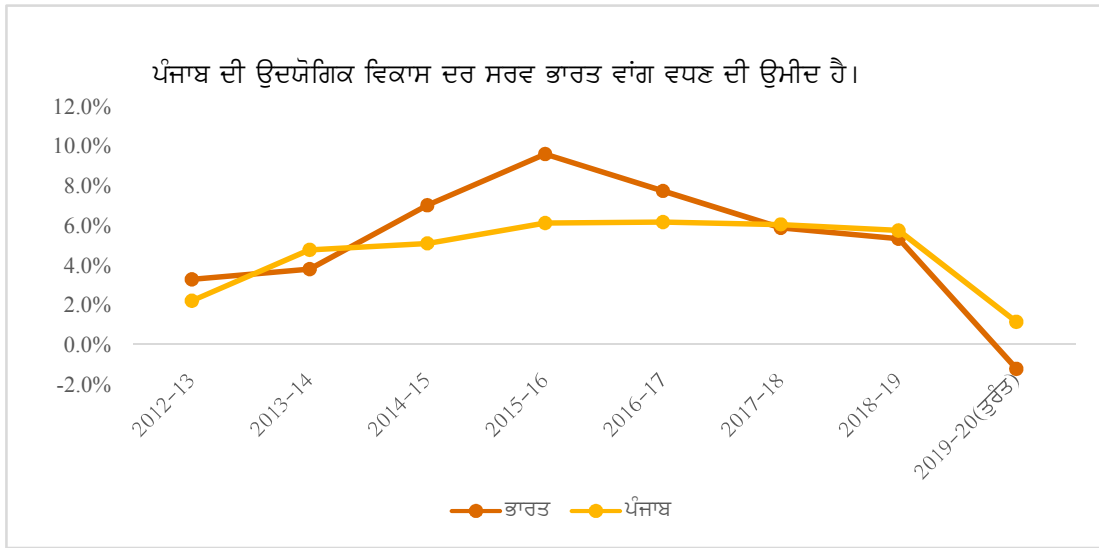
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ ਐਸ ਵੀ ਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬੰਧਤ ਸੈਕਟਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਹਾਵੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨਅਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਲਈ ਵਨ ਸਟਾਪ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ(ਪੀ.ਬੀ.ਆਈ.ਪੀ) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3.2 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 44) 2013-14 ਤੋਂ 2018-19 ਵਿੱਚਕਾਰ ਦੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ 5.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ, ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ- ਜੋ ਕਿ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 4.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 0.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੇਗੀ, ਜਦਕਿ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਦੀ 2.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰਹੇਗੀ

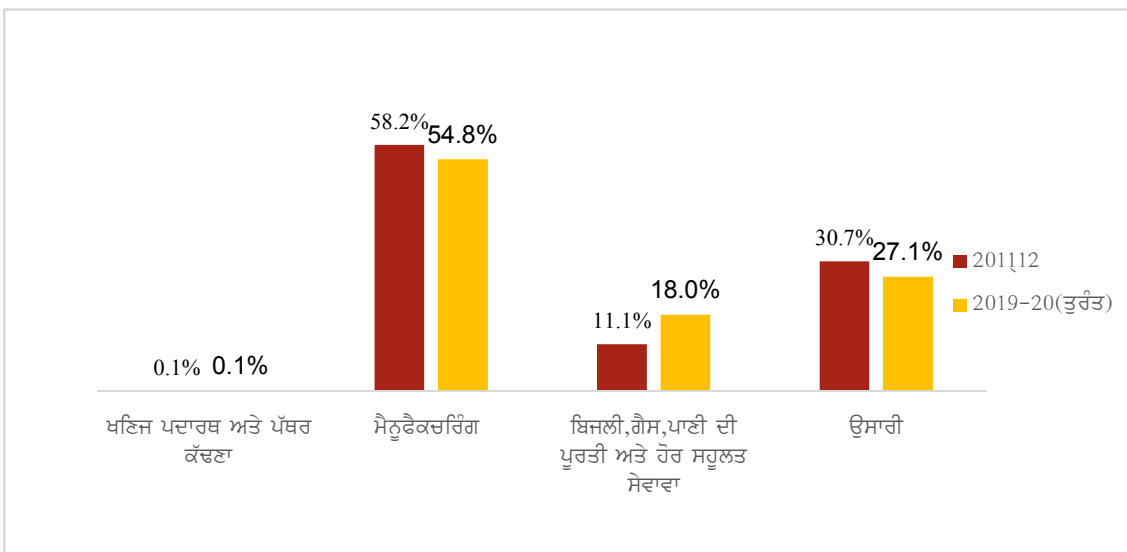
ਚਿੱਤਰ 44: ਸਥਿਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਵਾਧਾ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਸਾਧਨ: ਮੋਸਪੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਸੱਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ (ਚਿੱਤਰ 45) ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2019-20 ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਹੈ।

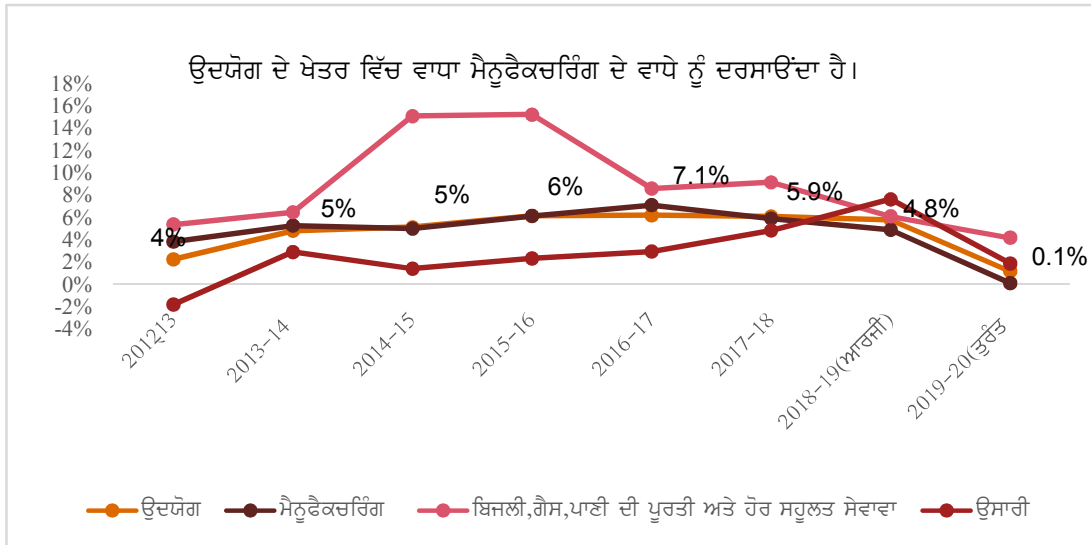
ਚਿੱਤਰ 45: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਸਬ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ

ਸਾਧਨ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 46 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ ਬਰਾਬਰ ਜਿਹੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20(ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ 0.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ 1.13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਜਾ ਨਹੀਂ।

ਚਿੱਤਰ 46: ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

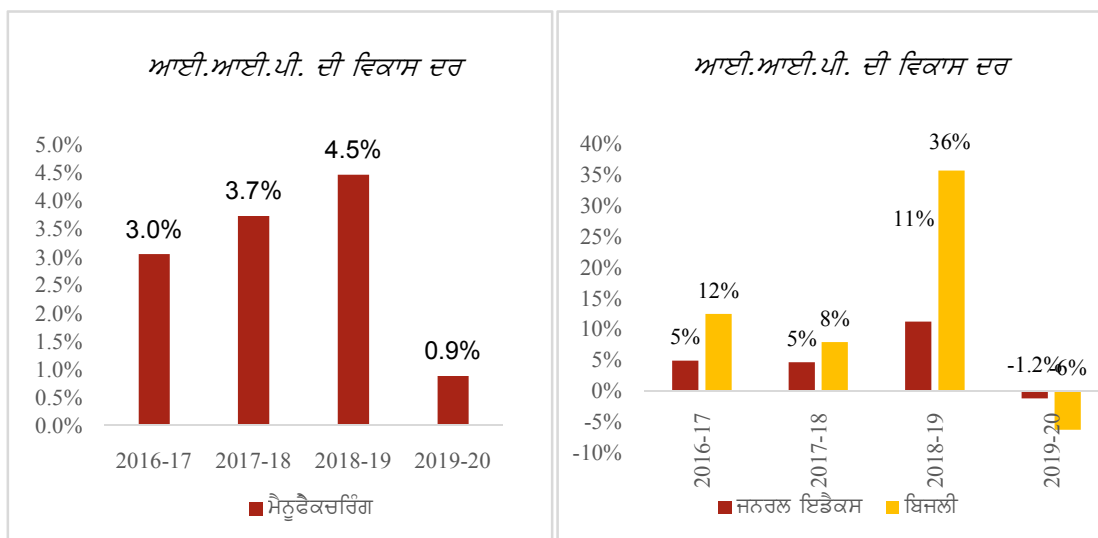

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

3.3 ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਸੂਚਕ ਅੰਕ

ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਨਰਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਇੰਡੈਕਸ (ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ.) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਆਈ ਆਈ ਪੀ ਦਾ ਵਾਧਾ 11.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਦਕਿ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ (-)1.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ 80.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸਾਲ 2016-17 ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਘਟਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ. ਇਕ ਵਾਲਿਯੂਮ-ਅਧਾਰਤ ਉਪਾਅ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਛੁਕਵਾਂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁੱਲ ਵਾਧਾ ਧੀਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 47: ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

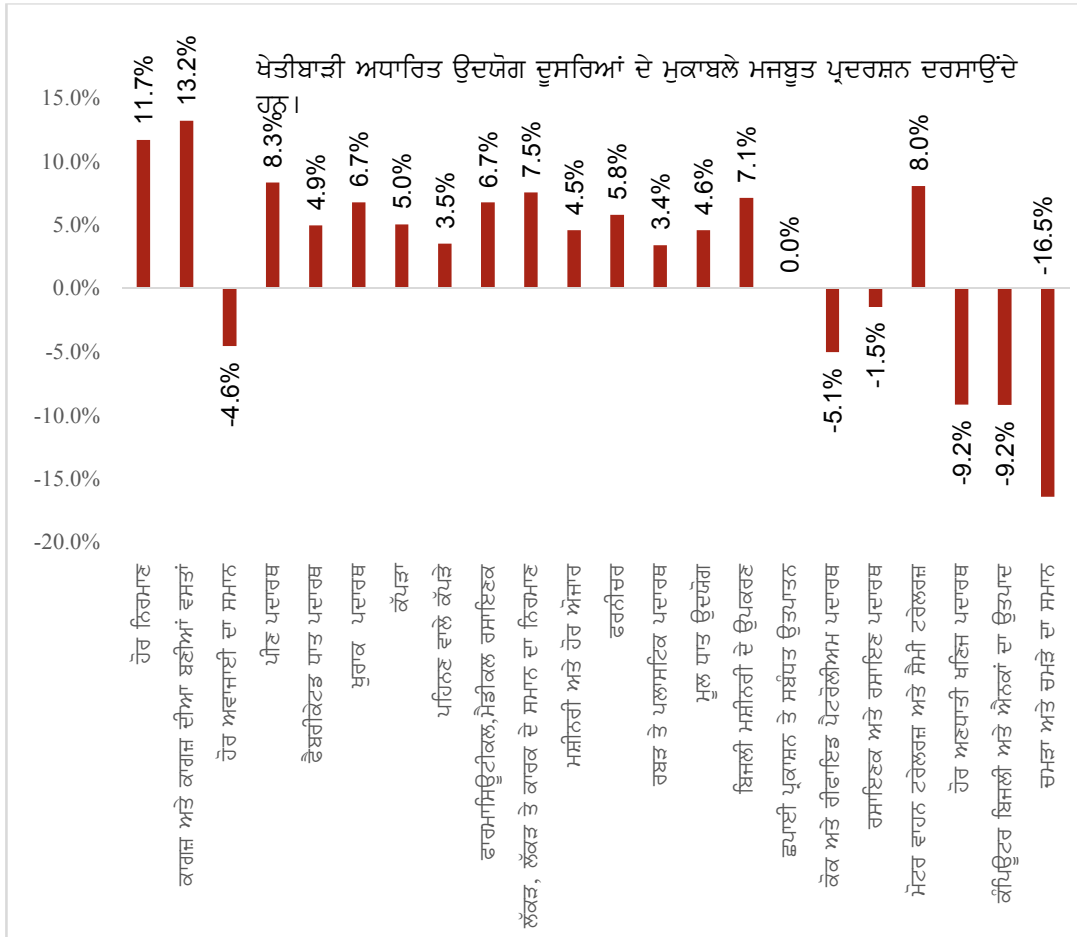

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਚਿੱਤਰ 48 ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ 2019-20 ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਈ.ਆਈ.ਪੀ. ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਐਪਰਲ, ਖਾਧ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਤਮ

ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਰ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਾਸ ਚਮੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਓਪਟੀਕਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਧਾਤੀ ਖਣਿਜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 48: 2017-18 ਤੋਂ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਆਈ ਆਈ ਪੀ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

3.4 ਰੋਜ਼ਗਾਰ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਫ.ਐਸ, 2018-19)⁶⁴। ਇਹ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਧ ਹੈ (ਐਮ.ਓ.ਐਲ.ਈ 2016; ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ, 2014)⁶⁵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ (54.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

⁶⁴NSSO(2019).PeriodicLabourForceSurvey.Availableat http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Annual%20Report%2C%20PLFS%202018-19pdf?download=1

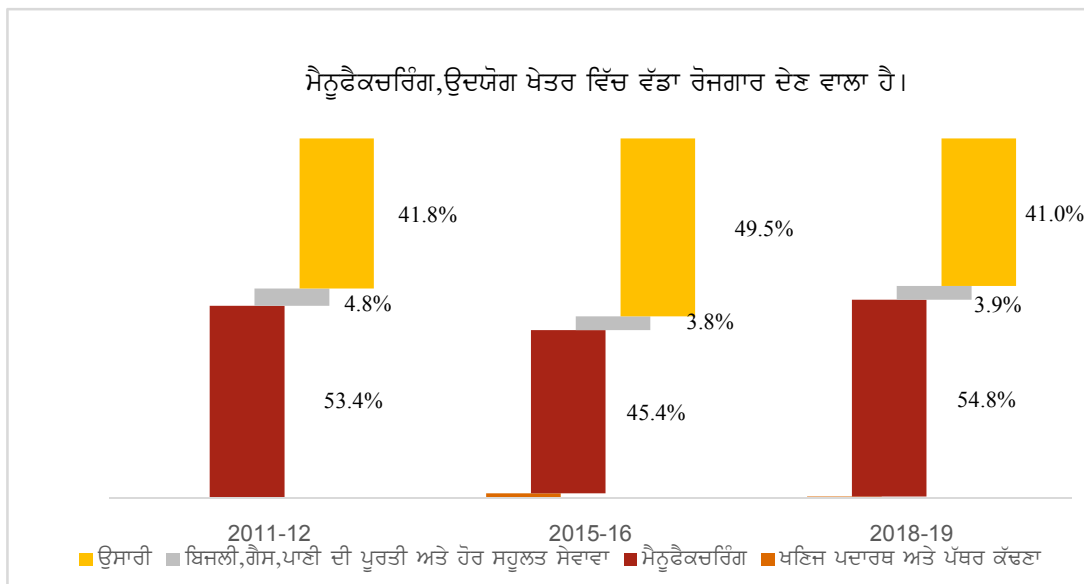
⁶⁵ Ministry of Labour and Employment (2016). Report on Fifth Annual Employment - Unemployment Survey. Available at http://labourbureaunew.gov.in/UserContent/EUS_5th_1.pdf

NSSO (2014). Employment and Unemployment Situation in India. NSS 68th round. July 2011-June 2012.Available at http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf

PLFS 2018-19 and Employment Unemployment Survey 2011-12 are not strictly comparable

ਨਿਰਮਾਣ (41 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਿਜਲੀ ਸੈਕਟਰ (3.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਇਹ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਗਭਗ ਇਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਦੌਰਾਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਲ 2018-19 ਤਕ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਾਲ 2011-12 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਜਲੀ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

ਚਿੱਤਰ 49: ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

ਸਾਧਨ: ਪੀਰੀਆਡਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ 2018-19, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ 2011-12, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਰਵੇ 2015-2016

ਨੋਟ: ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਵੇਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੈਕਟਰ ਹੈ (ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ 15 ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ 14.51 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ)। ਖਰਾਬ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2009 ਵਿਚ ਗਠਤ ਪੰਜਾਬ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮੇ ਭਲਾਈ ਬੋਰਡ ਬੀ ਓ ਸੀ ਵਰਕਰਾਂ (ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਸਾਰੀ ਕਾਮੇ) ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਬੀ ਓ ਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀਮਾ ਸਹਾਇਤਾ, ਕੰਮਕਾਜੀ ਉਪਕਰਣਾਂ, ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ, ਬਾਈ-ਸਾਇਕਲ ਉਪਕਰਣ, ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਮੈਟਰਨਿਟੀ ਲਾਭ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਦੁਰਘਟਨਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਮੈਡੀਕਲ ਖਰਚ, ਰੈਕੋਗਨੀਸ਼ਨ ਆਫ ਪ੍ਰਾਇਰ ਲਰਨਿੰਗ (ਆਰ.ਪੀ.ਐਲ) ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ⁶⁶ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੀਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

- **ਅਵਾਸ ਲਈ ਵਿਆਜ ਸਬਸਿਡੀ:**

ਬੋਰਡ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਮਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਨੂੰ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਏ ਗਏ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਲਈ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਆਜ ਸਬਸਿਡੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

⁶⁶ Source: <http://bcw.punjab.gov.in/index.aspx?id=Welfare%20Schemes&Data=38>

- **ਪੈਨਸ਼ਨ**

ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਸਾਰੀ ਕਾਮਾ 60 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2,000/- ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

- **ਮੋਬਾਈਲ ਲੈਬ ਸਕੀਮ:** ਇਹ ਸਕੀਮ ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਲੀਕੋਸਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਮੇ ਵਲੋਂ ਖਰਚੇ ਗਏ 1.5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- **ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ:**

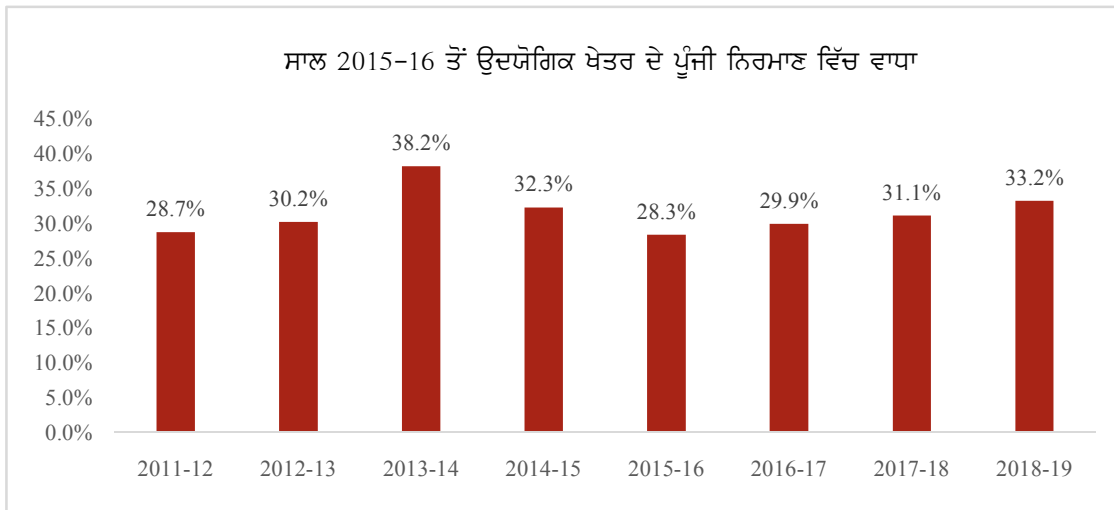
- ਰਜਿਸਟਰਡ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਸਰਜਰੀ ਲਈ 50,000/- ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਜਾਂ ਅਸਲ ਖਰਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਐਨਕਾਂ, ਦੰਦ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਸਬੰਧੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 800 ਰੁਪਏ, 5,000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ 6,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਰਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3.5. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਤੱਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦਾ 33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ (ਚਿੱਤਰ 50) ਭਾਵੇਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

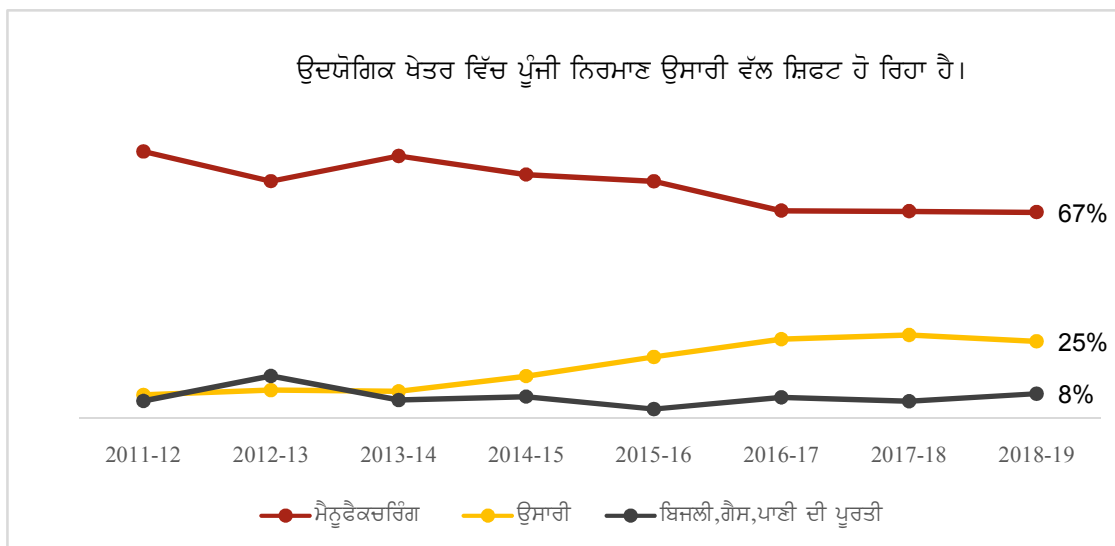
ਚਿੱਤਰ 50:- ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀ ਐਸ ਸੀ ਐਫ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 51)। ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਗਤ ਨਿਰਮਾਣ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 87 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਲ 2014-15 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿੱਚਕਾਰ ਔਸਤਨ 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਿਰਾਵਟ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 2018-19 ਵਿੱਚ ਚਿਕਵਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ 16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ ਅਤੇ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਕਾਰਣ ਕੁਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ।

ਚਿੱਤਰ 51:- ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ ਐਸ ਸੀ ਐਫ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

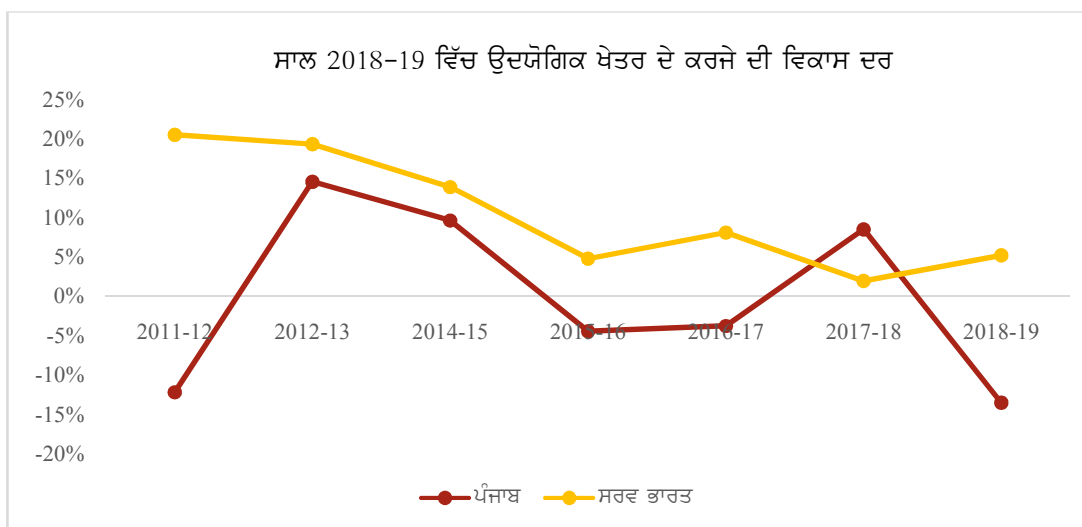

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਨਿਵੇਸ਼ਯੋਗ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਭਯਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਟਵਿਨ ਬੈਲੰਸ ਸ਼ੀਟ (ਟੀ.ਬੀ.ਐਸ) ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੀ.ਬੀ.ਐਸ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੈਲੇਂਸ ਸ਼ੀਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਘਾਟ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਕਾਇਆ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਬਕਾਇਆ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 52)

ਚਿੱਤਰ 52:- ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ- ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਸਾਧਨ: ਹੈਡਬੁੱਕ ਆਫ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਆਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ, ਆਰਬੀਆਈ

3.6 ਚੋਣਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ: ਸੰਖੇਪ ਝਾੜ

ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ 55 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਰਜਿਸਟਰਡ ਜਾਂ ਅਨ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ (ਏ ਐੱਸ ਆਈ) ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਫੈਕਟਰੀ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 ਐੱਮ (i) ਅਤੇ 2 ਐੱਮ (ii) ਤਹਿਤ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ-ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਯੂਨਿਟ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 10 ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ 20 ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਅਨਇਨਕਾਰਪੋਰੇਟਿਡ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸਰਵੇ (ਯੂ.ਈ.ਐੱਸ) ਫੈਕਟਰੀਜ਼ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 ਐੱਮ (i) ਅਤੇ 2 ਐੱਮ (ii) ਤਹਿਤ ਰਜਿਸਟਰ ਨਾ ਹੋਏ ਅਨਇਨਕਾਰਪੋਰੇਟਿਡ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏ ਐੱਸ ਆਈ ਸਾਲ 2017-18 ਅਤੇ ਯੂ.ਈ.ਐੱਸ ਸਾਲ 2015-16 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ

ਸਾਰਣੀ 20, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ 10 ਸ਼ਿਖਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਬਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਕੁੱਲ ਵੈਲੂ ਐਡਿਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਪਦੰਡ ਪੱਖੋਂ ਐਗਰੋ-ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ। ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਕੁਲ ਮੁੱਲ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਧਾਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੈਕਟਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਕਟਰ-ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ- ਖਾਧ ਉਤਪਾਦਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ, ਟ੍ਰੇਲਰ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਟ੍ਰੇਲਰਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 20: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਚੁਣਵੇਂ ਸੂਚਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 2017-18

	ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ	ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਸੀ.ਐਫ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	ਪ੍ਰਤੀ ਫੈਕਟਰੀ ਲਾਭ(ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ)
ਖਾਣ ਪਦਾਰਥ	23%	14%	32%	20.37
ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼	6%	11%	10%	88.42
ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਐਜ਼ਾਰ	8%	14%	5%	312.52
ਅਣਧਾਤੀ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ	20%	6%	4%	47.31
ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ	6%	5%	2%	33.60
ਮੂਲ ਧਾਤ	7%	6%	7%	89.34
ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਉਪਕਰਣ	5%	8%	7%	75.65
ਫੈਬਰੀਕੇਟਡ ਧਾਤ ਪਦਾਰਥ	7%	5%	4%	62.82
ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ, ਟਰੇਲਰਜ਼ ਅਤੇ ਸੈਮੀ ਟਰੇਲਰਜ਼	2%	4%	5%	146.50
ਰਸਾਇਣਕ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਪਦਾਰਥ	2%	5%	4%	202.26

ਸਾਧਨ: ਏ ਐੱਸ ਆਈ, 2017-18

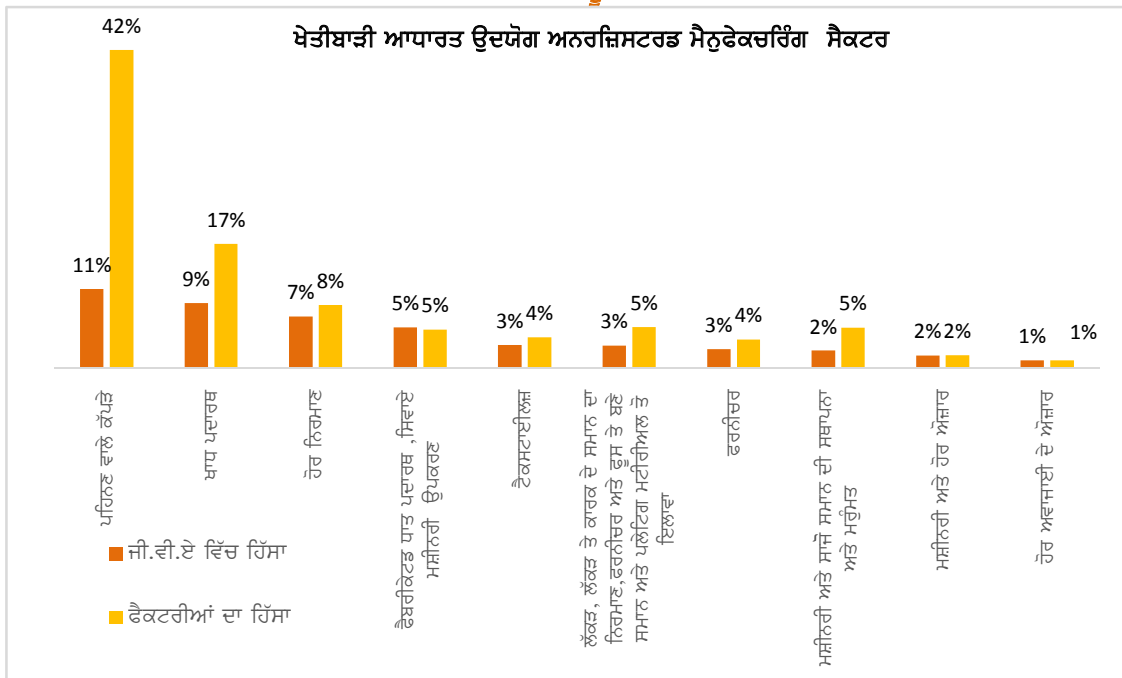

ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ

ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਦੇ 10 ਸੈਕਟਰ ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 53)। ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ, ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਐਪਰਲ ਅਤੇ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਸਪੋਰਟਸ ਸਬੰਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 53: ਸਾਲ 2015-16 ਦੌਰਾਨ ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦਾ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਅਤੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

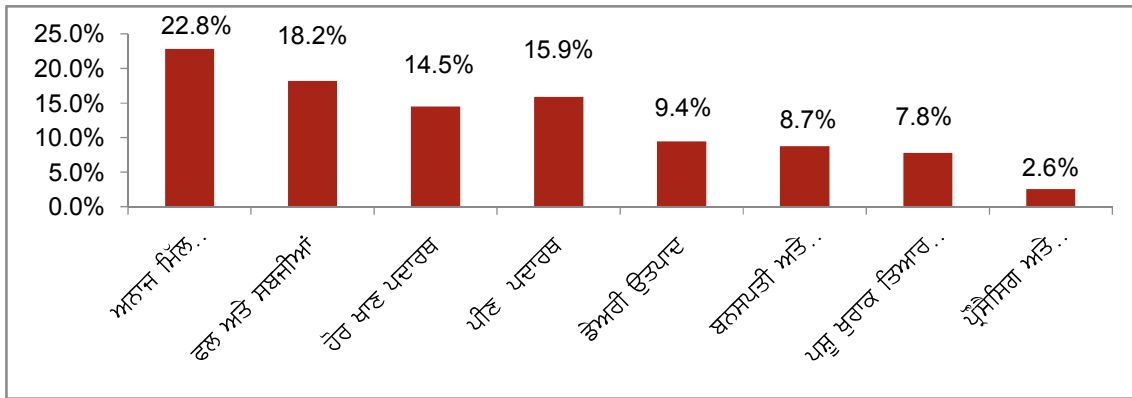
ਸਾਧਨ: ਯੂ ਈ ਐਸ 2015-16

ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ

ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆਂ ਰਿਟਰਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਯਾਤ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਅਨਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਅਨਾਜ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਪੋਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਨਰਾਈਜ਼ ਇੰਡਸਟਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਖਿੱਡੇ ਹੋਏ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵੱਧ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ (ਖਾਧ ਅਤੇ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇਵੇਂ ਗੀ) ਨੇ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 38.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਫੁਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਵਿਚ 'ਅਨਾਜ ਮਿਲ ਉਤਪਾਦ, ਸਟਾਰਚ ਅਤੇ ਸਟਾਰਚ ਉਤਪਾਦ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 54)

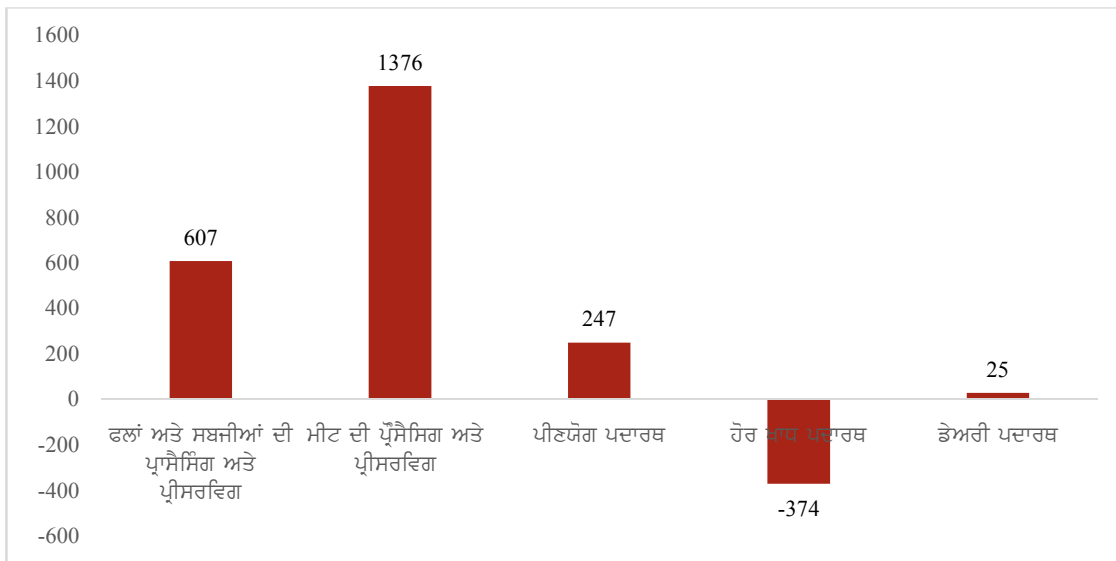
ਚਿੱਤਰ 54: ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੂਡ ਅਤੇ ਪੀਣ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2017-18

ਪ੍ਰਤੀ ਯੂਨਿਟ ਮੁਨਾਫੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ, ਮੀਟ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਡੋਅਰੀ ਉਤਪਾਦ ਸਿਖਰ ਦੇ 5 ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ (ਚਿੱਤਰ 55)। ਇਹ ਵੀ ਫਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 55: ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੂਡ ਅਤੇ ਪੀਣਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਉਦਯੋਗ, 2017-18 ਦਾ ਮੁਨਾਫਾ ਪ੍ਰਤੀ ਯੂਨਿਟ (ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਪਏ)

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ, 2017-18

ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨਾਜ ਮਿਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਸਟਾਰਚ ਅਤੇ ਸਟਾਰਚ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. (ਯੂ ਈ ਐੱਸ, 2015-16) ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਖਾਧ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਕਤਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੀਵਰੇਜ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ (ਪੀਣਯੋਗ ਪਦਾਰਥ) ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਪ੍ਰਤਿ ਯੂਨਿਟ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ) ਨੇ ਬਠਿੰਡਾ, ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਦਫਤਰ ਖੋਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫੂਡ ਸੈਕਟਰ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਰੁਝਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਨਕਿਊਬੇਸ਼ਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਯੂਨਿਟ ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ ਫੂਡ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਕੇ ਫਾਰਮਿੰਗ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ

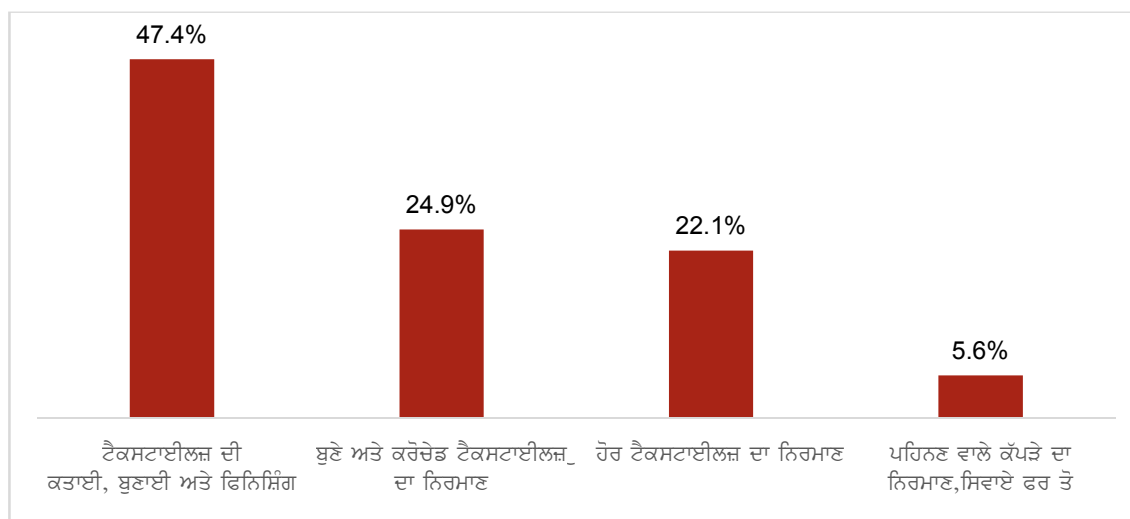
ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਟੇਕ ਹੋਲਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰਵਿਸ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੂਡ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਜਾਂ ਇਨਕਿਉਬੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ, ਸਿਖਲਾਈ ਕਲਾਸ ਰੂਮ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਹੋਸਟਲ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਪੀ ਟੀ (ਐਮ ਓ ਐਫ ਪੀ ਆਈ 2019)⁶⁷ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਖੇ ਸਟੇਕਹੋਲਡਰ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ 3 ਮੈਗਾ ਫੂਡ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੂਡ ਪਾਰਕ ਲਿਮਟਿਡ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਲੂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੋ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਲਿਮਟਿਡ (ਪੀ ਏ ਆਈ ਸੀ) ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸੁਖਜੀਤ ਮੈਗਾ ਫੂਡ ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਇਨਫਰਾ ਲਿਮਟਿਡ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਮਲ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਗੁੱਡ ਕੁਆਲਿਟੀ ਐਂਡ ਹੈਲਥੀ ਰੇਡੀ ਟੂ ਫ੍ਰਿਕ ਕਨਕੋਕਸ਼ਨ ਆਫ ਮਿਲਕ ਟੀ ਉਤੇ ਰੀਸਰਚ ਲਈ 31.46 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਤੇ ਰੈਪਿਡ ਐਂਡ ਕਨਫਰਮੇਟਰੀ ਡਿਟੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਪੋਰਟੈਂਟ ਐਨੀਮਲ ਮੀਟ ਬੇਸਡ ਫੂਡ ਬੋਰਨ ਪੈਥੋਜਨਜ਼ ਐਂਡ ਇਟਸ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਟਾਕਸੀਕੈਟਸ ਐਂਡ ਨੈਚੁਰਲ ਟਾਕਸੀਕੈਟ ਯੂਜ਼ਿੰਗ ਇੰਮੂਨੋ ਹਿਸਟੋ ਪੈਥੋਲੋਜੀਕਲ ਐਂਡ ਮੋਲੀਕੁਲਰ ਟੈਕਨੀਕਸ-ਏ ਸਟੈਪ ਟੂਵਰਡਜ਼ ਵਨ ਹੈਲਥ ਕਨਸੈਪਟ ਉੱਤੇ ਰੀਸਰਚ ਲਈ 8 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਵੈਟਰੀਨਰੀ ਐਂਡ ਐਨੀਮਲ ਸਾਇੰਸਿਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸਰੋਤ ਅਧਾਰ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਤਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਣ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਨੇ 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ 16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। 2017-18 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਕੁਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚੋਂ 47.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਪਿਨਿੰਗ, ਵੀਵਿੰਗ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਦੀ ਫਿਨਿਸ਼ਿੰਗ ਲਈ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿਚ ਬੁਣਾਈ ਅਤੇ ਕਰੋਸ਼ੀਆ ਐਪਰਲ ਦਾ 24.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨ ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ ਉਦਯੋਗ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 22.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। (ਚਿੱਤਰ 56)

ਚਿੱਤਰ 56: ਰਜਿਸਟਰਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ, 2017-18 ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ

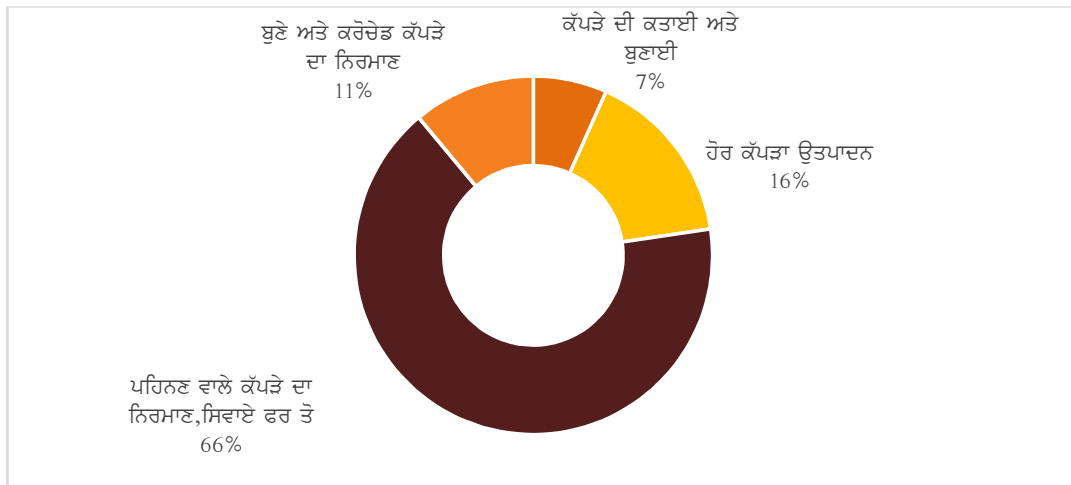

ਸਾਧਨ: ਏ ਐਸ ਆਈ 2017-18

ਪ੍ਰਤਿ ਯੂਨਿਟ ਮੁਨਾਫੇ ਪੱਖੋਂ 'ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਆਫ ਅਦਰ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼' ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਿਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ (62 ਲੱਖ ਰੁਪਏ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਨਿਟਿਡ ਐਂਡ ਕਰੋਸ਼ੀਆ ਐਪਰਲ' ਰਿਹਾ (13 ਲੱਖ)। ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਉਤਪਾਦਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। (ਚਿੱਤਰ 57)

⁶⁷ Ministry of Food Processing (2019). Annual Report 2018-19. Government of India

ਚਿੱਤਰ 57: ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਤਪਾਦਨ 2015-16 ਵਿਚ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

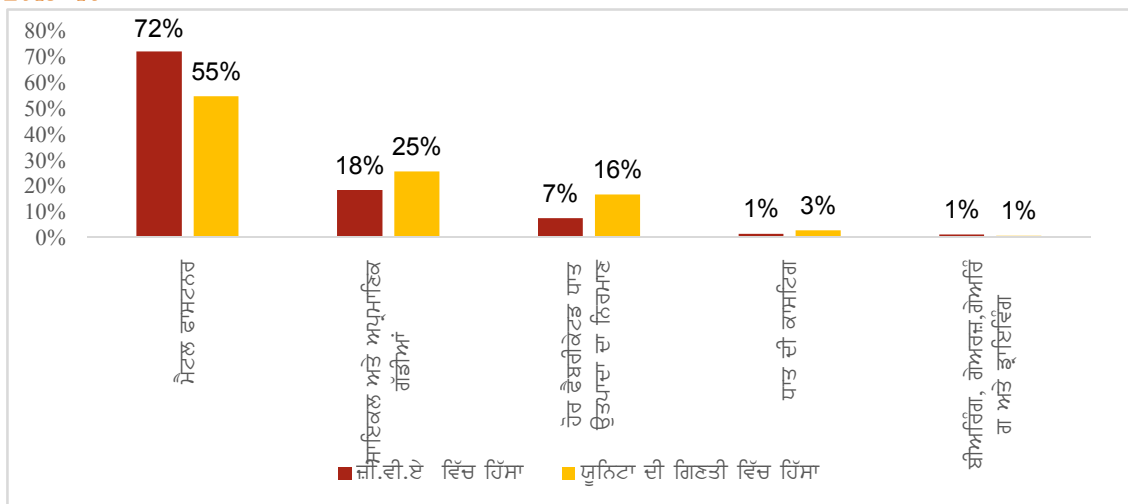
ਸਾਧਨ : ਯੂ ਈ ਐੱਸ 2015-16

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਈ ਫੈਸ਼ਨ ਗਾਰਮੈਂਟਸ ਐਂਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਹਲਾ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਐਨ ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਟੀ ਦੀ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ, ਕਾਮਨ ਐਫਲੂਐਂਟ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਨਿਟਵੀਅਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਤਮ ਐਫ ਏ ਆਰ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨਾਂ ਵਿਚ ਐਸ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਛੋਟ, ਈ ਡੀ ਅਤੇ ਐਸ ਡੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਸੀ ਐਲ ਯੂ/ ਈ ਡੀ ਸੀ ਦਾ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਐਂਕਰ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 15 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੁਲ ਐੱਸ ਜੀ ਐੱਸ ਟੀ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ 200 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ, ਭੋਂ ਵਰਤੋਂ ਖਰਚੇ/ਬਾਹਰੀ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚੇ ਤੋਂ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਦੀ ਛੋਟ 48000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਿਰਜਨ ਸਬਸਿਡੀ/ਕਰਮਚਾਰੀ/ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 50 ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੋਨ ਵਿਚ ਭੋਂ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਛੋਟ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਭਾਗ, 2018)⁶⁸। ਇੰਟੈਗ੍ਰੇਟਿਡ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕ ਲਈ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ 4 ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਪਾਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਗੈਰ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 6.3% ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੀਵੀਏ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਧਾਤ ਬੰਧਕ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਉਤਪਾਦਨ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 58)

⁶⁸ Department of Industries & Commerce (2018). Industrial and Business Development Policy 2017 Amended as on 30.07.2018. Govt of Punjab. Available at http://investpunjab.gov.in/Content/documents/Notifications/Industrial_and_Business_Development_Policy_2017.pdf

ਚਿੱਤਰ 58 : ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਅਣਰਜਿਸਟਰਡ ਲਾਈਟ ਇੰਜਿਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗ, 2015-16

ਸਾਧਨ: ਯੂ ਈ ਐਸ 2015-16

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਰੋਕਥਾਮ ਦੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਢਲਾਈ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ, ਜੋ ਕਿ ਰਜਿਸਟਰਡ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਿਰਯਾਤ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਐਡਵੇਂਚਰ ਸੈਰੀਆਂ ਵਿੱਚ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ, 2019)⁶⁹, ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹਾਈ-ਟੈਕ ਸਾਈਕਲ ਵੈਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ, ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਵੇਅਰਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਲਾਜਿਸਟਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ (ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, 2018)।

ਖੇਡ ਸਮਾਨ ਉਦਯੋਗ

ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸਾਲ 2017-18 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਡ ਸਮਾਨ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਵੈਲਯੂ ਐਡਿਡ ਵਿੱਚ 0.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਲਾਭ 94.76 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਖੇਡ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਸਪੋਰਟਸ ਗੁਡਜ਼ ਪਾਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੈਂਟਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਹੋਣਗੇ।

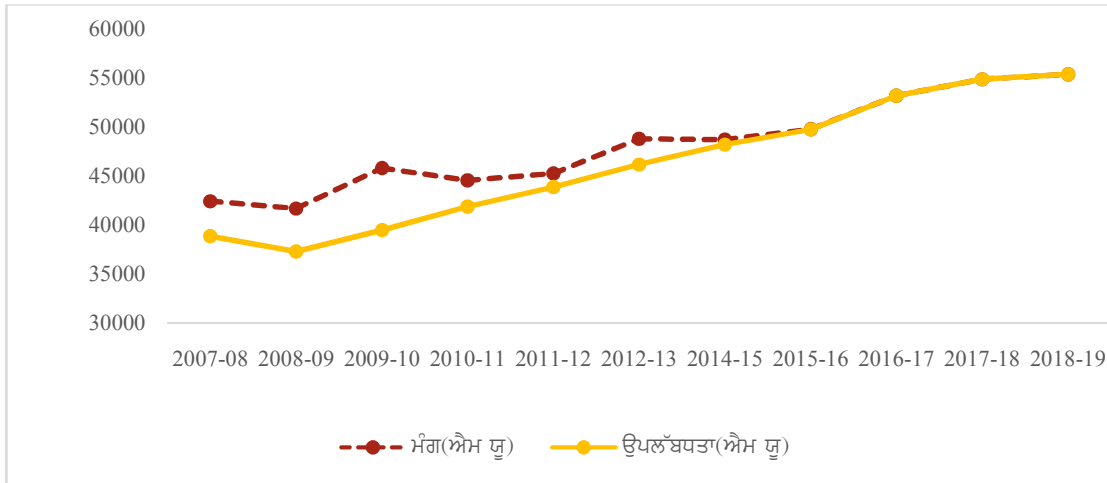
3.7 ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਜਲ-ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੈਕਟਰ

ਬਿਜਲੀ

ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਮੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ 54,812 ਮਿਲੀਅਨ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2018-19 ਤੱਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਮੰਗ 55,290 ਮਿਲੀਅਨ ਯੂਨਿਟ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ (ਚਿੱਤਰ 59) ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

⁶⁹ Department for Promotion of Industry and Internal Trade (2019). Annual Report 2018-19. Ministry of Commerce and Industry. Available at https://dipp.gov.in/sites/default/files/annualReport_2018-19_E_0.pdf

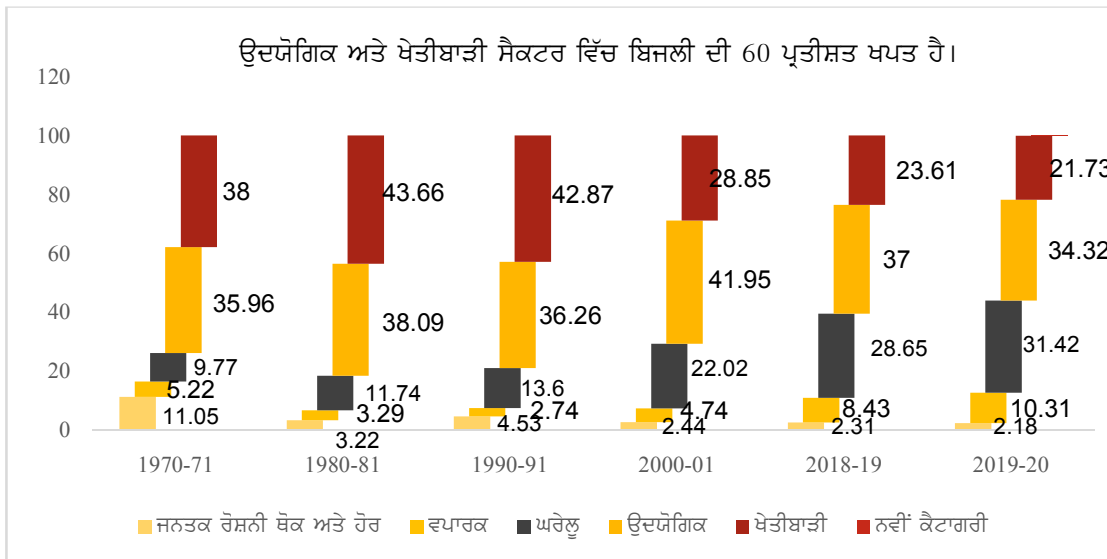
ਚਿੱਤਰ 59: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਾਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਹੈਡਬੁੱਕ ਆਫ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਆਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ, ਆਰਬੀਆਈ

ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ 53097.5 ਮਿਲੀਅਨ ਕੇ ਡਬਲਿਊ ਐਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਤੋਂ 11 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਚਿੱਤਰ 60** ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, 56 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਿਜਲੀ ਖਪਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਰੇਲੂ ਖਪਤ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 60: ਬਿਜਲੀ ਖਪਤ ਦੀ ਸੈਕਟੋਰਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ

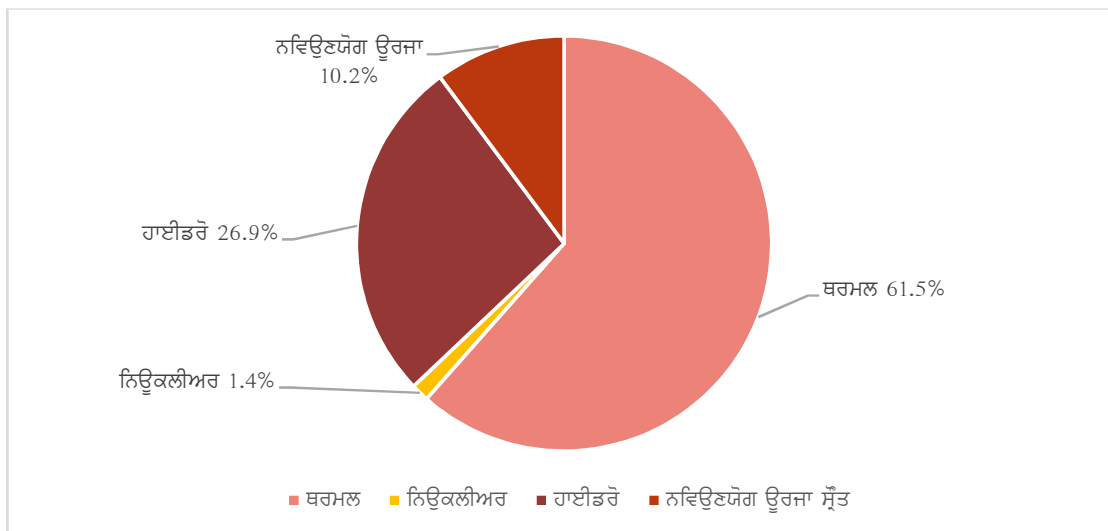

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸਾਲ 2019 ਤੱਕ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਥਰਮਲ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਉਰਜਾ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਊਕਲੀਅਰ, ਹਾਫ਼ੀਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ (ਸੂਰਜੀ, ਹਵਾ ਆਦਿ) ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 61)। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਾਇਓਮਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚੋਂ 23 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, 47 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਲਕੀਅਤ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 61: ਮਾਰਚ, 2019 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰੱਥਾ (ਮੈਗਾਵਾਟ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ

ਸਾਧਨ: ਸੈਂਟਰਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਅਥਾਰਟੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

3.8 ਆਕਾਰ ਅਧਾਰਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

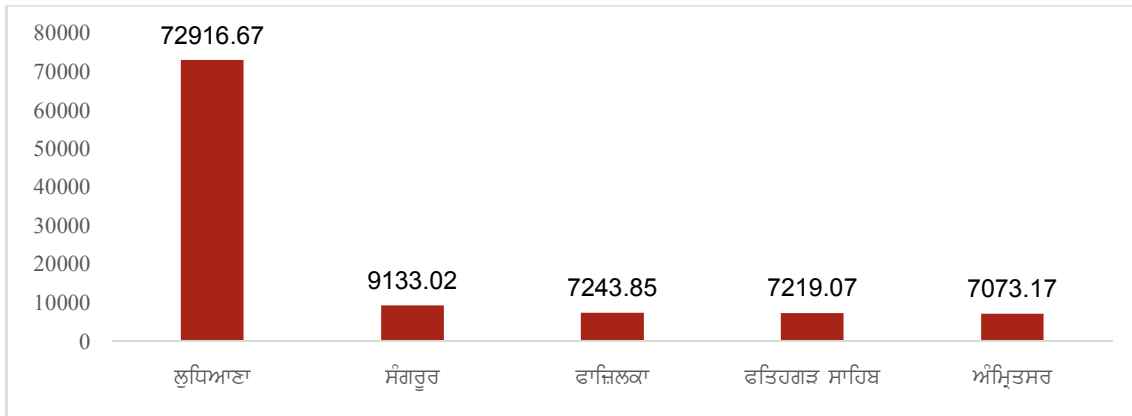
ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ

ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼. ਸੈਕਟਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਪੂੰਜੀ ਲਾਗਤ ਤੇ ਵੱਡੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈਜ਼ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਅਸੰਤੁਲਨ ਘੱਟਦਾ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਸੈਕਟਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਇੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਟੋ ਕੰਪੋਨੈਂਟਸ, ਸਾਈਕਲ ਪੁਰਜਿਆਂ, ਹੌਜ਼ਰੀ, ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਧਾਰ ਵਾਲੇ 2 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2015-16 ਅਤੇ 2018-19 ਵਿੱਚਕਾਰ ਔਸਤਨ 13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 53,388 ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ 2.91 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ 17.8 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਲ 72,916.67 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਚਿੱਤਰ 62) ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਰੂਰ (9133.02 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ), ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ (7,243.85 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (7,219.07 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (7,073.17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲਘੂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 62: ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪੰਜ ਜਿਲ੍ਹੇ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜ)

ਸਾਧਨ: ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਰਜ, ਪੰਜਾਬ

ਰਾਜ ਦੀ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੀਤੀ ਹਰ ਸਾਲ 10 ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣ, ਆਮ ਸਹੂਲਤ/ਸੁਵਿਧਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ 10 ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੀਤੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਜੋਂ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ:- i) ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ii) ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ/ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ iii) ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ iv) ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂਚ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਤਸਦੀਕੀਕਰਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਹੈ) ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਟੈਸਟਿੰਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਡੀਜਾਈਨ ਅਤੇ ਪੈਕੇਜਿੰਗ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

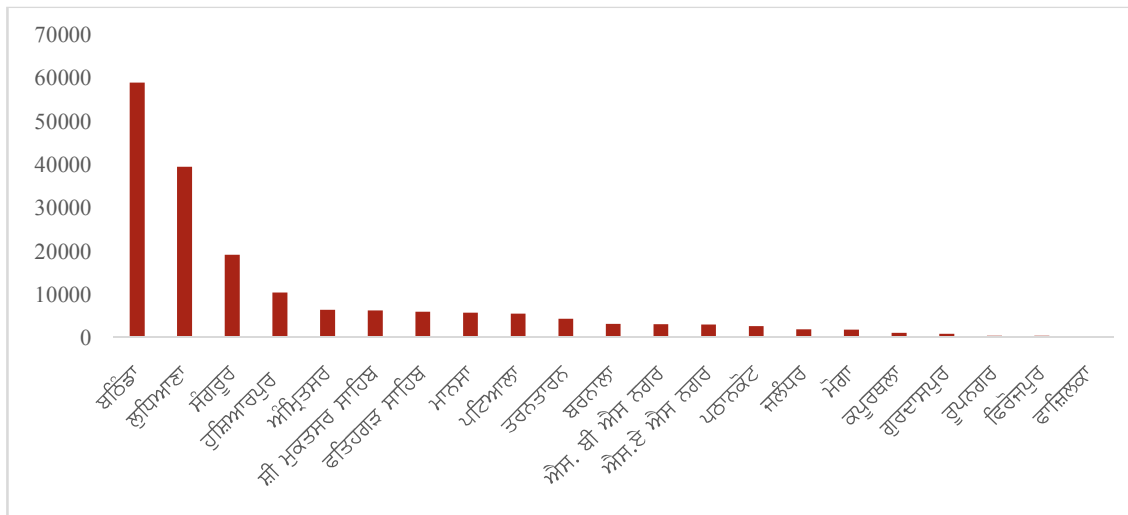
ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉਦਯੋਗ

ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਲ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 41.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1.80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 45 ਨਵੇਂ ਯੂਨਿਟ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 7,742 ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 549 ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ 1,09,83,271 ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ 3,44,323 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ 58,766.68 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣਾ (39,368.83 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ), ਸੰਗਰੂਰ (19,045.43 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ(10,390.37 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਸੀ। (ਚਿੱਤਰ 63)

ਚਿੱਤਰ 63: ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ ਜਿਲਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਲ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

3.9 ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਈਜ ਆਫ ਡੂਇੰਗ ਬਿਜਨਸ

ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਈਜ ਆਫ ਡੂਇੰਗ ਬਿਜਨਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

- ਪੰਜਾਬ ਰਾਈਟ ਟੂ ਬਿਜਨੈਸ ਐਕਟ 2020 ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੈਲਫ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ(ਸਵੈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਰਣ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਸਟਾਰਟ ਅੱਪਸ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈਜ਼, ਆਈ ਟੀ/ਆਈਟੀਸ਼ ਯੂਨਿਟ ਅਤੇ ਬੁਆਇਲਰਜ਼ ਅਤੇ ਘੱਟ ਜੋਖਮ ਵਾਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਬਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਰਣ।
- ਸਟਾਰਟ ਅੱਪਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਂਡਰ ਵਿਚ ਤਜਰਬੇ/ਟਰਨਓਵਰ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਰਸਟ ਪੋਰਟਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਦੀ ਸਵੈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ/ਖਾਤਮਾ
- ਬਿਲਡਿੰਗ ਪਲਾਨ (ਆਟੋ ਡੀਜੀ ਆਰ) ਦੀ ਸਵੈ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਨਸਟਰਕਸ਼ਨ ਪਰਮਿਟ, ਇੰਡੀਆ ਏਅਰਪੋਰਟ ਅਥਾਰਟੀ(ਏ.ਏ.ਆਈ)ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਮਾਰਕ ਅਥਾਰਟੀ(ਐਨ.ਐੱਸ.ਏ) ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ
- ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂਚ ਸਿਸਟਮ
- ਸਵੈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਪੀ.ਪੀ.ਸੀ.ਬੀ ਦੀ ਸਵੈ ਸਹਿਮਤੀ
- ਆਨਲਾਈਨ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਜਮੀਨ ਅਲਾਟਮੈਂਟ
- ਵਪਾਰਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
- ਪੰਜਾਬ ਟਰਾਂਸਪੋਰੈਂਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਐਕਟ 2018 ਦੇ ਸਪੁਰਦਗੀ ਅਧੀਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਟਾਰਟ-ਅਪ ਅਤੇ ਉੱਦਮਤਾ ਵਿਕਾਸ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਕਾਸ ਨੀਤੀ 2017 ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਟਾਰਟਅੱਪਸ ਅਤੇ ਉਦਮਤਾ, ਪਾਲਿਸੀ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਟਾਰਟਅੱਪਸ ਲਈ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਟਾਰਟਅੱਪ ਈਕੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖਾਸ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨਕੁਬੇਟਰਾਂ, ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ, ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਟਾਰਟਅੱਪ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਟਾਰਟਅੱਪਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਉਭਰ ਰਹੇ ਉਦਮੀਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਦਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਇੰਟਰਐਕਟਿਵ ਸੇਸ਼ਨਾਂ, ਹੈਕਾਥਨਜ਼, ਬੂਟਕੈਂਪਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੰਗਠਨ / ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਭਰ ਰਹੇ ਉਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪੱਧਰ, ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸਟਾਰਟਅੱਪ ਪੰਜਾਬ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੰਟੈਲੈਕਚੁਅਲ ਪਰਾਪਟੀ ਰਾਇਟ(ਆਈ.ਪੀ.ਆਰ.), ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਸੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਸੈਸ਼ਨ/ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਸੰਸਥਾਨ,ਆਨਲਾਈਨ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ, ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ, ਸਮਾਗਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਟਾਰਟਅੱਪ ਪੰਜਾਬ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਟਾਰਟਅੱਪ ਇੰਡੀਆ ਨਾਲ ਇਨਕੁਬੇਟਰ ਮਾਸਟਰ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂਟਰਸ਼ਿਪ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਸਟਾਰਟਅੱਪਸ ਲਈ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰੇਗਾ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ

ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ 22.12.2017 ਦੀ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨੰ:1906 ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟਾਪ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ. ਈ. ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 9: ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉੱਦਮਾਂ ਲਈ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉਪਾਅ

1. ਇੱਕ ਆਮ ਸੁਵਿੱਧਾ ਕੇਂਦਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ **ਮੋਹਾਲੀ ਹਾਈਟੈਕ ਮੈਟਲ ਕਲੱਸਟਰ** ਹੈ, ਬਾਥਰੂਮ ਅਤੇ ਸੈਨੇਟਰੀ-ਵੇਅਰ ਫਿਟਿੰਗਾਂ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਗਤ 14.07 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਹਾਇਤਾ 11.06 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਹਨ (ਐਸ.ਪੀ.ਵੀ.) ਯੋਗਦਾਨ 3.84 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੈ)। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚੋਂ 9.95 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਐਸ.ਪੀ.ਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਗਰਾਂਟ ਦੀ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਕਿਸ਼ਤ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਐਸ.ਪੀ.ਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

2. 25.07.2018 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ **ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਲੱਸਟਰ ਪਾਰਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ** ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ / ਡੀ.ਪੀ.ਆਰ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 5.40 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ

ਜੁਲਾਈ, 2019 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 20.01.2020 ਨੂੰ ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ ਨੂੰ 4.05 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 4.05.2020 ਨੂੰ 2.70 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। (ਕੁੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਗਰਾਂਟ 12.15 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੈ)। ਐਸਪੀਵੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਐਫਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗਰਾਂਟ ਦੀ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਕਿਸ਼ਤ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਐਸਪੀਵੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

3. 27.02.2019 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 14.86 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਸੈਂਟਰ ਸੇਅਰ:- 13.36 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਐਸਪੀਵੀ ਸੇਅਰ - 1.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਫਾਉਂਡਰੀ ਐਂਡ ਜਨਰਲ ਇੰਜੀਅਰਿੰਗ ਕਲੱਸਟਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ/ ਡੀਪੀਆਰ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਐਸਪੀਵੀ ਨੇ ਜਮੀਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸੀਐਫਸੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਕਤ ਜਮੀਨ ਦੇ ਸੀਐਲਯੂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਦਫ਼ਤਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਟਾਊਨ ਪਲਾਨਰ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਐਸ.ਪੀ.ਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸੀ.ਐਲ.ਯੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਾਮਲਾ ਉਕਤ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਹੈ।

4. 2.7.2019 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 15.15 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਗਾਰਮੈਂਟ ਕਲੱਸਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੀਐਫਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ (ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸੇਅਰ 12.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੇਅਰ 1.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਐਸਪੀਵੀ ਸੇਅਰ 1.65 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 18.8.2020 ਨੂੰ 5.40 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ, ਜੋ ਕਿ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਾਈਕਰੋ, ਲਘੂ ਉੱਦਮ ਕਲੱਸਟਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਐਮ.ਐਸ.ਈ. ਸੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਦੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਸਕੀਮ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਰਮ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹੁਣ 15 ਕਲੱਸਟਰਜ਼ 14 ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਅਧਿਐਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਡੀਐਸਆਰਜ਼) ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 14 ਕਲੱਸਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਵਿਚ 7 ਡੀਪੀਆਰਜ਼ ਨੂੰ ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1. 27.02.2019 ਨੂੰ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 15.06 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਚ ਆਟੋ ਟੈਕਸ ਕਲੱਸਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਡੀ.ਪੀ.ਆਰ ਨੂੰ ਗੈਰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। (ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸੇਅਰ 12.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਸਟੇਟ ਸੇਅਰ 1.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਐਸਪੀਵੀ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 1.56 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਐਸਪੀਵੀ ਕੁੱਝ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 10.8.2020 ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

2. 12.9.2019 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ **ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਕਲੱਸਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ** ਨੂੰ 14.95 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸੇਅਰ 11.96 ਕਰੋੜ ਤੇ ਸਟੇਟ ਸੇਅਰ 1.50 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਐਸਪੀਵੀ ਸੇਅਰ 1.54 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ) ਸ਼ਰਤੀਆ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਐਸਪੀਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਮਲਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ।

3. 22.1.2020 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੀਐਫਸੀ ਦੇ ਡੀਪੀਆਰ ਨੂੰ 14.28 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਾਲੇ **ਕਟਿੰਗ ਟੂਲ ਕਲੱਸਟਰ, ਪਟਿਆਲਾ** ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ (ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸੇਅਰ 11.35 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਸਟੇਟ ਸੇਅਰ 1.50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਐਸਪੀਵੀ ਸੇਅਰ 1.43 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)। ਐਸਪੀਵੀ ਨੇ

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਮਲਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਰਸਟ ਪੋਰਟਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਬਿਜਨਸ ਫਰਸਟ ਪੋਰਟਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 14 ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ 100+ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਟੱਚ ਪੁਆਇੰਟ ਦੇ ਸਿੰਗਲ ਵਿੰਡੋ ਪੋਰਟਲ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਲਾਗੂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਸੂਚੀ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵਿਜਾਰਡ 34 ਪ੍ਰੋਕ ਨਵੇਂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਜੋੜੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

-ਡਰੱਗ ਨਿਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਚੂਨ ਅਤੇ ਥੋਕ

-ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੈਟ੍ਰੋਲੋਜੀ

-ਪ੍ਰੋਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ

-ਫਿਲਮ ਸੂਟਿੰਗ ਪਰਮਿਟ

-ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ

-ਮੋਬਾਇਲ ਟਾਵਰ ਪਰਮਿਟ

ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਸਬਸਿਡੀ

ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ ਪੀ.ਐਸ.ਪੀ.ਸੀ.ਐਲ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਬਸਿਡੀ ਤਹਿਤ 2267.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕੁੱਲ ਬਜਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨਾ

ਸਾਇਟ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚਲ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

- ਫੇਜ਼ 4 ਲੁਧਿਆਣਾ - ਸਾਇਟ ਦਾ 85% ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਜਲੰਧਰ (ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ) - ਸਾਇਟ ਦਾ 80% ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ - ਸਾਇਟ ਦਾ 90% ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਬਠਿੰਡਾ (ਨਵਾਂ) - ਸਾਇਟ ਦਾ 80% ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।
- ਐਮਐਸਈ-ਸੀਡੀਪੀ ਸਕੀਮ ਆਫ ਐਮਓਐਮਐਸਈ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪਠਾਣਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ(ਨਵਾਂ), ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਚਨਾਲੋ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਐਸਬੀਐਸ ਨਗਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, ਨਾਭਾ(ਪੁਰਾਣਾ), ਮੋਗਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਖੰਨਾ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬੱਸੀ ਦੇ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲੀ।
- 16.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗਰਾਂਟ (ਲੱਗਭੱਗ) ਪਠਾਣਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ(ਨਵਾਂ), ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਚਨਾਲੋ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਐਸਬੀਐਸ ਨਗਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਇਟ ਤੇ ਕੰਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਨਾਭਾ(ਪੁਰਾਣਾ), ਮੋਗਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਖੰਨਾ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬੱਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਪੱਤਰ ਫਰਵਰੀ, 2021 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜਲਦ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 4: ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ

ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਖੇਤਰ ਹਵਾਈ ਆਵਾਜਾਈ, ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ, ਪ੍ਰਚੂਨ, ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ, ਤੇਲ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਰੋਕ, ਯਾਤਾ ਯਾਤ ਅਤੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਘਾਟੇ ਕਾਰਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਾਜ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਪੈਦਲ ਪਲਾਇਨ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਲਾਕ ਡਾਊਨ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ 47.18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 40.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 7.02 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 5.03 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ' ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 23.30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ, 'ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ' ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ 'ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ' ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 93.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ 2011-12 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 2010 ਅਤੇ 2019 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 27.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਤਾਯਾਤ, ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੜਕੀ ਘਣਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੜਕਾਂ ਬਜ਼ਰੀ ਦੀ ਸਤਹ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਫੋਨਿਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਢਾਂਚੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ 10.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ 18 ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਬੈਂਕਾਂ, 14 ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕਾਂ, ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਨੈੱਟਵਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਕ੍ਰੈਡਿਟ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੈਂਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਉਧਾਰ ਦਾ 61 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਰਜੀਹ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਝਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਰ ਵਧਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।

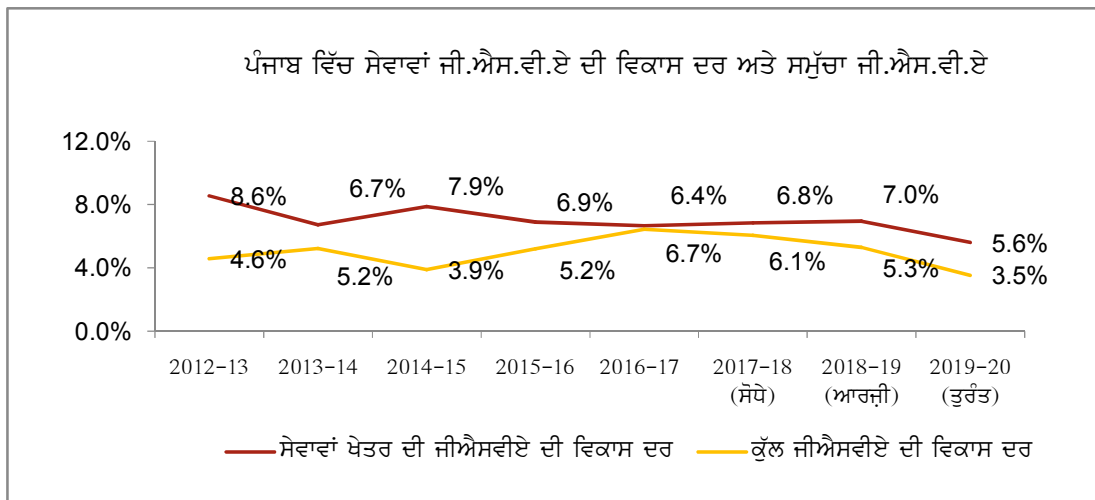
4.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਾਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਵਰੂਪ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਧਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ⁷⁰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 47.18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 43.79 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਰਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕੜੇ, ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਕੁਲ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਦਾ 54.96 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਨਾਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉੱਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 7.02 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 5.03 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਨੇ 7.10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਉਚੱਤਮ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ 6.62 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 64: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ.

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

⁷⁰ Throughout the chapter, share has been calculated at current prices and growth rate has been calculated at constant (2011-12) prices.

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲਜ਼ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 21 ਵਿਚ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 23.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ 19.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਈਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਭਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 11.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 10.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 10.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ।

ਸਾਰਣੀ 21 ਵਿਚ ਸਾਲ 2018-19 ਅਤੇ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 21: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

	ਹਿੱਸਾ (%)		ਵਿਕਾਸ ਦਰ (%)	
	2019-20	(ਤੁਰੰਤ)	2018-19 (ਆਰਜੀ)	2019-20 (ਤੁਰੰਤ)
ਵਪਾਰ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	23.3%		6.8%	4.3%
ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ	21.8%		6.8%	4.3%
ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ	1.5%		5.9%	3.5%
ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸੇਵਾਵਾਂ	11.2%		6.5%	3.7%
ਰੇਲਵੇ	1.2%		4.6%	3.7%
ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ	5.2%		7.0%	3.3%
ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ	0.0%		0.0%	0.0%
ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ	0.1%		10.0%	6.8%
ਯਾਤਾਯਾਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ	0.4%		6.5%	3.1%
ਸਟੋਰੇਜ	0.3%		8.3%	1.7%
ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	4.1%		6.1%	4.3%
ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ				
	10.5%		5.6%	5.1%
ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਤੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਸੇਵਾਵਾਂ				
	19.7%		6.6%	4.6%
ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ				
	10.7%		5.4%	7.7%
ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ				
	24.6%		9.1%	8.0%

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਬਾਕਸ 10: ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਪਾਰਕਸ - ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ.ਟੀ. ਵਿਕਾਸ ਦਰ

ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਕਲਾਉਡ ਕੰਪਿਊਟਿੰਗ, ਬਿਜਨਸ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਵੈਬਸਾਈਟ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 150 ਆਈ.ਟੀ. ਉਧਮਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਆਈ.ਟੀ. ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ, ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਆਈ.ਟੀ. ਨਿਰਯਾਤ ਵਿਚ 820 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਰਜ ਕੀਤੇ। ਰਾਜ ਦਾ ਆਈ.ਟੀ. ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਹਾਲੀ ਵਿਖੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਪਾਰਕਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ.) ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਈ.ਟੀ. ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਮੁਹਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1998 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 35,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਪਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਛੇ ਮਲਟੀ-ਸਕਿਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਸੈਂਟਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 6,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ.ਟੀ. ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਈ.ਟੀ. ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਨਸੈਂਟਿਵ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਜੀ.ਐੱਸ.ਟੀ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ।

5 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀ 48,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਬਸਿਡੀ।

10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਛੋਟ, ਸਟੈਂਪ ਡਿਊਟੀ, ਸੀ.ਐਲ.ਯੂ. / ਈ.ਡੀ.ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਤੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਛੋਟ।

ਸਾਧਨ: *Invest Punjab*(http://www.investpunjab.gov.in/Static/itandits_sector)

ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ⁷¹ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਸ਼ਮ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਹੈ। 2018-19 ਲਈ ਪੀਰੀਅਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ

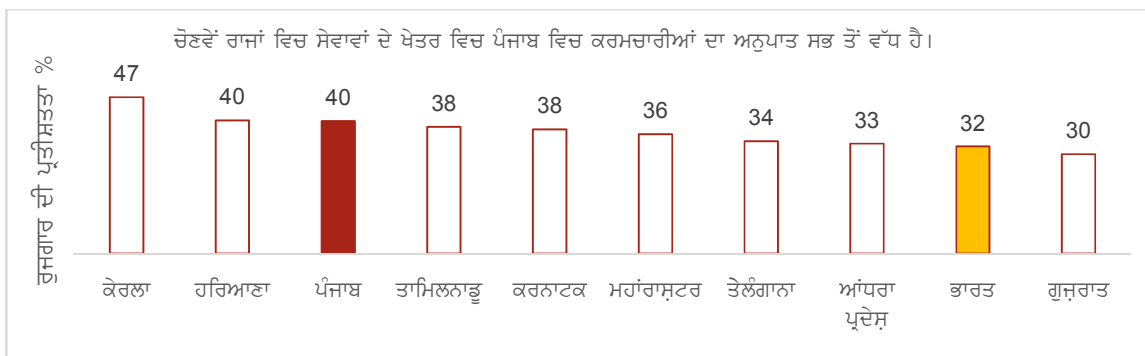
ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

⁷¹ Throughout the chapter, select states include Andhra Pradesh, Gujrat, Haryana, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Tamil Nadu and Telangana

ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 65) ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ 32 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਉਪ-ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਵਪਾਰ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹਨ। ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ, ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

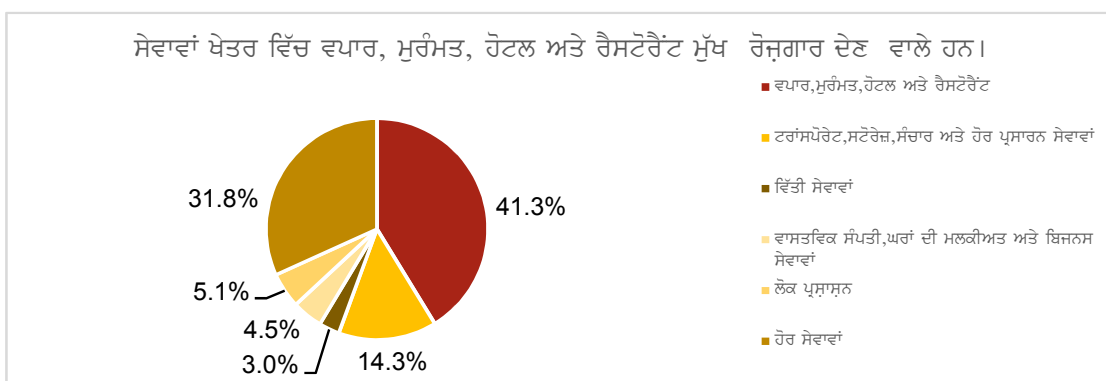
ਚਿੱਤਰ 65: ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ

ਸਾਧਨ: ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ, 2018-19

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 66) ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 41.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 66: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ (2018-19)

ਸਾਧਨ: ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇ, 2018-19

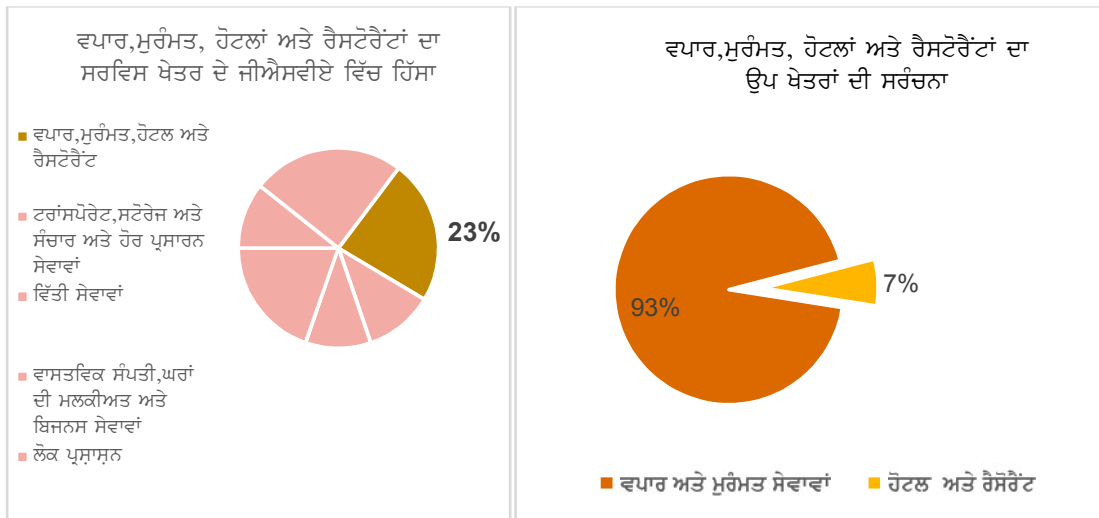
ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ 32 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਸਟੋਰੇਜ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4.2 ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 67 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ ਦਾ 93.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ

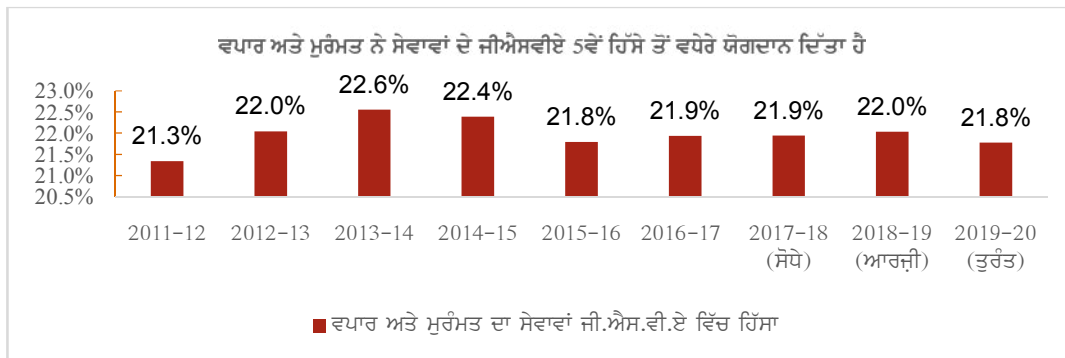
ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਨੇ 2011-12 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 68) ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਉਪ-ਖੇਤਰ 2011-12 ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਪੀਰਿਓਡਿਕ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ 15.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਥੋਕ ਅਤੇ ਪਰਚੂਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 67: ਵਪਾਰ, ਮੁਰੰਮਤ, ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ, 2019-20 (ਤੁਰੰਤ)

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

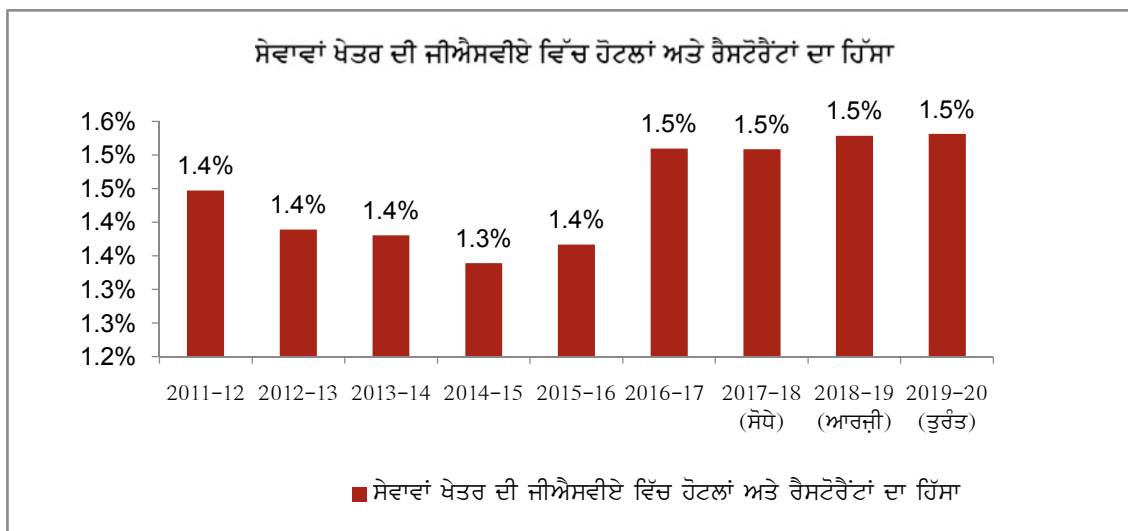
ਚਿੱਤਰ 68: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸੇਵਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੂਸਰੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਹੋਟਲ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦਾ ਔਸਤ ਹਿੱਸਾ (2011-12 ਤੋਂ 2019-20 ਤੁਰੰਤ ਵਿੱਚ 1.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਉਪ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਰਿਹਾ ਇਹ ਉਪ ਖੇਤਰ 2016-17 ਵਿੱਚ 9.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯਮਿਤ ਰਿਹਾ। (ਚਿੱਤਰ-69)

ਚਿੱਤਰ 69: ਸੇਵਾਵਾਂ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

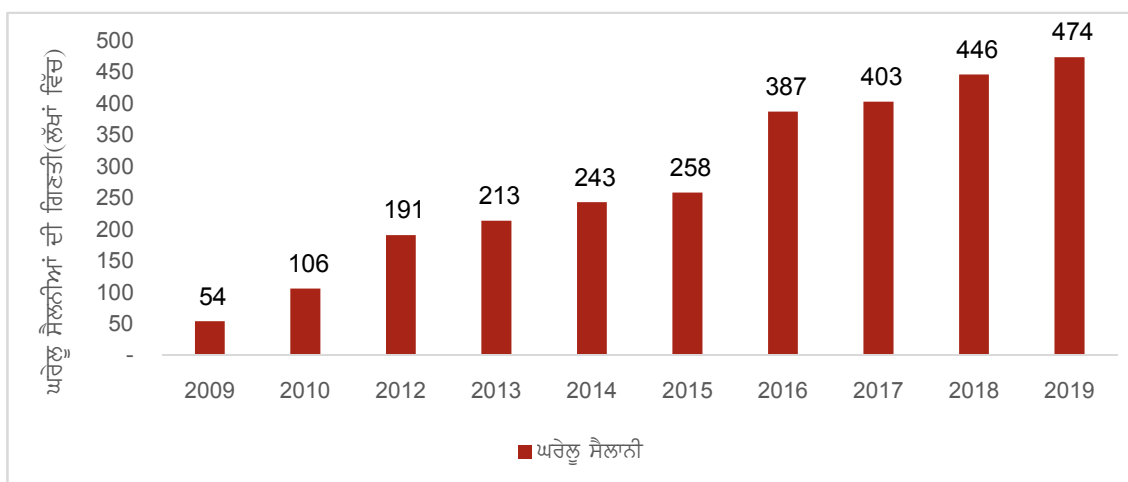
ਸਾਧਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

4.3 ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ

ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ⁷² ਸਮਰੱਥੀ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪੰਝੂੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੰਦਿਰ, ਕਿਲ੍ਹੇ, ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਅਕਰਸ਼ਣ ਹਨ। ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਪਾਰ, ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ

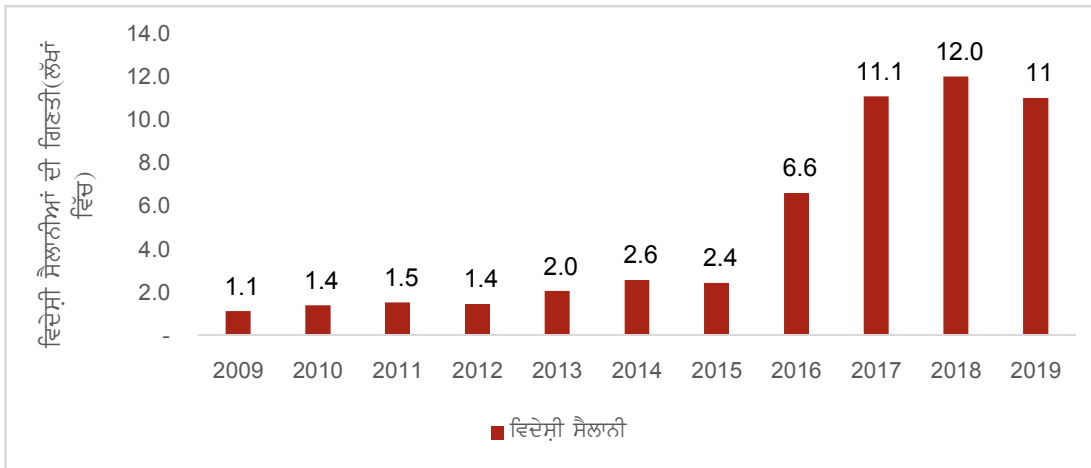
ਚਿੱਤਰ 70: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਜਨਵਰੀ-ਦਸੰਬਰ)

ਸਾਧਨ: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#StatisticsSurveys>)

⁷² Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/#>)

ਚਿੱਤਰ 71: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਜਨਵਰੀ-ਦਸੰਬਰ)

ਸਾਧਨ: Punjab Tourism (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>)

ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲ 2010 ਤੋਂ 2019 ਦੇ ਦੌਰਾਨ 27.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਖੇਤਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ (ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ) ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 473 ਲੱਖ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀ ਅਤੇ 11 ਲੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 70 ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ 71) ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘਰੇਲੂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿੱਚ (-)8.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019 ਦੌਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 8 ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 22) ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਅਨ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਇਨਫਰਾਸਟਰਕਚਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਫਾਰ ਟੂਰਿਜ਼ਮ (ਆਈਡੀਆਈਪੀਟੀ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ (ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਪਾਲਿਸੀ, 2018) ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 22: ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ 10 ਰਾਜਾਂ / ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਰੈਂਕ	ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ	2019 ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀ	
		ਨੰਬਰ	ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ(%)
1	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	68,66,327	21.9
2	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ*	55,28,704	17.6
3	ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	47,45,181	15.1
4	ਦਿੱਲੀ*	29,83,436	9.5
5	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	16,56,148	5.3

6	ਰਾਜਸਥਾਨ	16,05,560	5.1
7	ਕੇਰਲਾ	11,89,771	3.8
8	ਪੰਜਾਬ	11,01,343	3.5
9	ਬਿਹਾਰ	10,93,141	3.5
10	ਗੋਆ	9,37,113	3.0
ਕੁੱਲ ਚੋਟੀ ਦੇ 10		2,77,06,721	88.2
ਹੋਰ		37,01,945	11.8
ਕੁੱਲ		3,14,08,666	100.0

ਸਾਧਨ: India Tourism Statistics at a Glance – 2020 (Ministry of Tourism)
ਨੋਟ* 2019 ਦੇ ਡੈਟਾ ਲਈ ਸਰਵ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਰੇਬ ਰੇਟ ਲਗਾਇਆ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਵਾਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 23 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਟੁੱਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਆਕਰਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਵਾਘਾ ਬਾਰਡਰ ਸਮਾਰੋਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਐਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਾਫੀ ਸੈਲਾਨੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 12 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਹਰੀਦੇ ਸਕੀਮ (ਹੈਰੀਟੇਜ ਸਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਐਂਡ ਆਗਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ) ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 23: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ

ਸਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਹਿੱਸਾ
2011	11096952	16567596	67%
2012	10072719	19119943	53%
2013	12058034	21544962	56%
2014	15368340	24526751	63%
2015	16924412	26038728	65%
2016	25462627	39363061	65%
2017	25978495	41401987	63%
2018	26935017	45796030	59%
2019	34369513	48486730	71%

ਸਾਧਨ: ਪੰਜਾਬ ਟੂਰਿਜ਼ਮ (<http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html> gqshPs/StaticsSurveys)

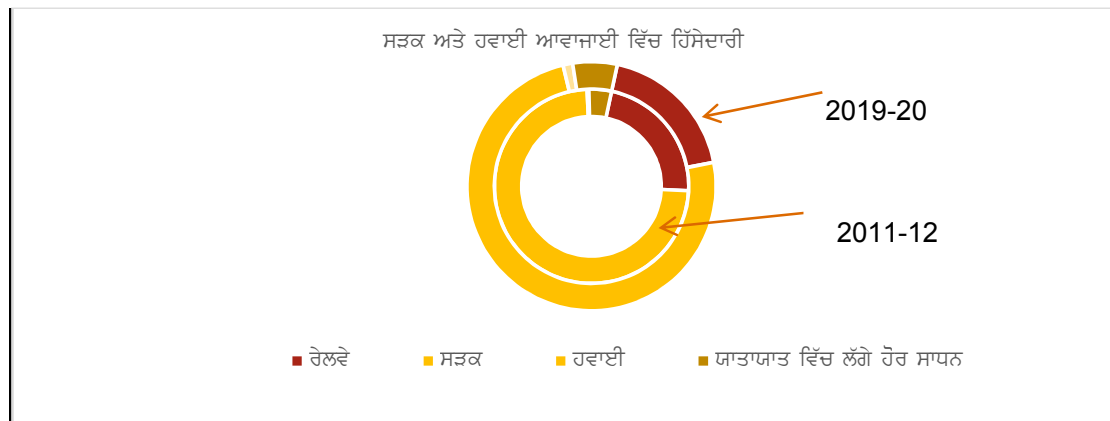
4.4 ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ

ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਸੀ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚੋਂ 7.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਔਸਤ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ- (ਕ) ਰੇਲਵੇ (ਖ) ਸੜਕ ਅਤੇ ਗ) ਹਵਾਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭੂਮੀਬੱਧ ਰਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ, ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਕਾਰਨ, ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਯਾਤਾਯਾਤ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 6.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ। ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਮੂਲ ਵਾਧਾ 15836.92 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਲਵੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਔਸਤ 74.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੂਲ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ 6.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 3.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 35.68 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 72: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ

ਸਾਧਨ: : ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਨੇ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 72)। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਧੀਨ ਜੀ.ਵੀ.ਏ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ, ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ 2011-12 ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 22.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 73.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 0.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ, ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਕੇ 17.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੜਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 76.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 1.02 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 20.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ -12.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀ ਦਰ 177.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ -19.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਵਿਚ

ਸਾਲ-ਦਰ-ਸਾਲ ਵਾਧਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ 9.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 3.31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

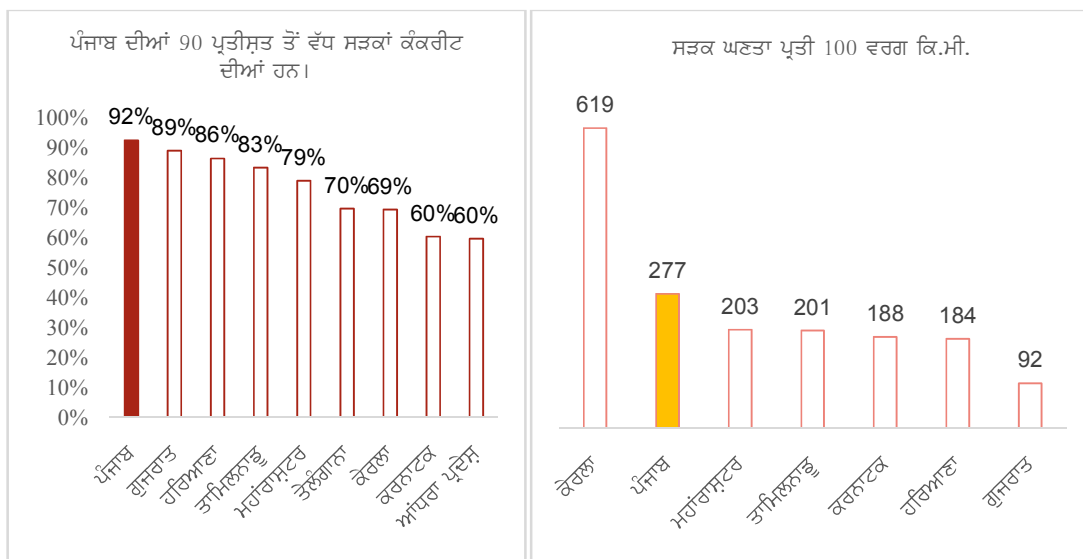
ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

ਸੜਕਾਂ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੜਕੀ ਨੈਟਵਰਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਪੁਖਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ / ਆਖਰੀ ਮੀਲ ਸੰਪਰਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ⁷³ ਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: (1) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, (2) ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਰਾਜ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ (ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ) ਦੁਆਰਾ, (3) ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ (4) ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 73:ਕੁੱਲ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਕਰੀਟ ਚਿੱਤਰ 74:ਸੜਕ ਦੀ ਘਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਵਰਗ (ਕਿ.ਮੀ ਵਿੱਚ) ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੜਕ ਅੰਕੜੇ, ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

31 ਮਾਰਚ, 2017 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਕਰੀਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਚਿੱਤਰ 73)। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਲਨਾਯੋਗ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੜਕ ਘਣਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 74)।

⁷³ TERI (2015) Green Growth in Transport Sector in Punjab

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਲ 2016-17 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੁੱਲ ਸੜਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1,39,493 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ 29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 2017 ਤੱਕ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੜਕਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਸੜਕ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿੱਸਾ 13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2,769 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਕੌਮੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ 1,103 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਾਜ ਮਾਰਗ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਸੜਕ ਲੰਬਾਈ ਸਾਰਣੀ 24 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 24: ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ

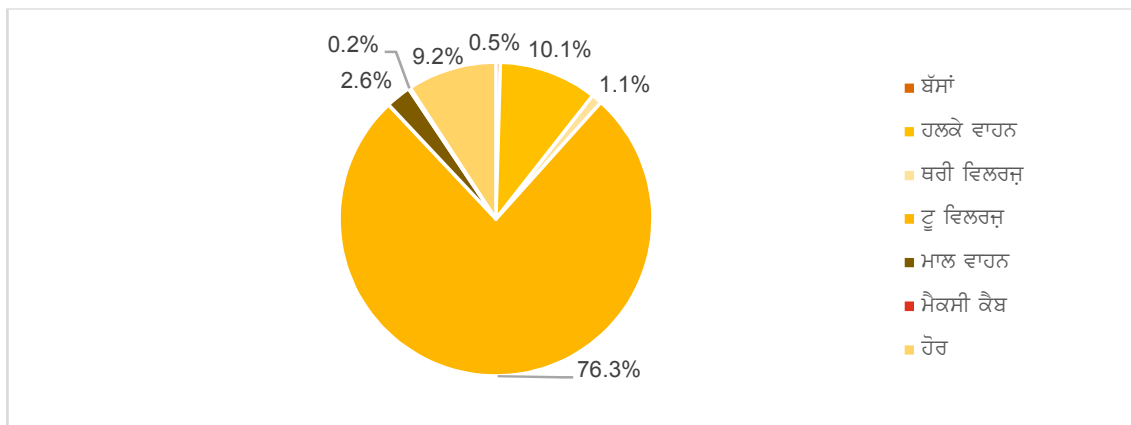
ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ	ਲੰਬਾਈ (ਕਿ.ਮੀ)	
	31.03.2016 ਤੱਕ	31.03.2017 ਤੱਕ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਗ	2,769	2,769
ਰਾਜ ਮਾਰਗ	1,133	1,103
ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ	6,930	6,980
ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ	17,534	17,868
ਦਿਹਾਤੀ ਸੜਕਾਂ	70,362	101,123
ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੜਕਾਂ	9,651	9,650
ਕੁੱਲ	108,379	139,493

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੜਕ ਅੰਕੜੇ, ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਮਾਰਗ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 ਵਿਚ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 7.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 31 ਮਾਰਚ, 2018 ਨੂੰ 106.22 ਲੱਖ ਵਾਹਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 31 ਮਾਰਚ, 2019 ਤੱਕ, 114.43 ਲੱਖ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਸਨ, ਖਾਸਕਰ, ਦੋਪਹੀਆ ਵਹੀਕਲਾਂ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀ ਕੈਬਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਆਮਦਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਕਲਾਂ ਦੀ ਅਸਾਨ ਉਪਲਬਧਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਘੱਟਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਵਿਖੇ ਰਜਿਸਟਰਡ ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 75: ਮਿਤੀ 31.03.2019 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

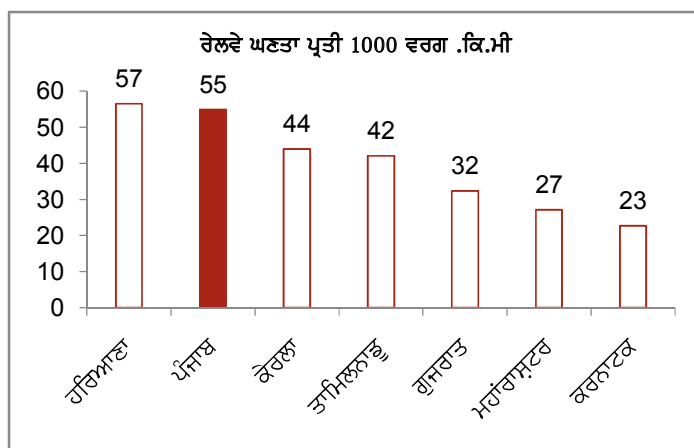

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ

ਮੋਟਰ ਵਹੀਕਲ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋਪਹੀਆ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 75)। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2018-19 ਵਿੱਚ 8.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਾਲ, ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ 76.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਪਹੀਆ ਵਾਹਨ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਲਕੇ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ (10.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਮਾਲ ਵਾਹਨ (2.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭੀੜ, ਪਾਰਕਿੰਗ, ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਸੜਕ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰੇਲਵੇ

ਚਿੱਤਰ 76: 2018-19 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਘਣਤਾ (ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਸਲਾਨਾਬੁੱਕ, 2018-19
 ਨੋਟ: ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ ਦੀ ਘਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਨਾਲ ਮਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 2,759 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਰੇਲਵੇ ਨੈਟਵਰਕ ਦਾ 2.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰੇਲ ਘਣਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 55 ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 76) ਪੰਜਾਬ ਪੂਰਬੀ ਸਮਰਪਿਤ ਫਰੇਟ ਕਾਰੀਡੋਰ (ਈ.ਡੀ.ਐੱਫ.ਸੀ.) ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 1,839 ਕਿ.ਮੀ. ਲੰਬੀ ਫਰੇਟ ਲਾਈਨ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਡਾਕੂਨੀ ਤੱਕ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਈਡੀਐਫਸੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ

ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਹਵਾਈ ਪੱਟੀਆਂ, ਐਰੋਡਰੋਮਜ਼ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਗਲਾਈਡਿੰਗ ਕਲੱਬਾਂ ਨੂੰ

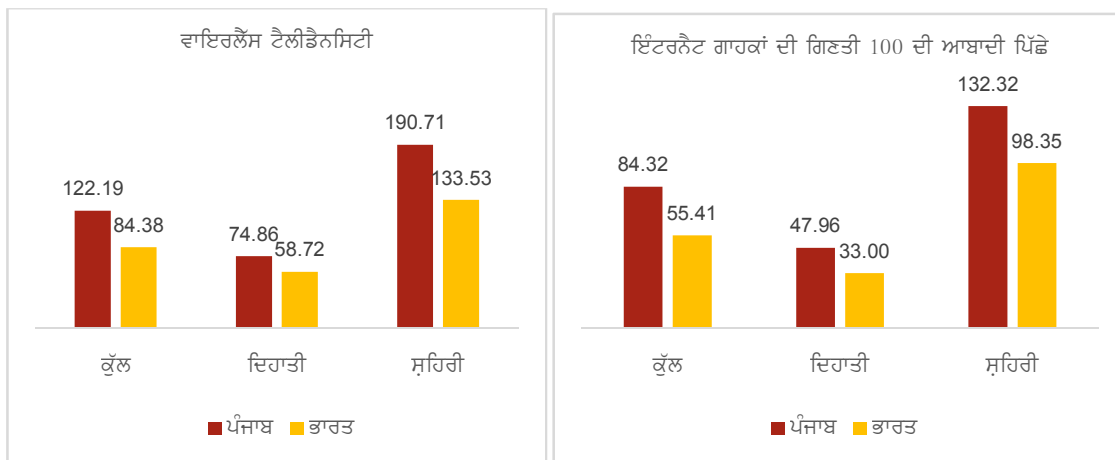
ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਹੈਲੀਕਾਪਟਰਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ, ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਬੰਗਲੌਰ, ਕੋਇੰਬਟੂਰ, ਦਿੱਲੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮੁੰਬਈ, ਪੁਣੇ, ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ, ਬਰਮਿੰਘਮ, ਲੰਡਨ, ਦੁਬਈ, ਦੋਹਾ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਤਾਸ਼ਕੰਦ, ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.5 ਟੈਲੀਕਾਮ

‘ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ’ ਨੇ ਜੀ.ਵੀ.ਏ. ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ 9483.30 ਕਰੋੜ⁷⁴ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 4.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਉਪ ਖੇਤਰ ਦਾ ਔਸਤ ਹਿੱਸਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ 4.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 7.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਜੂਨ 2020 ਤਕ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸੈਕਟਰ ਇਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪੜਾਅ ਤੇ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 77) ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਟਰਾਈ) ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 84.38 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 122.19 ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਔਸਤ 55.41 ਦੀ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 84.32 ਹੈ। ਰਾਜ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਦੋਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀ-ਡੈਨਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਗਾਹਕੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ-ਪੇਂਡੂ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 77: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸੰਕੇਤਕ

ਸਾਧਨ: ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਇੰਡੀਅਨ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਸ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2020)

⁷⁴ In Current Prices

ਸਾਰਣੀ 25: 30 ਜੂਨ, 2020 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਥਿਤੀ

ਇੰਡੀਕੈਟਰ	ਪੰਜਾਬ			ਭਾਰਤ		
	ਕੁੱਲ	ਪੈਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਕੁੱਲ	ਪੈਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ
ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	122.19	74.86	190.71	84.38	58.72	133.53
ਵਾਇਰਲਾਇਨ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	1.69	0.68	3.14	1.47	0.24	3.82
ਓਵਰਆਲ ਟੈਲੀਫੋਨਿਸਟੀ(%)	123.88	75.54	193.85	85.85	58.96	137.35
ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	36.88	13.36	23.51	1140.71	521.60	619.11
ਵਾਇਰਲਾਇਨ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	0.51	0.12	0.39	19.81	2.09	17.72
ਕੁੱਲ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	37.39	13.48	23.90	1160.52	523.69	636.83
ਬਰੌਡਬੈਂਡ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	25.03	8.00	17.03	698.23	267.80	430.43
ਨੈਰੋਬੈਂਡ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	1.42	0.56	0.86	50.84	25.30	25.54
ਕੁੱਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼(ਮਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)	26.46	8.56	17.90	749.07	293.10	455.97
ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਬਸਕਰਾਇਬਰਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ 100 ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ	84.32	47.96	132.32	55.41	33.00	98.35

ਸਾਧਨ: ਟੈਲੀਕਾਮ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਇੰਡੀਅਨ ਟੈਲੀਕਾਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ ਇੰਡੀਕੇਟਰਸ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2020)

4.6 ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ

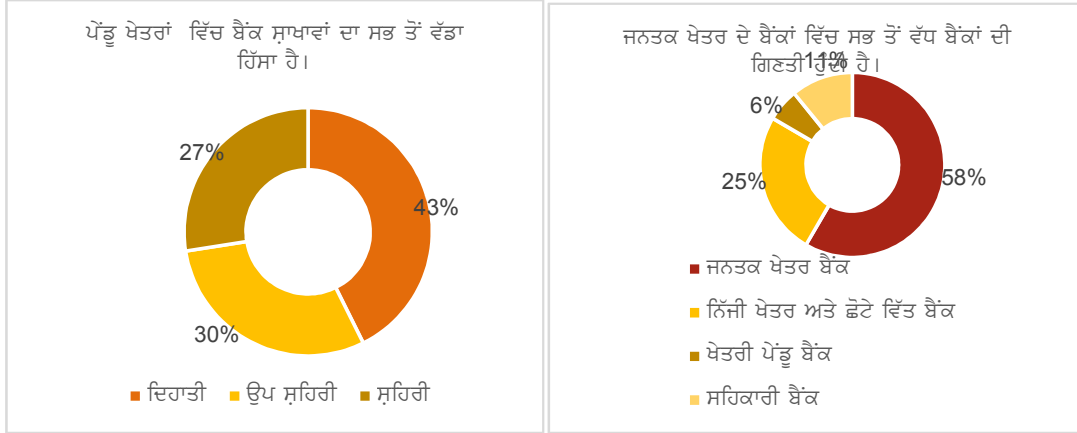
ਵੱਧ ਰਹੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਚਤ, ਭੁਗਤਾਨ, ਬੀਮਾ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਅਤੇ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ ਹਿੱਸਾ 10.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। 2012-13 ਤੋਂ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਦੌਰਾਨ 4.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਾਲ 2019-20 (ਤੁਰੰਤ) ਵਿੱਚ ਉਪ-ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਜੀ.ਐੱਸ.ਵੀ.ਏ. 24,479.56 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ) ਹੈ।

ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ, ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ, ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਬ੍ਰੋਕਰੇਜ ਫਰਮਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਕ ਬਚਤ ਨੂੰ ਜੁਟਾਉਣ

ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਧਾਰ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਰੂਪਰੇਖਾ

ਚਿੱਤਰ 78: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

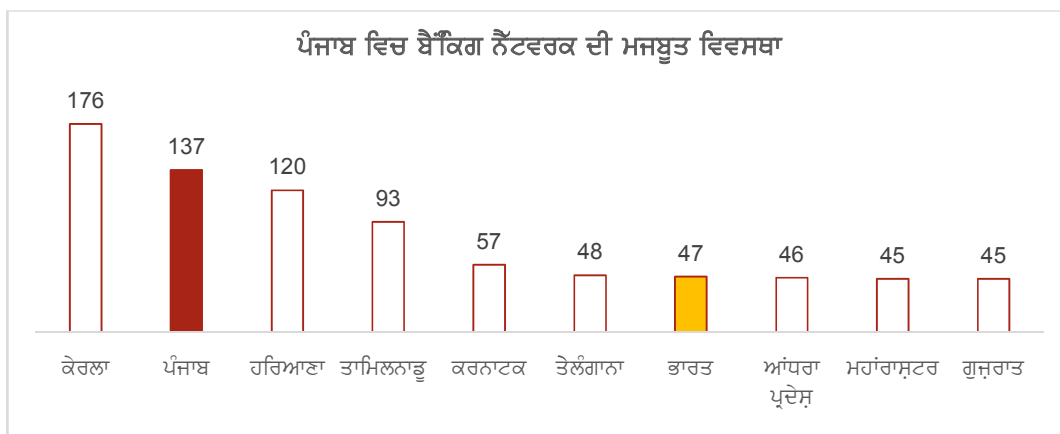
ਸਾਧਨ: ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ

ਸਤੰਬਰ 2020 ਤੱਕ, ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੇ 18 ਬੈਂਕ, 14 ਨਿੱਜੀ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਿੱਤ ਬੈਂਕ, 1 ਖੇਤਰੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ 1 ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ 7371 ਬਰਾਂਚਾਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾ ਔਸਤਨ 4,083⁷⁵ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 78 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਬਰਾਂਚਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੁੱਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 58 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (4280 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 1556 ਅਤੇ ਉਪ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1385 ਅਤੇ 1361 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ।

ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 79) ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੈਂਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ੁਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਨਤਕ ਬਚਤ ਨੂੰ ਜਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

⁷⁵ Population figures provided by MOSPI for 2018-19

ਚਿੱਤਰ 79: 31 ਦਸੰਬਰ 2019 ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ

ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ

ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਕਮ ਵਧੀ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਸਾਲ 2018 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019 ਵਿੱਚ 9.14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ 6.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾਂ (ਸੀਡੀ) ਅਨੁਪਾਤ, ਜੋ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਕ ਆਪਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਜ਼ੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਚਮਾਰਕ 60 ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 2018 ਅਤੇ 2019 ਲਈ ਸੈਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 68.3 ਅਤੇ 62.2 ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ 2015 ਤੋਂ 2019 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਦੂਸਰੇ ਉੱਚ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਦੂਸਰੇ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤੇਲੰਗਾਨਾ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ) ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 26: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਲਈ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਕੇਤਕ (ਮਾਰਚ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਬਿਲੀਅਨ ਵਿੱਚ)

ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼	2018	2019	ਬਦਲਾਵ(% ਵਿੱਚ)
ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ	3478	3796	9.14%
ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	2209	2362	6.9%
ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੈਡਿਟ ਡਿਪੋਜ਼ਿਟ ਅਨੁਪਾਤ(ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)	68.3	62.2	ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	711	692	(-)2.7%
ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਕੁੱਲ ਕਰੈਡਿਟ	706	610	(-)13.6%
ਕੁੱਲ ਨਿੱਜੀ ਕਰਜ਼	429	485	13.1%

ਸਾਧਨ: ਹੈਡਬੁੱਕ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ, ਆਰਬੀਆਈ

4.7 : ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ

ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਰਿਕਵਰੀ ਵੈਨਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ, ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਖੇ ਨਵੇਂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਯੂਥ ਹੋਸਟਲ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਸ ਟਰਮੀਨਲ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਨਾਬਾਰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਮੌਜੂਦਾ ਸੜਕੀ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੁਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਰਨਵੇ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਧਾ ਕੇ 10,500 ਫੁੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੱਟ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੀਏਟੀ 3 ਬੀ ਆਈਐਲਐਸ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ **ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਏਅਰੋਨੋਟਿਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ 2018 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਖੇਤਰੀ ਕੁਨੈਕਟੀਵਿਟੀ ਸਕੀਮ (ਆਰ.ਸੀ.ਐੱਸ.) ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ, ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਆਦਮਪੁਰ ਤੋਂ ਉਡਾਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਏਅਰਲਾਈਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਇਤਾਂ / ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝੌਤਿਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਉਡਾਣਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਆਦਮਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ

ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ: ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਾਂਡ ਛਵੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਰੋਡ ਸ਼ੋਅ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਇੰਟਰੈਕਟਿਵ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰਪਸ ਫੰਡ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਏਸ਼ੀਅਨ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ, ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਖਪਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 37% ਆਬਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 31% ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵੱਸੋਂ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਦਾ 20% ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਾਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਨ। ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ 111 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 35, 76 ਅਤੇ 77ਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ (ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਠ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਇੱਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੇ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਬੇਹਤਰ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 167 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼) ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ 2015-16 ਵਿੱਚ 2,787 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2019-20 ਵਿੱਚ 3636 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਘਰੇਲੂ ਮਾਲੀਆ ਇੱਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਬਾਡਾਂ ਅਤੇ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਵਰਗੇ ਫੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

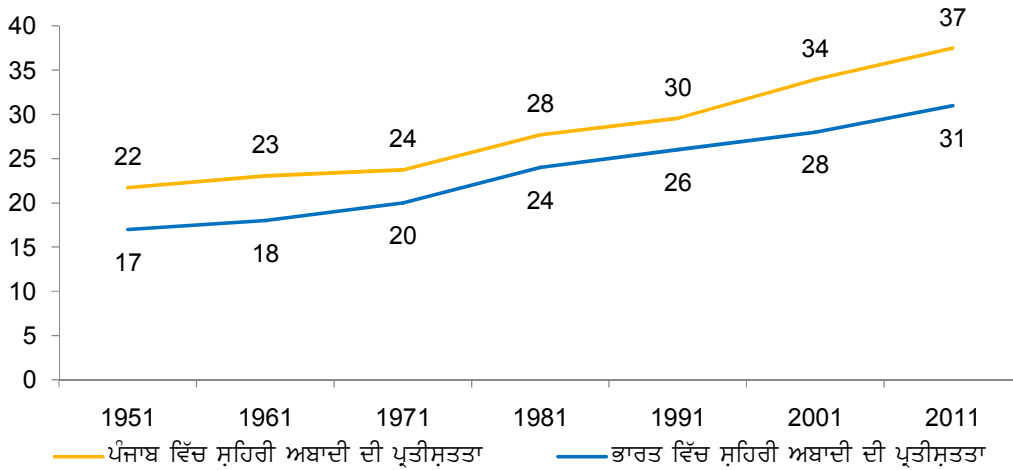
5.1 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਤੰਗ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਦਾ 5ਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 80 ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਦਾ 37.48% ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ 31.61% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 1951 ਵਿੱਚ 21.72% ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2011 ਵਿੱਚ 37.48% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 2001-2011 ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਦਹਾਕੇਵਾਰ ਵਾਧਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ 27.60% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 26.11% ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਾਧਾ ਕੌਮੀ ਔਸਤ 17.64% ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 14.22% ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਕਾਫੀ ਉੱਚੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ :80 ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਪੰਜਾਬ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਣਗਣਨਾ (ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲ)

ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਧੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੂਜਾ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚਲੀ ਲੇਬਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੀਸਰਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ, ਰਾਜਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਗਲਿਆਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਅਬਾਦੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ

ਚੰਗੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 27 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਕੋਲਕਾਤਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ 45.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਨ੍ਹਾਂ 4 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ।

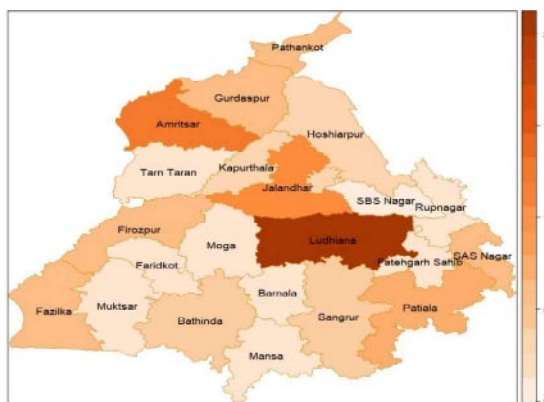
ਸਾਰਣੀ-27 ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ, 2011

ਰੈਂਕ	ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ	ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ
1	ਲੁਧਿਆਣਾ	19.9%
2	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	12.8%
3	ਜਲੰਧਰ	11.2%

4	ਪਟਿਆਲਾ	7.3%
5	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	6.3%

ਚਿੱਤਰ 81: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਵੰਡ, 2011 (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਈਜ਼ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਸਾਰਣੀ 28 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ (58%) ਸ਼ਹਿਰੀ ਵੱਸੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਗੈਰ ਸਮਾਨ ਲੀਹ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਧਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਜੇ ਕਿ ਮਕਾਨ,ਜਲ ਸਪਲਾਈ,ਬਿਜਲੀ,ਸੀਵਰੇਜ ,ਠੋਸ ਕੁਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ਆਦਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਅਤੇ ਵਾਧਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ-28 ਸੈਂਸਜ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ / ਕਸਬੇ, 2011

ਸ਼ਹਿਰੀ / ਕਸਬੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ		
	2001	2011	%ਹਿੱਸਾ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ
ਸ਼੍ਰੇਣੀ I (ਆਬਾਦੀ 100,000 ਅਤੇ ਉਪਰ)	48,19,089	60,63,248	58.31
ਸ਼੍ਰੇਣੀ II (ਆਬਾਦੀ 50,000 ਤੋਂ 99,999)	13,14,224	16,77,646	16.13
ਸ਼੍ਰੇਣੀ III (ਆਬਾਦੀ 20,000 ਤੋਂ 49,999)	10,82,085	13,52,294	13.00
ਸ਼੍ਰੇਣੀ IV (ਆਬਾਦੀ 10,000 ਤੋਂ 19,999)	8,10,753	8,82,071	8.48
ਸ਼੍ਰੇਣੀ V (ਆਬਾਦੀ 5,000 ਤੋਂ 9,999)	2,13,410	3,48,406	3.50
ਸ਼੍ਰੇਣੀ VI (ਆਬਾਦੀ 5,000 ਤੋਂ ਘੱਟ)	22,950	75,481	0.73
ਜੋੜ	82,62,511	1,03,99,146	100

ਸਾਧਨ: 15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੈਮੋਰੈਂਡਮ ,ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ।

2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ 50% ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ (ਲੁਧਿਆਣਾ,ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,ਜਲੰਧਰ,ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕਲੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁੱਲ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਿਰਮਾਣ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ 30.61% ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ

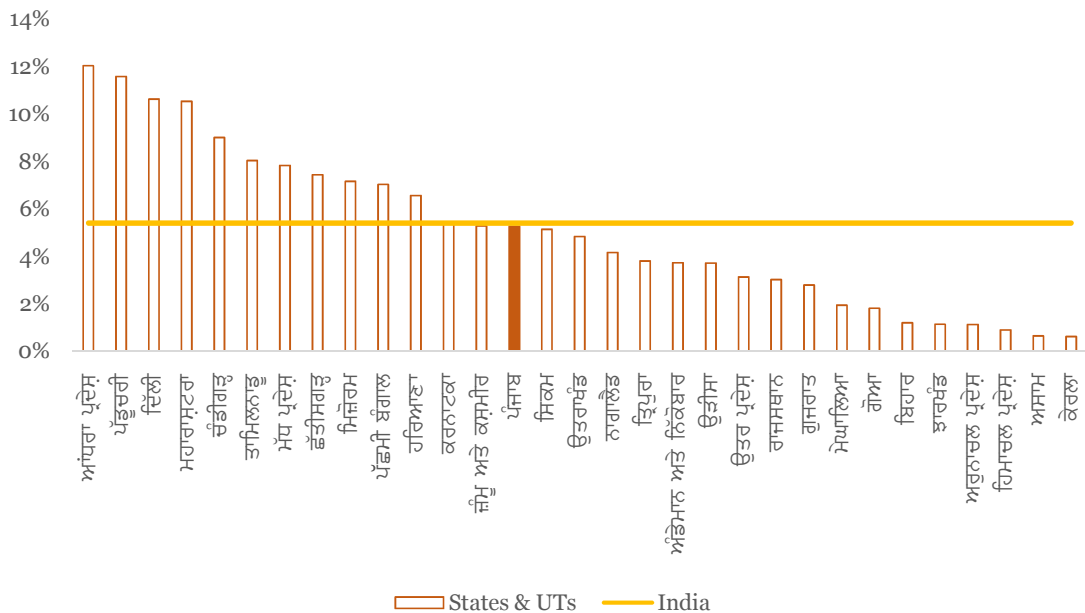
ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪ੍ਰਵਾਸ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀਆਂ,ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀੜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ

ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਦੋਨੋਂ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਸਹਾਇਤਾ, ਬਿਲਡਿੰਗ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਕਿਫਾਇਤੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਰਗੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਣ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮੁਦਾਇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 1.4 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 5.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 5.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 82) ।

ਚਿੱਤਰ 82 ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂ.ਟੀ.ਜ਼ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ (ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ), 2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਕੇਤਕ 1.4.1: ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 29 ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 29: ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਚ)

ਰਾਜ	ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)		ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)			ਬਿਨਾਂ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰ (%)		
	2011	2018	2008-09	2012	2018	2008-09	2012	2018
ਪੰਜਾਬ	98.9	100.0	99.3	99.7	100.0	5.0	6.2	0.2
ਕਰਨਾਟਕ	92.3	96.7	97.9	99.5	99.6	11.3	9.0	4.3
ਗੁਜਰਾਤ	97.0	99.7	99.0	98.9	98.2	7.3	6.2	3.6
ਹਰਿਆਣਾ	96.7	100.0	98.3	99.3	99.9	8.4	1.4	0.2
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	94.5	99.9	97.5	99.3	99.9	11.2	8.1	3.0

ਸਾਧਨ: ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਫਾਰ ਅਰਬਨ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ (ਸੈਂਸਜ਼ ਅਤੇ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਉਂਡ), ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਓ ਦਾ 76ਵਾਂ ਰਾਉਂਡ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕ, ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੂਚਕ 'ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ

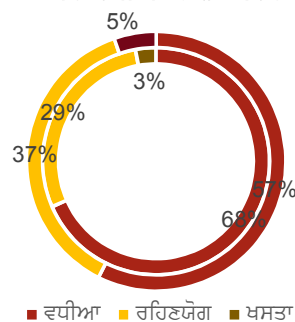
ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ: ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ। ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੀਵਰੇਜ ਨੈੱਟਵਰਕ, ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਕਾਸੀ ਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ, ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਥਾਂਵਾਂ, ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੰਗੀ' ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ 68 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ: ਵਧੀਆ, ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਖਸਤਾ। ਚਿੱਤਰ 83 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰ ਵਧੀਆ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ 37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੇ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ 'ਖਸਤਾ' ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਚਿੱਤਰ 83: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਘਰ ਵਧੀਆ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੇਘਰੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਘਰ ਮਹੁੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਗਸਤ 2017 ਵਿੱਚ **ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਸ.ਏ.ਵਾਈ)** ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਅਰਬਨ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਵਿਭਾਗ ਨੇਡਲ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਯੋਗ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਧੀਨ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2018 ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਲੇ ਆਮਦਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਘਰ ਮਹੁੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ **ਕਿਫਾਇਤੀ ਕਲੋਨੀ ਪਾਲਿਸੀ** ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪਲਾਟ ਅਤੇ ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪਲਾਟਾਂ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੱਧ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਗਰਨਿਗਮਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਾਗੂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੁਲਾਈ 2019 ਤੱਕ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 11 ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ-ਸ਼ਹਿਰੀ (PMAY-U) ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।⁷⁶ ਫਰਵਰੀ, 2021 ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਧੀਨ 102763 ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 36817 ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ PMAY-U ਤਹਿਤ 5785.68 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 11: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਸੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਅਵਸਰ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਾਊਸਿੰਗ ਦੀ ਕਮੀ ਵਾਲੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸਮੂਹ (2012-17) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 3,90,000 ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 2.08 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2.23 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 5.26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, 5.43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 6.78 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਨਿਜੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਰੁੱਪ ਆਨ ਅਰਬਨ ਹਾਊਸਿੰਗ ਸੋਰਟੇਜ਼, ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ।

ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ

ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 2020 ਤੱਕ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਟਲ ਮਿਸ਼ਨ ਫਾਰ ਰਿਜਰਵੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਅਰਬਨ ਟਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ (AMRUT) ਤਹਿਤ 1.75 ਲੱਖ ਨਵੇਂ ਸੀਵਰੇਜ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਟਰੀਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਵਾਟਰ ਮਿਸ਼ਨ ਅਵਾਰਡ ਜਿਤਿਆ।

⁷⁶ Ministry of Housing and Urban Affairs (Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban) - Housing for All (HFA) State wise Progress)

ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਬੋਰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੀਵਰੇਜ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਟਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ (ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਐਸ.) ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਬੋਰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੇਐੱਨ.ਐਨ.ਯੂ.ਆਰ.ਐੱਮ., ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮ, ਪੰਜਾਬ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ (PIDB) ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਸਕੀਮਾਂ, ਰਿਵਰ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਜੇ.ਆਈ.ਸੀ.ਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਵਰੇਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ AMRUT। 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ 74 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸੀਵਰੇਜ ਸਹੂਲਤ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ⁷⁷।

ਸਵੱਛਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਲਨਿਕਾਸੀ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਨ-**ਤੰਦਰੁਸਤ**

ਪੰਜਾਬ 2018 ਵਿੱਚ ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ:

- ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਮੁਕਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ/ਕਸਬੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਮਿਊਂਸਪਲ ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਗਾਂ ਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਵੱਖਰਾਪਣ, ਢੋਆ ਢੋਆਈ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ।
- ਸੀਵਰੇਜ ਟਰੀਟਮੈਂਟ: ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੁਲ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ.ਜ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ।

ਸਵੱਛ ਭਾਰਤ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਦਸੰਬਰ, 2019 ਤੱਕ, 1,03,015 ਨਿੱਜੀ ਘਰੇਲੂ ਸੋਚਿਆਲਿਆ, 11,009 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਪਖਾਨੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ 98 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡੋਰ ਟੂ ਡੋਰ ਵੇਸਟ ਕਲੈਕਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 85% ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 61% ਕੂੜੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ 60% ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ⁷⁸

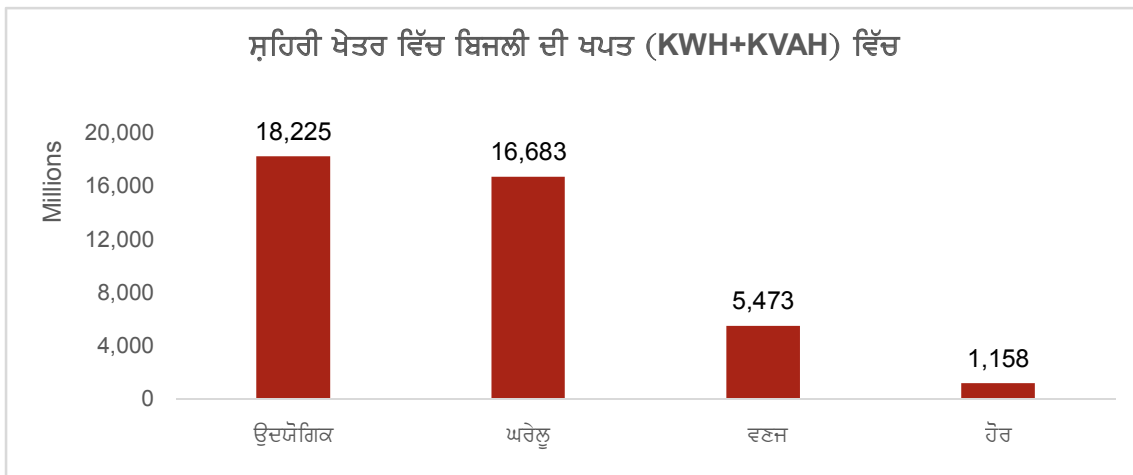
ਬਿਜਲੀ

ਬਿਜਲੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਘਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਬਿਜਲੀ ਉਪਲਬਧਤਾ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਫਾਇਤੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ **ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ 24*7 ਬਿਜਲੀ** ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ 2014 ਵਿੱਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ **ਬਿਜਲੀ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ (ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.ਐਸ.)** ਨੂੰ ਵੀ ਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤਾ ਸੀ।

⁷⁷ Punjab Water Supply and Sewerage Board, (<https://pwssb.punjab.gov.in/achievements/>) assessed as on 10th February 2020)

⁷⁸ Swachh Bharat Mission Urban, Ministry of Housing and Urban Affairs

ਚਿੱਤਰ 84: ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ, 2019-20

ਸਰੋਤ: ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਲਿਮਿਟਿਡ

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਖਪਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ 100% ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਰ ਖਪਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 84 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਤਾਵਰਣ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਰਚ 2019 ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਫੇਜ਼ ਇੱਕ ਲਈ 298.75 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ ਨੇ ਇਸ ਲਈ 214.97 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਲਈ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਤੱਕ 735.45 ਕਰੋੜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸਾਰੇ 167 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

5.2 ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਖਰਚ ਵਿਚਲੇ ਰੁਝਾਨ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਬਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਊਂਸਪਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ,⁷⁹ ਸਾਲ 2016-17 ਵਿੱਚ 246.3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2019-20 (ਆਰ.ਈ.) ਵਿੱਚ ਇਹ 621.7 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 2020-21 (ਬੀ.ਈ.) ਵਿੱਚ 2103.6 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਲ 2016-17 ਅਤੇ 2020-21 (ਬੀ.ਈ.) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ' ਤੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡਾਂ, ਪੂਲ ਵਿੱਤ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਭਾਈਵਾਲੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉੱਦਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

⁷⁹ It should be noted that it does not include grants or loan given to local government for urban development purpose

ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ

ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ (ਐਸ.ਸੀ.ਐਮ.) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2015 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 100 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ State of the art Model ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 27 ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਸਾਲ 2019 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 550ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਤੇ ਸਮਾਰੋਹ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 271.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਆਵੇਗੀ। ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤਹਿਤ ਇੰਨਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਾਰਣੀ 30 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 30: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ (ਕਰੋੜਾਂ ਰੁ: ਵਿੱਚ) ਜਨਵਰੀ 2021 ਤੱਕ

ਸ਼ਹਿਰ	ਰਾਉਂਡ	ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਏ		ਐਵਾਰਡਿਡ		ਟੈਂਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ	
		ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੀਮਤ	ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੀਮਤ	ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੀਮਤ
ਲੁਧਿਆਣਾ	1	10	38.09	21	581.52	16	85.46
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2	8	50.02	14	193.26	7	569.26
ਜਲੰਧਰ	2	10	42.26	19	331.42	18	212.06

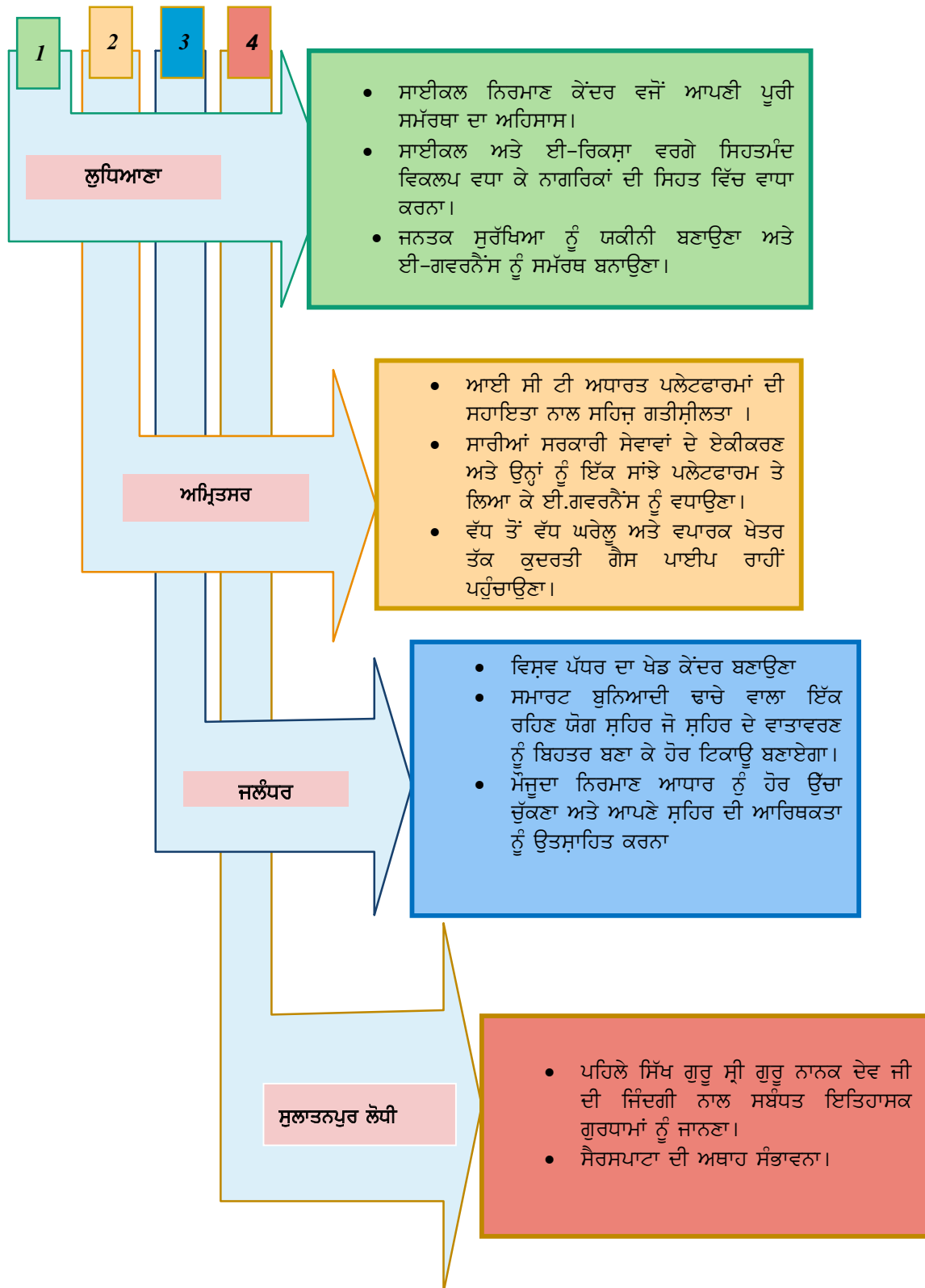
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ: -ਹਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ 271.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵਜੋਂ 27.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਾਧਨ: ਪੰਜਾਬ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਇਨਫਰਾਸਟ੍ਰਕਚਰ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕੰਪਨੀ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।

ਚਾਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ - ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਕਾਊ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਚਕੀਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰਜੀਕਲ ਗ੍ਰਾਂਡਜ਼ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਾਈਕਲ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਊ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸਿੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਮਾਰਟ ਸਿਟੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਹੇਠਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡਿਜੀਟਲ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਨਾਮ (2018) ਜਿੱਤਿਆ।

5.3 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿੱਤ

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 2020 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 167 ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 10 ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, 101 ਮਿਉਂਸਪਲ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ 56 ਨਗਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਮਿਉਂਸਪਲ ਏਕਟ, 1911 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਐਕਟ, 1976 ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 31 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਮਾਲੀਆ, ਟੈਕਸ, ਗੈਰ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਗਰਾਟਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ 2015-16 ਵਿੱਚ 2787 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ 30.50% ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਵੱਧ ਕੇ 2019-20 ਵਿੱਚ 3636 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖਰਚ 2015-16 ਵਿੱਚ 2552 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2019-20 ਵਿੱਚ 3383 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 32.6% ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 31: ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ (ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ)

ਵੇਰਵਾ	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ	2787	3535	3258	3950	3636
ਕੁੱਲ ਖਰਚ	2552	2939	3146	3452	3383

ਸਾਧਨ: ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬ।

ਬਾਕਸ 12: ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਧੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੇਗੀ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ 74ਵੀਂ ਸੋਧ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਫੰਡਿੰਗ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ (ਜਿਸ ਲਈ ਅੰਕੜੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ), ਭਾਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

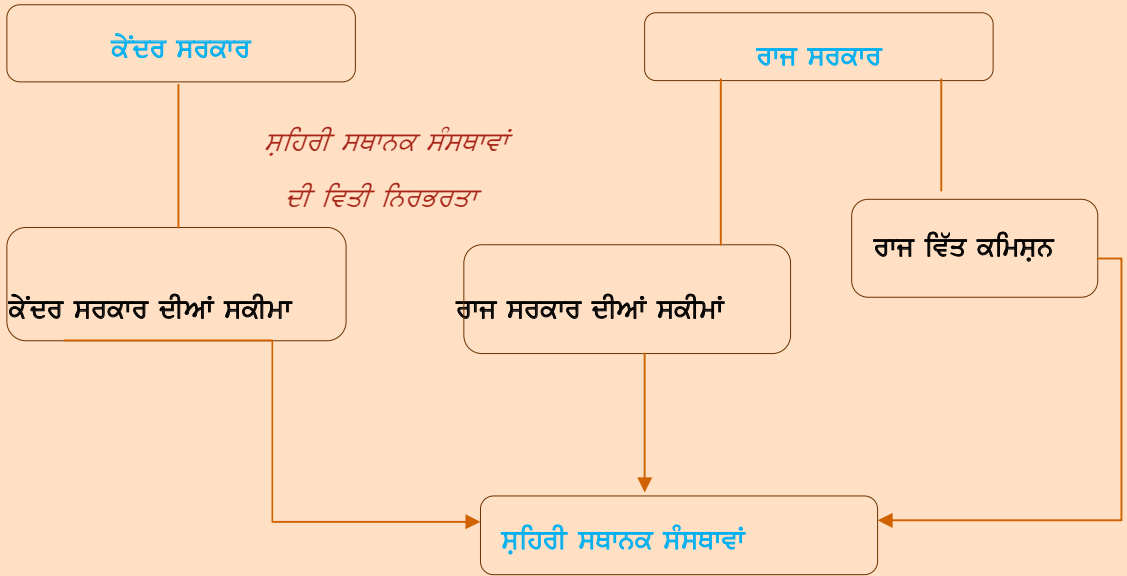
ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ ਦੇ ਬਜਟ / ਆਈ ਈ ਸਟੇਟਮੈਂਟਸ

ਬਾਕਸ 13: ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਊਂਸਪਲ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸ ਦਰਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸੂਲੀ ਵਿਧੀ ਅਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਬਜਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਫੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਯੂਐਲਬੀਜ਼ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਮਾਲੀਆ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਧਾਰ ਰਾਹੀਂ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡ ਹੈ। ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। AMRUT ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਅਤੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡਾਂ ਦੀ ਫਲੋਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਗਰੇਡ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ (ਆਈ.ਜੀ.ਸੀ.ਆਰ) ਵਾਲਾ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ 2019 ਤੱਕ 163 ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਕੋਲ 'ਬੀ.ਬੀ.ਬੀ' ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਈ.ਜੀ.ਸੀ.ਆਰ. ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 36 ਯੂ ਐਲ ਬੀ ਏ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ੍ਰੇਡ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਬੀ.ਬੀ.ਬੀ+ ਦੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਮਿਲੀ ਹੈ। 2018-19 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਅੱਠ ਯੂਐਲਬੀਐਸ ਨੇ ਬਾਂਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ 181.3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਂਡ ਮਾਰਕੀਟ ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਹੁਤ ਨਿਯਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀਜ਼. ਸਪਲਾਈ ਸਬੰਧੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਡ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂ ਐਲ ਬੀਜ਼ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ

ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੈਬੀ ਨਿਯਮ	ਵੱਡੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ
<ul style="list-style-type: none"> • ਇਨਵੈਸਟਮੈਂਟ ਗ੍ਰੇਡ ਰੇਟਿੰਗ (ਬੀਬੀਬੀ) ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ) ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ • ਪਿਛਲੇ 365 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਿਫਾਲਟ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਾਧੂ ਆਮਦਨੀ • ਰਾਜ ਦੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਖਾਤੇ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਜਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਂਸਪਲ ਅਕਾਊਂਟ ਮੈਨੂਅਲ ਦੀ ਪਾਲਨਾ 	<ul style="list-style-type: none"> • ਲਿਮਟਿਡ ਟੈਕਸ ਬੇਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। • ਪ੍ਰਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਮਰੱਥਾ। • ਮਿਊਂਸਪਲ ਅਕਾਊਂਟਿੰਗ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ।

5.4 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੁਧਾਰ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਧੁਰਾ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ, ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

- **ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਯੂ.ਈ.ਆਈ.ਪੀ.)** - ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ 167 ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼. ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਛੱਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਸਟਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਕੂੜੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਰੱਖ ਰਖਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- **ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਣ** ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਸਿਧੀ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ) ਵਿਚ 50% ਰਾਖਵਾਕਰਨ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- **ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਲਈ ਬਿਲਡਿੰਗ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ** ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੂ.ਐਲ.ਬੀਜ਼. ਵਿਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ, ਫੀਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਪਲੈਨ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਵੈਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- **ਫਾਈਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ 34 ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ** ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ 10 ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ 155 ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

- 'ਮੇਰਾ ਕੰਮ, ਮੇਰਾ ਮਾਣ', ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 18 ਤੋਂ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇੰਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਂਡ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਿਊਰੋ ਦੁਆਰਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਿਨ ਲਈ ਹੁੰਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀ ਕਾਮਿਆਂ ,ਦੇਵਾ ਨੂੰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਅਧਿਆਇ 6 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਮਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ (ਐਸਡੀਜੀ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ, ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤਾਂ ਤਕ ਕਿੰਨੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਜ਼ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਜ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਰਪਿਤ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ (ਐਸਡੀਜੀ.ਜ਼) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਾਨਯੋਗ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਇੱਕ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੱਜਟ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਸਡੀਜੀ.ਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਐਸਡੀਜੀ ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੋਵਿਡ-19 ਨੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ, ਪੂਰਨ ਵਿਕਸਤ ਸਿਹਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ (ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੋਵੇਂ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲੰਬੀ ਜੀਵਨ ਆਸ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾਕਰਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਮੁੱਢਲੀ ਟੀਕਾਕਰਨ ਕਵਰੇਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਆਯੂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਮਿਤ੍ਰ ਦਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੁਬਲੇ, ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਵਿਦਿਅਕ ਮੋਰਚੇ ਤੇ, ਕੋਵਿਡ-19 ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਰਚ 2020 ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਆਨਲਾਈਨ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੂ ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ “ਐਯੂ ਸੈੱਟ ਪੰਜਾਬ” ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਉਚਤਮ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ, ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਜਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਦਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਰਹਿਣ। ਰਾਜ ਦੀ “ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ” ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਖਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਘੱਟ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਦਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਧੀਆਂ ਹਨ, ਲਗਭਗ 80% ਬਲਾਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਜਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੌਕੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

6.1 ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਵਾਚਣ ਦੀ ਸਮਝ ਸਿਰਫ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਨਤੀਜੇ ਵਾਚਣ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੀ ਗੁਣਵਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਅਮਲੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੀਆ ਸੂਚਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਉਮਰ, ਗਿਆਨ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਵਧੀਆ ਮਾਪਦੰਡ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਬਰਾਬਰੀ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਪਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

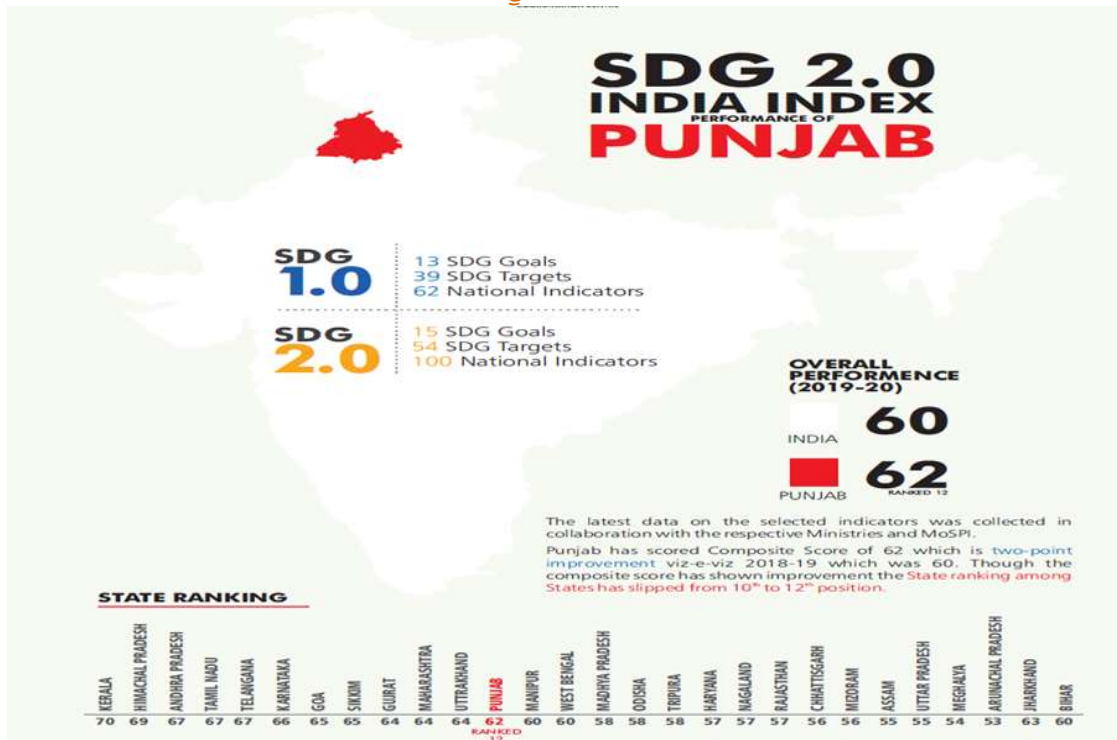
6.2 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਟੀਚੇ

17 ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ 169 ਜੁੜਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ 2030 ਦੇ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਡਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਾਪ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸਡੀਜੀ ਸੂਚੀਆਂ 1.0 ਤੇ 2.0 ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਸਾਲ 2018 ਲਈ ਇੱਕ ਐਸਡੀਜੀ ਇੰਡੀਆ ਬੇਸਲਾਈਨ ਸੂਚਕ (62 ਸੂਚਕਾਂ ਵਾਲਾ) ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਚਿੱਤਰ ਨੰ:85 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ਨੰ 85: ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸਡੀਜੀ ਸੂਚੀਆਂ 1.0 ਤੇ 2.0 ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਕੋਰ

ਐਸਡੀਜੀ ਵਿਜ਼ਨ 2030 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਮਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਜੋਂ ਐਸਡੀਜੀ ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂ.ਐਨ.ਡੀ.ਪੀ. ਨਾਲ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- ਐਸਡੀਜੀ ਸੂਚਕਾਂਕ 1.0 ਜੋ ਦਸੰਬਰ 2018 ਵਿੱਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਚਕ ਫ੍ਰੇਮਵਰਕ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਚਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਸਫਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਕੋਰ 60 ਸੀ ਅਤੇ ਰੈਂਕ 10ਵਾਂ ਸੀ।
- ਐਸਡੀਜੀ ਭਾਰਤ ਇੰਡੈਕਸ 2.0 ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 16 ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ 100 ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ 62 ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਕੋਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੋ-ਪੁਆਇੰਟ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 60 ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸਕੋਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ

ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸਕੋਰ ਵਧੀਆ ਸੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ 10ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

- ਦੋਵਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਇਕ ‘ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ’ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ‘ਫਰੰਟ ਰਨਰ’ ਸਟੇਟ ਬਣਨਾ ਹੈ।
- ਰਾਜ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 6 ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਭਾਵ ਐਸਡੀਜੀ 11 (ਸਥਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀਜ਼) , ਐਸਡੀਜੀ 7 (ਕਿਫਾਇਤੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਊਰਜਾ), ਐਸਡੀਜੀ 4 (ਕੁਆਲਟੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ), ਐਸ ਡੀ ਜੀ 5 (ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ), ਐਸ ਡੀ ਜੀ 8 (ਵਿਸੇਸ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧਾ), ਐਸ ਡੀ ਜੀ 9 (ਉਦਯੋਗ, ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ) ।
- 7 ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਐਸਡੀਜੀ 10 (ਅਸਮਾਨਤਾ ਘਟਾਉਂਦਾ), ਐਸਡੀਜੀ 15 (ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ), ਐਸਡੀਜੀ 16 (ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ) ਐਸ ਡੀ ਜੀ 3 (ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ) ਐਸ ਡੀ ਜੀ 1 (ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ), ਐਸ ਡੀ ਜੀ 2 (ਜ਼ੀਰੋ ਭੁੱਖਮਰੀ) ਅਤੇ ਐਸ ਡੀ ਜੀ 6 (ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ)
- 2019 ਵਿਚ ਮੈਪ ਕੀਤੇ 2 ਐਸਡੀਜੀ ਨੂੰ 2018 ਵਿਚ ਮੈਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ 26 ਨੰਬਰ ਤੇ ਐਸਡੀਜੀ 12 (ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਖਪਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ) ਹੈ ਅਤੇ 9 ਨੰਬਰ ਤੇ ਐਸਡੀਜੀ 13 (ਜਲਵਾਯੂ ਐਕਸ਼ਨ) ਹੈ।
- ਐਸਡੀਜੀ 14 ਦੇ ਸੂਚਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ :

ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੂ ਐਨ ਡੀ ਪੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚੇ ਤਾਲਮੇਲ ਕੇਂਦਰ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਸੀ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗਲੋਬਲ ਟੀਚੇ 2030 ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਭਾਗਾਂ ਲਈ ਜੁੜਵੀਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ/ਪੰਚਾਇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਮਿਸ਼ਨ, ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ, ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮੀਆ ਨਾਲ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਮੀਡੀਆ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾ ਕੇ ਐਸ ਡੀ ਜੀ 2030 ਏਜੰਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਅਸਰਦਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਡੈਟਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜੁੜਵੀਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ

ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੁੜਵੀਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ 17 ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ/ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰਾਂ ਨਾਲ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਅਤੇ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਮੁੱਚੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਜ ਨੇ ਵਿਜ਼ਨ 2030 ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਐਸਡੀਜੀ ਵਿਜ਼ਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਸੀਐਮਐਮ ਦੁਆਰਾ 30 ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ 4 ਸਾਲਾ ਰਣਨੀਤਕ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ (4 ਐਸਏਪੀ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੁੜਵੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ 4ਐਸਏਪੀਜ਼ ਸਬੰਧਤ ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਸਟਰੈਟੀਜ਼ਿਕ ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ 2030 ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਟੀਚੇ, ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਂਝੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ, ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਓਵਰਲੈਪਿੰਗ ਅਤੇ ਡੁਪਲਿਕੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਕੁਸ਼ਲ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਬੋਤਮ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀਕਰਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਦਾ ਸਥਾਨੀਕਰਨ

ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਐਸਡੀਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ/ਪੰਚਾਇਤ ਪੱਧਰ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੇ ਪਾਇਲਟ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਐਸਡੀਜੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਐਸਡੀਜੀ ਸੈੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਐਸਡੀਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਸਡੀਜੀਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ 5 ਪਛਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ (ਜੀਪੀਡੀਪੀ) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਮਾਡਲ ਐਸਡੀਜੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਐਸਡੀਜੀਸੀਸੀ, ਸਟੇਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਰੂਰਲ ਡਿਵਲਪਮੈਂਟ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਐਸਡੀਜੀ ਸਥਾਨਕਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਮੈਨੂਅਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਮੈਨੂਅਲ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਏਗੀ ਜੋ ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਐਸਡੀਜੀ ਸਥਾਨਕਕਰਨ ਮੈਨੂਅਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਸਟੇਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਰੂਰਲ ਡਿਵਲਪਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਟੀ ਓ ਟੀਜ਼ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਗੇ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਲਈ 200 ਐਸਡੀਜੀ ਡੈਟਾ ਸ਼ੀਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਈਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਉਣਾ

ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਏਜੰਡਾ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਉਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਅਕਾਦਮੀਆ, ਐਨਜੀਓ, ਸੀਐਸਓ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁ-ਪੱਧਰੀ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ, ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਐਸਡੀਜੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਦੂਰਅੰਦਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ, ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਲੜੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮੀਆ ਨੂੰ ਐਸਡੀਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਖੀਰਲੇ ਮੀਲ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ, ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁ-ਖੇਤਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਲਿੰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇੱਕ ਗਿਆਨ ਪੋਰਟਲ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਯੂ ਐਨ ਡੀ ਪੀ -ਜੀਆਈਐਸ ਐਨਬਲਿਡ ਇੰਟਾਈਟਲਮੈਂਟ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ (ਜੀਈਈਟੀ) ਟੂਲ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਵੀ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਤੋਂ ਬਾਇਓ ਫਿਊਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜੋ ਕਿ ਘੱਟ ਗਰੇਡ ਦੇ ਬਾਲਣ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਵਜੋਂ ਇੱਠਾਂ ਦੇ ਭੱਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਸਰਕੂਲਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਕਾਈ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਟਰੈਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ ਵੱਲ, ਰਾਜ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਫਰੇਮਵਰਕ (ਐਨਆਈਐਫ) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਟੀਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਟ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਫਰੇਮਵਰਕ (ਐਸਆਈਐਫ) ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਐਸਡੀਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਡਾਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਐਸਡੀਜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਨਲਾਈਨ ਡੈਸ਼ਬੋਰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਟਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ।

ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਾਸ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਬਗੈਰ, ਐਸਡੀਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੀੜੀ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਐਸਡੀਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਐਸਡੀਜੀ ਵਿਜ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਈਈਸੀ ਸਮੱਗਰੀ (ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧਾਏਗਾ ਅਤੇ ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਏਜੰਟ ਬਣਾਏਗਾ। ਰਾਜ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਟਵਿੱਟਰ, ਇੰਸਟਾਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਯੂ-ਟਿਊਬ ਦੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਐਕਸ਼ਨ ਅਵਾਰਡਜ਼ 2020 ਨੂੰ 28 ਸਤੰਬਰ 2020 ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਚੁਅਲ ਈਵੈਂਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ, ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਣਗੇ। 312 ਐਂਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ 17 ਜੇਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਐਕਸ਼ਨ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਐਸਡੀਜੀ ਬਾਰੇ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਐਸਡੀਜੀ ਹੋਪ ਕੈਲੰਡਰ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਟੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਐਸਡੀਜੀ ਸੂਚਕਾਂਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰੈਂਕ ਉਪਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੱਵਲ ਰਾਜ ਬਣੇ

6.3 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ

ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 3 ਤੰਦਰੁਸਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਮੋਹਰੀ ਰਹੀ ਹੈ।

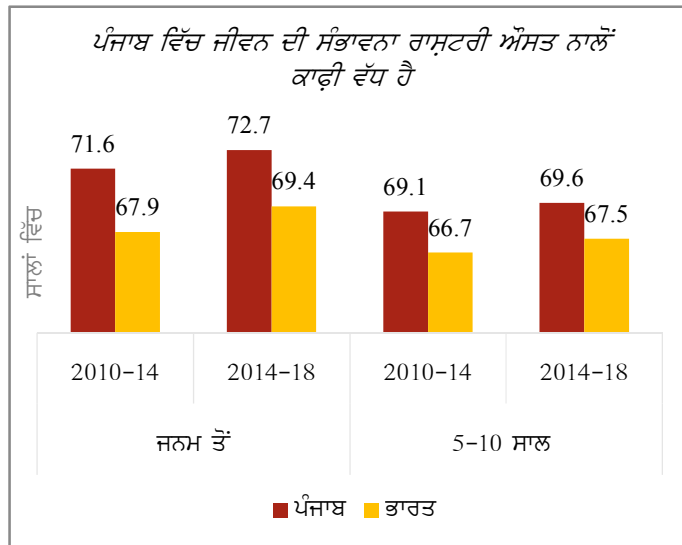
71 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 3 : ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਇੰਡੈਕਸ ਉਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ 2019-20 ਲਈ 29 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਵਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ 0.63 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਦੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖ ਉਤੇ 18 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਜੱਚਾ ਬੱਚਾ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਹਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਲਣਾ

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਉਮਰ ਆਸ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਆਸ (ਜਨਮ ਸਮੇਂ 5-10 ਸਾਲ ਉਮਰ ਤੇ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਅਤੇ ਉਮਰ ਆਸ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2010-14 ਅਤੇ 2014-18 ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ 2 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਥਾਤ 71.16 ਤੋਂ 72.7 ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 5-10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ 69.11 ਤੋਂ 69.6 ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 86 ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ

ਚਿੱਤਰ 86 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

2014-18 ਲਈ ਮਾਦਾ ਉਮਰ ਆਸ (74.8 ਸਾਲ) ਨਰ ਉਮਰ ਆਸ (71.0 ਸਾਲ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਮਰ ਆਸ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਨ : ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ

2014-18 ਲਈ ਮਾਦਾ ਉਮਰ ਆਸ (74.8 ਸਾਲ) ਨਰ ਉਮਰ ਆਸ (71.0 ਸਾਲ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਮਰ ਆਸ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

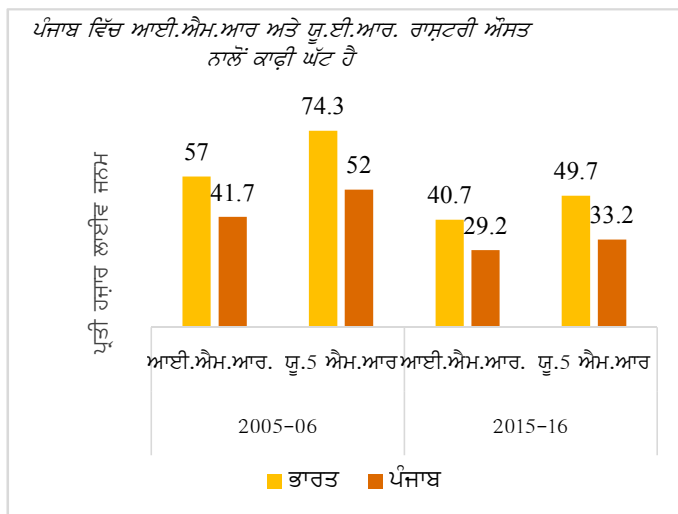
ਬਾਲ ਸਿਹਤ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ ਐਮ ਆਰ) ਅਤੇ 5 ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਾਲੇ ਮ੍ਰਿਤ ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਘੱਟ ਹੈ। ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਈ ਐਮ ਆਰ ਅਤੇ 5 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਕ੍ਰਮਵਾਰ 29.2 ਅਤੇ 33.2 ਪ੍ਰਤੀ 1000 ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 40.7 ਅਤੇ 49.7 ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 87 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 28 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ ਐਮ ਆਰ) ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਅਤੇ 5 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ

ਦਰ (ਯੂ 5 ਐਮ ਆਰ) ਵਿੱਚ 11ਵੇਂ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਕੇਰਲਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ (ਸਾਰਣੀ 32 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ) ਸੂਬੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਐਸ ਆਰ ਐਸ ਬੁਲੇਟਿਨ 2018 ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਪਾੜਾ ਘਟਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ (ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ) ਵਿੱਚ 20⁸⁰ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਆਚੀ ਰਾਜ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰ (ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ) ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ 30 ਅੰਕ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 87 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ ਅਤੇ ਯੂ.5.ਐਮ.ਆਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2005-06 ਅਤੇ ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਸਾਰਣੀ 32: ਹੋਰਨਾ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਵਜਾਤ ਮ੍ਰਿਤੁ ਦਰ ਅਤੇ ਅੰਡਰ 5 ਮ੍ਰਿਤੁ ਦਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

	ਆਈ.ਐਮ.ਆਰ.		ਯੂ.5 ਐਮ.ਆਰ
	2015-16	2018	2015-16
ਪੰਜਾਬ	29.2	20	33.2
ਹਰਿਆਣਾ	32.8	30	41.1
ਗੁਜਰਾਤ	34.2	28	43.5
ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	23.7	19	28.7
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	34.9	29	40.8
ਕੇਰਲਾ	5.6	07	7.1
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	20.2	15	26.8

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16 ਅਤੇ ਐਸ.ਆਰ.ਐਸ ਬੁਲੇਟਿਨ 2020

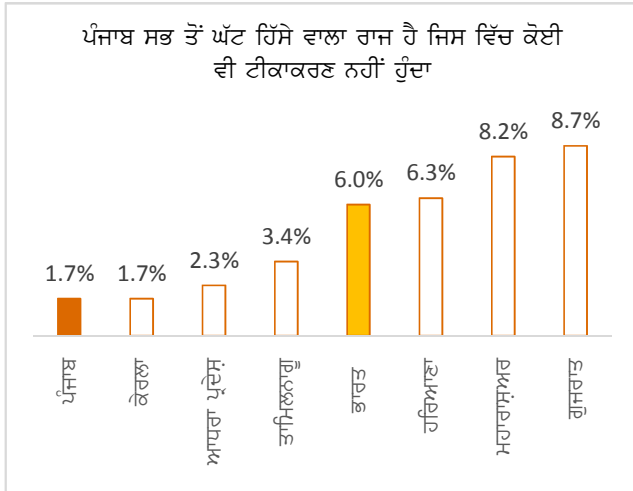
ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਟੀਕਾਕਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 12 ਤੋਂ 23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 1.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ (6 % ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ)।

⁸⁰ SRS and NFHS are not strictly comparable.

ਗਿਆ ਸੀ, 2015-16 ਵਿੱਚ ਉਹ 1.7% ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੋ 2005-06 ਵਿੱਚ 6.6% ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 88 ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੇਰਲਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹਨ।

ਚਿਤਰ 88: 12-23 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ(ਸਾਲ 2015-16)

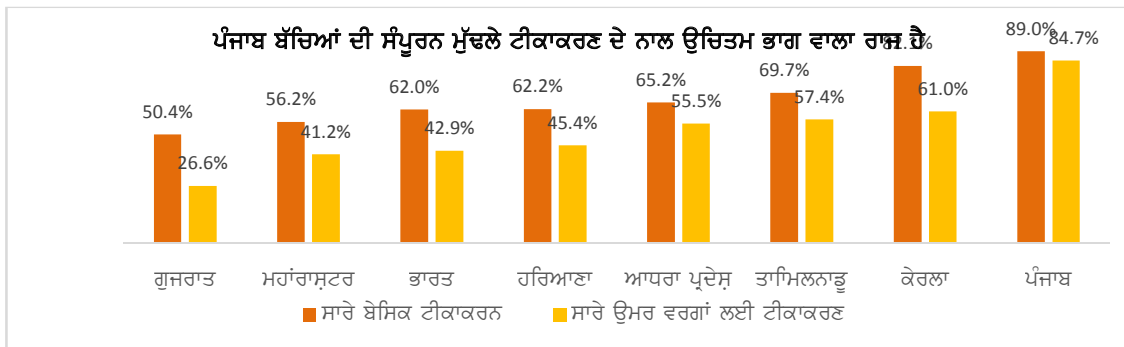

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕਵਰੇਜ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ (12-23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੁੱਢਲਾ ਟੀਕਾਕਰਣ (ਬੀਸੀਜੀ, ਡੀਪੀਟੀ, ਹੈਪੀਟਾਈਟਸ ਬੀ ਅਤੇ ਪੋਲਿਓ) ਹੋਇਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 2015-16 ਵਿਚ 89 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 2005-06

ਵਿਚ 60.1 ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮੁੱਢਲਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕਵਰੇਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟੀਕਾਕਰਣ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ 42.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 84.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਚਿੱਤਰ 89)

ਚਿਤਰ 89 :12-23 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਾ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਟੀਕਾਕਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ (2015-16)

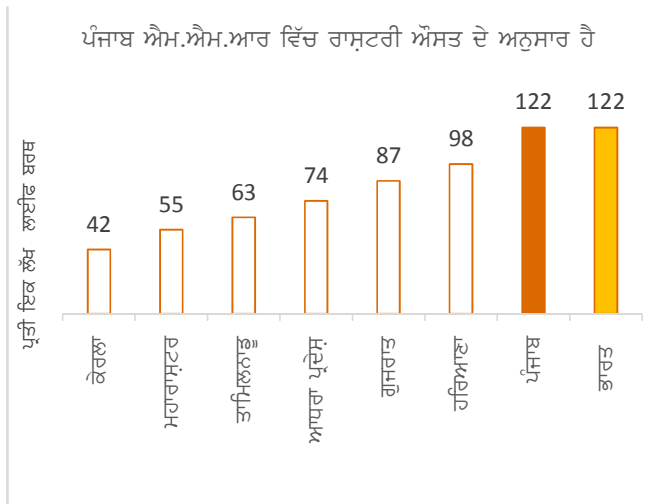

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ

ਬਾਲ ਸਿਹਤ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਝਲਕ ਰਾਜ ਦੇ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਇੰਡੀਕੇਟਰਜ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ (ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ) ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਉੱਚ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 90) ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਜੋ ਕਿ 2015-17 ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ ਐਮ ਆਰ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ, ਪ੍ਰਤੀ 1 ਲੱਖ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ 122 ਹੈ। ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ (ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ) (2015-17 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ) ਪ੍ਰਤੀ 1 ਲੱਖ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ 42 ਰਿਹਾ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 90 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਐਮ.ਆਰ (2015-17)।

ਸਾਧਨ: ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰਾਂ ਦੇ ਐਸ.ਆਰ.ਐਸ. ਬੁਲੇਟਿਨ।

ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਏ. ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 2 ਜਾਂ ਵਧ ਟੈਨਸ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 2005-06 ਵਿੱਚ 83.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2015-16 ਵਿੱਚ 89 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਰਣੀ 33 : ਜਣੇਪਾ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸੂਚਕ (2015-16) (%)

ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ

	ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ	ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ	ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਡਿਲਵਰੀ ਸਹਾਇਤਾ	ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਟਨ ਦੀ ਡਿਲਵਰੀ
ਪੰਜਾਬ	30.7	90.5	94.1	90.9
ਭਾਰਤ	20.9	78.9	81.4	69
ਹਰਿਆਣਾ	19.5	80.4	84.6	73.4
ਗੁਜਰਾਤ	30.7	88.5	87.1	70.7
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	32.4	90.3	91.1	82.1
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	43.9	91.5	92.1	85.5
ਕੇਰਲਾ	61.2	99.8	99.9	89.3
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	45	98.9	99.2	87.1

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਮਿਆਰੀ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਡਿਲੀਵਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ.-4 ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 5 ਸਾਲਾਂ (2015-16 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 90.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡਿਲੀਵਰੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ 94.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਿਸੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ (ਸਾਰਣੀ 33)। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕਈ ਰਾਜ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਰਲਾ ਅਤੇ

ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 2015-16 ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ 30.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 20.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ (ਸਾਰਣੀ 33) ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ (97.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਕੋਲ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਜਰੂਰ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰੱਕਸ਼ਿਤ ਮਾਤ੍ਰਿਤਵ ਅਭਿਆਨ (ਪੀ.ਐਮ.ਐਸ.ਐਮ.ਏ.) ਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀ

ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੰਜਾਬ ਜਣੇਪੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ।

ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਜਿੱਥੇ ਲਗਭਗ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਡਲੀਵਰੀ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। **ਐੱਚ.ਐਮ.ਆਈ.ਐੱਸ. ਤੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 98.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 3 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।** ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਡਲੀਵਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐੱਸ-2015-16 ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਦੇ 91 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਚੈਕ-ਅਪ ਕੀਤੇ ਗਏ (ਸਾਰਣੀ 33)।

ਸਾਰਣੀ 34 :ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਬ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚਾ

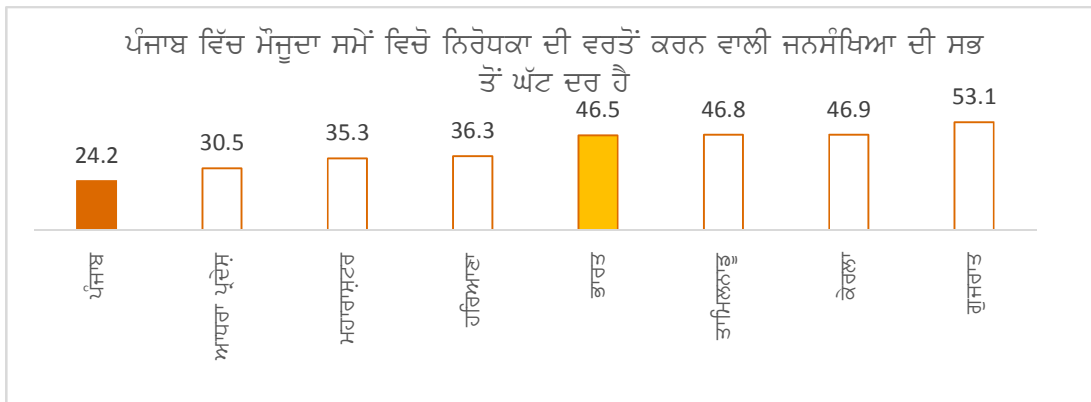
ਰਾਜ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਪੇਂਡੂ	ਜੋੜ
ਪੰਜਾਬ	1576	2043	1890
ਭਾਰਤ	3,913	2,946	3,197
ਹਰਿਆਣਾ	2,371	1,160	1,569
ਗੁਜਰਾਤ	2,331	2,020	2,136
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	2,339	2,316	2,322
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	3,331	3,758	3,578
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	2,556	2,649	2,609
ਕੇਰਲਾ	6,848	6,944	6,901

ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਲੀਵਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਔਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐੱਸ. 2015-16 ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਹਤ ਸੁਵਿਧਾ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਡਲੀਵਰੀ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਾਰਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਖਰਚ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਡਲੀਵਰੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਖਰਚ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 34)।

ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਦੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਬੀਮਾਰੀਆਂ (ਐੱਸ.ਟੀ.ਡੀ.) ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 91 ਉਸ ਵਸੋਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜੋ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ।

ਚਿੱਤਰ 91 : ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। (%)

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐੱਸ 2015-16

ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ 2020 ਵਿਚ 7,916 ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈੱਡ ਸਹੂਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਬਾਦੀ 2020 ਵਿਚ 1595 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019 ਵਿਚ 1,657 ਸੀ। ਔਸਤਨ ਇਕ ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾ 2.68 ਕਿ.ਮੀ. ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਸਥਾ 5151 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ.ਨਗਰ ਵਿਚ 11337 (ਦੁਗਣੇ ਤੋਂ ਵਧ) ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈੱਡ 828 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਇਹ 3057 (ਲੱਗਭੱਗ ਚੋਗੁਣੀ) ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ।

ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾਕਟਰ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। 2020 ਵਿਚ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ 988 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 2019 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾਕਟਰ 1009 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। 2020 ਵਿਚ 347 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਸ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019 ਵਿਚ 399 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਸ ਸਰਵਿਸ ਰਹੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਹਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ 12000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਿਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਇਹ 500 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਰਸ 7600 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਆਲਾ ਵਿਚ ਇਹ 63 ਹੈ।

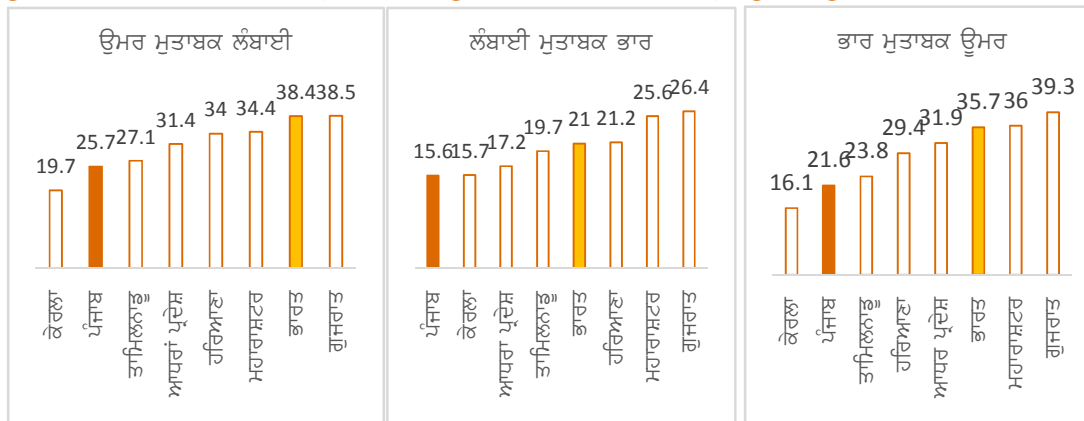
ਪੋਸ਼ਣ ਸਥਿਤੀ

ਬਾਲ ਪੋਸ਼ਣ

ਮਾਤੀ ਪੋਸ਼ਣ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਸ ਡੀ ਜੀ 1 ਅਤੇ 2 ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਅਵਿਕਸਤ, ਦੁਬਲਾਪਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਾਰ-5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ) ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 92, 5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਵਿਕਸਤ, ਦੁਬਲੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 2005-06 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ 10 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਵਿਕਸਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਦੁਬਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 92: 5 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਚੌਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ , ਲੰਬਾਈ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ, ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਰਾਜ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੀਮੀਆ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2005-06 ਅਤੇ 2015-16 ਵਿਚਕਾਰ 6-59 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਨੀਮੀਆ ਗ੍ਰਸਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 66.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 56.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੀਮੀਆ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 35)। ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਨੀਮੀਆ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ ਅਨੀਮੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 35 : ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੀਮੀਆ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ। (2015-16)

	ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ
ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ		
ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਅਨੀਮੀਆ (6 ਤੋਂ 59 ਮਹੀਨੇ)	56.6	58.5
ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ (ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਨਮੇ ਬੱਚੇ)	94.5	95
ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਅੰਤਿਮ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਂ (ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ)		
ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	25.3	29.6
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	2.6	2.9
ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ	5.5	5.8

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਦੁੱਧ ਦੁੱਧਾਉਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ 94.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 35)।

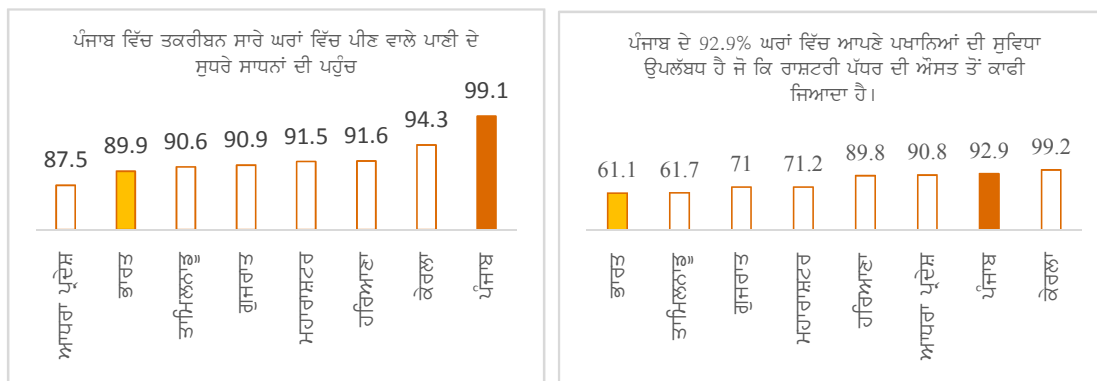
ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ

ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸੱਫ਼ਤਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਐੱਸ.ਡੀ.ਜੀ. 6 : ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਅਤੇ ਸੱਫ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ (ਟੀਚਾ 3) ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਟੀਚਾ 4) ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਹੋਰ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਬਿਹਤਰ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੱਕ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (99.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐੱਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ. 2015-16 ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 93)। ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 89.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 66.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 93: ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਖਾਨਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 92.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪਖਾਨੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 61.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 103 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਚੌਥਾ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਖੁੱਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੌਚ ਮੁਕਤ ਰਾਜ (ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਖਾਨੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਰਲਾ ਜਿੱਥੇ 99.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪਖਾਨੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗਾ।

ਸਿਹਤ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਕਦਮੀਆਂ

ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ-ਸਰਬਤ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ (ਏਬੀ-ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ.)

“ਸਰਬਤ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ” (ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ) ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਅਰਥਾਤ 45.89 ਲੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿਹਤ ਕਵਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕੀਮ ਆਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ ਤਹਿਤ ਕਵਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ 14.86 ਲੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਤਿਗਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਬੀ.ਵਾਈ. ਦੋਵੇਂ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਇਲਾਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ ਯੋਜਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ 50,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿਹਤ ਕਵਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਅਗਸਤ, 2019 ਵਿਚ ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਈ।

ਸਮੂਹਿਕ ਰੋਗ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਸਮੂਹਿਕ ਰੋਗ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਆਈ.ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ.) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 12 ਜੂਨ, 2007 ਨੂੰ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਛੇਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਲਣ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੇ 3230 ਉਪ-ਕੇਂਦਰ (ਐੱਸ-ਫਾਰਮ) ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ 2172 ਯੂਨਿਟ (ਪੀ-ਫਾਰਮ) ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਯੂਨਿਟ ਵਜੋਂ 796 ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ (ਐੱਲ-ਫਾਰਮ) ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਨਿਗਰਾਨ ਯੂਨਿਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਿਗਰਾਨ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੋਗ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋਬਾਈਓਲੋਜੀ ਲੈਬ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਕਲਚਰ ਸੈਨਸਟੀਵਿਟੀ ਅਤੇ ਸੀਰੋਲੋਜੀ ਟੈਸਟ ਮੁਫਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਲ ਸਵਸਥ ਕਾਰਿਆਕ੍ਰਮ (ਆਰ.ਬੀ.ਐੱਸ.ਕੇ.)

ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 18 ਸਾਲ ਤੱਕ 4-ਡੀ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਨੁਕਸ, ਕਮੀਆਂ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇਰੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੀਆਂ 31 ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਅਪਾਹਜਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾ ਵਰਕਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਿਹਤ ਸਟਾਫ਼ ਦੁਆਰਾ (0 ਤੋਂ 6 ਹਫ਼ਤੇ) ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਂਗਣਵਾੜੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ (6 ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ) ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਰਪਿਤ ਮੋਬਾਇਲ ਹੈਲਥ ਟੀਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲਾਂ (6 ਸਾਲ ਤੋਂ 18 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ) ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 4-ਡੀਜ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ 31 ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ, ਅਰਥਾਤ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ/ਡਵੀਜ਼ਨਲ/ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਹੈਲਥ ਸੈਂਟਰ ਅਤੇ 3 ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਰਿਊਮੈਟਿਕ ਹਾਰਟ ਡਜ਼ੀਜ਼ ਅਤੇ ਕਨਜੈਨੀਟਲ ਹਰਟ ਡਜ਼ੀਜ਼ (ਆਰ.ਐਚ.ਡੀ./ਸੀ.ਐਚ.ਡੀ) ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸੁਪਰ ਸਪੈਸ਼ਲਿਟੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਖੇ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਲਾਸੀਮੀਆਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪੰਜ ਬੈਲਾਸੀਮਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਸੰਗਠਿਤ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਕੀਮ (ਆਈ.ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ.) ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਈਸੀਡੀਐਸ ਸਕੀਮ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 155 ਆਈ.ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਬਲਾਕਾਂ (146 ਪੇਂਡੂ ਬਲਾਕ ਅਤੇ 9 ਬਲਾਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-(3), ਜਲੰਧਰ-(1), ਲੁਧਿਆਣਾ-(4), ਪਟਿਆਲਾ-(1) ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਲੱਮ ਏਰੀਆ) ਵਿੱਚ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 27314 ਆਂਗਣਵਾੜੀ ਸੈਂਟਰ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ 15 ਤੋਂ 45 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ,
2. ਟੀਕਾਕਰਨ
3. ਸਿਹਤ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ
4. ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਿੱਖਿਆ
5. ਰੈਫਰਲ ਸੇਵਾਵਾਂ
6. ਪੂਰਵ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਾਲ ਵਿੱਚ 300 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ:-

ਲੜੀ ਨੰ:	ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮ	ਅਨੁਮਾਨਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਤ ਰੇਟ (ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਭਪਾਤਰੀ) (ਰੁਪਇਆ ਵਿੱਚ)	ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਕਮ (ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ)
1	6 ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ	900000	8.00	216.00
2	ਕੁਪੋਸ਼ਤ ਬੱਚੇ	500	12.00	0.18
3	ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ	310000	9.50	88.35
ਕੁਲ ਜੋੜ		1210500	-	304.53

ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ 140 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ 53.12 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮਿਤੀ 31-12-2020 ਤੱਕ 12 ਲੱਖ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 140.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੀਮ (ਐੱਸ.ਏ.ਜੀ.) (ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ: ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਕੀਮ (ਆਰ.ਜੀ.ਐੱਸ.ਈ.ਏ.)

ਇਹ ਸਕੀਮ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ 6 ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਮਾਨਸਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਐੱਨ.ਪੀ.ਏ.ਜੀ. ਨੂੰ

ਮਿਲਾਕੇ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ 200 ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 1.68 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਰੂ ਵੰਦਨਾ ਯੋਜਨਾ (ਪੀ.ਐਮ.ਐਮ.ਵੀ.ਵਾਈ) (60:40)

ਇਹ ਸਕੀਮ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਤਰਤਵ ਸਹਿਯੋਗ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਬਤੌਰ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਾਤਰੂ ਵੰਦਨਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 2018 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ, ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ 36.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ 14.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮਿਤੀ 31-12-2020 ਤੱਕ ਖਰਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 352582 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਲਈ 36.60 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਕਸ਼ਿਤ ਮਾਤ੍ਰਿਤਵ ਅਭਿਆਨ (ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ.)

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 9 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਫਤ ਚੈਕਅਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਜਣੇਪਾ ਚੈਕਅਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੂਨ 2016 ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ 6 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਮਹਿਲਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੂਰਵ ਜਣੇਪਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਿਲਣ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜੁਲਾਈ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ 17 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 2016 ਤੱਕ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਦਸੰਬਰ ਜਨਵਰੀ 2020 ਤੱਕ, ਪੀ.ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ.ਏ. ਤਹਿਤ 36798 ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੁੱਲ 6357 ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਭਕਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਖਮ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਪੋਸਟ ਅਭਿਆਨ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਨਿਊਟ੍ਰੀਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ) (ਐਨਐਨਐਮ)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਪੋਸ਼ਿਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਹਵਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਨਿਊਟ੍ਰੀਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 0 ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਊਟ੍ਰੀਸ਼ਨਲ ਸਟੇਟਸ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਹਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ	ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਏ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀਜ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਫਰੀਦਕੋਟ	3	545
ਲੁਧਿਆਣਾ	16	2487
ਮਾਨਸਾ	05	840
ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ	04	894
ਜੋੜ	28	4766

ਸਾਲ 2020-21 ਦੇ 63.51 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ 20.45 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮਿਤੀ 31.12.2020 ਤੱਕ ਖਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 5301.90 ਲੱਖ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ।

ਕੈਂਸਰ, ਡਾਇਬਟੀਜ਼, ਕਾਰਡਿਓਵਾਸਕੁਲਰ ਰੋਗ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੋਕ (ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਸ.) ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਡੀ.ਐੱਸ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ 22 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਰੋਗਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕੈਂਸਰ, ਡਾਇਬਟੀਜ਼, ਕਾਰਡੀਓਵਾਸਕੁਲਰ ਰੋਗ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰੋਕ ਜਲਦੀ ਡਾਇਗਨੋਸਿਸ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ 9 'ਸਟ੍ਰਾਕ ਰੇਡੀ ਯੂਨਿਟ' ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ 5 ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਹਰੇਕ 50 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਾਲੇ 2 ਟਰਸਰੀ ਕੈਂਸਰ ਕੇਅਰ ਕੇਂਦਰ (ਟੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ) 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਟੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਸਿਹਤ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਟੀ.ਸੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜ ਕੈਂਸਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਐਸ.ਸੀ.ਆਈ.) ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਸੀ ਆਈ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿਹਤ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਮੁਹਾਲੀ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੈਂਸਰ ਰਾਹਤ ਕੋਸ਼

ਇਹ ਕੈਸ਼ਲੇਸ ਸਕੀਮ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ 1.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣਗੇ। ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਤੱਕ 63689 ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 831 ਕੋਰੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਏਡਜ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਸੁਸਾਇਟੀ

ਖੂਨ ਚੜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਖੂਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਡਜ਼ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸੰਸਥਾ (ਐਨ.ਏ.ਸੀ.ਓ) ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਬਲੱਡ ਟ੍ਰਾਂਸਫਿਊਜ਼ਨ ਸੇਵਾਵਾਂ (ਬੀ ਟੀ ਐੱਸ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਖੂਨ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨ 132 ਬਲੱਡ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਰਾਹੀਂ (46 ਐਨ ਏ ਸੀ ਓ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੈਂਕ/ਸਰਕਾਰੀ, 6 ਮਿਲਟਰੀ, 80 ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਜਿਸ ਵਿਚ 90 ਬਲੱਡ ਕੰਪੋਨੈਂਟ ਸੈਪਰੇਸ਼ਨ ਯੂਨਿਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। 90 ਬੀ.ਸੀ.ਐੱਸ.ਯੂ. ਵਿਚੋਂ 22 ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਕੰਪੋਨੈਂਟ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ (ਡੀਐਚ'ਐਸ, ਐਸਡੀਐਚ'ਐਸ, ਸੀਐਚਸੀ'ਐਸ, ਪੀਐਚਸੀ'ਐਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ)

ਬੇਸਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਡਵੀਜ਼ਨ

ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2020 ਤੱਕ ਇਨਟੈਗ੍ਰੇਟਿਡ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ (ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ.ਸੀ.) ਵਿਚ ਕੁੱਲ 14,36,369 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟੈਸਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 10620 ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਪਾਏ ਗਏ, ਕਮਿਊਟਿਵ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵਿਟੀ 0.73 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਚਾਲੂ ਸਾਲ (ਮਾਰਚ 2020 ਤੱਕ) ਦੌਰਾਨ 375 ਏ ਐਨ ਸੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਸਨ ਅਤੇ 102 ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਪੋਜ਼ੀਟਿਵ ਏ.ਐਨ.ਸੀ ਸਨ। ਕੁਲ ਜੀਵਿਤ ਜਨਮ 426 ਅਤੇ 420 ਐਮ.ਬੀ. ਪੇਅਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਾਰਚ 2020 ਤੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਈ ਸੀ ਟੀ ਸੀ ਦੇ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 1032 ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 10 ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੋਮਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਉਂਸਲਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1,288 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 04 ਕੇਸ ਪਾਜ਼ੇਟਿਵ ਪਾਏ ਗਏ। ਐੱਚ.ਆਈ.ਵੀ ਅਤੇ ਸਿਫਿਲਿਸ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹੁਣ ਵੀਐਚਐਨਡੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਕੋਅਰ ਸਪੋਰਟ ਐਂਡ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ (ਸੀ.ਐੱਸ.ਟੀ.)

ਇਸ ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਐਚ ਆਈ ਵੀ/ਏਡਜ਼ (ਪੀ.ਐਲ.ਐਚ.ਆਈ.ਵੀ.) ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਪੈਕਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 9 ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ (8 ਏ ਆਰ ਟੀ ਅਤੇ 1 ਏ ਆਰ ਟੀ ਪਲੱਸ) ਅਤੇ 4 ਫੈਸਿਲਿਟੀ ਇੰਟੀਗ੍ਰੇਟਿਡ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ/ ਐਫ ਐਈ-ਏ ਆਰ ਟੀ ਸੈਂਟਰ ਵਿਖੇ 10047 ਨਵੇਂ ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 2019 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 2020 ਤਕ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 9086 ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਏ ਆਰ ਟੀ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਲ 7427 ਪੀ ਐਲ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਜੀਵਤ ਹਨ ਅਤੇ ਏ ਆਰ ਟੀ ਉੱਤੇ ਹਨ।

ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਡੀਜੀਜ (ਐੱਸ ਟੀ ਡੀ) ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ (ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ) ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੈਕਸੁਅਲੀ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਡ ਡੀਜੀਜ (ਐੱਸ ਟੀ ਡੀ) ਅਤੇ ਰਿਪ੍ਰੋਡਕਟਿਵ ਟ੍ਰੈਕਟ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨਜ (ਆਰ ਟੀ ਆਈ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ ਅਤੇ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਝਪੁਣੇ, ਮਾਂਗਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਇਲਾਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ/ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਕਲੀਨਿਕ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਪ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਹਤ ਸੁਵਿਧਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮੁਫਤ ਲੈਬ ਟੈਸਟ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਡਰੱਗ ਕਿੱਟਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਕਾਉਂਸਲਿੰਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏ ਐਨ ਸੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਖ ਰੇਖ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਏ ਐਨ ਸੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਵਰੇਜ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਨਜੈਨੀਟਲ ਅਤੇ ਨੀਓਨੇਟਲ ਸਿਫਲਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ/ ਆਰ ਟੀ ਆਈ ਕਲੀਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 2009- 10 ਵਿਚ 23 ਸੀ ਹੁਣ ਜਿਲ੍ਹਾ/ ਉਪ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਖੇ 2019-20 ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ 31 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਵੱਧ ਜੋਖਮ ਗਰੁੱਪ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲਈ ਟੀਚਾਬੱਧ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ: ਐਨ.ਜੀ.ਓ. ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਹੋਵੀਅਰ ਚੇਂਜ ਕਮਿਊਨਿਕੇਸ਼ਨ, ਕੋਂਡਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ, ਐੱਸ ਟੀ ਆਈ ਦੇਖ ਰੇਖ, ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਟੈਸਟਿੰਗ ਰੈਫਰਲ ਅਤੇ ਐਂਟੀ ਰੈਟਰੋ ਵਾਇਰਲ ਇਲਾਜ, ਹਾਰਮ ਰਿਡਕਸ਼ਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਚ ਆਰ ਜੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਵਸੋਂ ਲਈ ਓਪੀਆਇਡ ਸਬਸਿਟਿਟਿਊਸ਼ਨ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ 62 ਟਾਰਗੈਟਿਡ ਇੰਟਰਵੈਨਸ਼ਨਜ ਅਤੇ 2 ਲਿੰਕ ਵਰਕਰ ਸਕੀਮਾਂ (ਐਲ ਡਬਲਿਊ ਐੱਸ) ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ 13106 ਮਹਿਲਾ ਸੈਕਸ ਵਰਕਰ (ਐਫ ਐੱਸ ਡਬਲਿਊ), 4175 ਮਰਦ ਜਿਹੜੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਐਮ.ਐੱਸ.ਐਮ., 15191 ਇਨਜੈਕਟਿਗ ਡੱਗ ਯੂਜਰ (ਆਈ ਡੀ ਯੂਜ), 61085 ਪ੍ਰਵਾਸੀ, 21580 ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਸੈਟਿੰਗ ਵਿਚ 23 ਅਤੇ ਐਨ ਜੀ ਓ ਸੈਟਿੰਗ ਵਿਚ 9 ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਓ ਐੱਸ ਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਈ ਡੀ ਯੂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਘਟਾਓ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਸਬਲਿੰਗੁਅਲ ਬੁਪ੍ਰੈਨਰੋਫਾਈਨ ਅਤੇ ਮੀਥਾਡਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਓ ਐੱਸ ਟੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਖੇ 28648 ਆਈ ਡੀ ਯੂਜ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਸ਼ਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ: ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬੋਰਡ

ਸਾਰਣੀ 36 ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਓ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਓ.ਪੀ.ਡੀ ਅਤੇ ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਸਾਲ	ਓ.ਪੀ.ਡੀ.	ਆਈ.ਪੀ.ਡੀ.
2015	114482	11019
2016	70398	4370
2017	108767	8348

2018	212067	10884	ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ
2019 (ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ)	167463	15404	ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬੋਰਡ ਦਾ ਗਠਨ ਮੁੱਖ
ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 2020	247650	6120	ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਉੱਘੇ

ਸਿਹਤ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਬੰਧਤ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਉ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਿਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਮਾਜਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਉ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਓ ਪੀ ਡੀ ਅਤੇ ਆਈ ਪੀ ਡੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਰਣੀ 36 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ

ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੀ ਚੁਨੌਤੀ ਅਤੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੋਵਿਡ-19 ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਹਿਰ ਗਰੁੱਪ ਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕੋਵਿਡ-19 ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ 1000.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਠੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ 40.33 ਲੱਖ ਸੈਂਪਲ ਲਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। 7 ਜਨਵਰੀ 2021 ਤੱਕ 1.68 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਟੈਸਟ ਪਾਜ਼ੀਟਿਵ ਪਾਏ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 159790 ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

- ਕੋਵਿਡ-19 ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੈਵਲ-2 ਦੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ (ਸਾਰੇ ਜਿਲਾ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸਬ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਹਸਪਤਾਲ) ਵਿੱਚ 8000 ਬੈਡ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਲੈਵਲ-3 ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ (ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਜਿਲਾ ਹਸਪਤਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ) ਵਿੱਚ ਕੋਵਿਡ -19 ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ 1500 ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ. ਬੈਡ ਅਤੇ 855 ਵੈਂਟੀਲੇਟਰ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ।
- ਜਦੋਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਕੋਲ ਕੋਵਿਡ-19 ਲਈ ਕੋਈ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਐਨ.ਆਈ.ਵੀ., ਪੂਨੇ ਵਿਖੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 7 ਸਰਕਾਰੀ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਟੈਸਟਿੰਗ ਸਮਰੱਥਾ 25000 ਟੈਸਟ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਆਈ.ਐਸ.ਐਸ.ਈ.ਆਰ. ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲੈਬਜ਼ ਵਿਖੇ ਟੈਸਟਿੰਗ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਲਗਾਮ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਔਸਤਨ 25000 ਤੋਂ 27000 ਟੈਸਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

6.4 ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਅਵਸਰਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ 4, 'ਕਵਾਲਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਮੁੱਚੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਜਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗੁੱਡ ਗਵਰਨੈਂਸ ਇੰਡੈਕਸ ਆਫ ਐਮ.ਓ.ਐਸ (ਪੀ.ਪੀ) ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (2011) ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਮਾਣਮੱਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ।

ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ ਇੰਡੈਕਸ 2019-20 ਦੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 4 (ਗੁਣਵੱਤਾ/ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ) 67 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। (ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ 58 ਨੰਬਰ ਹੈ) ਅਤੇ ਬੇਸਲਾਈਨ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਕੋਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪਰਸੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਚੰਗੇ ਰਾਜ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ 0.8 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ 18 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ (ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੂਚਕਾਂ) ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ

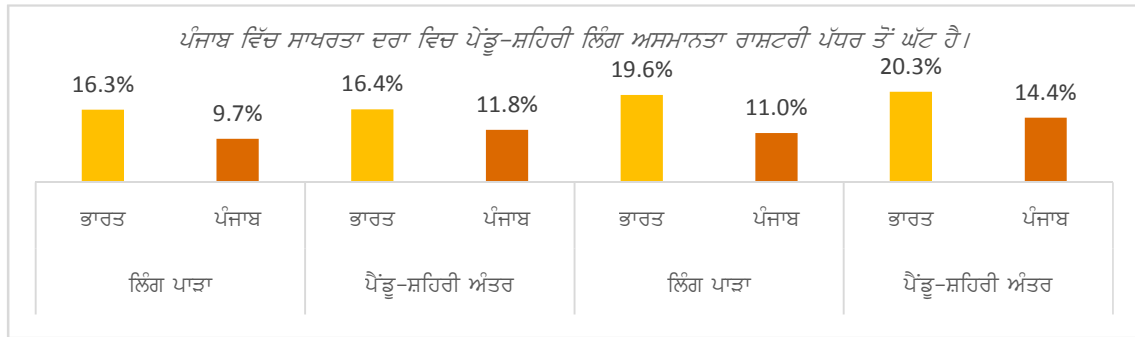
ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 75.84 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 1971 ਵਿੱਚ 34.12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਦਹਾਕੇ (ਔਸਤਨ) 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 2011 ਵਿੱਚ 72.99 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 1971 ਵਿੱਚ 34.45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਰਲਾ (94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ (82.34 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇਖਣ (2014) ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਵਧੀ ਹੈ। ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐੱਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦਾ 81.7⁸¹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕ ਵਧਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 80.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 80.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। **ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ 64.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਹੈ।** ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 10 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐੱਸ 2018-19 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦਾ ਡੇਟਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ 9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟਸ ਤਕ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। (ਮਰਦ 86 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 77 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

⁸¹ PLFS and Census are not strictly comparable

ਚਿੱਤਰ 94: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ

ਸਾਧਨ : ਜਨਗਣਨਾ-2011

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲਿੰਗਕ ਅੰਤਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਵਿੱਚ ਹੈ, (ਚਿੱਤਰ 94)। ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਹਾਤੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 71.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਲਈ 67.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 84.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 83.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਵੀ ਘੱਟ ਕੇ 8.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੁਆਇੰਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀ ਐਲ ਐਫ ਐਸ 2018-19 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਉੱਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਗਏ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਉਸ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ 15 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011 ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 73 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ 69.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਤਰ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 94)। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਧ ਹੈ।

ਹੋਰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ

ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ (ਜੀ ਈ ਆਰ) ਅਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ (ਐਨ ਈ ਆਰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ (2009) ਦੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2011 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਐਕਟ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਲਈ 2019-20 ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ ਤਾਜਾ ਉਪਲਬੱਧ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। 2019-20 ਲਈ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਲੱਗੇਗਾ (ਸਾਰਣੀ 37)।

ਸਾਰਣੀ 37 : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

	ਜੀ.ਈ.ਆਰ	ਐਨ.ਈ.ਆਰ
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	96.1	92.7
ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	92.1	86.9
ਸੈਕੰਡਰੀ	94.0	74.9
ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	80.1	59.4

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਈ 2018-19 ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 38: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 38 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ		ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ		ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ	
	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19	2017-18	2018-19
ਪੰਜਾਬ	96.2	107.5	95.0	99.9	88.9	93.1	70.6	68.1	30.3	29.5
ਭਾਰਤ	94.2	101.2	90.9	87.7	79.4	76.9	56.5	50.1	25.8	26.3
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	85.6	96.3	83.9	87.5	79.3	79.7	47.3	46.8	30.9	32.4
ਗੁਜਰਾਤ	94.6	94.8	94.6	93.7	77.1	76.1	46.5	41.2	20.1	20.4
ਹਰਿਆਣਾ	97.9	104.1	96.7	97.6	92.1	93.9	59.4	56.1	28.7	29.2
ਕੇਰਲਾ	95.3	98.6	93.4	96.5	97.4	98.0	79.1	80.3	36.2	37.0
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	97.4	105.3	98.2	98.0	92.7	91.1	71.2	68.9	31.1	32.0
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	97.8	100.1	84.6	95.2	86.9	90.4	82.5	72.3	48.6	49.0

ਸਾਧਨ : ਯੂ ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ.* (2018-19) ਅਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਰਵੇਖਣ-ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (2018-19)

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀ.ਈ.ਆਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ 100% ਦਾ ਜੀ.ਈ.ਆਰ ਟੀਚਾ ਪੂਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਟੀਚੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ.ਈ.ਆਰ (2018-19 ਲਈ) ਵਿੱਚ 4.2 ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਸੂਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ, ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਉਮਰ ਨੂੰ ਐਂਡਜਸਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਅਨੁਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੂਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ-39)। ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੂਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਸਾਰਣੀ-37) ਕਿ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੂਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 39: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਐਨ.ਈ.ਆਰ.(% ਵਿੱਚ)

ਰਾਜ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	
	2005-06	2018-19	2005-06	2018-19	2013-14	2018-19	2013-14	2018-19
ਪੰਜਾਬ	51.8	78.7	37.7	58.7	47.5	39.3	37.9	27.7
ਭਾਰਤ	84.5	89.1	43.1	69.0	45.6	78.6	30.4	30.8
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	75.3	80.1	53.0	63.9	43.6	48.8	37.6	28.2
ਗੁਜਰਾਤ	78.9	81.8	36.6	72.8	44.9	52.2	28.4	28.0
ਹਰਿਆਣਾ	38.1	84.1	20.3	69.3	46.2	53.0	36.4	32.2
ਕੇਰਲਾ	-	88.2	58.5	80.7	73.8	74.8	57.5	59.7
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	-	94.2	57.1	76.8	56.3	59.6	35.6	43.0
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	93.9	89.6	77.3	78.6	61.6	67.5	51.4	55.7

ਨੋਟ: (ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਸਾਧਨ : ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਯੂ ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ.+ (2018-19)

ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ

ਸਾਰਣੀ 40: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ (2019-20)

	ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	0.0
ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	0.1
ਸੈਕੰਡਰੀ	3.5
ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	7.7

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਪੱਧਰ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਖਾਸਕਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ 2005-06 ਵਿੱਚ 8.9% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2019-20 ਵਿੱਚ 0.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ-40)। ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਮਾਪ ਦੀ ਹੈ ਜੋ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 41 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰੋ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਸਾਰਣੀ 41: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ (2017-18)

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ
ਪੰਜਾਬ	2.9	4.1
ਭਾਰਤ	4.5	4.7
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	-	1.1
ਗੁਜਰਾਤ	2.3	7.4
ਹਰਿਆਣਾ	-	2.0
ਕੇਰਲਾ	0.0	-
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	1.1	2.2
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	1.2	0.6

ਨੋਟ: (ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)

ਸਾਧਨ : ਯੂ ਡੀ.ਆਈ.ਐਸ.ਈ.* 2017-18

ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। 2019-20 ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅੱਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰ 102.81 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਲਈ 100.82 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 42)। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 42 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ (2017-18)

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਐਲੀਮੇਂਟਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ
ਪੰਜਾਬ	97	94
ਭਾਰਤ	91	90
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	97	98
ਗੁਜਰਾਤ	97	85
ਹਰਿਆਣਾ	98	96
ਕੇਰਲਾ	100	100
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	99	96

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ

ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ

ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	98	91
-----------	----	----

ਸਾਧਨ : ਯੂ ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ.* 2017-18

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੋਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖਲੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਤੀਜਾ ਸੂਚਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾਖਲਾ ਅਨੁਪਾਤਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਣ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕੋਰਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਟੀਚਾ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 2019 ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਬੇਸ ਲਾਈਨ ਟੈਸਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਕੇਵਲ 45.51 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਤਹਿਤ ਐਡ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ਮਾਰਚ 2020 ਵਿਚ ਅਯੋਜਿਤ 88.44 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। (ਸਾਰਣੀ 43)

ਸਾਰਣੀ 43 : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (2019-20)

ਜਮਾਤ	ਬੇਸਲਾਈਨ ਨਤੀਜੇ (%) (ਸਤੰਬਰ 2019)	ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਤੀਜੇ (%) (ਮਾਰਚ 2020)	ਤਰੱਕੀ (%)
ਪਹਿਲੀ	31.11	90.28	59.17
ਦੂਜੀ	39.97	87.30	47.33
ਤੀਜੀ	45.28	86.59	41.31
ਚੌਥੀ	45.99	85.87	39.88
ਪੰਜਵੀਂ	58.44	91.72	33.28
ਕੁੱਲ	45.51	88.44	42.93

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ” (ਪੀਪੀਪੀਪੀ) ਨੂੰ 9 ਵੀਂ ਅਤੇ 10 ਵੀਂ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 11 ਵੀਂ ਅਤੇ 12 ਵੀਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 2017-18 ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ 2018-19 ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ “ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ” ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਲ ਬੋਰਡ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀਸੀਈ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਫਾਰਮੈਟ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੱਠਵੀਂ ਅਤੇ 10 ਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ [ਸਾਰਣੀ 44 ਅਤੇ 44(ਏ)] ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 44: 8^{ਵੀਂ} ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੇਡ ਵਾਈਜ਼ ਨਤੀਜੇ 2019-20 (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਵਿਸ਼ਾ	ਏ+ (91-100 %)	ਏ (81- 90%)	ਬੀ+ (71- 80%)	ਬੀ (61- 70%)	ਸੀ+ (51- 60%)	ਸੀ (41- 50%)	ਡੀ (1-40%)
ਪੰਜਾਬੀ-ਐਲ1	49.36	29.20	15.59	4.18	1.06	0.42	0.18
ਪੰਜਾਬੀ-ਐਲ2	27.11	29.24	25.97	11.93	3.80	1.21	0.30
ਹਿੰਦੀ-ਐਲ1	27.22	29.55	25.67	12.02	3.67	1.14	0.32
ਹਿੰਦੀ-ਐਲ2	47.49	29.38	16.29	4.81	1.29	0.51	0.21
ਉਰਦੂ - ਐਲ1	50.00	50.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
ਉਰਦੂ-ਐਲ2	24.74	31.93	27.14	10.94	4.35	0.60	0.15
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	42.26	29.19	18.78	6.68	2.00	0.75	0.27
ਗਣਿਤ	39.78	30.31	19.02	7.40	2.25	0.82	0.33
ਸਾਇੰਸ	41.33	29.43	19.02	7.12	2.04	0.71	0.28
ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਇੰਸ	42.55	29.91	18.24	6.42	1.85	0.67	0.27

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਸਾਰਣੀ 44 (ਏ): 10^{ਵੀਂ} ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੇਡ ਵਾਈਜ਼ ਨਤੀਜੇ 2019-20 (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਵਿਸ਼ਾ	ਏ+ (91-100 %)	ਏ (81-90%)	ਬੀ+ (71-80%)	ਬੀ (61- 70%)	ਸੀ+ (51-60%)	ਸੀ (41-50%)	ਡੀ (1-40%)
ਪੰਜਾਬੀ	57.75	20.57	17.16	2.91	1.41	0.14	0.07
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	46.05	28.41	17.10	5.96	1.73	0.55	0.19
ਹਿੰਦੀ	45.76	29.77	16.97	5.48	1.42	0.46	0.14
ਗਣਿਤ	40.62	30.80	18.67	6.92	2.04	0.69	0.25
ਸਾਇੰਸ	41.21	30.09	18.90	6.98	1.95	0.66	0.21
ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਇੰਸ	44.45	29.91	17.42	5.82	1.67	0.55	0.18

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ-45 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 45: 12ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੇਡ ਵਾਈਜ਼ ਨਤੀਜੇ 2019-20 (ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)

ਵਿਸ਼ਾ	ਮਾਰਚ 2018	ਮਾਰਚ 2019	ਮਾਰਚ 2020	ਵਾਧਾ/ਘਾਟਾ
ਜਨਰਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	84.32	96.19	97.82	1.63
ਜਨਰਲ ਪੰਜਾਬੀ	96.06	98.27	99.15	0.88
ਪੰਜਾਬੀ ਚੋਣਵੀਂ	83.17	94.52	98.08	3.56
ਹਿੰਦੀ ਚੋਣਵੀਂ	91.12	97.19	97.98	0.79
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਚੋਣਵੀਂ	95.83	98.64	99.07	0.43
ਇਤਿਹਾਸ	82.70	94.03	99.28	5.25
ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ	87.54	93.94	99.59	5.65
ਗਣਿਤ	75.75	93.80	99.84	6.04
ਸਿਆਸੀ ਵਿਗਿਆਨ	80.50	90.65	99.47	8.82
ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ	92.99	97.29	98.68	1.39
ਭੂਗੋਲ	85.75	98.54	98.08	-0.46
ਸਰੀਰਕ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ	94.22	97.84	96.49	-1.35
ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ	71.26	88.75	96.04	7.29
ਰਸਾਇਣਿਕ ਵਿਗਿਆਨ	69.43	93.19	95.66	2.47
ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ	77.77	92.87	94.16	1.29

ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 46) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੂਲਾਂ (90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ) ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਮਾਰਤ, ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ, ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਯਕੀਨੀ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੁਲਾਘਾਯੋਗ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੇਵਲ 29.57 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ 46 : ਦੂਸਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ (2017-18)

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ	ਇਮਾਰਤਾਂ	ਚਾਰਦਿਵਾਰੀ	ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਸੜਕ ਦੇ ਰਾਂਗੀ ਪਹਿੰਚ	ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ	ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ	ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ	ਕੰਪਿਊਟਰ
ਪੰਜਾਬ	99.9	98.0	99.6	99.7	99.6	89.4	75.6
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	99.5	63.1	93.5	97.2	93.5	56.9	32.8
ਗੁਜਰਾਤ	100.0	93.9	99.3	100.0	99.9	81.1	72.8
ਹਰਿਆਣਾ	99.7	97.7	97.9	99.9	99.2	86.2	50.1
ਕੇਰਲਾ	99.9	84.6	97.3	99.6	98.0	74.4	95.6
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	99.7	82.9	97.5	98.6	94.7	87.8	68.8
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	100.0	81.7	98.6	99.2	99.6	78.8	58.5
ਭਾਰਤ	98.8	65.4	86.9	95.8	67.6	62.1	29.6

ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. (2017-18)

ਭੌਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੀ ਮਹੱਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉੱਚਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਣੀ 47 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 2017-18 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ ਪਿਛੇ 33 ਕਾਲਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਲਜ 576 ਔਸਤ ਦਾਖਲਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਰਣੀ 47 : ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

	2000	2010	2020
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ / ਜੂਨੀਅਰ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	13076	13950	13801
ਮਿਡਲ/ਸੀਨੀਅਰ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	2534	3792	5097
ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ	1189	NA	5135
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ	5	6	16*
ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ	6	8	9*
ਹਾਈ/ ਪੌਸਟ ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ	2199	NA	4424
ਪੌਲੀਟੈਕਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	20	86	163
ਤਕਨੀਕੀ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਰਾਫਟ ਸਕੂਲ	119	112	337
ਟੀਚਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ	22	NA	186*

ਨੋਟ: (* ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਟਾ ਸਾਲ 2016 ਦਾ ਹੈ)

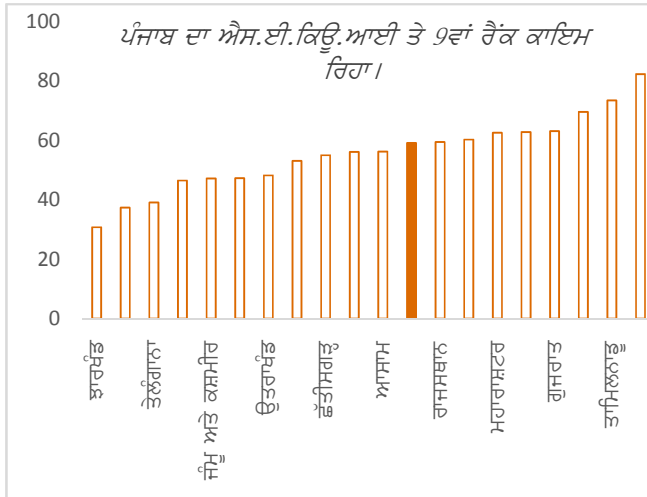
ਸਾਧਨ : ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ

ਸਾਲ 2020 ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 20:1 ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 24:1 ਰਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਜਵੀਜੇ ਪੱਧਰਾਂ (30:1) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਪਾਤ (ਪੀ ਟੀ ਆਰ) ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰ ਟੀ ਈ ਐਕਟ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀ ਟੀ ਆਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 30:1 ਅਤੇ 35:1 ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀ ਟੀ ਆਰ 30:1 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਵਲ 5.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੀ ਟੀ ਆਰ 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਰ. 30 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ 11.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪੀ ਟੀ ਆਰ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਵਲੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇੰਡੈਕਸ (ਐਸ.ਈ.ਕਿਊ.ਆਈ.) ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਖੇਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਲਈ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਡੈਕਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ 4 ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤੇ 30 ਵੱਖਰੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

ਚਿੱਤਰ 95: SEQI ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਕੋਰ (2016-17)

ਸਾਧਨ: ਐਸ.ਈ.ਕਿਊ ਆਈ 2019

ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 : ਨਤੀਜੇ

- ਖੇਤਰ 1 : ਸਿੱਖਣ ਸਬੰਧੀ ਨਤੀਜੇ
  - ਖੇਤਰ 2 : ਪਹੁੰਚ ਨਤੀਜੇ
  - ਖੇਤਰ 3 : ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਨੀਤਿਜਿਆਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ
  - ਖੇਤਰ 4 : ਇਕਵਿਟੀ ਨਤੀਜੇ
- ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2 : ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿਸ ਏਡਿਗ ਅਊਟਕਮਜ਼

ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਠੋਸ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ 50% ਜੋਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ 2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿਚ ਇੰਡੈਕਸ ਉੱਤੇ 9 ਵਾਂ ਦਰਜਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ

ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸਕੋਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 50.74 ਅਤੇ 59.06 ਰਿਹਾ। (ਚਿੱਤਰ-95) ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2 ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੈ। 2015-16 ਅਤੇ 2016-17 ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 2 ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਕੇ 14 ਤੋਂ 10 ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 1 ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਜੋ, 6ਵੇਂ ਤੇ 7ਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾ ਆ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ

ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚ ਮਿਆਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਤੀ 25.10.2019 ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

(i) **ਸਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ:** ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਕਮੇਟੀ (ਐਸ.ਡੀ.ਸੀ.) ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਜੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਫੰਡਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ।

(ii) **ਸਾਂਝਾਕਰਨ ਪੈਟਰਨ (60:40):** ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ 60:40 ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਫੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 60% ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਸਕੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 40% ਬਕਾਇਆ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਮੇਟੀ:** ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਫੰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਫੰਡਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਆਨ ਲਾਈਨ ਫੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਫੰਡਾਂ ਦੇ ਆਨ ਲਾਈਨ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(iv) **ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਲਈ ਮਾਪਦੰਡ:** ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਪੈਰਾਮੀਟਰ ਹਨ: ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਰੂਮ, ਰੰਗਦਾਰ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਡ ਬਿਲਡਿੰਗਸ, ਬਿਲਡਿੰਗ ਐਂਜ ਲਰਨਿੰਗ ਏਡ (ਬੀਏਐਲਏ) ਵਰਕ, ਸੀਸੀਟੀਵੀ ਕੈਮਰੇ, ਗ੍ਰੀਨ ਬੋਰਡ/ਚਿੱਟਾ ਬੋਰਡ, ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਫਰਨੀਚਰ, ਲੈਕਚਰ, ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਆਈਸੀਟੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਆਦਿ।

ਇਸ ਲਈ 19107 ਵਿੱਚੋਂ 7842 ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਤੋਰ ਪੜ੍ਹਾਓ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰ ਵਿਕਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ 15000 ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ 3.72 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਲਿਆਏ ਮੁਹਿੰਮ

ਪੰਜਾਬ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਖਲਾ ਅਭਿਆਨ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਦਾਖਲੇ ਵਿਚ 14.9% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਵਾਧਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ 14 ਨਵੰਬਰ, 2017 ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 3-6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਲਾਸਾਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਭਗ 3.30 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਸੈਸ਼ਨ 2020-21 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਲ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਟੋਰੀ ਕਾਰਡ, ਫਲੈਸ਼ ਕਾਰਡ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਮੱਗਰੀ (ਈ-ਕਨਟੈਂਟ) ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰਾਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਲਾਸਾਂ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਾਂਟ @ 12000/- ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੂਲ
- ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ/ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ @ 29000/- ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੂਲ
- ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਟੀਐਲਐਮ ਗ੍ਰਾਂਟ @ 2500/- ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੂਲ।
- ਸਾਈਕੋਮੋਟਰ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗ੍ਰਾਂਟ @220/- ਪ੍ਰਤੀ ਸਕੂਲ

ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਕਾਡਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਸਾਮੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਅਧਿਆਪਕ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕਾਡਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਫਿਰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 3582 ਮਾਸਟਰ ਕਾਡਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਡਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜਾਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮਿਤੀ 7-6-2018 ਦੀ ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਕਾਡਰ (ਐਕਸਕਲੂਜ਼ਿਵ ਕਾਡਰ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਟਰ) ਅਧਿਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਸਿਧੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 154 ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ, 672 ਹੈਡਮਾਸਟਰਾਂ, 38 ਬੀ.ਪੀ.ਈ.ਓ., 375 ਸੈਂਟਰ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ (ਸੀ. ਐਚ.ਟੀ.) ਅਤੇ 1558 ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ (ਐਚ. ਟੀ.) ਦੀਆਂ 2797 ਅਸਾਮੀਆਂ ਲਈ ਭਰਤੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ, ਹੈਡਮਾਸਟਰਾਂ ਅਤੇ ਬੀ.ਪੀ.ਈ.ਓ. ਲਈ ਭਰਤੀ ਪੀ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਸੀ. ਐਚ. ਟੀ ਅਤੇ ਮੈਚਟੀ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਖੁਦ ਭਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ, ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵੱਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਹਿੰਮ (ਲਰਨਿੰਗ ਐਨਹਾਂਸਮੈਂਟ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ' (ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ.) ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਲਈ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਧਾਰਤ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਧਾ (ਲਰਨਿੰਗ ਇਨਹਾਂਸਮੈਂਟ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੀਪੀਪੀਪੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪ ਭਾਗ ਸਿੱਖਿਆ ਨਤੀਜੇ (ਲਰਨਿੰਗ ਆਊਟਕਮ) ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਕੋਵਿਡ-19 ਦੌਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸਾਰੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਈ.ਟੀ. ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਐਜੂਕੇਅਰ ਐਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਈ-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਡੀ.ਡੀ-1 ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ 11 ਘੰਟੇ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਨਲਾਈਨ ਟਰੈਕਿੰਗ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ/ਅਧਿਆਪਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਤਿ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਫਲੈਗਸ਼ਿਪ ਲਰਨਿੰਗ ਐਨਹਾਂਸਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ' (ਪੀਪੀਪੀਪੀ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਲਾਸ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ 12 ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਉੱਚਿਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਲਰਨਿੰਗ ਇਨਹਾਂਸਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੀਪੀਪੀਪੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਐੱਸਈਆਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਲ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 88.36% ਤੋਂ 96.95% ਹੋ ਗਏ ਹਨ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ 28% ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵੈਲਕਮ ਲਾਈਫ

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰੱਖਣ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਲਿੰਗ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ, ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਨਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਮਨੋ ਨਕਸ਼ੇ, ਸਥਿਤੀ ਅਧਾਰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ, ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ 12^{ਵੀਂ} ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ “ਸਵਾਗਤ ਜਿੰਦਗੀ” ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ

ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿਨੈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਡਾਟਾ ਸਬੰਧਤ ਸਕੂਲਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈ-ਪੰਜਾਬ ਪੋਰਟਲ ਉੱਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਤੇ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਖੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਮੰਗੀ ਜਾਵੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪੋਰਟਲ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਰਵਿਸ ਮਾਮਲੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ, ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਪਟਾਰਾ ਆਨ ਲਾਈਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਈ.ਟੀ. ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

1. ਆਨਲਾਈਨ ਸਕੂਲ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ “ਈ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ”
2. ਈ-ਆਫਿਸ : ਡਾਇਰੀ/ਡਾਕ ਅਤੇ ਫਾਈਲ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕ ਕਰਨ ਲਈ।
3. ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜੀ ਆਈ ਐੱਸ ਮੈਪਿੰਗ : ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਜੀ ਆਈ ਐੱਸ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿਸਟਮ ਉੱਤੇ ਮੈਪਿੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
4. ਪੋਰਟਲਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ; ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੋਰਟਲਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਪੋਰਟਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
5. ਮੋਬਾਇਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਸਕੂਲ ਲਾੱਗ ਇਨ, ਸਟਾਫ ਲਾੱਗਇਨ, ਮੋਬਾਈਲ ਬਾਇਓਮੈਟਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਿਸਟਮ, ਮਾਈ ਆਫਿਸ, ਐਮਡੀ ਐਮ ਨਿਗਰਾਨੀ।
6. ਪੰਜਾਬ ਦੇ 1000 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਾਇਓਮੈਟਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਿਸਟਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਜਟ ਤਹਿਤ 5.63 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
7. ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਨਤੀਜੇ; ਸਕੂਲ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ; ਸਹਿਪਾਠਕ੍ਰਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ; ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਐਮ ਐਮ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਬਲਾਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ www.ssapunjab.org ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਹਨ :-

ਸਾਰਣੀ 48 : ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਲਈ ਪੈਰਾਮੀਟਰ

ਲੜੀ ਨੰ	ਪੈਰਾਮੀਟਰ	ਨੰਬਰ
1	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਨਤੀਜੇ	50
2	ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ	20
3	ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ	15
4	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ	10
5	ਐਸ.ਐਮ.ਸੀ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮੂਲੀਅਤ	5

ਸਮੱਗਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ

ਸਮੱਗਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰੀਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 100% ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਹੁੰਚ, 4-18 ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ 100% ਦਾਖਲਾ, 100% ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ, ਜ਼ੀਰੋ ਡਰਾਪਆਊਟ, ਕੁਆਲਟੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਧੀਆਂ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਫੰਡ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 60:40 ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 1294.42 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨਜ਼ੂਰਸ਼ੁਦਾ ਬਜਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

- ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 3800 ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਰੂਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ
- ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਿਯਮਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ 7-14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਛਾਣੇ ਗਏ 2593 ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਓਓਐਸਸੀ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਗੈਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ 67716 ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
- 955 ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗ੍ਰੀਨ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਡ੍ਰਾਈਵ

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 24145 ਗ੍ਰੀਨ ਬੋਰਡ ਅਤੇ 41000 ਡਿਊਲ ਡੈਸਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪ੍ਰੀਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ 14010 ਟੇਬਲ ਅਤੇ 70050 ਕੁਰਸੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਨੀਚਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਨੀਚਰ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ 70219 ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਰੋਤ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਸਰਜੀਕਲ ਸੁਧਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ 67716 ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮਿਡ-ਡੇਅ-ਮੀਲ

ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਮਿਡ-ਡੇਅ ਮੀਲ 13.81 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ 265.49 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਵਿਚ, 16.95 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਅਨਾਜ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਲਾਗਤ 31.12.2020 ਤੱਕ 273.75 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ 955 ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 955 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਾਹਨ (ਆਟੋ ਮੋਬਾਇਲ), ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ, ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਆਈਟੀ/ਆਈਟੀਈਐਸ, ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਚੂਨ (ਰਿਟੇਲ), ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵਰਗੇ ਟ੍ਰੇਡ ਸਿਖਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਿਹਾਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਜ਼ੀਫਾ

ਕੁੜੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਜ਼ੀਫੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਅੰਸਿਕ ਕੀਮਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ 58.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 2260 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਲਈ 52.02 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਲ 2020-21 ਲਈ 174.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੱਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ।

ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਲਾਈਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਉਪਰਾਲੇ:

ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ 2020 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਕੂਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਰਿਮੋਟ ਟੀਚਿੰਗ (ਦੂਰ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣਾ) ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਜੀਟਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਲਬਧ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਈ-ਸਮਗਰੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਐਡੂਸਟ (EduSt) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਐਨ.ਜੀ.ਓਜ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਈ-ਸਕੂਲਿੰਗ ਲਈ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉੱਦਮ ਹਨ : ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ (ਅਰਥਾਤ ਇਸਕੂਲੇਲਾ ਲਰਨ ਐਂਡ ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ), ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂ ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ (ਐਡੂਸਟ ਪੰਜਾਬ), ਡੀਟੀਐਚ/ਕੇਬਲ ਟੀਵੀ ਚੈਨਲ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ, ਈ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਅਪਲੋਡ ਕਰਨਾ, ਆਨਲਾਈਨ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਵਰਚੁਅਲ ਮਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ ਟੀਚਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਚੀਵਮੈਂਟ ਸਰਵੇਖਣ (ਪੀਏਐਸ) ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਕੋਵਿਡ -19 ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਝਾਤ :

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪਾੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾੜਾ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਡਿਜੀਟਲ-ਯੰਤਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਡਿਜੀਟਲ-ਯੰਤਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ।

ਆਮ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਵਿਭਾਗ ਜਿਹੜੀ ਮੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਨਲਾਈਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਡਿਵਾਈਸਾਂ ਅਤੇ ਡਾਟਾ ਪੈਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਘਾਟ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਚ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਵਿੱਖ ਝਾਤ

ਕੋਵਿਡ-19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਜੋ ਮਾਰਚ 2020 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਖਾਸਕਰ ਆਨ ਲਾਈਨ ਸਿੱਖਿਆ

ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਤਰਾਂ, ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਸਕ ਪਹਿਨਣਾ, ਸੈਨੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਸਮਾਜਕ ਦੂਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨਿਯਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਮਿਲੇ।

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ/ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਚਤਰ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਅਭਿਆਨ (ਆਰ ਯੂ ਐੱਸ ਏ)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ (ਰੁਸਾ) ਜੋ ਕਿ 60:40 ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਟੇਟ ਸ਼ੇਅਰ ਸਕੀਮ ਹੈ, ਦੇ ਫੇਜ਼ 2 ਤਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 70 ਕਰੋੜ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ:-

- 1) ਸਥਿਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸੈਂਟਰ
- 2) ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਖੋਜ ਲਈ ਕੇਂਦਰ
- 3) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ
- 4) ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਈ ਟੀ ਯੋਗ ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਡਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- 5) ਉੱਦਮ ਕੋਰਸਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- 6) ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ

2. ਰੁਸਾ-2 ਦੇ ਐਂਟਰਪ੍ਰੈਨਰਿਅਰਸ਼ਿਪ, ਇਨੋਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕੁਆਲਿਟੀ ਇੰਪਰੂਵਮੈਂਟ ਹੱਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ 7.5 ਕਰੋੜ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਉਦਮਤਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੋ ਕਿ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਰਿਸਰਚ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਜਮੀਨੀ ਤਲ ਤੇ ਤਬਾਦਲੇ ਅਤੇ ਉਦਮਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ।

4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੈਕਲਟੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ 3.5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਫੈਕਲਟੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਈ-ਟਿਟੋਰਿਅਲਸ ਦਾ ਕੰਟੈਂਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

5. ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਕੋਰੋਟਾਣਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੋਗਾ ਵਿੱਚ ਰੁਸਾ ਅਧੀਨ ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਦਾ ਕੰਮ 75% ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਰ੍ਹੇ 2021-22 ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਈਆਈਟੀ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ। ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ ਖੂਨੀ ਮਾਜਰਾ ਦਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਈਆਈਟੀ ਰੋਪੜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜ਼ੀਫਾ ਸਕੀਮ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਸਕੀਮ ਸਰਕਾਰੀ ਬਹੁਤਕਨੀਕੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਿਊਸ਼ਨ ਫੀਸ ਤੇ 70% ਤੋਂ 100% ਦੀ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਦਾਖਲਾ ਵਧ ਕੇ 87% ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਆਈ.ਕੇ.ਜੀ.ਪੀ.ਟੀ.ਯੂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਖੇ ਡਾ: ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਜੋ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਖੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੈਂਟਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਈ.ਆਈ.ਐਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਡਾ: ਬੀ.ਆਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਆਈ.ਕੇ.ਜੀ.ਪੀ.ਟੀ.ਯੂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਖੇ ਡਾ:ਬੀ.ਆਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਬੀ.ਆਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਉਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਉੱਘੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

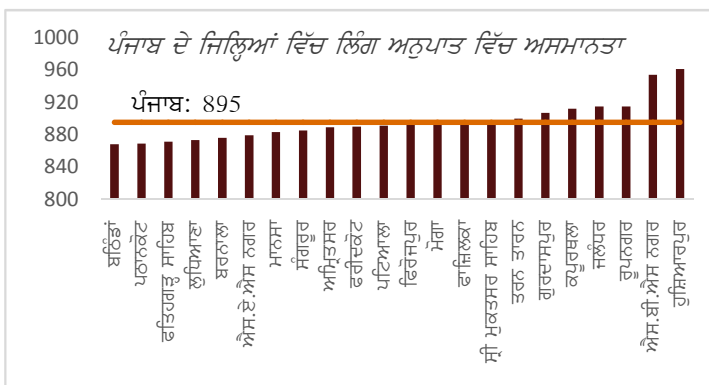
ਆਗਾਮੀ ਬਜਟ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਆਫ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਕਾਲਜ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਕੈਂਪਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਨ ਐਫੀਲਿਏਟਿੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਿਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

6.5 ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਸਕਤੀਕਰਨ

ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਘਰੇਲੂ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੱਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ‘ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਿੰਗ’ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਗੋਂ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 5 ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ‘ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ’ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਅਯੋਗ ਦੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ ਇੰਡੈਕਸ ਉੱਤੇ ਐੱਸ ਡੀ ਜੀ 5 ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਸਾਵੰਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ: 96 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ

ਪੰਜਾਬ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਔਰਤ ਅਧਿਕਾਰਣਾਕਰਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਟੀ ਕਲਿਆਣ ਸਕੀਮ ਸਾਲ 2011-12 ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਕੀਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ‘ਵਿੱਤੀ ਬੋਝ’ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ 1 ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ 2005-07 ਅਤੇ 2017-18 ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 837 ਤੋਂ 890 ਹੋ ਗਿਆ। ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਲ੍ਹਾਵਾਰ ਅੰਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ 868 ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ 961 ਤਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 96 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

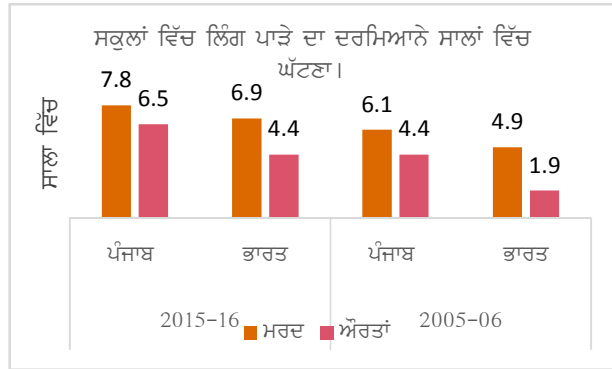
ਸਾਧਨ: ਜਨਗਣਨਾ 2011

ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੂਚਕ

2011 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ (ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ 65.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤਾਂ 79.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਜੋ ਕਿ 64.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗਵਾਰ ਫਰਕ 9.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 2001 ਅਤੇ 2011 ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 63.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਤਾਜਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ 11.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 9.7 ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਮੀਡੀਅਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ

ਚਿੱਤਰ 97: ਦਰਮਿਆਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪਾੜਾ।

ਸਾਧਨ: ਐਨ.ਐਫ.ਐਚ.ਐਸ 2015-16

ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 97 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2005-06 ਵਿੱਚ 4.4 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2015-16 ਵਿੱਚ 6.5 ਸਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਘੱਟ ਕੇ 1.3 ਸਾਲ ਹੋਇਆ।

ਸਾਰਣੀ 49: ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੀ ਈ ਆਰ ਅਤੇ ਐਨ ਈ ਆਰ (2019-20) ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਚ(%)

	ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਜੀ.ਈ.ਆਰ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	93.3	99.8
	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	86.3	100.2
	ਸੈਕੰਡਰੀ	90.1	99.3
	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	76.2	85.2
ਐਨ.ਈ.ਆਰ	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	89.4	96.8
	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	80.8	95.4
	ਸੈਕੰਡਰੀ	69.0	80.8
	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	54.8	65.5

ਸਾਧਨ: ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 49 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 50) ਫਿਰ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਦਾਖਲਾ ਦਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਯਕੀਨੀ ਦਾਖਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੂਚਕ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਧ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੈ (ਸਾਰਣੀ 51)।

ਸਾਰਣੀ 50 : ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਈ.ਆਰ ਅਤੇ ਐਨ.ਈ.ਆਰ
(2018-19)

ਜੀ.ਈ.ਆਰ

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ		ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ	
	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
Punjab	107.5	107.5	99.5	100.4	93.0	93.3	67.5	68.8	25.5	34.3
India	100.8	101.8	87.3	88.5	76.8	76.9	49.4	50.8	26.3	26.4

ਐਨ.ਈ.ਆਰ

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ		ਸੈਕੰਡਰੀ		ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	
	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
Punjab	76.9	80.9	55.6	62.5	35.7	43.5	24.0	32.3
India	88.5	89.8	68.1	69.9	48.2	49.0	29.9	31.6

ਸਾਧਨ : ਯੂ ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ.* (2018-19) ਅਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਰਵੇਖਣ-ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ(2018-19)

ਸਾਰਣੀ 51 : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ (2016-17)

	ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ	ਸੈਕੰਡਰੀ	ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ	ਹਾਈ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਪੰਜਾਬ	1.05	1.10	1.01	1.00	1.33
ਭਾਰਤ	1.02	1.10	1.02	1.02	1.00

*- ਡਾਟਾ ਫਾਰ ਜੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਫਾਰ ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਜ ਫਾਰ 2018-19
ਸਾਧਨ : ਡੀ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਈ. ਅਤੇ ਏ.ਆਈ.ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਈ

ਪੰਜਾਬ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਉਣ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਹਾਇਰ-ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੱਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਲਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 ਵਿੱਚ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਡਰਾਪ-ਆਊਟ ਦਰ 8.87 ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਇਹ 6.56 ਹੈ ਅਰਥਾਤ 2.31 ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਸੂਚਕਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ

ਸਿਖਲਾਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 52 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, 3,5,8 ਅਤੇ 10ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 52 : ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਦਰਜਾ

	ਵਿਸ਼ਾ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਜਮਾਤ 3	ਵਾਤਾਵਰਣ	57	58
	ਭਾਸ਼ਾ	63	64
	ਹਿਸਾਬ	56	56
ਜਮਾਤ 5	ਵਾਤਾਵਰਣ	51	52
	ਭਾਸ਼ਾ	52	54
	ਹਿਸਾਬ	46	47
ਜਮਾਤ 8	ਭਾਸ਼ਾ	52	56
	ਹਿਸਾਬ	31	32
	ਵਿਗਿਆਨ	37	37
	ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ	34	35
ਜਮਾਤ 10	ਹਿਸਾਬ	32	34
	ਵਿਗਿਆਨ	34	36
	ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਿਆ	37	39
	ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ	36	38
	ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ	48	52

ਸਾਧਨ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਚੀਵਮੈਂਟ ਸਰਵੇਖਣ, 2017

ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸੂਚਕ

ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚਲੀ ਉੱਚ ਉਮਰ ਆਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਮ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਸ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਜਨਰਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2014-18 ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਉਮਰ ਆਸ (ਜਨਮ ਸਮੇਂ) 74.8 ਸਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਲਈ 71.0 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਮਰ ਆਸ 70.7 ਸਾਲ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਲਈ 68.2 ਸਾਲ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਣੇਪਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੂਚਕ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ, ਜਣੇਪਾ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਸੂਚਕ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਦੇ 122 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਜੱਚਾ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕੇਰਲਾ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 42 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਜੱਚਾ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਜਣੇਪਾ ਮੌਤ ਦਰ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 33 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗਰਭਵਤੀ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਲ ਸਹੂਲਤ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਣੇਪਾ ਡਾਕਟਰੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨਵੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉੱਚ ਅਨੁਪਾਤ (91 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :

ਭਾਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੌਮੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ ਇਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਧੀਮੀ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਦੋਨਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 53 ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਮਰਦਾਂ ਦੇ 1/5 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 53 : ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਭਾਗੀਦਰੀ ਦਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ, 2018-19

		ਕੁੱਲ		ਪੇਂਡੂ		ਸ਼ਹਿਰੀ	
		ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
ਕਿਰਤ ਭਾਗੀਦਰੀ ਦਰ	ਪੰਜਾਬ	68.8	17.3	66.6	17.3	72.4	17.1
	ਭਾਰਤ	71.0	23.3	72.2	25.5	68.6	18.4
ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ	ਪੰਜਾਬ	6.9	9.4	7.6	8.3	6.0	11.3
	ਭਾਰਤ	6.0	5.1	5.5	3.5	7.0	9.8

ਸਾਧਨ: ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਕਤੀ ਸਰਵੇਖਣ 2018-19

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇਵੇਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਈ ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ 2019 ਦੌਰਾਨ ਹੈਗੂਲਬ ਕਾਮਾ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਸਤਨ 8427 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾਏ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਯਮਿਤ ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਸਤਨ 3979.20 ਰੁਪਏ ਵਧੇਰੇ ਕਮਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਈ ਤਨਖਾਹ ਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਲੱਗਭੱਗ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾਏ। ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਵੀ (ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਾਮੇ) ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ 9.09 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 23.36 ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਮਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਲਿੰਗ ਉਜ਼ਰਤ ਅੰਤਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਈ ਤਨਖਾਹ ਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੰਤਰ ਘੱਟ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗਕ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲੰਕ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2021-22 ਵਿਚ ਮਈ ਭਾਗੇ ਵਿਦਿਆ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ 139284 ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 23.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਨਿਰਭਯਾ ਫੰਡ (ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਫੰਡ)

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਰਭਯਾ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਸਮਰਪਿਤ ਫੰਡ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਜਵਲਾ ਸਕੀਮ

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਸਤੀ ਐਲੀਟੀਡੀਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਨਤ ਜੋਤੀ ਨੂੰ 2015 ਵਿੱਚ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਐਲ.ਈ.ਡੀ ਬਲਬਾਂ ਨਾਲ 77 ਕਰੋੜ ਲੈਂਪਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਰਜਾ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਐਲੀਟੀਡੀ ਦੀ ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪੜਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਐਲੀਟੀਡੀ ਬਲਬਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਐਲੀਟੀਡੀ ਬਲਬ ਅਤੇ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਲ ਉਪਕਰਣ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਕੁਸ਼ਲ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇਗੀ। ਇੱਕ ਬਹੁਅਯਾਮੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸਕਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰੋਕਥਾਮ ਉਪਾਅ ਕਰੇਗੀ; ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ, ਮੁੜ ਵਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਲਗਭਗ 70% ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 30% ਆਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਆਉਣਗੇ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 15.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ ਮਹਿਲਾ ਯੋਜਨਾ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ ਮਹਿਲਾ ਯੋਜਨਾ ਸਕੀਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 5.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਮਹਿਲਾ ਯੋਜਨਾ

ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਮਹਿਲਾ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਪੱਖੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਵੰਦ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਾਭ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ, ਸਿੱਖਿਆ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਹਿਤ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਹਿਲੂਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਉਪਰਾਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗੀ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 5.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 2005

ਘਰੇਲੂ ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ 2005, ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਾਅ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਯੋਜਨਾ ਸਕੀਮ, ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਐਕਟ 2005, ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਥਾਰਿਟੀ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਐਕਟ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਟੀਵੀ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਬਿਜਲਈ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ ਅਤੇ ਪੀ ਆਰ ਟੀ ਸੀ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਿਆਇਤੀ ਸਫ਼ਰ ਸੁਵਿਧਾ

ਰਾਜ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ ਅਤੇ ਪੀ ਆਰ ਟੀ ਸੀ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 140.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬਜਟ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਵਿਦਿਆ (ਐਜੂ) ਸਕੀਮ (9 ਵੀਂ ਤੋਂ 12 ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਸਾਈਕਲ) (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਸਕੀਮ ਐਸਡਬਲਯੂਸੀਡਬਲਯੂ (ਐਸ) 12)।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 9 ਵੀਂ ਤੋਂ 12 ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਮਈ ਭਾਗੋ ਵਿਦਿਆ ਯੋਜਨਾ ਸਾਲ 2011-12 ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਹਿਲਾ ਹੈਲਪਲਾਈਨ ਯੋਜਨਾ

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੈਫਰਲ (ਉਚਿਤ ਅਥਾਰਟੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ, ਵਨ ਸਟਾਪ ਸੈਂਟਰ, ਹਸਪਤਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ) ਦੁਆਰਾ 24 ਘੰਟੇ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕਸਾਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਐਸ ਏ ਐਸ ਨਗਰ (ਮੁਹਾਲੀ) ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 181 ਹੈਲਪ ਲਾਈਨ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਹੈਲਪ ਲਾਈਨ ਦੇ ਯੂਨੀਵਰਸਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਗਰੇਡ ਕਰੇਗੀ, ਜਿਥੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਲਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ 181 ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਾਲ 2019-20 ਲਈ ਰੁਪਏ ਲਈ 95.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਵਧਰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੀਮ

ਸਾਲ 2019 ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਘਰ ਕੀਤੀਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਅਤੇ ਮੁੜ ਵਸੋਬਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਤਾਜ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਵਧਰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੀਮ 60:40 ਦੇ ਭਾਵ ਖਰਚੇ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਜਾਏਗੀ, (ਅਰਥਾਤ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ: ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ) ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਵਧਰ ਗ੍ਰਹਿ ਘਰ ਹਨ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 50.00 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰੈਚ ਸਕੀਮ

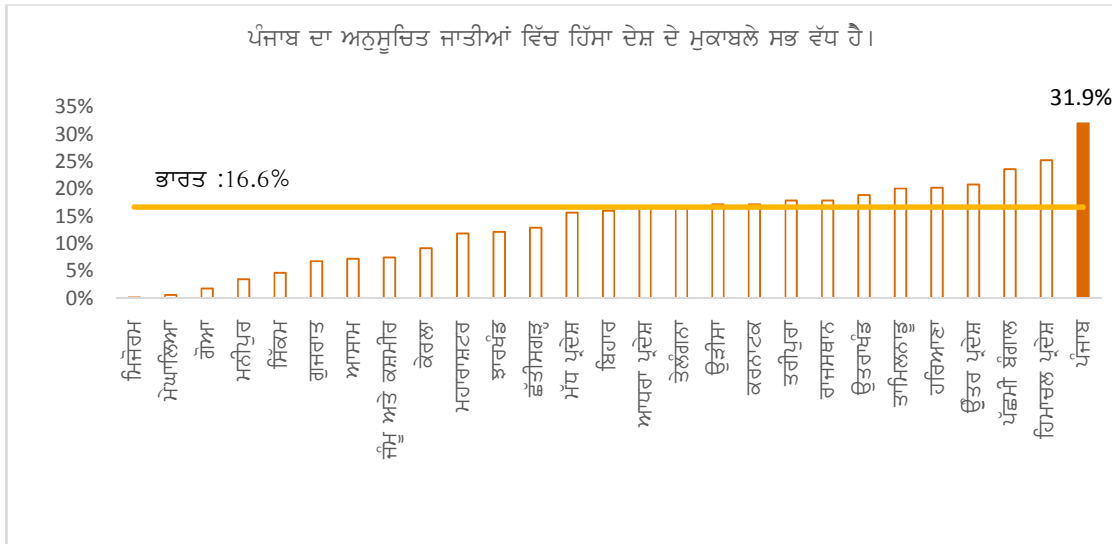
ਬਾਲ ਭਲਾਈ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਐਨਜੀ.ਓ. ਵਲੋਂ ਕਰੈਚ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 102 ਅਤੇ 112 ਕਰੈਚ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਲ 2018 ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰੈਚਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ 216 ਕਰੈਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸਾਲ 2021-22 ਲਈ 227.08 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

6.6 ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਲਗਭਗ ਇਕ ਤਿਹਾਈ (31.94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਆਬਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। (ਚਿਤਰ 98) ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਸੋਂ ਦਾ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੈਸ਼ਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ “ਕੋਈ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।” ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ (31.9%)

ਚਿਤਰ 98: ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ:- ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ 64.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਮਰਦ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 58.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 75.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਮਰਦ 80.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਆਰ੍ਥ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 64.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 66.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 70.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 75.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 54 ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 54:- ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰਾਂ

ਉਮਰ	ਪੰਜਾਬ			ਭਾਰਤ		
	ਵਿਅਕਤੀ	ਮਰਦ	ਔਰਤ	ਵਿਅਕਤੀ	ਮਰਦ	ਔਰਤ
7 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੱਧ	64.8%	70.7%	58.4%	66.1%	75.2%	56.5%
15 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੱਧ	59.4%	66.4%	51.8%	60.4%	71.6%	48.6%

ਸਾਧਨ: ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ, 2011

ਰਾਜ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ 2015-16 ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 6 ਤੋਂ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ 86.8 ਹਿੱਸੇ ਨੇ 2014-15 ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 96 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਸਕੂਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ (ਜੋ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ

ਕਬੀਲਿਆਂ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਦਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ (ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ) ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਜ਼ੀਫਾ ਰਾਖਵੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸੂਚਕ ਬਿਹਤਰ ਨਤੀਜੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ 48.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਣ-ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 39.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਵਜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 21.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 29.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬੱਚੇ, ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ, 24.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਵਜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 16.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੰਬਾਈ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੀਆ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ (12 ਤੋਂ 23 ਮਹੀਨਿਆਂ) ਦੇ 63.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੱਚੇ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 89.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਲ ਟੀਕਾਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਨ ਐਫ ਐਚ ਐਸ -2015-16 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (ਐਸ ਸੀ, ਐਸ ਟੀ ਅਤੇ ਓ ਬੀ ਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਬੱਚੇ ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਚਕਾਂ ਉਪਰ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਲਗ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਾਈਪਰਟੈਂਸ਼ਨ, ਮੋਟਾਪੇ, ਹਾਈ ਬਲੱਡ ਸ਼ੂਗਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ) ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਣ ਦੀ ਦਰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ 75.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 54.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 76.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। **ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਨੁਪਾਤ (91.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ 86 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।** ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਨਸਬੰਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਰਭ-ਨਿਰੋਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਚਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੂਚਕ (ਪ੍ਰਸੂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਭਾਲ, ਸੰਸਥਾਇਕ ਜਣੇਪਾ ਅਤੇ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ) ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਨ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ (ਪੀ.ਐੱਸ.ਸੀ.ਐਫ.ਸੀ.)

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਗਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਰੀਬ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਬਸਿਡੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2018-19 ਦੌਰਾਨ (30.09.2018 ਤੱਕ) ਨਿਗਮ ਵੱਲੋਂ 3267 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 2273.70 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ (2019-20) ਦੌਰਾਨ (25 ਨਵੰਬਰ 2019 ਤੱਕ) ਨਿਗਮ ਨੇ 49 ਲਾਭਭਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 41.65 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ (ਬੈਕਫਿੰਕੋ)

ਪੰਜਾਬ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਬੈਕਫਿੰਕੋ) ਵੱਲੋਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਕੀਮਾਂ ਅਧੀਨ ਆਸਾਨ ਵਿਆਜ ਦਰ ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੈਕਫਿੰਕੋ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਐਨ.ਬੀ.ਸੀ.ਐਫ.ਡੀ.ਸੀ) ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (ਐਨ.ਐਮ.ਡੀ.ਐਫ.ਸੀ) ਦੀ ਸਟੇਟ ਚੈਨਲ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਕਫਿੰਕੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਐਨ.ਬੀ.ਸੀ.ਐਫ.ਡੀ.ਸੀ. ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਸਲਾਨਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਮਦਨ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੋਵੇਗੀ (50% ਕਰਜ਼ੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਮਦਨ ਇੱਕ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਹੋਵੇਗੀ), ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗ ਲਈ ਐਨ.ਐਮ.ਡੀ.ਐਫ.ਸੀ. ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਕਰੈਡਿਟ ਲਾਈਨ-1 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ (70% ਡਿਸਬਰਸਮੈਂਟ ਇਸ ਟਾਰਗੈਟ ਗਰੁੱਪ ਲਈ) ਅਤੇ ਕਰੈਡਿਟ ਲਾਈਨ-2 ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ

ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਮਦਨ ਛੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੋਵੇ (30% ਡਿਸਬਰਸਮੈਂਟ ਇਸ ਟਾਰਗੈਟ ਗਰੁੱਪ ਲਈ) ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਮਦਨ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਹੋਵੇ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ ਬੈਕਫਿੰਕੋ ਵੱਲੋਂ 386 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ 661.31 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਚਾਲੂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 (31.12.2020) ਦੌਰਾਨ 449.94 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ 264 ਲਾਭਪਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਗਰਾਮ ਯੋਜਨਾ

ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੂਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 30.00 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਸੀ. ਵਿਚ ਸੰਘਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ।

6.7 ਗਰੀਬੀ

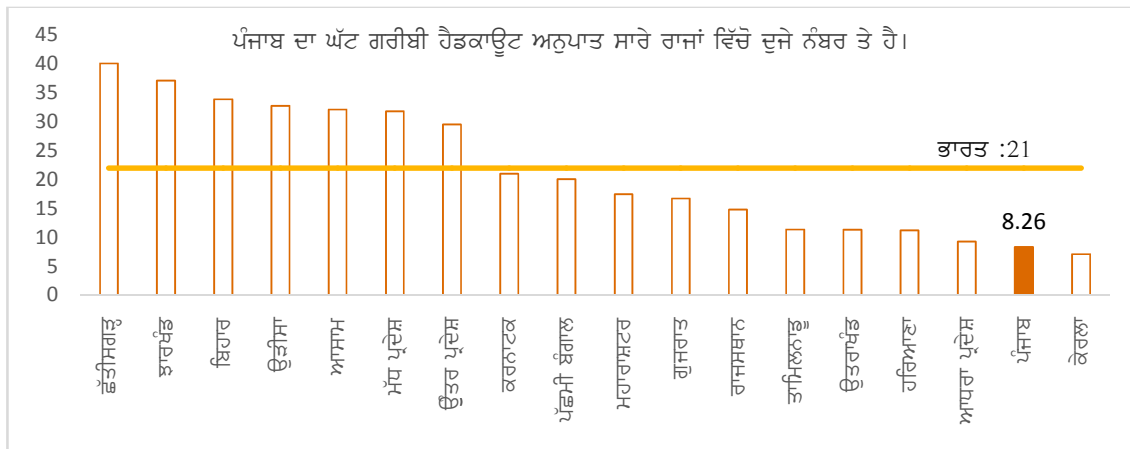
ਗਰੀਬੀ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਘੱਟ ਆਮਦਨੀ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗਰੀਬੀ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਘੱਟ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਚੱਕਰਵਿਊ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾ ਟੀਚਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ, ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ 8.26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 99 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਤੋਂਦਲਕਰ ਅਨੁਮਾਨ 2011-12)। ਇਹ ਇਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ (ਮਾਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚੇ) ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1054 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 1155 ਰੁਪਏ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ 7.66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰ 9.24 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਦਰ ਨਾਲ 10 ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨੀ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 99 : ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬੀ (2011-12)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੁਸਤਿਕਾ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ 2011-12

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਘਟ ਕੇ 1993-94 ਵਿਚ 22.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 2004-05 ਵਿਚ 20.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੌਜੂਦਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਧੀਮਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਖਪਤ ਦਾ ਖਰਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਅਨੁਮਾਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਐਮ ਪੀ ਸੀ ਈ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸੈਕਟਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਾਬਾਰਡ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਦਿਹਾਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਰਵੇਖਣ (ਨਾਫੀਸ) ਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 6646 ਰੁਪਏ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 11707 ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਖਰਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਹੋਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਰਫ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਖਪਤ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਬਚਤਾਂ ਵਾਲੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਉੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਣੀ 55 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 55: ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਕੀਤੇ ਖਰਚ (ਰੁਪਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ)

	ਔਸਤਨ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਮਦਨੀ	ਔਸਤ ਖਪਦ ਖਰਚੇ	ਵਾਧੂ
ਪੰਜਾਬ	16020	11707	4314
ਕੇਰਲਾ	15130	11156	3975
ਹਰਿਆਣਾ	12072	8646	3426
ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	11702	8556	3146
ਗੁਜਰਾਤ	10518	7490	3028
ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	9716	7381	2335
ਅਰੂਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	9877	7722	2155
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	8938	6821	2117
ਆਸਾਮ	8880	6814	2066
ਮੇਘਾਲਿਆ	10061	8242	1819
ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	7272	5607	1665
ਉੜੀਸਾ	7241	5613	1628
ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	6860	5249	1611
ਕਰਨਾਟਕ	8383	6882	1502
ਭਾਰਤ	8059	6646	1413
ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ	10747	9343	1404

ਗੋਆ	10758	9445	1313
ਰਾਜਸਥਾਨ	8338	7039	1299
ਮਨੀਪੁਰ	9679	8617	1062
ਨਾਗਾਲੈਂਡ	10002	8976	1026
ਤੇਲੰਗਾਨਾ	7811	6813	998
ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6632	5675	956
ਮਿਜੋਰਮ	9491	8561	930
ਤਰੀਪੁਰਾ	8612	7980	632
ਉਤਰਾਖੰਡ	8762	8303	459
ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6257	5941	315
ਸਿੱਕਮ	8560	8246	314
ਝਾਰਖੰਡ	5854	5544	310
ਬਿਹਾਰ	6277	6015	262
ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	5842	5746	95

ਸਾਧਨ: ਨਾਫੀਸ 2016-17

6.8 ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਪ੍ਰਸ਼ੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੰਡੈਕਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 18 ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ 0.55 ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਛੇਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਰਾਜ ਨੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਸਮੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ੋਨਲ, ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੰਡੈਕਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਛੇਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਗਭਗ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿਰੋਲ ਸਿੰਚਾਈ ਰਕਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਿੰਚਾਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਉਹ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ (2017) ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸੰਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ 95 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਸਿੰਚਾਈ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਇ-2 ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਜਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 7: ਲੋਕ ਵਿੱਤ

ਕਰੋਨਾ ਵਾਇਰਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਬਜ਼ੱਟ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਰੋਨਾ ਵਾਇਰਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਭਰਣ ਲਈ ਖਰਚ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਜ਼ੱਟ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨਕਰਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ (ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ) ਨਾਲੋਂ ਟੈਕਸ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਘੱਟਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਖਰਚੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਫਰਮਾਂ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੈਂਚੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਘੱਟ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੈਂਕਿੰਗ, ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਈ.ਟੀ ਯੋਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੋਵਿਡ 19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਸਥਿਰ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸੀ। ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 2021 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ 249187.10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ੇ ਮਾਰਚ 2021 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 59% ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਬਣਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ਿਆਂ (ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਉਧਾਰ) ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ।

7.1 ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਵਿੱਤੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੇਬਲ 56 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਥਿਰ ਆਰਥਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਚਲਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 18.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ 714.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜ਼ੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 88,004.31 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 19.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜ਼ੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 10.52 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜੋ 95,716.04 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਮਾਲ ਘਾਟੇ ਦਾ ਟੀਚਾ 7711.74 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ (ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦਾ 1.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜ਼ੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਘੱਟਣ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦਾ 47.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜ਼ੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕੇ (ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਦਾ 2.92%) 18,827.73 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 56 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਜਟ ਮੱਦਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ)

ਮੱਦਾਂ	2018-19	2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ)	2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ)
1.ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (2+5)	62,269.08	73,975.08	88,004.31
2. ਕਰ ਮਾਲੀਆ (3+4)	43,579.42	44,084.96	49,845.61
3. ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਰ ਮਾਲੀਆ	31,574.28	33,739.18	35,824.45
4. ਕੇਂਦਰੀ ਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ	12,005.14	10,345.78	14,021.16
5. ਗੈਰ ਕਰ ਮਾਲੀਆ (6+7)	18,689.66	29,890.12	38,158.70
6. ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣੇ ਗੈਰ ਕਰ ਮਾਲੀਆ	7,582.29	7,961.66	8,045.99
7. ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗਰਾਂਟਾਂ	11,107.37	21,928.46	30,112.71
8. ਮਾਲ ਖਰਚਾ	75,403.71	86,602.09	95,716.04
9. ਵਿਆਜ ਅਦਾਇਗੀਆਂ	16,305.89	17,625.09	19,075.09
10. ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ	2,412.23	19,641.30	10,279.58
11. ਨੈੱਟ ਲੈਂਡਿੰਗ (12-13)	(-)512.39	15,242.89	(-)836.42
12. ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਰਜੇ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ	1,361.05	820.87	881.82
13. ਕਰਜੇ ਵਸੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਗੀਆਂ	846.66	16,063.76	45.40
14. ਫੁੱਟਕਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	0.02	0	0
15. ਮਾਲ ਘਾਟਾ (8-1)*	13,134.62 [2.52%]	12,627.01 [2.20%]	7,711.74 [1.20%]
16. ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ (10+11+15-14)*	16,059.23 [3.08%]	17,025.42 [2.96%]	18,827.73 [2.92%]
17. ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ (16-9)*	(-)246.66 [-0.05%]	(-)599.67 [-0.10%]	(-)247.36 [-0.04%]

ਨੋਟ: (+)ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-)ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿੰਗ ਅ ਸਟੈਂਡੀ ਆਫ ਬਜਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

7.2 ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

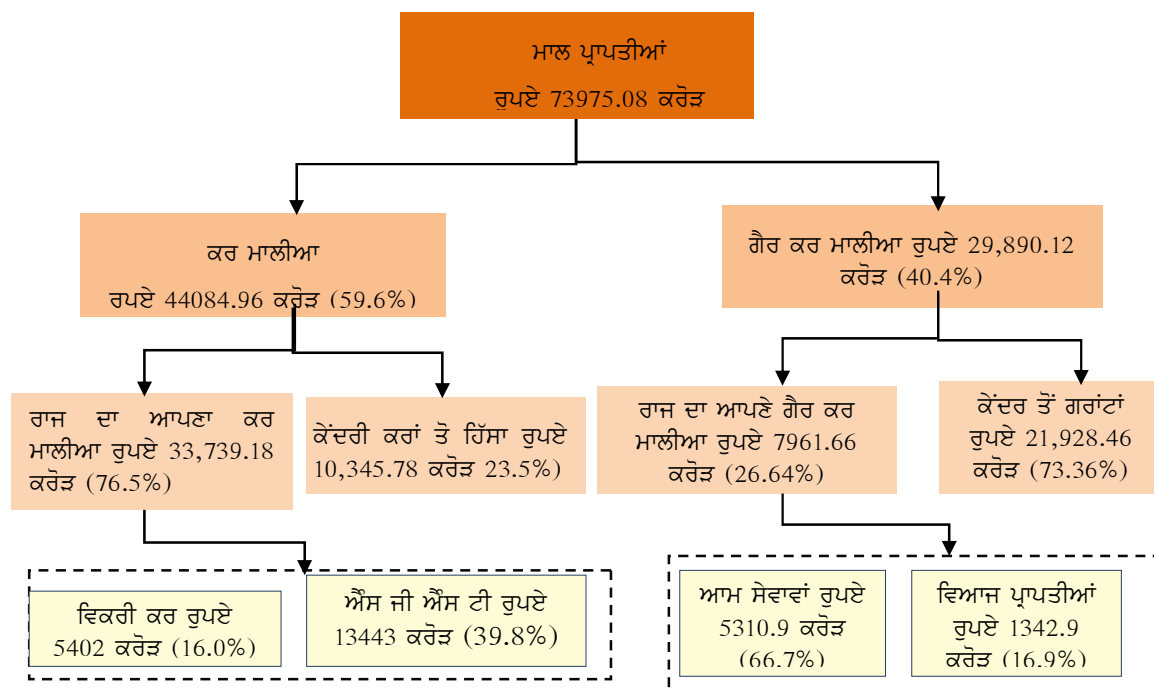
ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 100) ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 44,084.96 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ 29,890.12 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ।

ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ-ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 39.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 16.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 2011-12 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਕਰੀ-ਕਰ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ, 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹੋ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 66.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 16.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੋਤ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 100: ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ), (ਰੁਪਏ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ)

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼: ਅਸਟੈਂਡੀ ਆਫ ਬਜਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 6.49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਲੀਆ 39156.57 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਸਾਲ 2018-19 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 41700.84 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਦੇ 33739.18 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਦੇ 7961.66 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਚਿੱਤਰ 113)

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸੇਲਜ਼ ਟੈਕਸ, ਰਾਜ ਆਬਕਾਰੀ, ਵਾਹਨਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ, ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਅਤੇ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ 92.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੇ ਲੱਗੇ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਕਰ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ 6.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲੀਏ ਦਾ 66.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 7961.66 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 2012-13 ਤੋਂ 17.14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਸੀਏਜੀਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ, 5310.95 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ 1,342.94 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

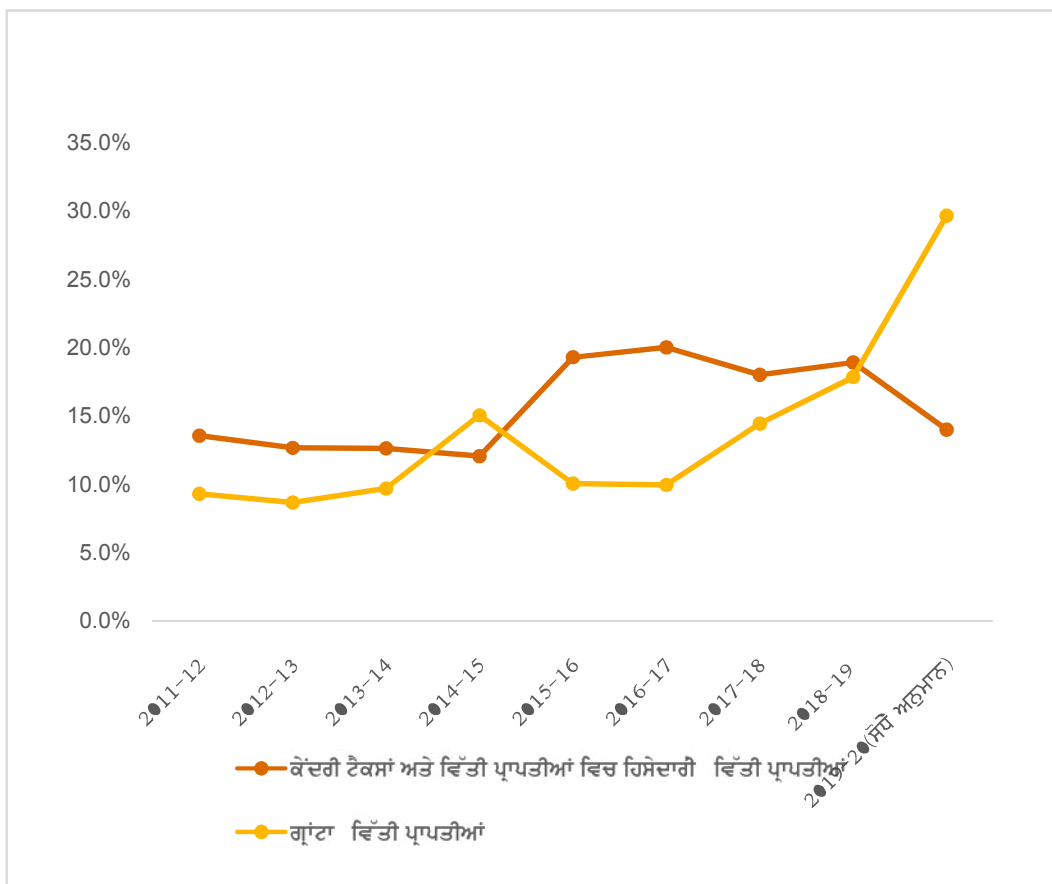
ਚੁਣੇ ਗਏ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ 2019-20
(ਆਰ.ਈ.) ਵਿਚ ਜੀ.ਐੱਸ.ਡੀ.ਪੀ.
ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਭ
ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-
ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਹੈ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਸਾਲ 2013-14 ਵਿੱਚ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 1.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਧ ਕੇ 1.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਬਜਟ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ 14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2011-12 ਵਿਚ 22.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 43.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 101:ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ-ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

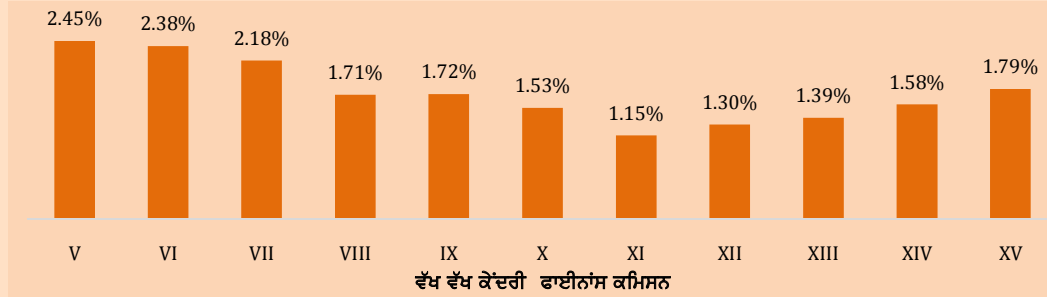
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀਜੀਐਸਟੀ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਟੈਕਸ ਯੋਗਦਾਨੀ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਟੈਕਸਾਂ ਨੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 90.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਟੈਕਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ 34.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਜਦਕਿ 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 22.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਕੁਲ ਗ੍ਰਾਂਟ 21928.46 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੈ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਵਿਚੋਂ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ 73.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਕਸ 14: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ 2.45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ 1.79 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟ ਕੇ 1.15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੋਝਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਗਿਆਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 62.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ)।

ਚਿੱਤਰ 102: ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

ਸਾਧਨ: ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ।

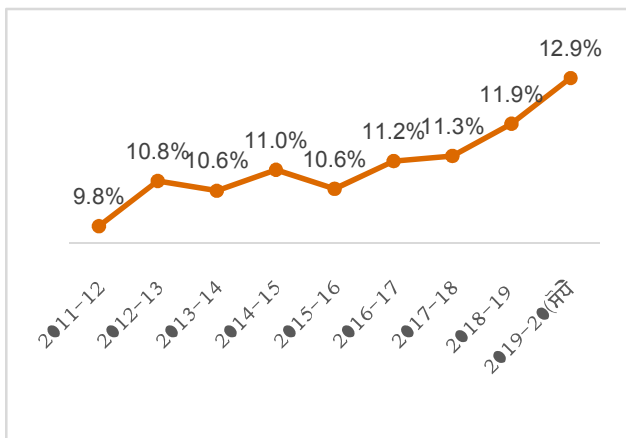
14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਟਿਕਾਊ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕਵਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕਵਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਘਾਟ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲਾਗਤ ਸਿਰਫ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਵਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ। ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 31 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 38 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੇਂਦਰੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਨਾਮਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2017 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਲਾਕ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਖਰਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਿਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਭ(ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਖਪਤ) ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੁੱਲ ਜਨਣਦਰ (ਟੀ.ਐੱਫ.ਆਰ.) ਦੇ ਮਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਅਧਾਰਤ ਮਾਪਦੰਡ - ਜੋ ਹੈ ਆਬਾਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਘੱਟ ਟੀ.ਐੱਫ.ਆਰ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 6 ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਜਨਣ ਦਰ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਲ 1971 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2.49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿਚ 2.33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ 31.94 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੋਖੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਅੰਤਰ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚਲੇ ਰੁਝਾਨ

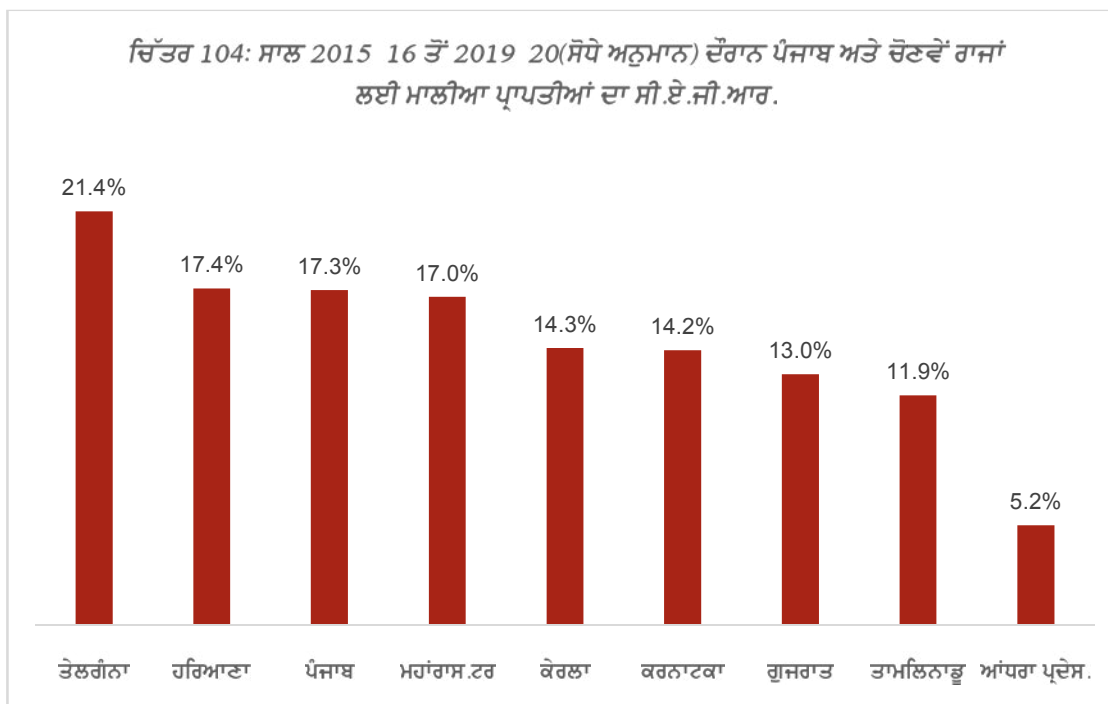
ਚਿੱਤਰ 103: ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (2011-12 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ))

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼ ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਚਿੱਤਰ 104 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਹੈ।

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਾਂਸਿਜ਼ ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 103) ਜੀਐਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ 2011-12 ਤੋਂ 2018-19 ਦੌਰਾਨ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 9.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ 11.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਗਈਆਂ। ਜਦਕਿ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 12.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2011-12 ਅਤੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦਰਮਿਆਨ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਗੁਣੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 2013-14 ਅਤੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਲਾਨਾ ਔਸਤ ਦਰ 12.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ 73,975.08 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ 56.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਾਲੀਆਂ ਆਪਣੇ

ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. 17.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਤਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ 44.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ 6.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਆ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 31.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 51.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ.ਏ.ਜੀ.ਆਰ. ਹੈ।

ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੰਕੇਤਕ 17.1.1 ਸਰੋਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਕੁਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਰਣੀ 57: ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ ਔਸਤ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

ਰਾਜਾਂ	ਐਸਟੀਓਆਰ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਐਸਓਐਨਟੀਆਰ / ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ / ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ	ਕੁੱਲ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ/ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ
ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	6.4%	3.4%	0.6%	2.8%	13.2%
ਗੁਜਰਾਤ	6.0%	1.5%	1.1%	1.2%	9.8%
ਹਰਿਆਣਾ	6.0%	1.0%	1.2%	1.1%	9.4%
ਕਰਨਾਟਕਾ	6.5%	2.2%	0.5%	1.7%	10.8%
ਕੇਰਲਾ	7.0%	2.4%	1.6%	1.4%	12.5%
ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	7.2%	1.5%	0.7%	1.3%	10.7%
ਪੰਜਾਬ	6.3%	2.1%	1.2%	2.1%	11.7%
ਤਮਿਲਨਾਡੂ	6.6%	1.7%	0.8%	1.5%	10.5%
ਤੇਲੰਗਾਨਾਂ	7.4%	2.0%	1.4%	1.2%	12.0%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ:ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਨੋਟ: ਐਸਟੀਓਆਰ- ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਐਸਓਐਨਟੀਆਰ : ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਆ

ਸਾਰਣੀ 57 ਤੋਂ, ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2015-16 ਤੋਂ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਲਈ ਔਸਤਨ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 11.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ, ਹਰਿਆਣਾ, ਕਰਨਾਟਕਾ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 15: ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

1 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਟੈਕਸ (ਜੀ.ਐੱਸ.ਟੀ.) ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਈ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਅਧੀਨ ਆਏ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਵੈਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ, ਖਰੀਦ ਟੈਕਸ, ਲਗਜ਼ਰੀ ਟੈਕਸ, ਐਂਟਰੀ ਟੈਕਸ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਟੈਕਸ (ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ), ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਟੈਕਸ, ਲਾਟਰੀਆਂ, ਸਟੋਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਤੇ ਟੈਕਸ, ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਟੇਟ ਸੈਸ ਅਤੇ ਸਰਚਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਟੈਕਸ (ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ) ਐਕਟ, 2017 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਭਾਵ 30 ਜੂਨ 2022 ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ 2015-16 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਸਲ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ 14 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ 2017-18 ਤੋਂ 2022-23 ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਸੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਫੰਡ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਵਸੂਲੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਿਤ ਦਰ ਤੇ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਖਰਜੀ 2020 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਲ 2022-23 ਤੱਕ, ਜੇਕਰ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਸਲ ਐਸਜੀਐਸਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀਏ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਸਰ ਪਏਗਾ। ਪੇਪਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 2022-23 ਵਿਚ ਮਾਲੀਆ ਅੰਤਰ ਅਨੁਮਾਨਤ ਐਸ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਦੇ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 30 ਜੂਨ, 2018 ਤੱਕ, ਜੀਐਸਟੀਆਰ-3ਬੀ ਅਤੇ ਜੀਐਸਟੀਆਰ-1 ਰਿਟਰਨ ਫਾਈਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 88.18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 80.70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਟਰਨ ਫਾਈਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ (15 ਵੀਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ)। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰੀ, ਰਿਟਰਨ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਐਸਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ "ਜੀਐਸਟੀ ਮਿਤਰ" ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਆਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧਾਉਣਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਧਨ: ਮੁਖਰਜੀ, ਐਸ (2020) ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀ ਐਸ ਟੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਭਾਵਤ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਨੰਬਰ 20/291)

7.3. ਰਾਜ ਦਾ ਖਰਚ

ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਬਣਤਰ

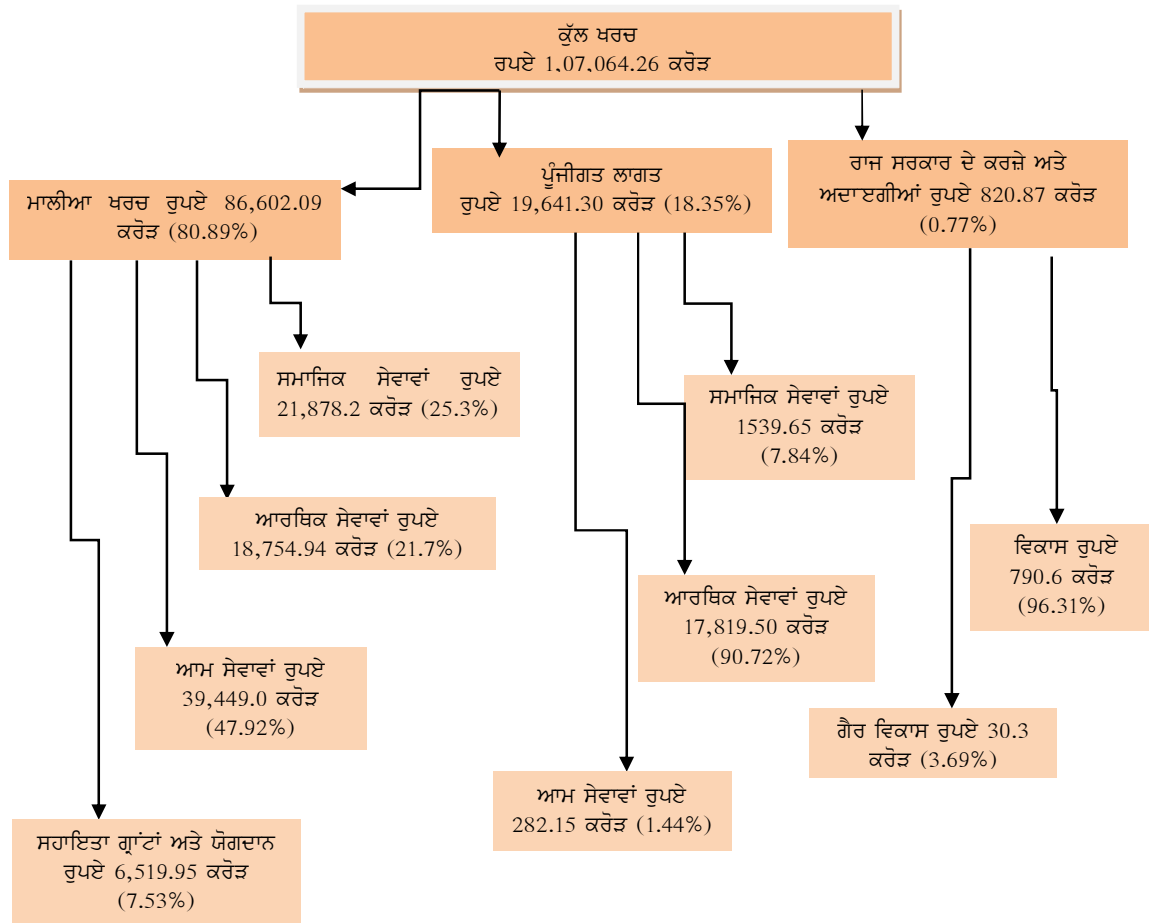
ਮਾਲੀ ਖਰਚ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 80.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਾਲੀ ਖਰਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 105) ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਖਰਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਰਾਂਟਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 2013-14 ਅਤੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2013-14 ਅਤੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਸਲਾਨਾ 18% ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਮਾਲੀਏ ਖਰਚਾ 86,602.09 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2020-21 (ਬਜੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 89.56% ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ 47 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਖਰਚੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 40,633.13 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ

ਸਨ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਖਰਚੇ ਦੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 39.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਦੋਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਵਾਧਾ 56.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ 75.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 105 ਕੁੱਲ ਖਰਚ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ (ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ)

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਾਭ ਵਿਹੁਣੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਤੇ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਗੇ।

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਖਰਚ ਆਮਦਨੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ 45.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਜ ਅਦਾਇਗੀ, ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜੋ ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ 41.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜੋ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 58: ਕੰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅੰਕੜੇ ਕੁਲ ਮਾਲੀਆ ਖਰਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ)

ਖਰਚਾ ਮੱਦ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20 (RE)
ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ	28.4%	27.2%	29.5%	29.8%	28.3%	24.8%	24.3%	25.3%
ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ ਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ	16.8%	15.4%	16.0%	17.1%	15.9%	14.9%	13.4%	13.2%
ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ	4.1%	4.1%	4.7%	4.8%	4.8%	4.1%	3.9%	3.8%
ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ	2.6%	2.4%	2.2%	2.0%	1.8%	1.6%	3.5%	3.7%
ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ	23.2%	23.1%	19.8%	19.5%	18.5%	17.9%	23.7%	21.7%
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ	3.2%	3.4%	8.1%	12.4%	10.3%	12.0%	16.4%	13.6%
ਸਿੱਚਾਈ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਰੋਕਥਾਮ	2.7%	3.2%	2.6%	2.6%	2.3%	1.9%	1.6%	1.4%
ਊਰਜਾ	12.8%	11.6%	5.4%	1.0%	3.0%	2.1%	2.9%	2.7%
ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖਣਿਜ	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.9%	2.5%
ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ	47.1%	48.5%	49.4%	49.4%	51.5%	55.2%	49.0%	45.6%
ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	17.3%	18.8%	19.2%	19.5%	21.1%	24.5%	21.6%	20.6%
ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ	12.2%	12.4%	12.3%	11.8%	12.2%	11.4%	10.1%	9.4%
ਪੈਨਸ਼ਨ	15.1%	15.1%	15.6%	15.6%	15.9%	16.3%	13.4%	11.8%
ਗਰਾਂਟਾਂ	1.4%	1.3%	1.3%	1.4%	1.7%	2.1%	3.0%	7.5%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ-ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚ 2018-19 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 714.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 19641.30 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਉਰਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਵੰਡ ਕੁਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੂੰਜੀ ਦਾ 98.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। (ਚਿੱਤਰ 105) ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਖਰਚ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਾਲ 2018-19 ਵਿੱਚ 30.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ 18.35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ 7.84 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। (ਸਾਰਣੀ 59) ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯੋਗਦਾਨ 81.65 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ।

ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ 90.72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਉਰਜਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦਾ 79.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ 15630 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਰਣੀ 59: ਕਾਰਜਾਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅੰਕੜੇ ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀਗਤ ਲਾਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ)

ਖਰਚਾ ਮੱਦ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20 (RE)
ਸਮਾਜਿਕ	37.4%	42.3%	25.5%	27.1%	25.0%	39.0%	50.0%	7.8%
ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ	9.8%	16.2%	4.9%	7.9%	5.1%	3.0%	9.9%	1.6%
ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ	11.8%	9.3%	9.5%	10.8%	11.2%	23.0%	8.4%	1.9%
ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ	8.7%	7.7%	8.2%	5.8%	4.6%	12.1%	25.8%	2.9%
ਆਰਥਿਕ	54.1%	47.8%	66.4%	64.6%	69.3%	53.4%	44.0%	90.7%
ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ	6.4%	5.9%	3.0%	2.9%	3.1%	2.9%	4.8%	1.3%
ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਕੰਟਰੋਲ	26.5%	16.4%	21.1%	24.6%	29.1%	13.4%	12.4%	4.1%
ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ	12.0%	17.4%	31.0%	29.1%	31.1%	28.7%	18.7%	4.0%
ਆਮ ਸੇਵਾਵਾਂ	8.5%	9.9%	8.1%	8.3%	5.7%	7.6%	6.0%	1.4%

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ: ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

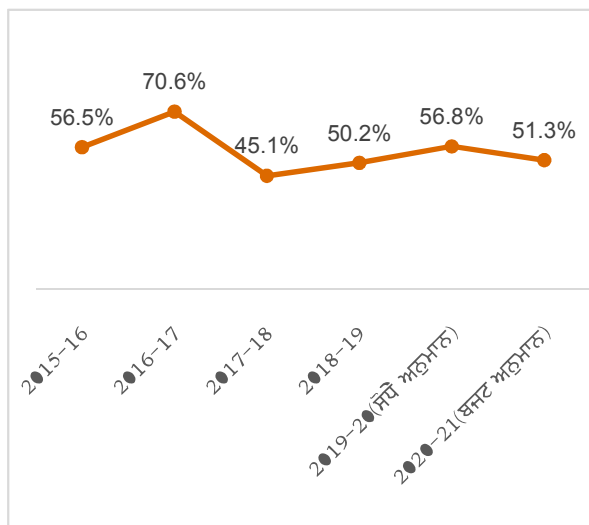
ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨ

ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ

ਖਰਚਾ 35.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2018-19 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਖਰਚੇ 79176.99 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਨ ਜੋ ਕਿ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 107064.26 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ 35.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚਿੱਤਰ 106 ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 2018-19 ਵਿਚ 50.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿਚ 51.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ।

ਚਿੱਤਰ 106: ਕੁਲ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਤੀ ਬੋਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਸ 16 ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 1971 ਵਿਚ 2.49 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ 2011 ਵਿਚ 2.33 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 2041 ਤਕ 2.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅਸਰ ਕੇਂਦਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸਮਤਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਮਦਨੀ ਅੰਤਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਯਤਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਮਾਪਦੰਡ ਆਬਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ, ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਬਾਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵੱਲ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਬੋਝ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

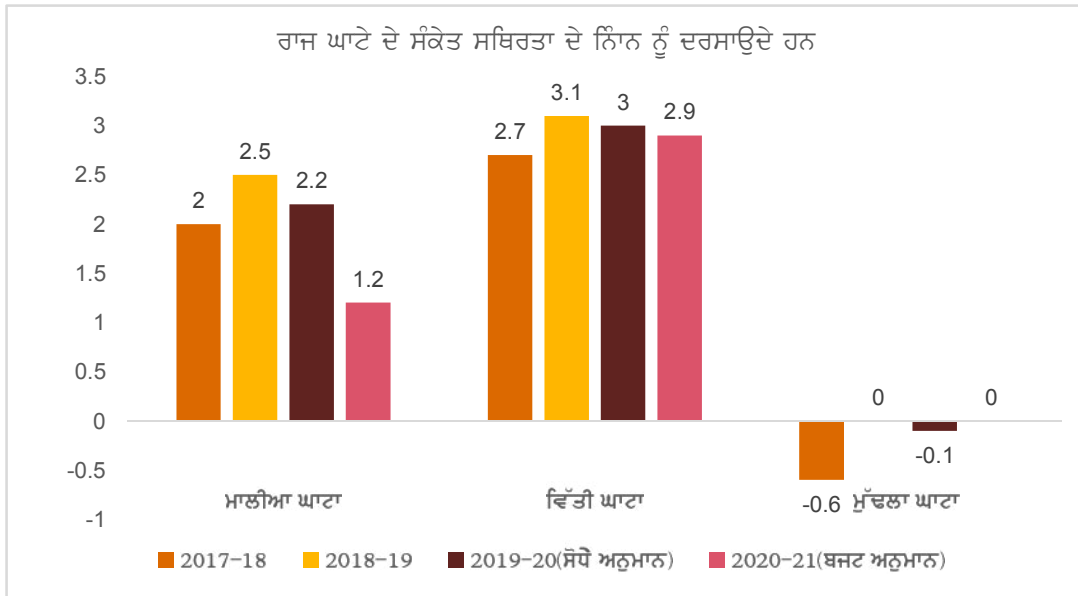
ਸਾਧਨ: ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ, 2018-19

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿੱਤੀ ਸੂਚਕ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। (ਚਿੱਤਰ 107) ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਘਾਟਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ 1.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੇ 2.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਮਾਲੀਆ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜਮੀ ਕਰਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਲ 2017-18 ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

2018-19 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ 3.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2020-21 (ਬਜਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ 2.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਰਾਜ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਬਜਟ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਐਫ ਆਰ ਬੀ ਐਮ) ਐਕਟ 2003 (ਸੋਧ 2006) ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 107: ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕੇਤਕ

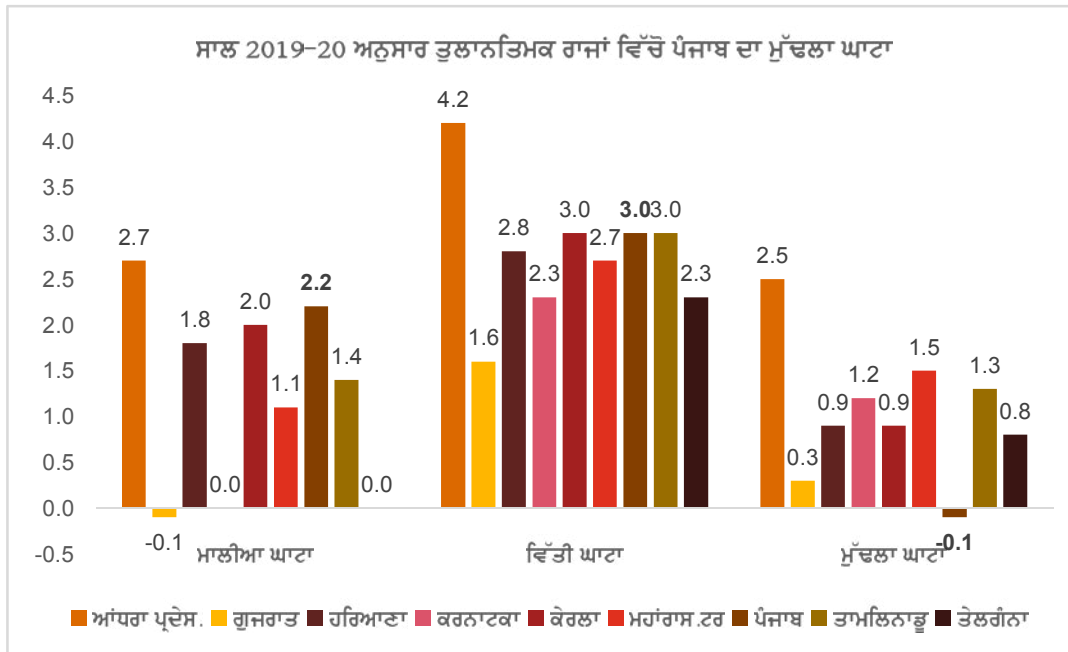

ਨੋਟ: (+) ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-) ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨੈਂਸਜ਼ : ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਚਿੱਤਰ 108: 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੂਚਕ (ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ)

ਸਾਧਨ: ਸਟੇਟ ਫਾਈਨਿਸ਼ਜ਼ : ਅਸਟੱਡੀ ਆਫ ਬਜੱਟ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ

ਨੋਟ: (+)ਮੁੱਲ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (-)ਮੁੱਲ ਸਰਪਲਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 108, ਸਾਲ 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੌਰਾਨ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 2019-20 (ਸੋਧੇ ਅਨੁਮਾਨ) ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ (ਜੀਐੱਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ) ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁੱਢਲਾ ਘਾਟਾ ਘਟਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ। ਇਹ ਜਨਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ।

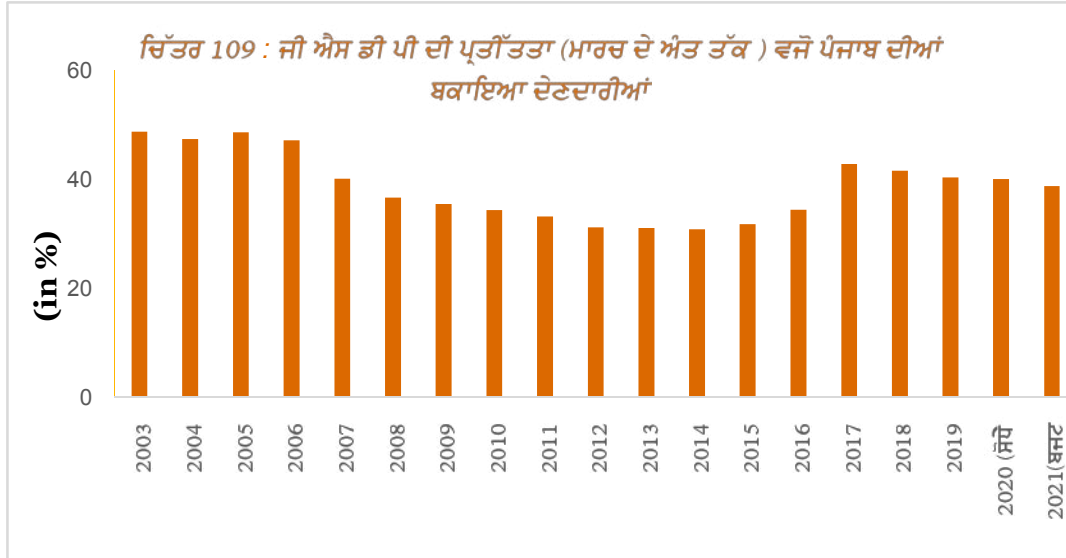
7.4 ਜਨਤਕ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

31 ਮਾਰਚ, 2021 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ 249187.1 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਚਿੱਤਰ 109 ਸਾਲ 2003 ਤੋਂ 2021 ਤੱਕ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 2007 ਅਤੇ 2015 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਐੱਸਡੀਪੀ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦਕਿ, 2017 ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 42.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਟੀਚੇ ਲਈ 30584.11 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੈਸ਼ ਕਰੈਡਿਟ ਲਿਮਟ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ।

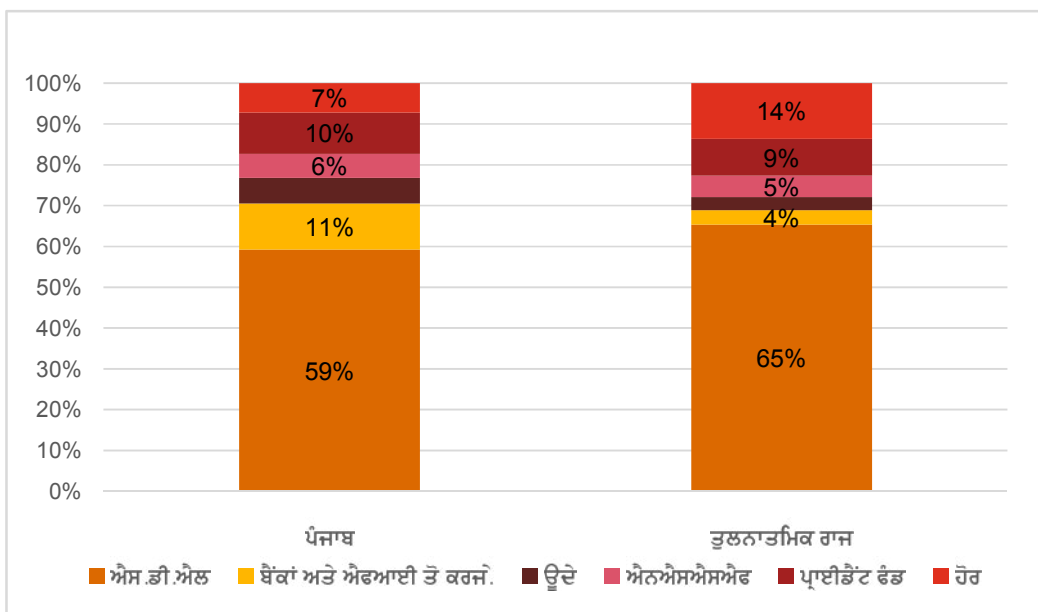
15ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2016-17 ਲਈ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ (ਏ)ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ (ਬੀ) ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦ ਮੌਸਮ, (ਸੀ) ਨਗਦ ਉਧਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕਤਰ ਹੋਏ ਅੰਤਰ (ਡੀ)ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਫਡਿੰਗ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ (ਈ) ਕੈਸ਼ ਕਰੈਡਿਟ ਲਿਮਿਟ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਦੂਜਾ UDAY ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬਿਜਲੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਲਿਮਿਟਡ ਦੇ 15628 ਕਰੋੜ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਬਜੱਟ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। DISCOM ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕੇ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਦਾ 40.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੇ 2019 ਵਿੱਚ 40.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਸਾਲ 2021 (ਬਜੱਟ ਅਨੁਮਾਨ) ਤੱਕ ਇਹ ਕਰਜ਼ੇ ਹੋਰ ਘੱਟ ਕੇ ਜੀ.ਐਸ.ਡੀ.ਪੀ ਦਾ 38.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਮਾਰਚ 2021 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦਾ 59 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਐਸ ਡੀ ਐਲ ਖੁੱਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਫੰਡ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਮੁਖੀ ਯੰਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਨੀਲਾਮੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਦਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕੀਟ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏਗੀ।

ਚਿੱਤਰ 110: ਜੀ ਐਸ ਡੀ ਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ (ਮਾਰਚ 2020 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ) ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ

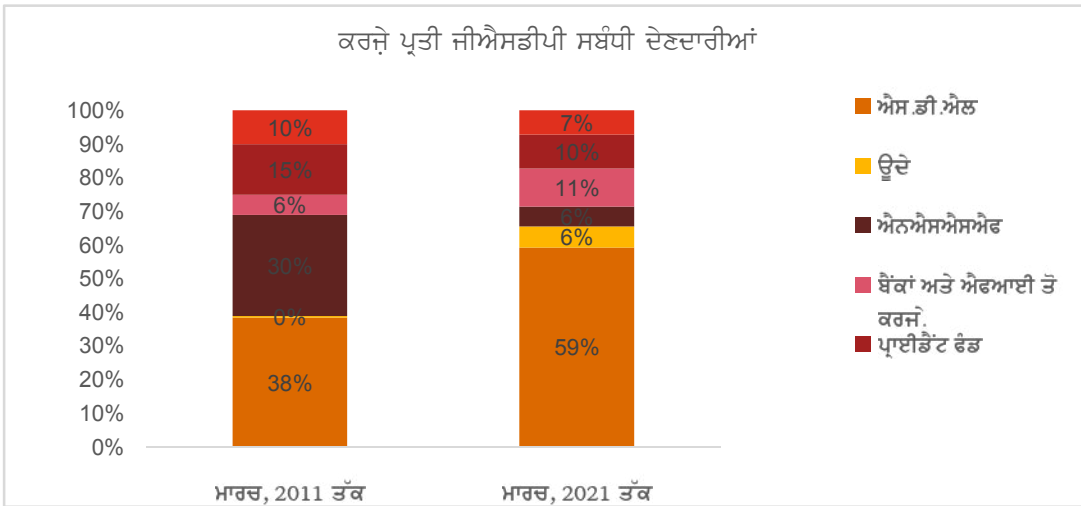
ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ:ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ

ਹੋਰ ਸਾਮਲ (ੳ)ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਂਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ,(ਅ) ਆਰਬੀਆਈ ਤੋਂ ਡਬਲਯੂਐਮਏ (ੲ) ਸੈਟਰ ਤੋਂ ਲੋਨ (ਸ) ਰਿਜ਼ਰਵ ਫੰਡ (ਹ) ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉੱਦਮ (ਕ) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ

ਚਿੱਤਰ 110 ਵਿਚ ਮਾਰਚ, 2021 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਜ਼ੇ, ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਡੈਂਟ ਫੰਡ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਡੀਏਵਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ, ਐਸ.ਡੀ.ਐਲਜ਼ (ਖੁੱਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ) ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਨਾਲ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ 111 ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਐਸ.ਡੀ.ਐਲਜ਼ ਅਤੇ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਫ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਮਾਲ ਸੇਵਿੰਗਜ਼ ਫੰਡ) ਮਾਰਚ 2011 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਕਾਇਆ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 38.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 30.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਜਦਕਿ, ਮਾਰਚ 2021 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਐਸ ਡੀ ਐਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 59 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ 14ਵੇਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ, 2021 ਵਿਚ ਐਨ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘਟਕੇ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 111: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ ਵਿੱਤ-ਬਜਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਹੋਰ ਸਾਮਲ (ਓ)ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਂਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, (ਅ) ਆਰਬੀਆਈ ਤੋਂ ਡਬਲਯੂਐਮਏ (ਏ) ਸੈਟਰ ਤੋਂ ਲੋਨ (ਸ) ਰਿਜ਼ਰਵ ਫੰਡ (ਹ) ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਦਮ (ਕ) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ

7.5 ਜਨਤਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ

ਸਮੂਹਿਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਆਈ ਐਫ ਐਮ ਐਸ): ਆਈ.ਐਫ.ਐਮ.ਐਸ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਫੰਡ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਨ-ਤੇ-ਲੇਖਾਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੈੱਟ ਵਰਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਜਨਤਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਈ-ਕੁਬੇਰ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ: ਈ-ਕੁਬੇਰ ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦਾ ਕੋਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸਾਲਿਊਸ਼ਨ (ਸੀ ਬੀ ਐਸ) ਹੈ। ਈ-ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਈ-ਭੁਗਤਾਨ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ, ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਏਜੰਸੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈ-ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਈ-ਰਸੀਦ ਦੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰਸੀਦਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰ ਬੀ ਆਈ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਸੀਦ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਈਬਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੋਰਟਲ: ਰਾਜ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਆਨਲਾਈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਈਬਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੋਰਟਲ (ਸੀ ਟੀ ਪੀ) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ 24x7 (24 ਘੰਟੇ) ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਦੇ ਵੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ /ਫੀਸ ਚਲਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ ਐਨ ਐਸ ਡੀ ਐਲ (ਪੇ-ਗੋਵ) ਦੇ ਪੇਮੈਂਟ ਗੇਟਵੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਗਭਗ 65 ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਬੈਂਕਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਸ ਬੀ ਆਈ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਗੇਟਵੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਲਟੀਪਲ ਆਪਸ਼ਨ ਪੇਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ (ਐਮ ਓਪੀ ਐਸ) ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਡੈਬਿਟ ਕਾਰਡ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਨੇ ਸੀ.ਟੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ.ਦੇ ਈ-ਕੁਬੇਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਈ-ਕੁਬੇਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਏਜੰਸੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾਏਗਾ। ਪੋਰਟਲ ਨੂੰ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 2018 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਬਲਿਕ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ.): ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਪਾਂਸਰਡ ਸਕੀਮਾਂ (ਸੀ ਐਸ ਐਸ) ਲਈ ਇਕ-ਇਕ ਲਾਭ ਪਾਤਰੀ ਤੱਕ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੀ ਐਸ ਐਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫੰਡਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਈ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.ਐੱਸ ਨੂੰ ਪੀ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ ਨਾਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਈ.ਐੱਫ.ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2018-19 ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਸਕੀਮਾਂ 38 ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 33 ਸੈਪ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਐਚ ਆਰ ਐਮ ਐਸ): ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ "ਮਾਨਵ ਸੰਪਦਾ", ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵਿਸ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਇਕ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾੱਫਟਵੇਅਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਬਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਈ-ਸਰਵਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਡਾਟਾਬੇਸ ਅਤੇ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ: ਰਾਜ ਨੇ ਆਈ ਐਫ ਐਮ ਐਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਡਾਟਾ ਬੇਸ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੈਨਸ਼ਨਰਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾਬੇਸ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬੋਝ, ਨੀਤੀਗਤ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਵੀ.ਐੱਮ.ਐੱਸ.): ਵੀ.ਐੱਮ.ਐੱਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਕੀਅਤ ਸਾਰੇ ਵਾਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੈੱਬ ਅਧਾਰਤ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਆਫ਼ਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪੀਓਐਲ (ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਲੁਬਰੀਕੈਂਟਸ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਚਿਤ ਬਜਟ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ 01, ਮਾਰਚ 2018 ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈ-ਰਾਜ: ਈ-ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਜਾਇਦਾਦ (ਜ਼ਮੀਨ/ਇਮਾਰਤਾਂ) ਦਾ ਇਕ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੈੱਬ ਅਧਾਰਤ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਨੀਤੀਗਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 8: ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਚੱਜਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਜਵਾਬਦੇਹੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਜਨਤਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਾ 16: ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਇੰਡੈਕਸ, ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ 2019-20) ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕੁਝ ਕਦਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਟਰੈਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਲੋਕਪਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਪਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਖਰੀਦ ਐਕਟ 2019 ਲਿਆਉਣਾ। ਰਾਜ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ.) ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ 18 ਕਾਰਜ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਯੂ.ਐਲ.ਬੀ.) ਅਤੇ 13 ਕਾਰਜਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਪੀ.ਆਰ.ਬੀ) ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

8.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਉਪਲੱਬਧ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸੂਚੱਜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਚਨਬੱਧ ਹੈ ਜੋ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਜਵਾਬਦੇਹੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਜਨਤਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ
- ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ
- ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ
- ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ
- ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ

ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਾ 16: ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਬਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ.ਜੀ. ਸੂਚਕਾ ਅੰਕ 2019-20 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 83 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸਕੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਚੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਕ 72 ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਟੀਚੇ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। 29 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਆਬਾਦੀ (ਲਿੰਗ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਪਿੱਛੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 17: ਕੀ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਿਹਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪਰਿਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ' (ਕੌਫਮੈਨ ਐਟ ਅਲ, 1999)। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ ਹੈ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਨਾਮ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਸ਼ਾਸਨ), ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ। ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਸੱਮਗਰੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕੌਫਮੈਨ ਏਟ ਅਲ (1999) ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸੁਚੱਜਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ, ਉਹ 'ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਸੂਚਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: "ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ" ਅਤੇ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ", ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਸੌਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ; "ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ" ਅਤੇ "ਨਿਯਮਕ ਬੋਝ" ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ "ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ" ਅਤੇ "ਵੱਢੀ" ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਾਪਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੂਚਕ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕੜੇ ਮਾਹਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੂਚਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ, ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।

ਐਸਮੋਗਲ, ਜੌਨਸਨ ਅਤੇ ਰਾਬਿਨਸਨ (2001; 2002) ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਔਸਤ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਲਈ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਥੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਇੱਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ (ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ) ਵੱਸ ਗਏ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ - ਅਫਰੀਕਾ, ਮੱਧ-ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਰੇਬੀਅਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ। ਬਾਅਦ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ "ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਣ" ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬੇਕਾਬੂ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਮੌਤ ਦਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ "ਮਾੜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ" ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਨ।

ਬੇਸ਼ਕ, ਇਹ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾੜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਜਪਾਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ, ਜਾਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜਦੋਂ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਸਾਧਨ: ਐਸੀਮੋਗਲੂ, ਡੀ; ਜੇ. ਰਾਬਿਨਸਨ, (2008) ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ। ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੰ. 10.

ਕੌਫਮੈਨ, ਡੀ; ਏ. ਕ੍ਰੈਏ; ਪੀ ਜ਼ੇਇਡਲੋਬਾਟਨ. (1999). ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ. ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ ਪਾਲਿਸੀ ਰਿਸਰਚ ਵਰਕਿੰਗ ਪੇਪਰ 2196। ਵੇਲ, ਡੀ. (2012). ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ. ਲੰਡਨ: ਰੁਲੇਜ

8.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ

ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਲਿਸ ਨਫਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨਮਾਨੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਵਿਗਾੜ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਵਿਕਸਿਤਤਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਚੱਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਲਿਸ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਵਸੋਂ ਪਿਛੇ 275 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ 134 ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਰੀਬ ਦੁੱਗਣੇ ਹਨ।

ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2020 ਤੱਕ, ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ 422 ਥਾਣੇ ਉਪਲਬਧ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ ਪਿੱਛੇ 275 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਔਸਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲੱਖ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਲੱਗਭਗ ਦੁੱਗਣੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਈਮ ਐਂਡ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ ਨੈਟਵਰਕ ਐਂਡ ਸਿਸਟਮ (ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਅੰਕੜਾ ਆਧਾਰ (ਡਾਟਾਬੇਸ) ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੈਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ (ਆਟੋਮੈਟਿਕ) ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਇਸ ਡਾਟਾਬੇਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ.ਟੀ. ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਅਤੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ 422 ਥਾਣੇ ਅਤੇ 187 ਉੱਚ ਦਫਤਰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਜ਼ਰੀਏ ਸਟੇਟ ਡਾਟਾ ਸੈਂਟਰ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਤੀ 4.05.2020 ਤੱਕ ਸਟੇਟ ਡੈਟਾ ਸੈਂਟਰ ਤੇ ਕਰੀਬ 9 ਲੱਖ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ ਡਿਜੀਟਲ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੱਗਭਗ ਇੱਕ ਲੱਖ ਐਫ ਆਈ ਆਰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕੀਤੀਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਕਸ 18: ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਲਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜੀਆਈਐਸ)

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਲਈ ਜੀਆਈਐਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ (ਈ ਐਸ ਓ) ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜੀਆਈਐਸ ਸੈਲ, 20 ਮਈ, 2013 ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਈਐਸਓ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਮੋਟ ਸੈਂਸਿੰਗ ਸੈਂਟਰ (ਪੀਆਰਐਸਸੀ) ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜੀਆਈਐਸ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਮਿਆਦ ਦੀ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਲਈ ਪਸੂ ਪਾਲਣ, ਜਨਗਣਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸੁਵਿਧਾ, ਐਮ ਪੀ ਲੈਡ, ਮਨਰੇਗਾ, ਜਲ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਜੀ ਆਈ ਐਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕਡਸਟ੍ਰਲ ਮੈਪਿੰਗ, ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਜੀਆਈਐਸ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੁਆਲਟੀ, ਕਾਰਬਨ ਅਕਾਉਂਟਿੰਗ, ਕਨਾਲ ਜੀਆਈਐਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਇਲਟ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਦੋ ਜੀਆਈਐਸ ਪੋਰਟਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜੀਆਈਐਸ ਅਤੇ ਵਿਲਜ਼ ਜੀਆਈਐਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 10 ਨਵੰਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਲਾਂਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਿਲਜ਼ ਜੀਆਈਐਸ ਪੋਰਟਲ <https://vdpunjab.ncog.gov.in/login> ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਦੇ 250 ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੰਡੀਕੇਟਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੋਰਟਲ <https://punjab.ncog.gov.in/admin/gis> ਮੈਡਿਊਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਜਿਵੇਂ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ, ਨਹਿਰਾਂ, ਸੈਂਸਸ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ, ਐਮ.ਪੀ.ਲੈਡਜ਼, ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਲ ਸਰੋਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ 2005 ਤੋਂ 2017 ਦੇ 13 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਡਾਟਾ (ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰਾਈਜ਼ਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਡਾਟਾ ਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ⁸² ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੀ.ਸੀ.ਟੀ.ਐਨ.ਐਸ. ਵਿੱਚੋਂ ਐਸ.ਸੀ.ਆਰ.ਬੀ. ਕ੍ਰਾਈਮ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਖੀ ਅਪਰਾਧਿਕ ਖੁਫੀਆ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 55,000 ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਹੋਮ ਅਫੈਅਰਜ਼, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 2018 ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਟਰਓਪਰੇਬਲ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਜਸਟਿਸ ਸਿਸਟਮ (ਆਈ.ਸੀ.ਜੇ.ਐੱਸ.) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਈਸੀਜੇਐਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀਸੀਟੀਐਨਐਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਈ. ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਈ.ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾਬੇਸਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਥੀਮਾਂ-ਫੋਰੈਂਸਿਕ, ਮੁਕੱਦਮਾ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਫਿੰਗਰਪ੍ਰਿੰਟ ਡਾਟਾ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਪੜਾਅਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਕੀਕਰਣ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੈਸਕਟੋਪ ਡੈਸ਼ਬੋਰਡ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਂਚ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਖੋਜ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਈਸੀਜੇਐਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਡੇਟਾ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸਿੰਗ “ਸਾਂਝ” ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸਿੰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 27 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੁਲਿਸ ਰਿਸੋਰਸ ਸੈਂਟਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ), 114 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੋਲੀਸਿੰਗ ਸੁਵਿਧਾ ਸੈਂਟਰ (ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ) ਅਤੇ 363 ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਊਟਰੀਚ ਸੈਂਟਰ (ਥਾਣਾ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ) ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਂਝ ਕੇਂਦਰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ-ਪਬਲਿਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਾਬਕਾ

⁸² http://punjab.gov.in/key-initiative?view=show&pp_id=27187 as viewed on 30 January 2020

ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਭਲਾਈ ਆਦਿ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ 20 ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2011⁸³ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਰਦਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਣੇ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਪੋਰਟਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਾ/ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਚੋਰੀ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਗੁੰਮੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ/ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਫਤਰ ਸਾਂਝੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਲੰਬਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਪੁਰਦਗੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਰੀ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਈ-ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੋਹਰੀ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧਿਕ ਨਿਅੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨਲਾਈਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਈ-ਜੇਲ੍ਹ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ ਸੂਟ, ਐਨਆਈਸੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ, ਇੱਕ ਕਲਾਉਡ ਅਧਾਰਤ ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਗ੍ਰਾਫਿਕਲ ਵਰਤੋਂਕਾਰ ਇੰਟਰਫੇਸ (ਜੀਯੂਆਈ) ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਨਯੋਗ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਸਟਡੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਮਡਿਊਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

8.3 ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਲੋਕਪਾਲ ਐਕਟ 1996 ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਲੋਕਪਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਪਾਲ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ (ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਥਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ)।

ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੜਤਾਲ ਵਿੰਗ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਕਥਾਮਾਂ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾਤਮਕ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਮਾਮਲੇ, ਪੁੱਛਗਿੱਛ, ਪੜਤਾਲ,

⁸³ <http://www.punjabpolice.gov.in/rtsData.aspx> as assessed on 30 January 2020

ਛਾਪੇਮਾਰੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ, ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ, ਗਿਰਫਤਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2020 (31 ਦਸੰਬਰ 2020 ਤੱਕ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ⁸⁴ ਹੈ:

1. **ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਪੜਤਾਲਾਂ:** ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 9, ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 25 ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 5 ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।
2. **ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਕੁੱਲ 300 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ,** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 36 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ, 154 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਅਤੇ 110 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, 2019 ਵਿੱਚ 226 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
3. **ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੇਸ: ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ 106 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ,** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 7 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, 85 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ 14 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।
4. **ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ:** ਸਾਲ 2019 ਵਿਚ 57 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 27 ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ, 67 ਗੈਰ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ 98 ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 192 ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਕੇਸ 2020 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
5. **ਬੇਹਿਸਾਬੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ:** 4 ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ 2 ਅਤੇ ਨਾਨ-ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ 2 ਮਾਮਲੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਤੀ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. **ਜੁਰਮ ਦੀ ਦਰ:** ਸਾਲ 2020 ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਦਰ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ ਜੋ ਕਿ 2019 ਵਿਚ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 6 ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਗਵਰਨੈਂਸ ਐਥਿਕਸ ਅਤੇ ਰਿਫਾਰਮਜ਼
ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ
ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ
ਵਿਭਾਗਾਂ/ਬੋਰਡਾਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਲੋਂ 50 ਕਰੋੜ
ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀਆਂ
ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 112: ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਆਨਲਾਈਨ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ

VIGILANCE BUREAU, PUNJAB
VIGILANCE BHAWAN, SECTOR 68, S.A.S. NAGAR, PIN: 160062. PH: 0172-2217100
HELP US TO GIVE A CORRUPTION FREE ADMINISTRATION

Home About Us Crime Statistics Investigations Vigilance Clearance Related Links e-Pledge Contact Us

FOR ANY COMPLAINTS, MAIL TO: complain@vigilancebureau.punjab.gov.in | TOLL FREE NO. 1800 1800 1000 | CONTROL ROOM: ctrlvb.pb-mhe@gov.in

REGISTER ONLINE COMPLAINT | Register Online Complaint

The fields marked with (*) are mandatory.

Complaint Form

Name *	Name/Designation (against whom complaint is being made)
Department *	Department (against whom complaint is being made)
Suspect's Category *	--
Location *	Location
Complaint *	Brief Details

⁸⁴ http://vigilancebureau.punjab.gov.in/crime_statistics.php, as accessed on 22 January 2020

2021 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ (30 ਜਨਵਰੀ ਤੱਕ) ਦੇ ਅੰਦਰ, 20 ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 13 ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ 7 ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹਨ।

ਜਨਤਕ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਇੱਕ ਆਨਲਾਈਨ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਹਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੋਰਟਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

8.4 ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ. ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਈਸੀਟੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋੜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ) ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਪੀ ਐਸ ਈ ਜੀ ਐਸ), ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਡੀ ਈ ਜੀ ਐਸ) ਅਤੇ ਰਾਜ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਮਿਸ਼ਨ ਟੀਮ (ਐੱਸ ਈ ਐਮ ਟੀ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸਾਰਣੀ 60 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 60: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਜਨਤਕ ਸੇਵਾ ਦੇਣਾ

ਪਹਿਲਕਦਮੀ

ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ

ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੈਨਲਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਕਿਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
- ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣਾ
- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ 327 ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ (516ਸੇਵਾ-ਕੇਂਦਰਾਂ)

- ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸੇਵਾ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਲਗਭਗ 55,000 ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਆਏ।

ਆੱਨਲਾਈਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਪੁਰਦਗੀ/ਮੋਬਾਈਲ ਗਵਰਨੈਂਸ	ਈ-ਸੇਵਾ / ਐਮ-ਸੇਵਾ	<ul style="list-style-type: none"> • ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆੱਨਲਾਈਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ • ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ • ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ (ਐਮ-ਸੇਵਾ) ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ • ਅਗਲੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਐਮ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੁਆਰਾ 100 ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨਾਲ ਮੋਬਾਈਲ ਤੇ 21 ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰ	ਈ-ਆਫਿਸ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ	<ul style="list-style-type: none"> • ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਾਈਲਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਗਤੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਈਲਾਂ ਦੀ ਟਰੈਕਿੰਗ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਕਰੇਗਾ। • ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। • ਕੁਝ ਵਿਭਾਗਾਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈ-ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ 40,000 ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ/ਬੋਰਡਾਂ ਆਦਿ ਦੇ 1,00,000 ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਫ਼ਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਈ-ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। • ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਲ ਸਕੱਤਰੇਤ-1 ਅਤੇ 2 ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੇ ਫਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਈ ਦਫਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਮੂਲ ਆਈਟੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ	ਪੰਜਾਬ ਵਾਈਡ ਨੈਟਵਰਕ ਏਰੀਆ	<ul style="list-style-type: none"> • ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਾਈਡ ਏਰੀਆ ਨੈਟਵਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ • ਸਟੇਟ ਆਫ ਆਰਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਡਾਟਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। • ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਕਲਾਉਡ ਅਧਾਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਰੇਤਾ ਦਾ ਪੈਨਲ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਡੀਜੀਆਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾਉਡ-ਅਧਾਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

- ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤ	ਈ-ਲੇਬਰ ਪੋਰਟਲ ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ	<ul style="list-style-type: none"> • ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ (ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ) ਪੋਰਟਲ. ਰਾਜ ਨੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਟਰਫੇਸ ਅਰਥਾਤ ਇਨਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ-ਬਿਜਨਸ ਫਸਟ ਪੋਰਟਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੋ-ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਟਰੈਕਟਿਵ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਹੈ।
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ	ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿਸਟਮ (ਐਚ.ਆਰ.ਐਮ.ਐਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਠੋਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਕਸਤ ਐਚ.ਆਰ.ਐਮ.ਐਸ ਪੋਰਟਲ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗ ਲੱਗਭੱਗ ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਵੇਰਵੇ ਇੰਦਰਾਜ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਪੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। • ਐਚਆਰਐਮਐਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਨਖਾਹ, ਛੁੱਟੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਮਡਿਊਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ	ਵਾਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿਸਟਮ (ਵੀਐਮਐਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਪੈਟ੍ਰੋਲ/ਡੀਜ਼ਲ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੁਪਲੀਕੇਟ ਬਿਲਾਂ ਤੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਾਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ
ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ	ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਵਰਕਫਲੋ ਡੈਕੂਮੈਂਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ (ਆਈ.ਡਬਲਊ.ਡੀ.ਐਮ.ਐਸ) ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿਸਟਮ	<ul style="list-style-type: none"> • ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਵੈਚਾਲਿਤ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ • ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ • ਬਜਟ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਆਈ.ਐਫ.ਐਮ.ਐਸ ਸਿਸਟਮ ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ	ਭੌ-ਰਿਕਾਰਡ	<ul style="list-style-type: none"> • ਭੂਮੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਦਰਜ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ • ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਭੂਮੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦਾ 100% ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ • ਨੈਸ਼ਨਲ ਜੇਨੇਰਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ (ਐਨਜੀਡੀਆਰਐਸ) - ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਯੋਗ ਸਮਰੱਥਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ

ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਸੁਧਾਰ

- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਮਿਊਂਸ਼ਪਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਸਰਦਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਸਾਧਨ: ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਭਾਗ

ਬਾਕਸ 19: ਡਾਟਾ ਪ੍ਰਾਸਰ ਲਈ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਡਾਟਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ

ਮਾਨਯੋਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਜੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ. ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਇਕਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਓਪਨ ਗੌਰਮਿੰਟ ਡਾਟਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ (punjab.data.gov.in) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਡਾਟਾ ਸਾਂਝਾਕਰਨ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਯੋਗਤਾ ਨੀਤੀ, 2012 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਟਾ ਪੋਰਟਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਤੋਂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾ ਤੱਕ ਸੁਖਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, "ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਸਾਰ" ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ, ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ 1998 ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸੈਕਟਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜਲ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿੱਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਮਕਾਨ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭਲਾਈ, ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ, ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਆਦਿ ਦਾ ਡਾਟਾ ਅਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਗਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਡਾਟਾ ਸੈੱਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਡਾਟਾ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਸੰਗਠਨ (ਈਐਸਓ) ਨੋਡਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲਾਈਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਾਟਾ ਸੈੱਟਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਫਾਰਮੈਟ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ

ਪੀ ਜੀ ਆਰ ਐਸ: ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੋਰਟਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਗਸਤ 2020 ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੋਰਟਲ 24x7 ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ/ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 113: ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੋਰਟਲ

Login for Public Grievance Officers

(For official use)

Username:

Password:

For Citizens

[Click here if you wish to change your grievance password](#)

[Contact Details of Public Grievance Officers](#)

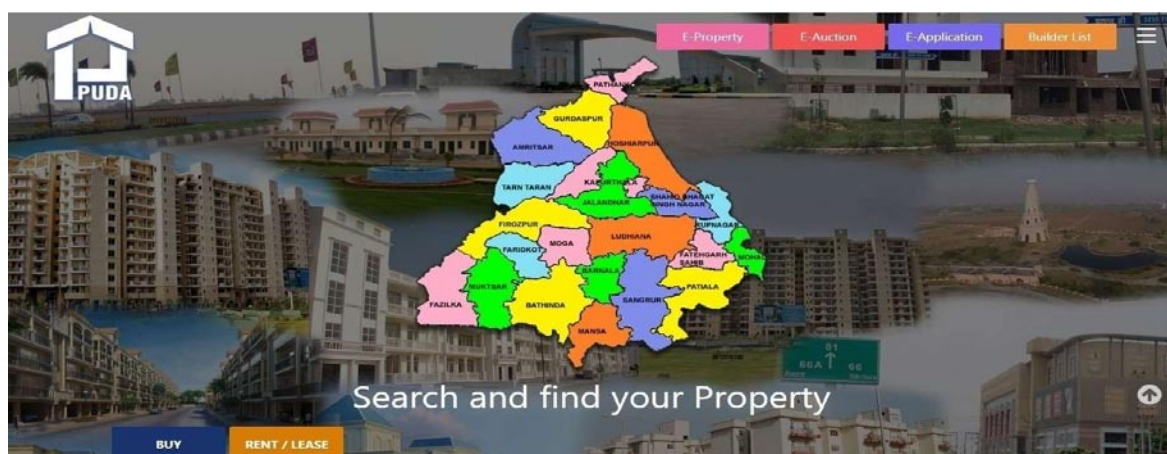

ਹਾਊਸਿੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ

ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ 2019-20 ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ:

1. ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਐਲ.ਯੂਜ਼ ਦੀ ਈ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡਿਜੀਟਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ
2. ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਉਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ.
3. ਪੁੱਛਾ 360 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੋ ਆਨਲਾਈਨ ਸੰਪਤੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇੱਕ ਈ-ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਮੋਡੀਊਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ (ਪੁੱਛਾ) ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਆਈ ਹੈ.
4. ਭੇਂ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਊਸਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੈੱਬ ਪੋਰਟਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਚਿੱਤਰ 114: ਪੁੱਛਾ 360 ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ - ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਈ-ਆਨਲਾਈਨ ਪੋਰਟਲ

8.5 ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਲ 2018 ਵਿੱਚ 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਸਪੁਰਦਗੀ' ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੇ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਬੈਕਐਂਡ ਕੰਪਿਊਟਰਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਸੇਵਾ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਆਨਲਾਈਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਟਰੈਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਂਡਰਾਂ ਲਈ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਟ੍ਰਾਂਸਪਰੈਂਸੀ ਇਨ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰੋਕਿਊਰਮੈਂਟ ਐਕਟ, 2019' ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਲਾਗੂ ਕਰੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਈ-ਖਰੀਦ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖਰੀਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਟੈਂਡਰ ਦੇ ਮੰਗ ਪੱਤਰ, ਟੈਂਡਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਬੋਲੀ ਲਗਾਉਣਾ, ਬੋਲੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨਾ। ਈ-ਖਰੀਦ ਦਾ ਪੋਰਟਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਸਾਰੇ ਟੈਂਡਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ.

ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਈ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜੀ.ਵੀ.ਪੀ. ਐਨ.ਆਈ.ਸੀ.) ਖਰੀਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਸਰਕਾਰੀ ਈ-ਮਾਰਕੀਟ ਪਲੇਸ (ਜੀਐਮ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਈ-ਕਾਮਰਸ ਪੋਰਟਲ ਹੈ। ਇਹ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਨ-ਸਟਾਪ ਪੋਰਟਲ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਪੀਐਸਯੂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ ਜੋ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਡਾਟਾ ਨਿਯਮਤ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਪਡੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈਡਿਊਲ) ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਡਿਸਪਲੇਅ ਬੋਰਡ ਕੇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ / ਫੀਡਬੈਕ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਬਸਾਈਟ ਦੇ 'ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਕੌਰਨਰ' ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਟਰੈਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ

ਆਈ.ਸੀ.ਟੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਰਜਵਿਧੀਆਂ / ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ / ਪ੍ਰੋਫਾਰਮਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀਆ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਰੇਖਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

8.6 ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ

ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਫੰਡਾਂ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ 18 ਕਾਰਜ (ਯੂ ਐਲ ਬੀ) ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ 13 ਕਾਰਜਾਂ (ਪੀ.ਆਰ.ਆਈ) ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 11 ਵੀਂ ਅਤੇ 12 ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੀ.ਆਰ.ਆਈਜ਼, ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 29 ਅਤੇ 18 ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸਾਰਣੀ 61: ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾ	ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ
ਪੰਚਾਇਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	1) ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ, ਡੇਅਰੀ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ
	2) ਪੇਂਡੂ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ
	3) ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ
	4) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ
	5) ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ
	6) ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ
	7) ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਲੇ
ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	8) ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ
	9) ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ
	10) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ
	11) ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ
	12) ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ
	13) ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ
ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ	1) ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਸਮੇਤ ਕਸਬੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ
	2) ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਨਿਯਮ
	10) ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਸੁਧਾਰ
	11) ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ
	12) ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ
	13) ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ

3) ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ	ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ
4) ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲ	14) ਕਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾ-ਘਰ, ਸਸਕਾਰ ਘਰ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ
5) ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ	15) ਪਸ਼ੂ ਛੱਪੜ
6) ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ, ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਠੋਸ ਕੂੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ	16) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ
7) ਫਾਇਰ ਸਰਵਿਸ	17) ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ
8) ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੰਗਲਾਤ	18) ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਅਤੇ ਚਮੜਾ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ
9) ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ	

ਸਾਧਨ: 15 ਵਾਂ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਸਾਲ 2019-20 ਦੌਰਾਨ, ਮਿਊਂਸਪੈਲਟੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਈ-ਗਵਰਨੈਂਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ:

- ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ 167 ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਜ਼. ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- ਆੱਨਲਾਈਨ ਬਿਲਿੰਗ ਅਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੀਵਰੇਜ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਲਈ ਆੱਨਲਾਈਨ ਅਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਟੈਕਸ ਦਾ ਆੱਨਲਾਈਨ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਲ.ਬੀ.ਜ਼. ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।
- ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫਾਇਰ ਐਨ.ਓ.ਸੀ. ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲਈ ਆੱਨਲਾਈਨ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ।
- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ।
- ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪਾਇਲਟ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰਾ ਇੰਦਰਾਜ ਲੇਖਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ 33% ਤੋਂ 50% ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

Annexures

Exhibit 1:GSDP in current and constant prices, 2011-12 to 2019-20 (in Rs. Lacs)	i
Exhibit 2:GSDP, GSVA growth rates	ii
Exhibit 3: Per-capita income (2011-12 to 2019-20): in current and constant terms (in Rs.)	iii
Exhibit 4:District wise per-capita income (in Rs.)	iv
Exhibit 5:Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in current prices (in Rs. Crores)	vi
Exhibit 6:Sector wise GSVA (2011-12 to 2019-20) in constant prices (in Rs. Crores)	ix
Exhibit 7:Sectoral growth rate	xii
Exhibit 8:Sectoral share of GSVA at current prices	xv
Exhibit 9:Monthly inflation rates: rural-urban-combined (Apr 2017 to Dec 2019) vis-à-vis India	xvii
Exhibit 10: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years (State-wise)	xx
Exhibit 11: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years	xxiii
Exhibit 12: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years	xxvi
Exhibit 13:Sectoral distribution of workers: 2018-19 (State-wise)	xxix
Exhibit 14: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 year	xxxi
Exhibit 15: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years	xxxiv
Exhibit 16: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years	xxxvii
Exhibit 17: Birth rate and death rate (1971 to 2017) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total)	xl
Exhibit 18:Rainfall trends	xli
Exhibit 19: Cropping intensity over the years	xliii

Exhibit 20:Livestock population	xliv
Exhibit 21:District wise agriculture markets	xvi
Exhibit 22:Annual tourist footfall: Domestic and Foreigners	xlviii
Exhibit 23:District-wise urbanisation rate	xlix
Exhibit 24:Breakdown of Punjab's budget (2011-12 to 2020-21) (in Rs. Crores)	li

Exhibit 1: GSDP in current and constant prices, 2011-12 to 2020-21 (in Rs. Lacs)

Year	GSDP at current prices	GSDP at constant prices	GSVA at current prices	GSVA at constant prices
2011-12	26,662,829	26,662,829	25,377,429	25,377,429
2012-13	29,773,382	28,082,285	28,083,782	26,540,116
2013-14	33,214,694	29,944,973	30,832,906	27,925,101
2014-15	35,510,182	31,212,533	32,877,935	29,009,391
2015-16	39,008,744	33,005,193	35,315,538	30,520,874
2016-17	42,698,810	35,272,056	38,618,871	32,484,547
2017-18	47,083,389	37,523,825	42,677,579	34,451,888
2018-19 (P)	52,530,263	39,686,559	46,753,137	36,279,142
2019-20 (Q)	55,577,825	41,266,824	49,202,854	37,560,517
2020-21(A)	54,161,529	38,621,525	48,097,997	35,471,476

*Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab
P=Provisional, Q= Quick, A= Advance*

Exhibit2: GSDP, GSV A growth rates

Year	Nominal GSDP Growth	Real GSDP Growth	Nominal GSV A Growth	Real GSV A Growth
2012-13	11.7%	5.3%	10.7%	4.6%
2013-14	11.6%	6.6%	9.8%	5.2%
2014-15	6.9%	4.2%	6.6%	3.9%
2015-16	9.9%	5.7%	7.4%	5.2%
2016-17	9.5%	6.9%	9.4%	6.4%
2017-18	10.3%	6.4%	10.5%	6.1%
2018-19 (P)	11.6%	5.8%	9.6%	5.3%
2019-20 (Q)	5.8%	4.0%	5.2%	3.5%
2020-21 (A)	-2.6%	-6.4%	-2.3%	-5.6%

*Source: Economic and Statistical Organisation,
Punjab P=Provisional, Q= Quick, A= Advance*

Exhibit3: Per-capita income (2011-12 to 2020-21) in current and constant (2011-12) terms (in Rs.)

Year	Per- capita income at current prices	Per- capita income at constant prices
2011-12	85,577	85,577
2012-13	94,318	88,915
2013-14	103,831	93,238
2014-15	108,970	95,807
2015-16	118,858	100,141
2016-17	128,780	105,848
2017-18	139,775	110,802
2018-19 (P)	153,940	115,529
2019-20 (Q)	161,083	118,848
2020-21(A)	155,157	109,839

*Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab
P=Provisional, Q= Quick, A= Advance*

Exhibit4: District wise per-capita income (in Rs.)

District	Year wise Per Capita Net District Domestic Product							Year wise Per Capita Net District Domestic Product						
	At Constant (2011-12) Prices							At Current Prices						
	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
Gurdaspur	66,461	66,702	66,373	63,255	64,536	72,425	75,797	66,461	70,850	73,901	73,038	76,983	88,723	96,990
Pathankot	75,473	78,047	74,997	71,225	81,279	85,581	89,243	75,473	83,181	82,923	82,111	97,294	103,948	112,818
Amritsar	68,848	73,242	82,309	86,763	89,155	93,817	98,075	68,848	77,948	92,195	98,903	104,170	112,955	122,360
Taran Tarn	66,084	69,119	69,549	69,254	74,363	74,821	79,774	66,084	73,605	77,678	79,905	89,894	93,279	104,723
Kapurthala	91,630	95,961	113,729	107,110	114,563	113,411	119,020	91,630	101,614	127,181	122,620	138,262	138,875	152,028
Jalandhar	91,957	97,191	103,213	107,737	117,224	119,189	127,111	91,957	103,333	115,030	121,106	136,583	142,134	157,237
SBS Nagar	102,262	106,565	104,619	109,469	114,978	120,608	127,953	102,262	113,361	116,758	124,339	137,029	147,458	160,929
Hoshiarpur	99,543	101,509	100,151	103,320	108,766	115,063	119,548	99,543	107,304	110,685	118,058	129,478	139,754	148,501
Roopnagar	101,739	103,084	114,583	128,001	132,614	139,004	145,161	101,739	109,702	127,473	146,917	156,900	169,725	182,552
SAS Nagar	100,838	105,125	113,386	118,934	120,738	129,612	137,942	100,838	111,065	126,429	132,816	141,439	154,310	168,706
Ludhiana	101,951	106,754	107,483	114,153	122,015	127,929	132,712	101,951	113,373	119,614	127,014	142,543	152,332	162,143
Firozpur	80,190	87,036	82,927	80,616	84,653	91,389	98,280	80,190	92,324	93,057	94,155	103,552	115,050	130,308
Fazilka	65,959	65,533	82,584	78,297	78,512	91,299	92,208	65,959	69,468	90,810	90,146	94,291	112,531	118,072
Faridkot	79,814	81,164	91,515	92,542	98,150	101,477	108,007	79,814	86,432	102,629	107,514	118,686	126,739	141,959
Muktsar	76,200	80,012	80,609	81,299	91,049	91,288	94,715	76,200	84,667	89,276	92,824	110,254	113,853	122,982

Year wise Per Capita Net District Domestic Product

Year wise Per Capita Net District Domestic Product

At Constant (2011-12) Prices

At Current Prices

District	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
Moga	91,342	95,434	100,833	103,718	109,741	115,490	120,436	91,342	101,350	112,528	117,513	131,391	141,197	152,903
Bathinda	78,936	81,289	85,884	88,164	83,203	92,258	95,648	78,936	85,651	94,648	100,503	98,955	112,387	121,167
Mansa	72,896	73,261	76,909	77,087	78,214	86,372	89,749	72,896	77,262	85,195	89,562	95,316	108,781	119,087
Sangrur	90,654	94,768	100,860	104,828	106,589	115,263	120,198	90,654	100,750	112,668	119,939	127,528	141,852	154,432
Barnala	88,658	92,033	91,380	91,643	99,359	106,915	113,784	88,658	97,009	101,976	105,066	120,254	133,832	148,547
Patiala	85,301	86,537	91,560	95,432	97,305	103,414	106,707	85,301	91,769	102,280	108,906	115,290	126,035	134,920
Fatehgarh Sahib	98,232	104,929	108,636	112,920	115,086	119,040	126,835	98,232	110,524	121,376	128,499	137,764	146,519	161,690
Punjab	85,577	88,915	93,238	95,807	100,141	105,848	110,802	85,577	94,318	103,831	108,970	118,858	128,780	139,775

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

Exhibit5: Sector wise GSVA (2011-12 to 2020-21) in current prices (in Rs. Crores)

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
1.	Agriculture, forestry and fishing	78,168	83,735	91,015	94,882	101,398	112,872	124,471	134,093	141,064	151,749
1.1	Crops	50,079	53,143	57,602	57,156	59,364	66,331	71,891	76,461	77,728	84,776
1.2	Livestock	20,346	22,220	24,903	28,047	32,112	36,134	41,852	46,455	516,42	54,985
1.3	Forestry and logging	7,157	7,696	7,588	8,602	8,735	9,028	9,285	9,741	10,078	10,331
1.4	Fishing and aquaculture	586	676	922	1,077	1,186	1,379	1,442	1,436	1,616	1,657
2.	Mining and quarrying	37	21	88	93	25	37	112	135	150	132
	Primary	78,205	83,755	91,103	94,975	101,423	112,909	124,583	134,228	141,213	151,881
3.	Manufacturing	37,507	40,671	44,375	44,585	51,126	54,772	59,140	64,585	65,081	59,886
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	7,149	8,160	9,594	12,373	13,485	14,586	18,977	20,210	21,375	21,033
5.	Construction	19,784	20,547	22,564	23,089	22,954	25,262	27,936	31,215	32,185	28,194
	Secondary	64,441	69,378	76,533	80,047	87,565	94,621	106,052	116,010	118,641	109,113
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	25,325	29,931	33,681	36,486	38,014	41,892	46,002	51,190	54,107	44,233
6.1	Trade & repair services	23,717	28,157	31,738	34,427	35,771	39,196	43,044	47,869	50,552	413,47

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
6.2	Hotels & restaurants	1,608	1,774	1,942	2,058	2,243	2,696	2,959	3,321	3,555	2,887
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	13,213	15,402	16,631	18,181	19,748	20,789	22,323	24,809	25,983	22,104
7.1	Railways	1,904	2,289	2,150	2,406	2,450	2,250	2,388	2,617	2,759	2,472
7.2	Road transport	6,251	7,089	7,869	8,452	8,701	9,481	10,461	11,766	12,071	9,892
7.3	Water transport	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.4	Air transport	25	47	41	65	114	132	172	130	162	168
7.5	Services incidental to transport	321	369	409	441	463	687	734	799	845	765
7.6	Storage	480	911	225	230	425	440	645	646	663	673
7.7	Communication & services related to broadcasting	4,232	4,698	5,937	6,586	7,595	7,800	7,924	8,850	9,483	8,134
8.	Financial services	14,643	16,560	17,069	16,961	18,928	19,208	20,929	23,652	24,480	24,773
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	22,747	25,741	28,816	31,474	32,760	35,870	39,024	43,130	45,715	46,181
10.	Public administration	12,695	14,869	15,399	17,533	18,410	20,238	22,126	23,145	24,771	25,061

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
11.	Other services	22,506	25,201	29,096	33,123	36,307	40,662	45,736	51,367	57,119	57,633
	Tertiary	111,129	127,704	140,693	153,757	164,167	178,659	196,141	217,294	232,174	219,986
12.	TOTAL GSVA at basic prices	253,774	280,838	308,329	328,779	353,155	386,189	426,776	467,531	492,029	480,980

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

P=Provisional, Q= Quick, A= Advance

Exhibit6: Sector wise GSVA (2011-12 to 2020-21) at constant (2011-12) prices (in Rs. Crores)

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
1.	Agriculture, forestry and fishing	78,168	78,868	81,472	78,661	79,763	84,749	88,641	90,183	91,816	96,697
1.1	Crops	50,079	50,142	51,738	48,244	47,946	51,195	52,952	52,721	52,174	55,462
1.2	Livestock	20,346	21,098	22,209	22,862	24,045	25,492	27,335	28,919	30,806	32,272
1.3	Forestry and logging	7,157	7,033	6,901	6,866	7,052	7,265	7,531	7,717	7,910	8,012
1.4	Fishing and aquaculture	586	595	624	689	721	796	823	826	927	951
2.	Mining and quarrying	37	20	78	82	33	43	49	52	62	56
	Primary	78,205	78,888	81,550	78,743	79,796	84,792	88,690	90,236	91,878	96,753
3.	Manufacturing	37,507	38,925	40,960	42,987	45,599	48,817	51,675	54,180	54,219	49,117
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	7,149	7,530	8,013	9,217	10,615	11,522	12,570	13,331	13,882	14,267
5.	Construction	19,784	19,421	19,978	20,254	20,719	21,322	22,345	24,040	24,482	21,397
	Secondary	64,441	65,876	68,951	72,457	76,933	81,661	86,591	91,551	92,583	84,781
6.	Trade, repair, hotels and restaurants	25,325	27,582	30,049	32,374	34,589	36,749	39,348	42,011	43,803	34,583
6.1	Trade & repair services	23,717	25,902	28,288	30,561	32,663	34,643	37,078	39,607	41,315	32,469

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
6.2	Hotels & restaurants	1,608	1,681	1,761	1,813	1,926	2,105	2,270	2,404	2,489	2,114
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	13,213	14,637	15,180	16,388	17,695	18,579	19,585	20,854	21,617	18,592
7.1	Railways	1,904	2,288	1,996	2,111	2,186	2,201	2,308	2,415	2,504	2,278
7.2	Road transport	6,251	6,687	7,288	7,765	8,219	8,838	9,519	10,189	10,526	8,492
7.3	Water transport	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.4	Air transport	25	43	35	98	114	121	135	148	158	143
7.5	Services incidental to transport	321	348	379	411	442	472	505	537	554	506
7.6	Storage	480	860	224	227	366	383	423	458	465	455
7.7	Communication & services related to broadcasting	4,232	4,411	5,258	5,776	6,367	6,564	6,696	7,107	7,409	6,718
8.	Financial services	14,643	15,526	16,030	16,516	17,314	18,001	18,936	20,005	21,025	20,896
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	22,747	24,481	26,188	28,181	29,671	31,788	34,049	36,307	37,971	36,634
10.	Public administration	12,695	13,961	14,589	15,749	16,651	17,792	19,031	20,056	21,607	21,062

S. No	Item	FY 12	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19(P)	FY 20(Q)	FY 21(A)
11.	Other services	22,506	24,450	26,714	29,685	32,561	35,484	38,288	41,773	45,121	41,412
	Tertiary	111,129	120,637	128,750	138,894	148,480	158,392	169,238	181,005	191,144	173,181
12.	TOTAL GSVA at basic prices	253,774	265,401	279,251	290,094	305,209	324,845	344,519	362,791	375,605	354,715

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

P=Provisional, Q= Quick, A= Advance

Exhibit 7: Sectoral growth rates

S. No.	Item	GSVA at current prices										GSVA at constant (2011-12) prices									
		FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21		
1.	Agriculture, forestry and fishing	7%	9%	4%	7%	11%	10%	8%	5%	8%	1%	3%	-3%	1%	6%	5%	2%	2%	5%		
1.1	Crops	6%	8%	-1%	4%	12%	8%	6%	2%	9%	0%	3%	-7%	-1%	7%	3%	0%	-1%	6%		
1.2	Livestock	9%	12%	13%	14%	13%	16%	11%	11%	6%	4%	5%	3%	5%	6%	7%	6%	7%	5%		
1.3	Forestry and logging	8%	-1%	13%	2%	3%	3%	5%	3%	3%	-2%	-2%	-1%	3%	3%	4%	2%	2%	1%		
1.4	Fishing and aquaculture	15%	36%	17%	10%	16%	5%	0%	13%	3%	2%	5%	10%	5%	10%	3%	0%	12%	3%		
2.	Mining and quarrying	-44%	329%	5%	-73%	49%	201%	20%	11%	-12%	-46%	290%	5%	-60%	31%	14%	6%	18%	-9%		
	Primary	7%	9%	4%	7%	11%	10%	8%	5%	8%	1%	3%	-3%	1%	6%	5%	2%	2%	5%		
3.	Manufacturing	8%	9%	0%	15%	7%	8%	9%	1%	-8%	4%	5%	5%	6%	7%	6%	5%	0%	-9%		
4.	Electricity, gas, water supply & other utility services	14%	18%	29%	9%	8%	30%	7%	6%	-2%	5%	6%	15%	15%	9%	9%	6%	4%	3%		
5.	Construction	4%	10%	2%	-1%	10%	11%	12%	3%	-12%	-2%	3%	1%	2%	3%	5%	8%	2%	-13%		
	Secondary	8%	10%	5%	9%	8%	12%	9%	2%	-8%	2%	5%	5%	6%	6%	6%	6%	1%	-8%		
6.	Trade, repair, hotels and	18%	13%	8%	4%	10%	10%	11%	6%	-18%	9%	9%	8%	7%	6%	7%	7%	4%	-21%		

GSVA at current prices

GSVA at constant (2011-12) prices

S. No.	Item	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21
	restaurants																		
6.1	Trade & repair services	19%	13%	8%	4%	10%	10%	11%	6%	-18%	9%	9%	8%	7%	6%	7%	7%	4%	-21%
6.2	Hotels & restaurants	10%	9%	6%	9%	20%	10%	12%	7%	-19%	5%	5%	3%	6%	9%	8%	6%	4%	-15%
7.	Transport, storage, communication & services related to broadcasting	17%	8%	9%	9%	5%	7%	11%	5%	-15%	11%	4%	8%	8%	5%	5%	6%	4%	-14%
7.1	Railways	20%	-6%	12%	2%	-8%	6%	10%	5%	-10%	20%	-13%	6%	4%	1%	5%	5%	4%	-9%
7.2	Road transport	13%	11%	7%	3%	9%	10%	12%	3%	-18%	7%	9%	7%	6%	8%	8%	7%	3%	-19%
7.3	Water transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.4	Air transport	89%	-12%	58%	75%	16%	31%	-24%	24%	3%	76%	-19%	177%	17%	6%	11%	10%	7%	-10%
7.5	Services incidental to transport	15%	11%	8%	5%	48%	7%	9%	6%	-9%	8%	9%	9%	7%	7%	7%	7%	3%	-9%
7.6	Storage	90%	-75%	2%	85%	3%	47%	0%	3%	2%	79%	-74%	1%	61%	5%	10%	8%	2%	-2%
7.7	Communication & services related to broadcasting	11%	26%	11%	15%	3%	2%	12%	7%	-14%	4%	19%	10%	10%	3%	2%	6%	4%	-9%

S. No.	Item	GSVA at current prices										GSVA at constant (2011-12) prices							
		FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21	FY 13	FY 14	FY 15	FY 16	FY 17	FY 18	FY 19	FY 20	FY 21
8.	Financial services	13%	3%	-1%	12%	1%	9%	13%	4%	1%	6%	3%	3%	5%	4%	5%	6%	5%	-1%
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	13%	12%	9%	4%	9%	9%	11%	6%	1%	8%	7%	8%	5%	7%	7%	7%	5%	-4%
10.	Public administration	17%	4%	14%	5%	10%	9%	5%	7%	1%	10%	4%	8%	6%	7%	7%	5%	8%	-3%
11.	Other services	12%	15%	14%	10%	12%	12%	12%	11%	1%	9%	9%	11%	10%	9%	8%	9%	8%	-8%
	Tertiary	15%	10%	9%	7%	9%	10%	11%	7%	-5%	9%	7%	8%	7%	7%	7%	7%	6%	-9%
12.	TOTAL GSVA at basic prices	11%	10%	7%	7%	9%	11%	10%	5%	-2%	5%	5%	4%	5%	6%	6%	5%	4%	-6%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab

S. No	Item	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19(P)	2019-20(Q)	2020-21(A)
7.2	Road transport	2%	3%	3%	3%	2%	2%	2%	3%	2%	2%
7.3	Water transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.4	Air transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.5	Services incidental to transport	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.6	Storage	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7.7	Communication & services related to broadcasting	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%	2%
8.	Financial services	6%	6%	6%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%
9.	Real estate, ownership of dwelling & professional services	9%	9%	9%	10%	9%	9%	9%	9%	9%	10%
10.	Public administration	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%
11.	Other services	9%	9%	9%	10%	10%	11%	11%	11%	12%	12%
	Tertiary	44%	45%	46%	47%	46%	46%	46%	46%	47%	46%
12.	TOTAL GSVA at basic prices	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Source: Economic and Statistical Organisation, Punjab
P=Provisional, Q= Quick, A= Advance

Exhibit 9 : Monthly inflation rates: rural-urban-combined (Apr 2017 to Dec 2019) vis-à-vis India

Year	Month	Description	Punjab			India		
			Rural	Urban	Combined	Rural	Urban	Combined
2017	April	General Index (All Groups)	5.11	3.09	4.22	3.02	3.03	2.99
2017	May	General Index (All Groups)	4.02	2.91	3.46	2.3	2.13	2.18
2017	June	General Index (All Groups)	2.78	1.28	2.07	1.52	1.41	1.46
2017	July	General Index (All Groups)	3.05	1.18	2.2	2.41	2.17	2.36
2017	August	General Index (All Groups)	3.79	2.92	3.43	3.22	3.35	3.28
2017	September	General Index (All Groups)	3.7	2.21	3.04	3.15	3.44	3.28
2017	October	General Index (All Groups)	3.92	2.29	3.19	3.36	3.81	3.58
2017	November	General Index (All Groups)	5.24	3.31	4.36	4.79	4.9	4.88
2017	December	General Index (All Groups)	6.2	3.9	5.18	5.27	5.09	5.21
2018	January	General Index (All Groups)	6.7	3.82	5.42	5.21	4.93	5.07
2018	February	General Index (All Groups)	5.5	2.94	4.31	4.45	4.52	4.44
2018	March	General Index (All Groups)	4.63	2.21	3.59	4.44	4.12	4.28
2018	April	General Index (All Groups)	4.94	3.08	4.05	4.67	4.42	4.58
2018	May	General Index (All Groups)	5.41	2.99	4.36	4.88	4.72	4.87
2018	June	General Index (All Groups)	6.33	4.67	5.62	4.93	4.85	4.92
2018	July	General Index (All Groups)	5.69	3.82	4.92	4.11	4.32	4.17
2018	August	General Index (All Groups)	4.47	1.99	3.32	3.41	3.99	3.69
2018	September	General Index (All Groups)	4.83	3.79	4.38	3.27	4.31	3.7
2018	October	General Index (All Groups)	3.55	4.4	3.92	2.82	4.04	3.38
2018	November	General Index (All Groups)	3.59	2.9	3.36	1.71	3.12	2.33

Year	Month	Description	Punjab			India		
			Rural	Urban	Combined	Rural	Urban	Combined
2018	December	General Index (All Groups)	3.8	2.15	3.13	1.5	2.91	2.11
2019	January	General Index (All Groups)	2.92	1.69	2.39	1.22	2.91	1.97
2019	February	General Index (All Groups)	3.09	1.93	2.63	1.81	3.43	2.57
2019	March	General Index (All Groups)	3.54	2.78	3.16	1.8	4.1	2.86
2019	April	General Index (All Groups)	3.75	3.07	3.45	1.87	4.3	2.99
2019	May	General Index (All Groups)	3.74	3.36	3.58	1.86	4.51	3.05
2019	June	General Index (All Groups)	3.34	2.57	2.96	2.21	4.33	3.18
2019	July	General Index (All Groups)	2.87	2.7	2.78	2.19	4.22	3.15
2019	August	General Index (All Groups)	3.71	3.83	3.8	2.25	4.49	3.28
2019	September	General Index (All Groups)	4.39	3.57	3.98	3.24	4.78	3.99
2019	October	General Index (All Groups)	6.15	3.77	5.15	4.29	5.11	4.62
2019	November	General Index (All Groups)	5.44	4.6	5.05	5.27	5.76	5.54
2019	December	General Index (All Groups)	7.1	6.91	7.02	7.33	7.46	7.35
2020	January	General Index (All Groups)	7.73	7.76	7.72	7.73	7.39	7.59
2020	February	General Index (All Groups)	7.41	7.79	7.53	6.67	6.57	6.58
2020	March	General Index (All Groups)	7.19	7.07	7.15	6.09	5.59	5.84
2020	June	General Index (All Groups)	5.06	5.01	5.10	6.34	6.12	6.23
2020	July	General Index (All Groups)	5.72	5.93	5.84	6.76	6.70	6.73
2020	August	General Index (All Groups)	5.02	5.79	5.34	6.66	6.80	6.69
2020	September	General Index (All Groups)	5.30	6.18	5.71	7.36	7.26	7.27

Year	Month	Description	Rural	Punjab			India		
				Urban	Combined	Rural	Urban	Combined	
2020	October	General Index (All Groups)	5.39	6.20	5.73	7.75	7.33	7.61	
2020	November	General Index (All Groups)	5.03	5.75	5.36	7.20	6.73	6.93	
2020	December	General Index (All Groups)	2.17	4.00	2.91	4.07	5.19	4.59	

Source: Mospi, Government of India

Exhibit 10: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years (State-wise)

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	83.5	53.4	68.4	80.6	29.9	54.3	82.5	45.1	63.5
Arunachal Pradesh	67.3	17.8	45.5	66.0	15.2	41.7	67.1	17.4	44.8
Assam	82.6	13.5	49.7	78.4	14.8	47.6	82.1	13.6	49.4
Bihar	76.3	4.2	41.5	72.8	7.0	40.9	76.0	4.5	41.4
Chhattisgarh	80.9	56.7	69.0	82.3	31.4	56.6	81.1	51.7	66.6
Delhi	80.5	16.3	49.8	79.7	19.8	53.6	79.7	19.7	53.5
Goa	75.8	34.4	54.1	83.0	36.5	60.1	80.4	35.6	57.8
Gujarat	84.6	27.1	56.9	83.0	18.6	52.3	83.9	23.5	54.9
Haryana	80.0	15.1	49.3	79.3	21.0	52.5	79.7	17.1	50.4
Himachal Pradesh	80.3	67.5	73.8	78.4	34.1	58.0	80.1	64.1	72.1
Jammu & Kashmir	80.4	39.8	60.4	78.7	23.3	51.6	80.0	36.3	58.5
Jharkhand	82.4	25.8	52.6	77.8	12.8	43.6	81.3	22.7	50.5
Karnataka	83.4	31.5	58.0	83.8	23.1	54.4	83.5	28.2	56.6
Kerala	76.5	35.5	54.6	79.9	35.0	55.4	78.1	35.2	55.0
Madhya Pradesh	83.7	33.7	59.6	78.8	19.1	49.5	82.1	29.8	56.9
Maharashtra	79.8	42.9	62.1	79.6	24.8	53.0	79.7	35.1	58.2

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	77.3	26.8	51.5	73.9	29.8	51.7	76.3	27.7	51.5
Meghalaya	79.4	57.9	68.7	67.8	30.9	48.5	77.5	53.1	65.2
Mizoram	77.5	30.3	54.6	68.1	31.7	49.1	73.2	30.9	52.0
Nagaland	74.0	23.9	48.4	73.3	19.3	46.5	73.8	22.6	47.8
Odisha	85.5	28.2	56.0	81.7	22.2	50.8	84.9	27.2	55.2
Punjab	77.9	20.9	50.5	83.1	21.3	54.2	80.0	21.1	51.9
Rajasthan	78.6	39.9	59.3	79.0	18.0	49.3	78.7	34.1	56.6
Sikkim	77.9	57.9	68.3	78.1	37.9	60.4	77.9	52.7	66.1
Tamil Nadu	84.5	47.5	64.8	80.0	32.0	55.7	82.2	40.2	60.4
Telangana	80.0	52.2	65.6	79.0	26.8	53.2	79.6	41.5	60.2
Tripura	82.7	17.5	50.9	78.6	23.1	50.3	82.0	18.5	50.8
Uttarakhand	74.9	23.2	48.4	77.7	17.4	49.2	75.8	21.6	48.6
Uttar Pradesh	76.2	15.3	44.9	73.9	09.9	43.0	75.6	14.1	44.4
West Bengal	87.2	22.2	54.5	84.2	27.6	55.7	86.2	23.9	54.9
A & N Islands	89.8	34.9	61.3	89.2	34.9	64.2	89.5	34.9	62.5
Chandigarh	81.4	23.5	56.9	79.3	27.7	54.9	79.4	27.5	54.9
Dadra & Nagar Haveli	85.7	66.0	77.1	88.3	21.1	64.0	87.2	43.5	69.9
Daman & Diu	90.5	10.2	50.2	90.9	22.5	61.1	90.9	20.0	59.2

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Lakshadweep	87.8	13.4	52.9	82.0	22.9	49.2	83.7	20.8	50.1
Puducherry	90.5	46.5	66.5	81.9	28.2	53.0	85.1	35.0	58.0
All-India	80.6	28.3	54.5	79.6	22.5	51.6	80.3	26.5	53.6

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 11: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	79.0	51.1	65.0	75.2	26.7	50.1	77.7	42.5	59.9
Arunachal Pradesh	63.3	15.6	42.3	61.0	10.8	37.0	62.9	14.8	41.4
Assam	77.2	12.5	46.4	70.4	12.5	42.3	76.4	12.5	45.9
Bihar	67.9	4.2	37.1	64.8	6.2	36.4	67.6	4.4	37.0
Chhattisgarh	78.7	56.2	67.7	78.3	29.0	53.4	78.6	50.9	64.9
Delhi	80.0	16.3	49.6	70.7	17.8	47.7	71.7	17.7	47.8
Goa	73.9	27.5	49.6	76.8	30.7	54.1	75.7	29.4	52.4
Gujarat	81.3	26.6	54.9	80.1	18.1	50.5	80.8	23.0	53.0
Haryana	71.4	14.0	44.3	72.1	19.1	47.8	71.7	15.7	45.5
Himachal Pradesh	75.4	64.2	69.8	73.0	28.8	52.6	75.1	60.6	67.9
Jammu & Kashmir	77.8	37.2	57.8	73.9	16.8	46.0	76.9	32.9	55.3
Jharkhand	77.4	25.6	50.2	70.7	11.7	39.7	75.8	22.3	47.7
Karnataka	80.4	31.0	56.2	79.5	21.7	51.5	80.1	27.4	54.4
Kerala	72.2	29.2	49.2	75.1	27.7	49.3	73.5	28.5	49.3
Madhya Pradesh	81.0	33.5	58.1	71.5	17.9	45.7	78.5	29.3	54.8
Maharashtra	75.8	41.4	59.3	75.2	22.2	49.5	75.6	33.1	55.1
Manipur	71.1	22.4	46.2	66.1	27.4	46.6	69.7	23.8	46.3

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Meghalaya	77.8	56.6	67.2	64.5	26.6	44.7	75.6	51.3	63.4
Mizoram	74.1	27.7	51.6	62.9	27.5	44.5	68.9	27.6	48.2
Nagaland	62.6	18.3	39.9	61.9	11.1	36.7	62.4	16.3	39.0
Odisha	79.3	26.9	52.3	73.0	17.2	44.0	78.2	25.3	51.0
Punjab	71.5	19.1	46.2	77.8	18.8	50.2	74.0	19.0	47.8
Rajasthan	73.4	39.0	56.3	72.0	15.3	44.4	73.1	32.8	53.1
Sikkim	75.4	56.8	66.5	75.0	35.0	57.3	75.3	51.1	64.0
Tamil Nadu	77.8	44.6	60.1	74.9	29.1	51.7	76.4	37.3	56.0
Telangana	73.2	49.5	60.9	71.6	22.0	47.1	72.5	38.0	54.9
Tripura	77.9	12.4	45.9	71.6	16.0	43.3	76.8	13.1	45.4
Uttarakhand	70.6	19.9	44.6	69.5	12.1	42.4	70.3	17.8	44.0
Uttar Pradesh	72.2	15.0	42.7	65.4	09.3	38.3	70.4	13.7	41.7
West Bengal	83.6	21.9	52.5	79.5	26.5	52.8	82.3	23.4	52.6
A & N Islands	83.5	23.0	52.1	85.9	21.6	56.3	84.6	22.4	53.9
Chandigarh	81.4	21.2	56.0	73.3	24.9	50.4	73.7	24.8	50.7
Dadra & Nagar Haveli	84.1	66.0	76.2	87.1	20.0	62.8	85.8	42.9	68.9
Daman & Diu	90.5	10.2	50.2	90.9	22.5	61.1	90.8	20.0	59.1
Lakshadweep	53.2	07.3	31.6	63.7	11.7	34.9	60.8	10.8	34.1

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Puducherry	78.7	41.8	58.5	76.6	26.7	49.7	77.3	32.3	52.9
all-India	75.8	27.2	51.5	73.7	20.2	47.5	75.1	25.0	50.3

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 12: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-59 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	5.3	4.2	4.9	6.7	10.6	7.8	5.8	5.7	5.7
Arunachal Pradesh	6.0	12.3	7.1	7.6	28.9	11.3	6.2	14.9	7.7
Assam	6.5	7.2	6.6	10.3	15.6	11.1	6.9	8.2	7.1
Bihar	11.1	1.4	10.6	11.0	12.3	11.1	11.0	3.1	10.6
Chhattisgarh	2.7	0.8	1.9	4.9	7.8	5.7	3.1	1.6	2.6
Delhi	0.6	0.0	0.5	11.2	10.1	11.1	10.9	9.8	10.7
Goa	2.5	19.9	8.3	7.5	15.8	10.0	5.8	17.4	9.4
Gujarat	3.9	1.9	3.5	3.5	2.6	3.4	3.7	2.1	3.4
Haryana	10.7	7.3	10.2	9.0	9.0	9.0	10.1	8.0	9.8
Himachal Pradesh	6.1	4.8	5.5	6.9	15.7	9.3	6.2	5.4	5.8
Jammu & Kashmir	3.3	6.5	4.3	6.0	27.7	10.8	3.8	9.4	5.6
Jharkhand	6.1	0.6	4.7	9.0	8.7	9.0	6.7	1.7	5.5
Karnataka	3.5	1.4	3.0	5.1	6.2	5.3	4.1	3.0	3.9
Kerala	5.6	17.8	9.9	6.0	20.7	11.0	5.8	19.1	10.4
Madhya Pradesh	3.2	0.6	2.5	8.0	6.4	7.7	4.4	1.6	3.7
Maharashtra	5.1	3.6	4.6	5.4	10.5	6.6	5.2	5.7	5.4
Manipur	7.9	16.5	10.2	10.5	8.0	9.7	8.7	13.9	10.1

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Meghalaya	2.0	2.2	2.1	4.8	14.0	7.9	2.4	3.4	2.8
Mizoram	4.4	8.3	5.4	7.7	13.2	9.5	5.8	10.8	7.3
Nagaland	15.5	23.5	17.5	15.5	42.3	21.0	15.5	27.9	18.5
Odisha	7.3	4.4	6.6	10.7	22.5	13.3	7.9	6.9	7.6
Punjab	8.3	8.9	8.4	6.4	11.8	7.4	7.5	10.0	8.0
Rajasthan	6.5	2.2	5.1	8.8	14.8	9.9	7.1	3.9	6.2
Sikkim	3.2	1.9	2.7	4.0	7.7	5.0	3.4	3.0	3.3
Tamil Nadu	7.9	6.3	7.3	6.4	9.1	7.2	7.2	7.3	7.2
Telangana	8.6	5.1	7.2	9.4	17.8	11.5	8.9	8.6	8.8
Tripura	5.8	29.1	9.8	8.9	30.6	14.0	6.4	29.5	10.5
Uttarakhand	5.7	14.0	7.8	10.5	30.2	13.8	7.2	17.5	9.5
Uttar Pradesh	5.3	2.0	4.7	11.5	6.2	10.9	6.9	2.7	6.2
West Bengal	4.1	1.5	3.6	5.5	4.0	5.2	4.6	2.4	4.1
A & N Islands	6.9	34.2	15.0	3.7	38.2	12.3	5.5	35.8	13.8
Chandigarh	0.0	9.6	1.7	7.5	10.0	8.1	7.1	10.0	7.8
Dadra & Nagar Haveli	1.8	0.0	1.2	1.4	5.4	1.9	1.6	1.3	1.5
Daman & Diu	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Lakshadweep	39.4	45.6	40.2	22.3	48.7	29.1	27.4	48.3	32.0

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Puducherry	13.1	10.1	12.0	6.6	5.5	6.3	9.1	7.8	8.7
All-India	6.0	3.8	5.4	7.4	10.3	8.0	6.5	5.5	6.2

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 13: Sectoral distribution of workers: 2018-19 (State-wise)

State	Agriculture, forestry and fishing	Mining & quarrying	Manufacturing	Electricity, Gas & other utilities	Construction	Trade & Repair	Accommodation & Food service activities	Transport, Storage & Communication	Financial & insurance activities	Real Estate	Other Services
Andhra Pradesh	44.35	0.29	10.60	0.67	10.89	9.24	2.90	7.08	1.02	0.29	12.67
Bihar	48.89	0.34	5.30	0.25	16.79	12.17	1.64	4.78	0.57	0.07	9.21
Chhattisgarh	64.65	0.51	5.46	0.38	9.39	8.80	0.87	1.99	0.24	0.05	7.67
Goa	8.09	1.12	16.39	1.51	7.52	20.83	8.04	9.09	2.01	0.14	25.27
Gujarat	42.77	0.62	20.84	0.40	5.29	10.89	0.84	5.72	1.97	0.10	10.55
Haryana	26.85	0.07	17.60	1.28	13.94	12.82	1.19	7.27	1.96	0.79	16.23
Jharkhand	42.77	1.83	7.68	0.53	22.31	8.46	1.38	4.58	1.08	0.15	9.22
Karnataka	40.97	0.53	11.74	0.51	8.68	10.77	2.82	10.73	1.67	0.39	11.18
Kerala	20.36	0.33	11.77	0.77	19.53	14.27	3.25	9.31	3.29	0.15	16.99
Madhya Pradesh	57.21	0.35	6.84	0.31	12.68	8.49	1.22	3.05	0.34	0.10	9.38
Maharashtra	45.34	0.32	11.24	0.67	6.35	11.07	2.11	6.74	1.84	0.25	14.07
Odisha	44.10	0.96	8.15	0.41	19.97	9.89	1.44	5.18	0.59	0.02	9.31
Punjab	24.59	0.12	19.39	1.37	14.51	14.11	2.41	5.74	1.20	0.35	16.22
Rajasthan	52.73	0.72	7.50	0.74	12.76	8.04	1.52	4.57	0.86	0.16	10.41
Tamil Nadu	27.26	0.20	18.74	0.80	14.70	11.30	3.08	8.48	1.57	0.27	13.60

State	Agriculture, forestry and fishing	Mining & quarrying	Manufacturing	Electricity, Gas & other utilities	Construction	Trade & Repair	Accommodation & Food service activities	Transport, Storage & Communication	Financial & insurance activities	Real Estate	Other Services
Telangana	43.56	0.51	12.86	0.45	8.67	8.79	1.09	7.48	1.00	0.66	14.92
Uttar Pradesh	49.99	0.14	10.51	0.40	13.68	10.04	1.45	3.83	0.78	0.13	9.05
West Bengal	34.24	0.38	18.66	0.44	11.07	11.69	1.65	6.24	0.85	0.10	14.68
India	42.49	0.42	12.07	0.56	12.10	10.76	1.86	5.93	1.17	0.20	12.46

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 14: Labour force participation rate (LFPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 year

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	62.50	34.00	48.30	56.10	27.70	38.70	60.40	30.00	45.00
Arunachal Pradesh	28.70	14.70	23.20	25.70	13.70	20.00	28.20	14.50	22.60
Assam	58.70	8.80	34.60	53.20	13.80	34.50	58.10	9.30	34.50
Bihar	50.70	01.40	27.90	45.20	03.70	25.30	50.20	01.60	27.60
Chhattisgarh	54.60	34.00	44.50	58.60	22.60	40.00	55.30	31.70	43.60
Delhi	60.10	32.40	47.20	59.90	14.80	41.70	59.90	15.50	41.90
Goa	45.60	44.30	44.90	68.60	33.80	52.10	60.70	37.90	49.40
Gujarat	66.30	18.00	43.40	67.40	19.20	45.20	66.80	18.50	44.20
Haryana	61.50	8.20	37.90	58.80	15.50	40.30	60.60	11.60	38.70
Himachal Pradesh	53.10	45.50	49.50	55.10	25.40	42.20	53.30	43.10	48.60
Jammu & Kashmir	58.30	30.50	45.10	51.40	24.00	38.20	56.90	29.10	43.70
Jharkhand	64.00	17.10	38.30	55.90	08.00	30.20	62.00	15.00	36.40
Karnataka	61.80	16.70	40.60	66.80	17.30	43.10	63.80	16.90	41.60
Kerala	43.30	23.00	32.90	51.60	29.10	39.90	47.00	25.80	36.00
Madhya Pradesh	65.80	16.80	43.30	54.30	10.60	33.50	62.80	15.10	40.60
Maharashtra	57.90	20.60	41.10	57.50	19.70	39.30	57.80	20.20	40.30

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Manipur	48.40	18.90	32.70	42.00	19.00	30.40	46.50	18.90	32.10
Meghalaya	56.90	33.90	45.70	36.90	20.50	27.90	53.50	31.00	42.30
Mizoram	51.20	21.30	37.40	30.80	22.50	26.40	41.80	21.90	32.00
Nagaland	44.00	23.60	33.30	44.00	23.70	33.70	44.00	23.60	33.40
Odisha	66.50	18.30	41.30	59.30	21.90	39.10	65.30	19.00	40.90
Punjab	59.70	13.80	39.00	65.40	19.70	45.20	61.90	16.00	41.40
Rajasthan	57.90	22.90	44.80	56.80	12.50	35.10	57.60	20.30	39.30
Sikkim	48.90	22.70	36.80	56.00	32.60	45.70	51.00	25.50	39.40
Tamil Nadu	62.00	24.50	41.90	57.80	23.20	41.10	59.80	23.90	41.50
Telangana	54.20	28.30	40.90	59.10	21.00	40.40	56.50	25.10	40.70
Tripura	56.70	14.00	35.60	44.70	21.20	32.70	54.70	15.30	35.10
Uttarakhand	48.90	15.40	31.50	56.40	18.10	40.10	51.30	16.10	33.90
Uttar Pradesh	54.40	07.50	30.60	55.40	07.30	32.80	54.70	07.40	31.10
West Bengal	71.30	14.40	42.00	64.20	22.30	43.10	69.10	16.80	42.30
A & N Islands	70.60	44.20	55.70	75.20	32.00	53.80	72.70	39.40	54.90
Chandigarh	67.50	28.40	52.00	53.60	20.60	39.20	54.50	21.00	40.00
Dadra & Nagar Haveli	71.10	61.70	67.20	79.20	12.50	55.80	75.60	37.60	61.10
Daman & Diu	77.60	00.20	41.10	82.00	12.10	50.20	81.30	10.30	48.80

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Lakshadweep	82.20	28.10	55.80	59.10	29.20	42.20	65.80	28.90	45.70
Puducherry	76.80	33.10	50.90	53.00	19.10	33.90	61.70	24.60	40.40
all-India	58.80	15.80	37.80	58.60	17.10	38.70	58.80	16.20	38.10

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 15: Worker Population Ratio (WPR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	52.30	28.80	40.60	43.20	15.20	28.70	49.30	24.00	36.50
Arunachal Pradesh	20.40	09.10	16.00	17.10	04.90	11.30	19.90	08.20	15.10
Assam	45.40	06.90	26.80	37.70	08.00	23.50	44.50	07.00	26.40
Bihar	34.80	01.20	19.30	31.50	02.00	17.30	34.50	01.30	19.10
Chhattisgarh	49.20	33.00	41.30	49.90	17.80	33.30	49.30	29.90	39.70
Delhi	59.20	32.40	46.80	46.30	10.50	31.90	46.80	11.50	32.50
Goa	41.90	30.70	35.90	52.50	22.70	38.40	48.90	25.90	37.50
Gujarat	59.80	16.70	39.40	62.20	18.00	41.90	60.90	17.30	40.50
Haryana	45.90	06.30	28.40	49.50	12.50	33.70	47.10	08.30	30.10
Himachal Pradesh	42.10	38.20	40.30	46.70	17.20	33.90	42.70	35.70	39.50
Jammu & Kashmir	53.50	25.80	40.40	40.70	11.90	26.90	51.00	23.00	37.70
Jharkhand	54.30	16.80	33.80	43.70	05.70	23.30	51.70	14.20	31.30
Karnataka	54.90	15.80	36.60	57.80	14.20	36.90	56.10	15.20	36.70
Kerala	33.10	09.70	21.10	39.70	13.70	26.10	36.10	11.50	23.40
Madhya Pradesh	60.50	16.40	40.20	42.40	08.30	26.20	55.70	14.10	36.40
Maharashtra	50.10	17.10	35.20	49.50	15.40	33.20	49.80	16.40	34.30
Manipur	35.50	09.90	21.80	28.20	13.50	20.80	33.40	10.90	21.60

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Meghalaya	53.40	31.10	42.60	31.20	13.50	21.50	49.60	27.40	38.50
Mizoram	43.90	15.80	31.00	21.60	14.70	18.00	33.70	15.20	24.60
Nagaland	17.10	09.90	13.30	20.70	07.40	14.00	18.20	09.20	13.50
Odisha	51.80	15.20	32.70	43.70	11.70	26.30	50.50	14.60	31.60
Punjab	47.00	09.10	29.90	55.10	14.70	37.30	50.10	11.20	32.70
Rajasthan	48.20	21.40	35.10	43.80	07.60	26.10	47.10	17.90	32.80
Sikkim	43.50	21.20	33.20	49.80	27.50	40.00	45.40	22.90	35.20
Tamil Nadu	45.70	17.40	30.50	47.00	17.10	32.60	46.40	17.30	31.50
Telangana	38.60	22.50	30.30	43.60	12.90	28.60	40.90	18.30	29.50
Tripura	45.10	05.40	25.50	30.10	08.30	18.90	42.50	05.90	24.30
Uttarakhand	42.30	09.00	25.00	43.50	08.00	28.40	42.70	08.80	26.00
Uttar Pradesh	47.40	06.80	26.70	42.70	06.10	25.50	46.20	06.70	26.40
West Bengal	63.80	13.60	37.90	54.20	19.90	36.90	60.80	15.50	37.60
A & N Islands	56.70	16.30	33.80	66.30	12.40	39.60	61.20	14.70	36.30
Chandigarh	67.50	24.00	50.20	43.10	16.70	31.60	44.60	17.10	32.70
Dadra & Nagar Haveli	67.90	61.70	65.30	76.70	09.90	53.30	72.80	36.30	58.90
Daman & Diu	77.60	00.20	41.10	81.90	12.10	50.10	81.30	10.30	48.80
Lakshadweep	05.70	14.20	09.80	29.30	03.80	14.90	22.50	06.20	13.60

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Puducherry	56.10	23.90	37.00	40.10	15.10	26.10	46.00	18.60	30.30
all-India	49.10	13.60	31.70	47.60	12.70	30.90	48.60	13.30	31.50

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 16: Unemployment Rate (UR) (in %) according to usual status (ps+ss) for each State/UT age groups: 15-29 years

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Andhra Pradesh	16.30	15.20	15.90	23.00	33.00	26.00	18.40	19.90	18.90
Arunachal Pradesh	28.90	38.10	31.10	33.30	64.20	43.50	29.50	43.50	33.10
Assam	22.60	21.40	22.50	29.20	42.50	31.80	23.30	24.90	23.50
Bihar	31.30	10.50	30.80	30.30	47.20	31.50	31.20	19.10	30.90
Chhattisgarh	09.90	03.00	07.30	14.90	21.10	16.70	10.90	05.60	09.00
Delhi	01.50	00.00	01.00	22.60	28.80	23.50	21.90	26.30	22.50
Goa	08.30	30.60	20.00	23.40	32.70	26.30	19.50	31.70	24.20
Gujarat	09.70	07.10	09.20	07.60	06.30	07.40	08.80	06.80	08.40
Haryana	25.30	22.90	25.10	15.90	19.40	16.50	22.20	21.20	22.10
Himachal Pradesh	20.70	15.90	18.60	15.20	32.20	19.60	20.00	17.00	18.80
Jammu & Kashmir	08.20	15.20	10.40	20.80	50.20	29.70	10.40	21.00	13.80
Jharkhand	15.10	01.90	11.90	22.00	28.00	22.80	16.60	05.10	14.00
Karnataka	11.20	04.90	10.00	13.50	17.80	14.40	12.20	10.50	11.80
Kerala	23.40	57.80	35.80	23.10	53.10	34.60	23.30	55.40	35.20
Madhya Pradesh	08.10	02.60	07.10	21.90	22.10	21.90	11.30	06.40	10.40
Maharashtra	13.60	17.00	14.40	13.90	21.50	15.70	13.70	19.00	14.90
Manipur	26.80	47.60	33.20	32.80	28.90	31.60	28.40	42.60	32.80

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Meghalaya	06.10	08.10	06.80	15.50	34.40	23.10	07.20	11.80	08.90
Mizoram	14.10	25.90	17.20	29.90	34.30	31.90	19.40	30.40	23.10
Nagaland	61.00	58.20	60.00	53.00	68.90	58.60	58.60	61.20	59.60
Odisha	22.00	16.80	20.80	26.40	46.90	32.60	22.70	23.00	22.80
Punjab	21.30	34.30	23.40	15.70	25.20	17.50	19.00	30.20	21.00
Rajasthan	16.70	06.50	13.90	22.90	39.10	25.70	18.30	11.70	16.60
Sikkim	11.10	06.60	09.80	11.10	15.80	12.60	11.10	09.90	10.70
Tamil Nadu	26.30	29.10	27.10	18.70	26.20	20.70	22.50	27.80	24.00
Telangana	28.90	20.60	25.90	26.30	38.30	29.40	27.60	27.10	27.40
Tripura	20.50	61.50	28.50	32.70	60.80	42.00	22.20	61.30	30.70
Uttarakhand	13.50	41.30	20.60	22.90	55.80	29.20	16.80	45.30	23.50
Uttar Pradesh	13.00	08.70	12.50	22.90	16.90	22.30	15.60	10.50	15.00
West Bengal	10.50	05.40	09.60	15.60	10.90	14.40	12.00	07.60	11.10
A & N Islands	19.70	63.10	39.20	11.80	61.40	26.40	15.90	62.60	33.90
Chandigarh	00.00	15.50	03.40	19.60	19.00	19.50	18.10	18.80	18.20
Dadra & Nagar Haveli	04.50	00.00	02.80	03.20	21.00	04.60	03.87	03.40	03.70
Daman & Diu	00.00	00.00	00.00	00.10	00.00	00.10	00.10	00.00	00.10
Lakshadweep	93.10	49.50	82.40	50.40	87.10	64.70	65.80	78.60	70.30

State/UT	Rural			Urban			Rural + Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	Person	Male	Female	Person
Puducherry	27.00	27.80	27.30	24.20	20.60	23.10	25.50	24.40	25.10
all-India	16.60	13.80	16.00	18.70	25.70	20.20	17.20	17.70	17.30

Source: PLFS, 2018-19

Exhibit 17: Birth rate and death rate (1971 to 2017) vis-à-vis India (Rural, Urban, Total)

Birth Rate											
Year	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2006	2011	2017	2018
Punjab	34%	32%	30%	29%	28%	24%	21%	18%	16%	15%	14%
India	37%	34%	34%	33%	30%	28%	25%	24%	22%	20%	20%

Death Rate											
Year	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2006	2011	2017	2018
Punjab	10%	11%	9%	8%	8%	7%	7%	7%	7%	7%	7%
India	15%	15%	13%	11%	10%	9%	8%	8%	7%	6%	6%

Source: SRS

Exhibit 18: Rainfall trends

Annual average Rainfall by Districts in Punjab		
District	FY 2018-19 Rainfall (mm)	Departure of annual rainfall (%)
Gurdaspur	1306.9	19%
Amritsar	511.5	-27%
Tarn Taran	560.5	26%
Kapurthala	566.2	30%
Jalandhar	575.7	-8%
S.B.S. Nagar	1109.4	18%
Hoshiarpur	904.0	0%
Rupnagar	1378.9	44%
S.A.S. Nagar	924.8	13%
Ludhiana	742.5	19%
Firozpur	107.2	-76%
Sri Muktsar Sahib	287.1	1%
Moga	340.3	-26%
Bathinda	271.5	-33%
Sangrur	492.1	-12%
Patiala	842.9	18%
Fatehgarh Sahib	712.5	7%

Annual average Rainfall by Districts in Punjab

District	FY 2018-19 Rainfall (mm)	Departure of annual rainfall (%)
Faridkot	411.8	0
Mansa	759.5	-46%
Barnala	568.5	27%

Source: Statistical Abstract 2019, Rainfall Statistics of India 2018 and Indian Meteorological Department

Exhibit 19: Cropping intensity over the years

Year	Crop intensity (%)
1990-91	177.9
1991-92	178.4
1992-93	182.5
1993-94	180.9
1994-95	182.7
1995-96	187.3
1996-97	184.9
1997-98	184.8
1998-99	186.3
1999-00	186.4
2000-01	186.8
2001-02	186.7
2002-03	185
2003-04	186.5
2004-05	188.8
2005-06	187.7
2006-07	187.9
2007-08	188

Year	Crop intensity (%)
2008-09	189.8
2009-10	189.4
2010-11	189.6
2011-12	191.2
2012-13	189.6
2013-14	189.3
2014-15	190.8
2015-16*	190.3
2016-17*	189
2017-18	190
2018-19	190

Source: <https://www.rbi.org.in/scripts/PublicationsView.aspx?id=18845>, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.

Exhibit 20: Livestock population

Year	Livestock Population (000)			Percentage share of total Livestock		
	2003	2012	2019	2003	2012	2019
Cross Bred Cattle	1531	2064.63	2105.59	17.8%	25.4%	29.9%
Indigenous Cattle	508	363.09	425.87	5.9%	4.5%	6.0%
Buffalo	5995	5159.73	4015.95	69.6%	63.6%	56.9%
Others	47	41.63	505.74	0.5%	0.5%	7.2%
Total	8608	8117.1	7053.15	100.0%	100.0%	100%

Source: Livestock Census, multiple years

Exhibit 21: District wise agriculture markets

District	Number of regulated markets
<i>Total</i>	154
<i>Sangrur</i>	15
<i>Ludhiana</i>	13
<i>Jalandhar</i>	12
<i>Gurdaspur</i>	10
<i>Bathinda</i>	10
<i>Patiala</i>	9
<i>Amritsar</i>	8
<i>Tarn Taran</i>	8
<i>Ferozpur</i>	9
<i>Moga</i>	8
<i>Mansa</i>	6
<i>Kapurthala</i>	5
<i>Hoshiarpur</i>	5
<i>S.A.S. Nagar</i>	5
<i>Barnala</i>	5
<i>Fatehgarh Sahib</i>	5
<i>Rupnagar</i>	4

District	Number of regulated markets
<i>Fazilka</i>	4
<i>Faridkot</i>	4
<i>Shri Muktsar Sahib</i>	4
<i>S.B.S. Nagar</i>	3
<i>Pathankot</i>	2

Source: Statistical Abstract 2020, Punjab

Exhibit 22: Annual tourist footfall: Domestic and Foreigners

Sr. No.	Year	Domestic	Foreign	Total
1	2009	53,69,995	1,10,404	54,80,399
2	2010	1,05,83,509	1,37,122	1,07,20,631
3	2011	1,64,16,638	1,50,958	1,65,67,596
4	2012	1,90,56,143	1,43,805	1,91,19,948
5	2013	2,13,40,888	2,04,074	2,15,44,962
6	2014	2,42,71,302	2,55,449	2,45,26,751
7	2015	2,57,96,361	2,42,367	2,60,38,728
8	2016	3,87,03,325	6,59,736	3,93,63,061
9	2017	4,02,93,352	11,08,635	4,14,01,987
10	2018	4,45,95,061	12,00,969	4,57,96,030
11	2019	4,73,85,387	11,01,343	4,84,86,730

Source: <http://punjabtourism.gov.in/Punjab.html#/StatisticsSurveys>

Exhibit 183: District-wise urbanisation rate

Level	Name	Urban Households	Urban Population Person	Total Households (Urban+ Rural)	Total Population (Urban+ Rural)	Urbanisation rate
State	PUNJAB	2,154,958	10,399,146	5,513,071	27,743,338	37%
District	Gurdaspur	131,366	659,319	443,666	2,298,323	29%
District	Kapurthala	60,279	282,462	167,989	815,168	35%
District	Jalandhar	247,953	1,161,171	461,635	2,193,590	53%
District	Hoshiarpur	72,163	334,969	336,994	1,586,625	21%
District	Shahid Bhagat Singh Nagar	26,734	125,416	129,500	612,310	20%
District	Fatehgarh Sahib	39,103	185,482	118,100	600,163	31%
District	Ludhiana	436,030	2,069,708	716,826	3,498,739	59%
District	Moga	45,958	227,246	193,256	995,746	23%
District	Firozpur	109,027	552,556	385,994	2,029,074	27%
District	Muktsar	50,236	252,191	174,360	901,896	28%
District	Faridkot	44,165	217,051	120,893	617,508	35%
District	Bathinda	102,610	499,217	273,902	1,388,525	36%
District	Mansa	32,398	163,604	149,630	769,751	21%
District	Patiala	158,036	763,280	372,293	1,895,686	40%
District	Amritsar	273,905	1,334,611	488,898	2,490,656	54%
District	Tarn Taran	26,752	141,795	203,421	1,119,627	13%

District	Rupnagar	37,808	177,807	135,635	684,627	26%
District	Sahibzada Ajit Singh Nagar	120,288	544,611	205,411	994,628	55%
District	Sangrur	101,006	515,965	318,870	1,655,169	31%
District	Barnala	39,141	190,685	115,798	595,527	32%

Source: Census 2011

Exhibit 24: Breakdown of Punjab's budget (2011-12 to 2020-21) (in Rs. Crores)

S. No	Item	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20 (RE)	2020-21 (BE)
1	Revenue Receipts (2+3)	32051	35103	39023	41523	47985	53010	62269	73975	88004
2	Tax Revenue	26646	28511	30273	34699	37346	41040	43579	44085	49846
2.1	State's own Tax Revenue	22587	24079	25570	26690	27747	30423	31574	33739	35824
2.2	Share in central Taxes	4058	4431	4703	8009	9600	10617	12005	10346	14021
3	Non- Tax Revenue	5405	6593	8750	6824	10639	11969	18690	29890	38159
3.1	State's own Non- Tax Revenue	2629	3191	2880	2650	5863	4318	7582	7962	8046
3.2	Grants from Centre	2775	3401	5870	4174	4776	7651	11107	21928	30113
4	Revenue Expenditure	39457	41640	46613	50073	55296	62465	75404	86602	95716
5	Capital Outlay	1916	2201	3118	3059	4346	2352	2412	19641	10280
6	Loans & Advances	197	165	270	5751	41183	687	1361	821	882
7	Interest Payment	6831	7820	8960	9904	11642	15334	16306	17625	19075
8	Revenue Deficit	7406	6537	7590	8550	7311	9455	13135	12627	7712
9	Fiscal Deficit	9345	8790	10841	17360	52840	12494	16059	17025	18828
10	Outstanding Debt	92282	102234	112365	128835	182526	195153	211917.22	228906	248236
11	GSDP	285165	317556	368011	391543	429666	470137	521861	574760	644326

12	RD as % of GSDP	2.6	2.06	2.06	2.18	1.69	2.01	2.52	2.2	1.2
13	FD as % of GSDP	3.28	2.77	2.95	4.43	12.3	2.65	3.08	2.96	2.92
14	Outstanding Debt as % of GSDP	32.36	32.19	30.53	32.9	42.09	41.51	40.61	39.83	38.53

Source: AFS and Budget at a Glance Punjab